

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

ZEVENDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1914.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.

BULLETIN.

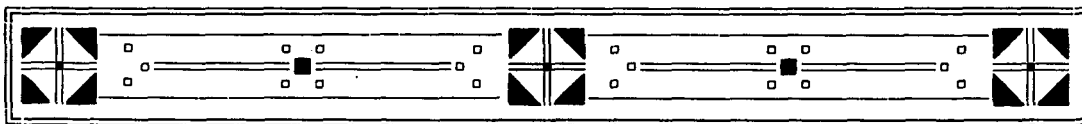
□ INHOUDSOPGAVE □

	Bladz.
Ledenlijst	1
Officieele mededeelingen	7, 239
Jaarvergadering te Breda.	229
Openingsrede van den voorzitter J. C. Overvoorde	234
Jaarverslag van den secretaris	237
Plaatselijke musea III, door M. P. Rooseboom	29
De Staatsbegrooting voor 1914, door H. T. v. B.	42
De zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, door G. J. Hoogewerff .	171
Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, door E. Haslinghuis . . .	250
Rede van J. C. Overvoorde bij de uitreiking der bekroning volgens het fonds Gijsberti Hodenpijl	18
Beschildeerde plafonds (te Utrecht), door S. Muller Fzn.	21
Oude gevels te Rotterdam, door J. C. Overvoorde	23
De Geertekerk te Utrecht, door W. van der Pluym	53
De Ned. Herv. kerk te Maasland, door E. Haslinghuis	64
Oud-Breda, door E. Haslinghuis	93
De grafmonumenten in de Grootte Kerk te Breda, door R. Ligtenberg.	130
Derde voorloopig verslag omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	167
In memoriam, Leuven, door J. C. Overvoorde	195
Een Nederlandsch monument te Rome (Villa Borghese) en zijn bouwmeester, Jan van Santen, door G. J. Hoogewerff	205
Een mooi schilderstuk (te Zutphen), door J. Gimberg	169
Nederlanders in de »Grotte». Naschrift door A. W. Byvanck	73
Gegevens voor de geschiedenis der kleederdrachten (kleeding in de 14 ^{de} eeuw, uit de rekeningen der grafelijkheid), door I. Blok	183
Muntvondst in den Hoogeveenschen polder, door A. O. van Kerkwijk	75
Aanwinsten Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst, door E. Neurdenburg	157, 240
's Rijks aanwinst uit de verzameling Steengracht, door W. Martin	8
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin	244
Aanwinsten van het Gemeente-museum te 's-Gravenhage, door I. C. E. Peelen. . .	38

	Bladz.
Boekbespreking	23, 149
De nieuwe catalogus van het Mauritshuis, door C. Hofstede de Groot	77
Repliek, door W. Martin	144
Over museumcatalogi, door C. Hofstede de Groot. Met naschrift door W. Martin	255
J. C. Overvoorde, Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk museum »de Lakenhal" te Leiden, door W. Vogelsang	150
W. Cohen, Catalogus van het Provinzial Museum in Bonn, door W. Vogelsang .	165
Verslagen	161, 261
Korte mededeelingen	25, 86, 151, 199, 265

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. M. P. ROOSEBOOM, 's-Gravenhage, secretaris.
H. P. COSTER, Groningen, penningmeester.
F. A. HOEFER, Hattem.
Mr. W. POLMAN KRUSEMAN, Middelburg.
Jhr. Mr. CH. RUYSS DE BEERENBROUCK, Maastricht.
Jhr. Mr. A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT, 's-Hertogenbosch.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
H. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam.
Dr. A. W. BYVANCK, Scheveningen.
Dr. E. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage.
Mej. I. PEELEN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor de voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van Musea:

Mr. Dr. S. Muller Fzn., Utrecht, voorzitter, Mr. P. C. J. A. Boeles, Leeuwarden, Dr. C. Hofstede de Groot, 's-Gravenhage, G. J. Honig, Zaandijk, Dr. A. Pit, Amsterdam, Dr. J. Veth, Amsterdam.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der Stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.

Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhem's Genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's Museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeentemuseum.
's-Gravenhage, Vereeniging »die Haghe".
's-Gravenhage, Genealogisch-Heraldisch Genootschap »de Nederlandsche Leeuw".
Groningen, Commissie van administratie over het Museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk Museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk Museum.
Haarlem, Vereeniging »Haerlem".
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Jutfaas, St. Bernulfusgilde.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk Museum »de Lakenhal".
Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden".
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Kunsthistorisch Instituut.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk Museum van oudheden.
Zaandijk, Zaanlandsche Oudheidkundige Vereeniging »Honig".
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Buisman, H.; conservator Teylers Museum te Haarlem.
Comte, A. le; directeur Rijksmuseum Lambert van Meerten te Delft.
Croockewit W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amersfoort.
Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.
Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
Gelder, Dr. H. E. van; directeur Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, te Scheveningen.
Gratama, G. D.; directeur Stedelijk Museum te Haarlem.
Grol, H. G. van; conservator Stedelijk Museum te Vlissingen.
Groot, Dr. C. Hofstede de, te 's-Gravenhage; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Haverkorn van Rijswijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Hoefler, F. A., te Hattem; directeur Overijsselsch Museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
Holwerda, Dr. J. H.; onder-directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscómmis­sie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, H. O van; directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E.; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch Museum te Middelburg.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden.
 Muller Fzn., Mr. Dr. S.; directeur van het Stedelijk Museum te Utrecht.
 Neurderberg, Mej. Dr. E.; assistente Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk Museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a).
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waard, J. van Aken de; conservator Museum te Groningen.
 Waller, F. G.; te Amsterdam; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Abendanon, Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Aerssen Beyeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.
 Alberts, G.; Twello.
 Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.
 Arkel, G. van; Amsterdam.
 Baak, H. A. van; Lyon.
 Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.
 Baelde, Mej. E.; Rotterdam.
 Bakels, Mr. Dr. R. S.; 's-Gravenhage.
 Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.
 Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.
 Bastert, J.; 's-Gravenhage.
 Bazel, K. P. C. de; Bussum.
 Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.
 Begeer, C. J. A.; Utrecht.
 Beirer, L.; Amsterdam.
 Bendien, J. H.; Consul der Nederlanden, Bombay.
 Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.
 Berden, J. W. H.; Amsterdam.
 Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Veendam.
 Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.
 Bergmans, Dr. Paul; Gent.
 Berlage, N.zn. H. P.; Amsterdam.

Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
 Biebersteyn Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond.
 Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
 Blauw, A. J.; 's-Graveland.
 Blanck, Ch. F. le; Cothen.
 Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
 Blok, Mej. J.; Amsterdam.
 Bode, Dr. W.; Charlottenburg.
 Boekenoo­gen, Dr. G. J.; Leiden.
 Boele van Hensbroek; Amsterdam.
 Bogert, A. van den; Barneveld.
 Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
 Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
 Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
 Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
 Boreel van Hogelande, Jhr. Mr. J. W. G.; Haarlem.
 Bosboom, H. D. D.; 's-Gravenhage.
 Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.
 Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
 Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; Leeuwarden.
 Brants, Mej. J., Leiden.
 Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
 Brenckman, G. J.; Lienden.
 Breuk, Joh. de; Haarlem.
 Brinckman, Dr. J.; Hamburg.

Brom, Dr. G.; Rome.
 Brucken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
 Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
 Bruining, Mej. C. E. C.; Alkmaar.
 Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
 Buma, Mr. W.; Huizum.
 Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
 Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
 Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest.
 Bijleveld, Mr. C. C. J.; Nijmegen.
 Bijvanck, Dr. A. W.; 's-Gravenhage.
 Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
 Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
 Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van;
 Made (N.-Br.).
 Cohen, Dr. W.; Bonn.
 Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
 Colenbrander, Jhr. F. C.; Brummen.
 Cool, W.; Rotterdam.
 Coster, H. P.; Groningen.
 Cremer, J. T.; Amsterdam.
 Creutz, Mr. S. baron; Gorinchem.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Deelder, G.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Destrée, J.; Brussel.
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Hertogen-
 bosch.
 Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorninck, P. van; Bennebroek.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Franeker.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
 Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Dr. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eeghen Jr., Ds. P. van; Amsterdam.
 Emants, Marc.; 's-Gravenhage.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; 's-Gravenhage.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Erven Dorens, A. van; Arnhem.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost Voorne.
 Evelein, Dr. M. A.; 's-Gravenhage.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts, B. Hzn. Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Amsterdam.
 Faille, R. D. Baart de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fockema Andrae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a/d. S.
 Freundzen, C. G.; Leiden.
 Friedlander, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Fruin, Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Geesink, L.; Leur.
 Gelder, J. J. de; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Gelves, Graaf de; Eysden.
 Gerardts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Gewin, E. E.; de Bildt.
 Giffen, Dr. A. E. van; Leiden.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutfen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop, Mr. A.; 's-Gravenhage.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Halle a/S.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Haarlem.
 Graft, Mej. Dr. C. C. v. d.; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Greve, Dr. H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninix van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gra-
 venhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.

Haas, W. de; IJsendoorn.
 Hall, H. van; Amsterdam.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron
 van; Leeuwarden.
 Harinxma thoe Slooten-Colloot d'Escury, Douair.
 barones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Leiden.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Haslinghuis, Dr. E.; 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heemstra, W. F. N. baron van; Deventer.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hövel tot Westerflie, Mr. E. baron van;
 Culemborg.
 Hoeufft, Jhr. J. C. F.; Vianen.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog Hzn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; Rome.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop Scheffer, Mr. J. G. de; Leeuwarden.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th. van
 der; Breukelen.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn, R.; Meppel.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenoep tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Helpman.
 Hurgronje, Mr. Dr. W. A. J. Snouck; Middelburg.
 Hylckema Vlieghe, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Jutphaas.
 Janssen, Leon. baron; Brussel.
 Japikse, Dr. N.; 's-Gravenhage.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Joncheere, H. W. de; Rheden.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.

Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Jutem, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Gravenhage.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Nijmegen.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Rotterdam.
 Kok, J. Juriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H.).
 Kroes-Ligtenberg, Mevr. Chr.; Rotterdam.
 Krol Kzn., J.; Haarlem.
 Krom Sr., N. J.; Batavia.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk.
 Laman Trip, Jhr. Mr. H.; Almelo.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lasonder, Dr. L.; 's-Gravenhage.
 Leck de Clercq, J. Th. van der; slot Heemstede
 bij Zierikzee.
 Leendertsz., P.; Velp.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Lexau Frieswijk, van; Doesburg.
 Lilienfeld, Dr. H.; 's-Gravenhage.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Luden, Mevr. Wed. H.; Amsterdam.
 Lugt Azn., F.; Amsterdam.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. E.; Scheveningen.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der; Huls-
 berg (Limburg).

Martens van Sevenhoven, Jhr. A. N.; Utrecht.
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; Loenersloot.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp van Emden, Mr. A.; Middelburg.
 Mees, Mej. N. Alting; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; Groningen.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, G. J. A.; Assen.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Hzn., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muyskens, C.; Bussum.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, M. A. van; Gorssel.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a. d. R.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Gld.).
 Patijn, Mr. J. A. N.; Leeuwarden.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Pluym, Willem van der; Amsterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen, Dr. J. L.; Nijmegen.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limburg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.-H.).
 Rengers, W. J. van Welderen baron; Leeuwarden.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Romeny, Mevr. E.; Wassenaar.
 Romondt, P. W. van; 's-Hertogenbosch.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; Utrecht.
 Rutten, M., Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijkevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijkevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijkevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sandberg, Jhr. Mr. W. B.; Haarlem.
 Schaepkens van Riepst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lusingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck v. d. Oye v. d. Poll en Nijen-
 beek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. K. J.; Utrecht.
 Schouten, J. I.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. D.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Scheveningen.
 Smeth v. Alphen, P. A. J. baron de; 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P. Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Haarlem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Tiel.

Snouck Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J.; Middelburg.
 Sormani, Dr. P. W.; Nijmegen.
 Spoon, J. Jz. A.; Rotterdam.
 Sturing, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Haarlem.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum, Jr., W. R. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Stoop van Streyn, Jhr. Mr. J. A.; 's-Gravenhage.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Swaving, W. O. Middelburg.
 Sypsteyn, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L., Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Teixeira de Mattos, Jhr. H.; Vogelensang.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Tepe, A.; Düsseldorf.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Weltevreden (N.-I.).
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F. baron van; Zuylen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron van; Arnhem.
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M.; Breda.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J., Leeuwarden.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuier, F. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J., Bussum.
 Vinhuizen, J., Middelstum.
 Vinkesteyn, Dr. C. J., 's-Gravenhage.
 Visscher, Mej. R., Leeuwarden.
 Visser Bzn., G.; Schiedam.
 Visser, Mr. M. J. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Haarlem.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph.; Leiden.
 Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.
 Vollenhove, Prof. M. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. F. H. de; Galle (Ceylon).
 Vos v. Steenwijk, Mr. J. A. baron de; Arnhem.
 Voûte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Leeuwarden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vrijman, J. A. 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weisman, A. W.; Amsterdam.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentinck, J. C.; Utrecht.
 Wenlinck, Jr. E. J.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wichers, A. L.; Oudewater.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zw.).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Deventer.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
 Wurfbain, Dr. J. W.; Utrecht.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeper, Dr. S. A. Waller; Leeuwarden.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. N. baron van; 's-Gravenhage.
 Zwiërsina, W. K. F.; Leiden.
 Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

OFFICIEELE MEDEDEELING.

Het bestuur vestigt de aandacht op de dezer dagen verzonden oproeping voor de Bondsvergadering op 14 Februari a.s. ten 1.30 n.m. in café Parkzicht te Amsterdam.

'S RIJKS AANWINSTEN UIT DE VERZAMELING STEENGRACHT.

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de Redactie, om een paar woorden te schrijven over hetgeen uit de thans verkochte verzameling Steengracht in de Nederlandsche musea gekomen is en zal komen. Immers één schilderij, de Aert de Gelder, is reeds, dank zij de royaliteit van een ongenoemde, aan het Rijksmuseum te Amsterdam geschonken. Van de overige schilderijen is tot heden nog niet bekend, of zij in het Rijksmuseum of het Mauritshuis, dan wel of zij gedeeltelijk in een der beide Rijksmusea belanden zullen. Alleen is zeker, dat de door Mevr. Rose aangekochte Backer op den duur een plaats zal vinden in het Mauritshuis.

In zekeren zin is dus de »Steengracht-campagne» nog niet geheel ten einde gevoerd. Maar de hoofdzaak is geschied: de buit is binnen.

Al moge den lezer in hoofdzaak de loop van zaken bekend zijn, toch kan het, ook voor latere gevallen, zijn nut hebben, in het kort de geschiedenis van dit »behoud van kunstschaten in Nederland» te verhalen.

Kort na het overlijden van Jhr. H. A. Steengracht van Duivenvoorde, in 1912, werd bekend, dat de beroemde schilderijenverzameling, in het perceel Lange Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gevestigd en daar sinds jaren voor het publiek toegankelijk en algemeen bewonderd, zou worden verkocht. Naar verluidde, gebood een testamentaire bepaling den verkoop. Weldra deden allerhand geruchten omtrent onderhandschen verkoop de ronde, totdat tenslotte bleek besloten te zijn tot publieke veiling. Deze had den 9^{en} Juni 1913 plaats te Parijs, in de groote roode zaal van de Galerie Georges Petit, onder leiding van twee commissaires-priseurs en van de experts Jules Féral en Frederik Muller & Co.

Intusschen hadden zij, die met leedwezen het uiteengaan der verzameling hadden zien aankomen, niet stil gezeten. Nadat in de couranten reeds dadelijk na den dood van Jhr. Steengracht op het bijeenbrengen van geld was aangedrongen, o. a. door Kolonel Wagner, hadden Dr. C. Hofstede de Groot en schrijver dezes overleg gepleegd, waarvan het gevolg was, dat laatstgenoemde, in zijn kwaliteit van Directeur van het Mauritshuis, aan de Vereeniging Rembrandt de vraag stelde, of het Bestuur dier Vereeniging geen termen kon vinden om te trachten, de voornaamste schilderijen der verzameling voor ons land te behouden. Het denkbeeld werd van alle zijden ondersteund. Het bestuur stelde de fondsen der Vereeniging beschikbaar en begon aanstonds, aanvankelijk in stilte, weldra meer openlijk en op grooter schaal, geld bijeen te brengen. Hare Majesteiten en Z. K. H. Prins Hendrik gaven het voorbeeld en tal van particulieren volgden. Op 't laatst was er zelfs een Haagsche commissie met den burgemeester als eerevoorzitter, die vooral door de activiteit van Dr. Hofstede de Groot nog veel bijeen bracht.

Inmiddels bleek ook, dat de regeering zeer veel gevoelde voor de plannen en zoo konden, dank zij o. a. de wijze, waarop de pas opgetreden voorzitter der Vereeniging Rembrandt, de Heer M. P. Voûte, den gang van zaken wist te leiden, weldra de plannen vaster vorm aannemen. Aan koopen »en bloc» viel niet te denken en dat was ook niet

wenschelijk. Van Rijk, Vereeniging Rembrandt en particulieren de opbrengst te vergen van de reuzensom, die de verzameling als geheel waard was, ging niet aan, te meer daar zij slechts een betrekkelijk klein aantal schilderijen bevatte die dusdanig onze musea zouden kunnen verrijken, dat een groot geldelijk offer van de natie kon worden gevergd. Om die reden werd o. a. de Rembrandt prijsgegeven. Dat het Bestuur daarin juist gezien had, bleek door den enormen prijs van 1 miljoen francs, dien deze schilderij opbracht, en die

Jan Steen, Vroolijk Gezelschap.

niet in evenredigheid is tot het effect dat zij, in een onzer musea opgenomen, zou hebben gemaakt te midden der andere daar reeds aanwezige werken van den meester. De keuze van het Bestuur der Vereeniging Rembrandt beperkte zich derhalve tot eenige uitgelezen schilderijen van den eersten rang, wier bezit het gehalte onzer Musea merkbaar zou verhoogen. De meeste daarvan zijn ten slotte verkregen.

Zoodra bleek, dat geen aankoop ondershands kon plaats hebben, aangezien tot publieke veiling was besloten, werd alles aangewend, om de meest gunstige condities te scheppen.

Mevrouw Rose bleek bereid, het prachtige jongensportret van Jacob Backer voor haar rekening te nemen, met de bedoeling, het aan het Mauritshuis te schenken of te legateeren. Door deze schitterende daad van deze kunstzinnige vrouw, die ook op ander gebied der kunst zoo onbekrompen mild is, kon de Vereeniging Rembrandt een der voornaamste schilderijen van haar eigen »lijstje" schrappen, al bleef dan ook de aankoop van den Backer voor rekening van Mevrouw Rose haar taak.

Op de veiling, waarheen zich voor de Vereeniging Rembrandt begaven de Heeren Voûte en Hofstede de Groot en van Rijkswegen schrijver dezes, werden de volgende schilderijen aangekocht door de Vereeniging Rembrandt, voor welke de Heer Voûte (en enkele malen ook, in overleg met hem, de Heer Mensing van de firma Fred. Muller & Co) bood:

J. A. Backer, jongensportret. Voor rekening van Mevrouw Rose. frs. 76.000.

J. Berckheyde, Grachtje. frs. 20.000.

G. ter Borch. Moeder en dochter. frs. 305.000.

M. Hobbema, Landschap met watermolens. frs. 286.000.

Is. van Ostade. Boer met varken. frs. 26.000.

Jan Steen. Soo d'Ouden songen, soo pypen de jonghen. frs. 375.000.

Voor Hollandsche rekening werd door den Heer Voûte nog verworven de Koning David van Aert de Gelder (frs. 54000). Helaas was het, ondanks den hardnekkigen strijd van de Heer Voûte, onmogelijk den Adriaen Brouwer en den Metsu te behouden. De eerste ontging ons land voor frs. 426.500 (aan den kunsthandelaar Kleinberger, die er na de veiling natuurlijk winst op vroeg, waardoor het ten eenenmale onbereikbaar werd), de laatste voor frs. 312.000, aan den Berlijnschen verzamelaar Koppel.

Voor Nederlandsche rekening werden voorts nog o.m. gekocht de twee portretjes van G. Dou (Hamburger, Amsterdam), de twee portretten van C. Netscher (Aug. Janssen, Amsterdam) en de charmante »herdersjongen met den schimmel" van Karel du Jardin (eveneens voor Aug. Janssen te Amsterdam). Nog andere particulieren in den Haag en Amsterdam hebben op deze veiling hun collecties verrijkt. Ongeveer een derde der verzameling schijnt voor Hollandsche rekening te zijn aangekocht. Zoo blijkt er dus nog meer behouden, dan men aanvankelijk dacht dat het geval zou zijn.

De Vereeniging Rembrandt bood nu de vijf door haar gekochte schilderijen, die met de 10% opgeld enz. 550.000 gulden gekost hadden, aan het rijk te koop aan voor 400.000 gulden. De Regeering, die van den aanvang af op de meest sympathieke wijze het streven van »Rembrandt" had ondersteund, liet nu weldra een wetsontwerp verschijnen, waarin werd voorgesteld, tot deze transactie over te gaan. Het wetsontwerp gaf in de afdeelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal tot geen enkele opmerking aanleiding en werd door die Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Een der leden sprak toen eenige zeer waardeerende woorden, waarbij de Minister van Binnenlandsche Zaken zich aansloot. In de afdeelingen der Eerste Kamer gaf het wetsontwerp tot eenige opmerkingen aanleiding en in de zitting dier Kamer van 31 December 1913 werd het eveneens zonder hoofdelijke stemming aangenomen, waarbij Jhr. P. J. van der Does de

Willebois op sympathieke wijze het initiatief der Vereeniging Rembrandt huldigde, hetgeen den Minister wederom aanleiding gaf, zich bij den spreker aan te sluiten.

Zoo zijn dan dus de gelden toegestaan en kan, zoodra de Minister van Binnenslandschen Zaken zal hebben beslist, in welke museum of welke musea de schilderijen

Gerard ter Borch, Moederlijke zorgen.

definitief zullen worden tentoongesteld, het publiek van de wondere kunstwerken genieten.

Over de schilderijen zelve zal ik weinig zeggen, in de eerste plaats omdat zij onzen lezers niet alleen uit het huis aan den Korten Vijverberg, maar ook door de tentoonstelling te Amsterdam bekend zijn en men ze bovendien in den keurigen veilingscatalogus der firma Fred. Muller & Co en tevens bij dit opstel vindt afgebeeld. In de

tweede plaats omdat zij niet binnen mijn bereik zijn en dus thans van eenige beschrijving en bestudeering in loco geen sprake kan wezen.

De Jan Steen, de grootste Jan Steen »in the world», zooals de Amerikaansche toeristen wel zullen gaan zeggen, trekt door zijn omvang en magistrale opvatting het eerst de aandacht. Het doek, 134 bij 163 c.M., links op den muur de naamteekening van den schilder vertoonend, is allereerst verbluffend wat betreft het meesterschap in de compositie der rechts brutaal afgesneden, links fraai ontplooiende groep. Bovendien is deze schilderij een van die stukken, die door de rijpheid van toon en de weloverwogen groepeerings der kleurwaarden een picturalen rijkdom bezitten, die steeds opnieuw en telkens weer door iets anders boeit. De kruik op den voorgrond is al even verrukkelijk van schildering als de rok van Steen's vrouw of de witte muur op den achtergrond. Uit de afbeelding blijkt duidelijk, hoe meesterlijk de karakteriseering der koppen is: links Jan Steen's vrouw, daarachter zijn vader (?) als kraamheer, daarnaast een vrouw met een heel groote baby op den schoot en rechts een oude tandeloze vrouw, die van een papier de woorden opleest: »Soo voer gesongen soo na gepepen dat is al lang gebleken ick sing u voor so volcht ons naer van een tot hondert jaer.» Achter haar Jan Steen zelf, die een zijner kinders aan zijn pijp laat trekken. Verder nog een doedelzakspeler en eene klein meisje. Boven alles uit de gracieuse gestalte van den schenker. De groep is prachtig vrij gehouden van den muur. Ook de stofuitdrukking is voortreffelijk. Kortom, de eigenschappen van deze schilderij zijn zoo voortreffelijk, dat zij zonder eenige tegenspraak gezegd kan worden tot het allerbeste te behooren, wat onze zeventiend'eeuwsche schilderkunst heeft voortgebracht. En, wil men de vier of vijf beste werken van Jan Steen opsommen, dan zal men, zonder twijfel, dezen een van de eerste noemen.

Hetzelfde geldt van »de Moederlijke Zorgen» van ter Borch. Het is niet wel mogelijk om in eenige woorden een karakteristiek te geven van kabinetstukjes als dit, waar stemmigheid van kamer-atmosfeer zich paart aan onovertroffen physionomie-weergave en geraffineerde groepeerings van kleuren in toonen. Het is een Brekelenkamsch, ik zou haast willen zeggen een Leidsch onderwerp, maar het is van een teerheid van opvatting, die aan Pieter de Hooch's vroege werk doet denken. Technisch is het 't werk van een fijnschilder in de hoogste beteekenis van het woord: de liefde van het detail en voor het leven der dingen is schier even groot als die voor de figuren en de actie, maar aan het detail is nergens iets geofferd. Het is niet noodig, te wijzen op de gelaatsuitdrukkingen, de vingerbewegingen der moeder, de wijze van achteroverleunen en vasthouden van den appel, de meesterlijke weergave van het oog van het meisje. Het is een geluk, dat dit schilderij, als vergoeding voor het gemis van den Metsu, Rijkseigendom is geworden. Het staat sinds jaren als een der meesterwerken van ter Borch bekend. Het paneel meet 33 x 29 c.M. en is op den arm van den stoel gemerkt met ter Borch's monogram.

Job Berckheyde's Grachtje is daarom van ouds zoo geliefd, omdat het het intieme van de smalle grachtjes onzer stille steden zoo goed weergeeft. Zeer terecht merkte Jhr. Teding v. Berkhout in den catalogus der Steengracht-aankopen-tentoonstelling van de

Vereeniging Rembrandt op, dat de schilder van binnenhuizen zich verraadt in den gesloten opbouw der compositie en den geconcentreerden inval van het licht. Ons dunkt de gelukkige omstandigheid, dat een interieurschilder, getroffen door den intiemsten lichtinval, die dergelijke »gevalletjes» vooral in 't najaar hebben, zijn impressie op paneel heeft vast-

Job Berckheyde, Oude Gracht te Haarlem.

gelegd, en dat is, naar het ons wil voorkomen, de reden waarom zijn werk zoo buitengewoon geslaagd is en waarom het algemeen zóó hoog werd gesteld, dat het van den beginne af aan behoorde tot de weinige uitverkoren schilderijen, die op het aankoop-programma van het Bestuur van »Rembrandt» prijken. Ter verduidelijking zij nog gezegd, dat de schilderij is geschilderd op paneel van $46 \times 39\frac{1}{2}$ c.M. en dat zij links op een

trapje is gemerkt: J. Berckheyde 1666. Het is geen Delftsch grachtje, zooals men wel eens heeft gemeend, maar vermoedelijk de thans gedempte Oude Gracht te Haarlem, bij het Klein Heiligland. De vrouwfiguur rechts staat niet op den voorsteven van de schuit, maar aan den wal, op een der treden van het trapje.

Onder de aanwinsten behoort ook een bijzonder goed werk van den jonggestorven

Isack van Ostade, De Varkensdrijver.

Isack van Ostade, n.l. de bekende varkensdrijver, gemerkt en gedateerd 1644, eveneens op paneel geschilderd, 27 × 25 c.M. Het overbekende stukje is uitnemend geconserveerd en vult een lacune in onze verzamelingen, waar de schilder verre van goed vertegenwoordigd was, op uitnemende wijze aan. Het is een van 's meesters allerbeste werken.

Dat op de veiling Steengracht ook op een Hobbema de hand kon worden gelegd voor ons land, is wel een der meest heugelijke resultaten der veiling. Kapitale,

gave, gesigeneerde Hobbema's als deze zijn schaarsch en bovendien is ons land arm aan belangrijke werken van den meester, al behooren dan ook zijn beide Watermolens in het Rijksmuseum mede tot het allerbeste wat hij maakte. Is dus reeds in zooverre deze aankoop toe te juichen, hij heeft ons bovendien doen behouden een verrukkelijk specimen van wat ik zou willen noemen het zilver- en bruine type: de lokale kleuren zijn er zeer gedempt, maar de wijschheid is des te grooter en vooral in dit stuk met zijn ver

Meindert Hobbema, De twee Watermolens.

verschiet rechts en zijn ruime lucht buitengewoon indrukwekkend. Naast het wijsche is er op den voorgrond en in de hoekjes bij de schuit en bij de molenraderen groote intimiteit, in dit opzicht te vergelijken met enkele partijen van Vermeer's gezicht op Delft. De Hobbema is rechts beneden gemerkt: m. hobbema, en is op doek geschilderd van $87,7 \times 126$ c.M.

Weinigen vermoedden gedurende de veiling, dat ook de koning David van Aert de Gelder aan het Rijk zou komen. Onlangs echter vernamen wij uit de dagbladen, dat

dit kapitale doek (100 × 116 c.M.) met zijn schitterend kleureffect van zilver-grijs, rood en geeloker, door een ongenoemde aan den Staat is geschonken, ter plaatsing in het Rijksmuseum, dat nog geen Aert de Gelder bezat. De schenker heeft door deze mooie daad den onverdeelden dank der natie verdiend.

Reeds vóór de veiling was, gelijk boven gezegd, aan het Bestuur der Vereeniging Rembrandt door Mevrouw Rose alhier verzocht, voor haar een Backer te koop, dien

Aert de Gelder, Koning David.

zij aan het Mauritshuis zal schenken of legateeren. Dit voornemen geeft ons aanleiding om ook den Backer hier af te beelden, hoewel hij het eigendom van Mevrouw Rose is en dus feitelijk niet tot 's Rijks aanwinsten behoort.

Het jongensportret, op doek, 94 × 71 c.M., rechts gemerkt: J. de Backer 1634, behoort met het portret van Uytenbogaert in de Remonstrantsche kerk te Amsterdam en de Regenten van het Burgerweeshuis (in dat weeshuis aldaar bewaard) tot Backers meesterstukken. M. i. echter overtreft het die beide in innigheid en levenswaarheid.

Het levensgrootte portret vertoont een blonden jongen in grijs gewaad tegen een donkergrijsen, ietwat groenachtigen achtergrond. Hij heeft mooie ernstige, zelfs eenigszins weemoedige oogen, die u openhartig en als vragend aankijken. De schildering is krachtig, de penseelbehandeling onmiddellijk door die van Rembrandt beïnvloed, maar ingehoudener,

Jacob Backer, Jongensportret.
Eigendom van Mevrouw Rose te 's-Gravenhage.

meer overwogen. De techniek is zóó geheel in overeenstemming met de bedoeling van het geheel, de kleur-combinaties en de toonmodulaties harmonieeren dusdanig met de soberheid en eenvoud van heel de gestalte, dat wij dáárin moeten zoeken de oorzaak

van die groote aantrekkelijkheid dezer schilderij, die haar onvergetelijk doet zijn. Daarom stond ook dit portret aanvankelijk op het »lijstje" der Vereeniging Rembrandt, die het echter gaarne aan Mevrouw Rose afstond.

Hiermede eindigen wij onze korte beschouwingen. Op een dankbaar woord van erkentelijkheid hebben recht allen, die zich voor deze zaak zooveel moeite hebben gegeven, de Regeering, de volksvertegenwoordiging, de Vereeniging Rembrandt en niet het minst de vele particulieren, die duizenden bijeen brachten voor het schoone doel; zij allen kunnen verzekerd zijn van de erkentelijkheid van de tallozen in binnen- en buitenland, die onze kunst liefhebben en die zich verheugen in het vooruitzicht, dat de thans uit financieel oogpunt gelukkig waardeloos geworden kunstwerken voorgoed eigendom zijn geworden van het kunstminnend publiek.

Welk een verschil met vroeger! De gang van zaken was zelfs vlotter dan bij den aankoop uit de Six-collectie en heel de sympathieke wijze van samenwerken geeft moed ook voor de toekomst.

De indruk, dien ons land naar buiten gemaakt heeft, is ongemeen gunstig geweest. Van ganscher harte gunde men niet alleen op de veiling den Hollanders hun succes, maar het optreden van de Vereeniging Rembrandt en van de particulieren versterkte den indruk van toenemende welvaart hier te lande, samengaand met steeds meer durf tot aanpakken ook waar het geldt het levendig houden van dat opgewekte kunstleven, waaraan Holland mede zijn aanzienlijke reputatie dankt.

Ook dit — het mag niet worden vergeten — is een deel der beteekenis van Hollands optreden op de veiling Steengracht.

W. MARTIN.

REDE VAN MR. DR. J. C. OVERVOORDE BIJ DE UITREIKING DER BEKRONING VOLGENS HET FONDS GIJSBERTI HODENPIJL.

Den 8^{en} Januari l.l. had te Delft na de jaarlijksche rede van den rector magnificus de uitreiking plaats van de eerste bekroning volgens het fonds F. M. Th. Gijsberti Hodenpijl, waaruit om het andere jaar óf eene prijsvraag wordt uitgeschreven voor studenten der Technische Hoogeschool, óf eene bekroning wordt uitgereikt aan hen, die het meest hebben medegewerkt tot het behoud van oude monumenten te Delft.

De bekroning werd nu uitgereikt aan den Heer N. Rodenburg voor de restauratie van den fraaien laat-gothischen gevel van het huis de Handboog aan de Koornmarkt n°. 81. In de hierbij gehouden toespraak schetste de voorzitter van de commissie van beoordeeling, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, de beteekenis van het fonds en wees hij, in verband hiermede, op het belang van het behoud der monumenten. Aan dit gedeelte zijner redevoering ontleenen wij het volgende:

Niet genoeg kan er hier op gewezen worden van hoeveel belang de monumenten zijn voor de vorming van den bouwkundige, die méér wil, dan slechts nuttigheidswerken bouwen, doch die zélf wil trachten om werken te scheppen, die in latere jaren onder de monumenten van bouwkunst zullen gerangschikt worden. Hij zal in de bestudeering van het beste, dat voorgeslachten ons nalieten, den schoonsten leiddraad vinden voor eigen studie, wanneer hij zich weet vrij te houden van slaafsche navolging, en door zijnen geest te verfijnen in den aanblik en de bestudeering van het schoonste uit het verleden, zich zelf eenen weg weet te zoeken voor eigen scheppingen aanpassend aan de tegenwoordige eischen van constructie en gebruik.

Reeds het eigenbelang moet den architect nopen tot piëteit voor de kunstwerken van het voorgeslacht, omdat alleen dáárdoor hem het vooruitzicht geopend wordt, dat ook *zijne* beste werken met piëteit zullen behandeld worden. Doch ook hogere motieven dringen hem om mede te werken tot het behoud van onze monumentenschat, omdat deze de werken omvat, die de uiting zijn van den kunstzin van het voorgeslacht in bepaalde tijdperken, die evenzeer waard zijn om bestudeerd en voor het nageslacht bewaard te worden, als de werken der schilders en beeldhouwers, welke wij in musea bijeenbrengen en koesteren.

En hier, bij de meesterwerken van Bouwkunst, geldt des te sterker de eisch om voor hun behoud te strijden, omdat zij niet, gelijk de schilderijen en beeldwerken, behouden blijven, al gaan zij voor ons land verloren. Deze worden verplaatst, doch hunne groote geldelijke waarde is een waarborg, dat voor hun behoud wordt gezorgd. De bouwwerken echter zijn geen voorwerp van export, zij gaan onherroepelijk en volledig te gronde en hun plaats wordt ingenomen door nieuwe gebouwen, die in kunstwaarde slechts zelden het verdwenen werk evenaren. De met zorg in de musea bijeengebrachte, uit hun verband gerukte fragmenten geven slechts eene poovere vergoeding, en de afbeeldingen van het gesloopte kunnen slechts van verre den indruk geven van het verloren kunstwerk.

Niet alles, wat oud is, kan aanspraak maken op behoud. Veel is reeds té verworden of té middelmatig, dan dat wij het verlies te zeer zouden betreuren. Ook het heden heeft zijne rechten, en zelfs mogen wij van menig op zich zelf belangrijk gebouw het behoud niet vragen, wanneer overwegende eischen het verdwijnen noodzakelijk maken, doch daarnaast mogen wij — en in de eerste plaats van de tegenwoordige bouwmeesters zelf — vorderen, dat zij niet dan in de *strikste* noodzakelijkheid medewerken tot het vernielen of verminken van bouwwerken, die getuigen van den kunstzin en de smaak van het voorgeslacht, werken die door de stichters bestemd waren om door de eeuwen heen te getuigen van hunnen wil om bij te dragen tot de schoonheid van hunne stad en waarvan het behoud eene eerezaak moet zijn voor ons allen en bovenal voor hen, die zich zelf tot de schoone bouwkunst geroepen gevoelen. Voor die kunstwerken zijn *wij* en *zij* verantwoordig schuldig tegenover het nageslacht, evengoed als voor het behoud van de meesterwerken van onze niet genoeg volprezen 17de eeuwsche schildersschool.

Dit is reeds beseft door vele oudheidkundigen en kunstkenneren, waaronder ook

vele architecten, en bonden en vereenigingen werken samen tot het behoud, waarbij ook het Rijk niet ten achter blijft met directen steun, doch de bekroning van aller streven blijft ontbreken, dat is eene wettelijke regeling, die den onwilligen eigenaar kan dwingen om rekening te houden met het algemeen belang, waar dit het behoud van een monument voorschrijft.

Reeds in 1900 mocht ik wijzen op de noodzakelijkheid van eene wettelijke regeling en mocht ik in den Oudheidkundigen Bond den stoot geven tot eene beweging, die in 1903 leidde tot de instelling van eene Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten, waardoor althans de nog aanwezige gegevens worden vastgelegd, doch de actie voor de monumentenwet zelf scheen nog vruchteloos te blijven, niettegenstaande reeds in 1910 eene door den voornoemden Bond gekozen commissie een schema voor een wetsontwerp ontwierp, dat aanpast aan de bijzondere toestanden in ons vaderland.

De beweging scheen vruchteloos, doch zij won in kracht, alleen reeds door de feiten, die de noodzakelijkheid eener wetgeving beter aantoonde, dan woorden dit zouden vermogen. De Nieuwe Zijdskapel viel, trots alle protesten en trots het aanbod van subsidie door het Rijk, te Dordrecht weigerde de eigenaar van eenen sierlijken renaissance gevel alle medewerking, niettegenstaande alle pogingen en aanbod van steun door stadsbestuur, vereenigingen en particulieren, en hier dicht bij Delft zelf werd in stilte het schilderachtige jachtslot van Van Oldenbarnevelt te Poeldijk gesloopt, vóórdat zelfs iets tot behoud hiervan kon begonnen worden.

Tegenover dergelijk vandalisme staan zoowel de regeering als belangstellenden machteloos, zolang eene wettelijke regeling der monumentenzorg blijft ontbreken. In nagenoeg alle beschaafde landen werd dit ingezien, doch Nederland ziet nog steeds zijne monumentenschat onbeschermd overgeleverd aan de onbepaalde baatzucht van eigenaars en architecten, die zich tot dergelijk werk leenen. Er is echter eene schemering van hoop, dat Nederland hierin niet bij voortduring tot de achterlijkste landen van Europa zal behooren. Toen ik kortgeleden de gelegenheid had de aandacht van den Minister van Binnenlandsche Zaken op dit punt te vestigen, werd door Z.Exc. eene ernstige overweging van dit onderwerp toegezegd, zoodat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat de Regeering er naar zal streven om binnen een niet te lang tijdperk tot waarheid te maken de schoone woorden van het onafhankelijkheidsmanifest, dat Nederland er naar streeft om op het gebied van wetenschap en kunst vooraan te staan in de rij der volken.

Ook met de beste wetgeving is het behoud der monumenten echter alleen mogelijk, als de bevolking zélf hiervoor gevoelt en daarom is eene daad als de stichting van het fonds Gijsberti Hodenpijl zoozeer toe te juichen, omdat deze zal medewerken om de belangstelling voor de oude kunstwerken te verhoogen, en in de eerste plaats in Delft zelf, doch ook in het geheele vaderland, omdat van Delft uit de bouwkundigen zich over het land verspreiden. Daarom juist is het zoo gewenscht, dat de aanstaande architecten hier tijdens hunne studiejaren zich omringd zien door goede voorbeelden van de vaderlandsche bouwkunst en door warme belangstelling in die bouwwerken, opdat

zij daardoor van de waarde hiervan doordrongen worden en zelf hiervoor liefde en bewondering leeren gevoelen.

Aan het slot wees spreker op het groot aantal belangrijke gebouwen, die te Delft behouden bleven, naast de vele, dat ook aldaar verloren gingen.

Hij richtte zich daarna tot den bekroonde en schetste het belang van diens werk voor de studie van de vaderlandsche bouwkunde.

BESCHILDERDE PLAFONDS.

Beschilde zolderingen van vertrekken in particuliere huizen schijnen in onze noordelijke gewesten, waar in de middeleeuwen de weelde niet groot was, niet zeer veel voorgekomen te zijn, voordat het gebruik, om de sprekende balklagen te maskeeren onder

een beschilderd doek of een plafond, in de mode begon te komen. Ik herinner mij geen ouder voorbeeld dan de beschilderde balklaag van 1630—1640 in twee vertrekken van een huis in de Doelenstraat te Amsterdam. Er zullen er wel oudere zijn, die ik niet ken; maar in ieder geval zijn ze zeldzaam.

Het was mij dus bijzonder welkom, toen in den afgelopen zomer bij het verbouwen van het middeleeuwsche huis Compostel op de Ganzenmarkt te Utrecht de overblijfselen voor den dag kwamen van eene beschilderde balklaag, die juist eene eeuw ouder is dan die in de Doelenstraat, waarvan ik zoo even sprak. De fragmenten, die helaas zóo beschadigd waren, dat zij eene herstelling dringend behoefden, zijn thans in het Stedelijk museum van oudheden opgenomen. Ik meen goed te doen, de merkwaardige stukken in dit Bulletin af te beelden, — niet echter naar eene photographie, die wegens de eigenaardige tint der kleuren steeds mislukt is, maar naar teekeningen, die de heer W. van den Heuvel de goedheid had voor de gemeente te vervaardigen.

De afbeeldingen behoeven nauwelijks toelichting. De balken vertoonen op een effen rood fond een doorlopend rankwerk in grijsgroenen tint, dat de traditiën der

late gothiek nog vertoont. Het schilderwerk is echter nog wat jonger dan deze periode,

zoals de kostumen bewijzen. Want tusschen het rankwerk vertoonen zich allerlei figuurtjes met oud-Hollandsche rijmpjes en banderollen; die rijmpjes moeten de bedoeling van de aanwezigheid der figuurtjes verduidelijken, maar slagen daarin slechts zeer gebrekkig. Immers al kunnen wij na-

gaan, dat de jonker, die in het midden der periode van Karel V moet geleefd hebben, eene jonkvrouw vervolgt, die hem te paard ontsnapt, zooals blijkt uit het rijmpje, dat hem in den mond gegeven wordt:

»Die jofrau, die hier by ons was,
Hoe is sy op hoer pert so ras?»

de bijzonderheden van het geval blijven ons onbekend. Misschien is het dezelfde jonker, dien wij nog (gedeeltelijk) zien op het volgende fragment, zich nog altijd voortspoedend tusschen het rankwerk en begluurd door een faisant, die achter hem te voorschijn komt. Hij heeft reeds een verren tocht afgelegd, want het rijmpje laat hem zeggen:

»Die muede is, die mach wel lusten,
Daer hy comt, dat hy mach rusten.»

Is het ten slotte de schoone jonkvrouw zelve, die wij aantreffen op het derde fragment,

zooals zij te paard door de ranken snelt en omziet naar haren vervolger? Zij

draagt vleugels, stellig om den spoed aan te duiden, waarmede zij zich beweegt.

De geschiedenis wordt ons dus niet duidelijk; stellig is het meer dan een gewoon avontuur, eene herinnering aan een bekend verhaal, misschien ontleend aan een of ander rijmwerk. Wij weten dit niet; het is zelfs niet volkomen zeker, dat de drie stukken behooren tot hetzelfde avontuur; want de overige balken vertoonen geheel geene figuren meer en zijn eenvoudig met dergelijk rankwerk bedekt. Van de planken der zoldering is niets bewaard gebleven; natuurlijk waren die echter ook beschilderd met hetzelfde rankwerk op een rood fond. Of ook daartusschen figuurtjes aangebracht waren (wellicht wel grootere, die uit het vertrek wat beter zichtbaar waren dan de kleine acteurs der door mij geschetste episode), moet echter geheel onzeker blijven.

S. MÜLLER Fz.

BOEKBESPREKING.

Men verzoekt aan de Redactie het volgende te plaatsen naar aanleiding van de boekbespreking in de laatste aflevering.

Zonder in eene repliek van het artikel van den Heer Bijvanck te willen treden moet ik toch opmerken, dat sommige zijner uitdrukkingen de voorstelling zouden kunnen wekken alsof ik Siegfried Loeschcke's studiën over antieke lampen eenigermate op den achtergrond zou hebben willen dringen. De Heer Bijvanck heeft dit zeker wel niet zoo bedoeld, maar toch wil ik mij voor eene dergelijke verdenking vrijwaren.

Men zal zich licht kunnen overtuigen, dat in mijn catalogus der antieke terra cotta lampen van het Museum van Oudheden te Leiden, onophoudelijk bijna onder elk soort Loeschcke's werk aangehaald wordt.

J. BRANTS.

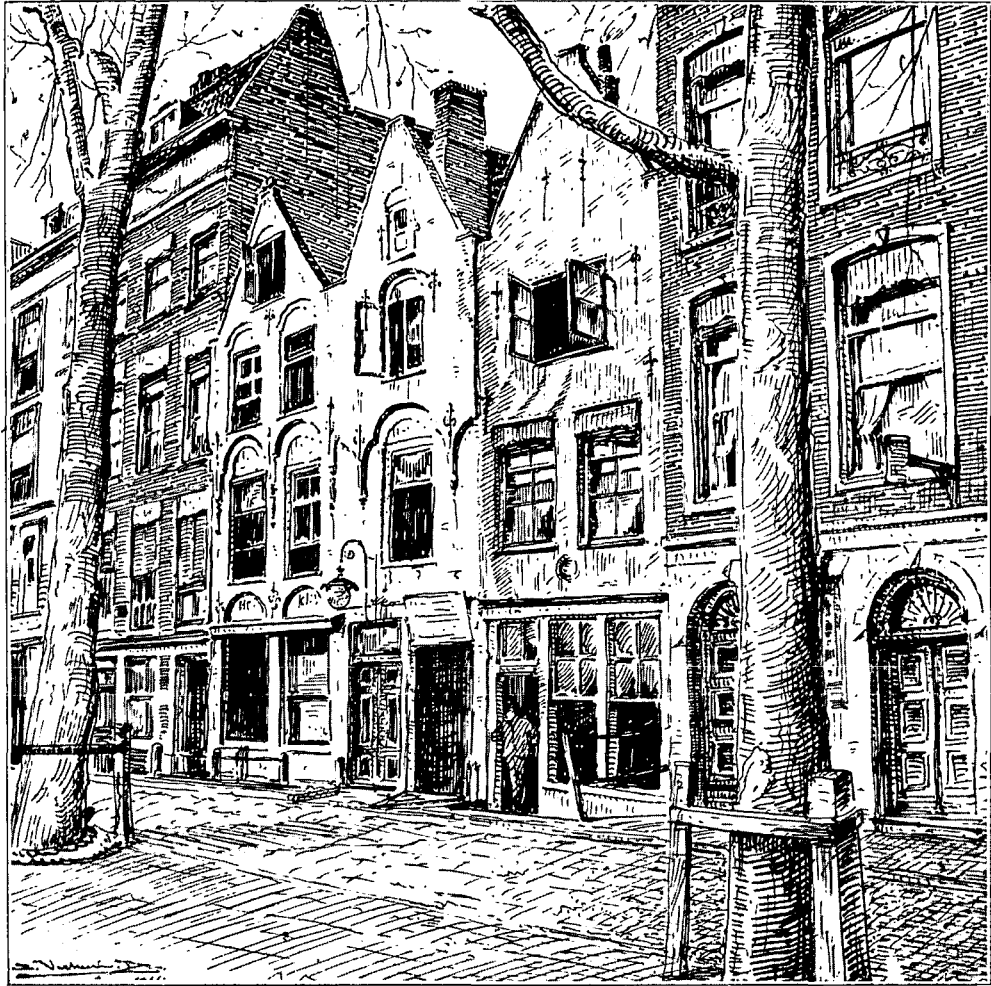
Gaarne erken ik, dat de Catalogus der Verzameling Niessen te Keulen, waarvan Siegfried Loeschcke de lampen bewerkte, door Mej. Brants in haar Beschrijving zestien maal is genoemd. Des te merkwaardiger, dat in de algemeene inleiding met geen woord van dezen catalogus wordt gerept. Toch is dit werk de grondslag van de geheele Beschrijving en dikwijls zijn de inleidingen van Mej. Brants niet anders dan een min of meer gelukkige reproductie van de woorden van Siegfried Loeschcke.

A. W. BIJVANCK.

OUDE GEVELS TE ROTTERDAM.

Het hierbij afgebeelde groepje huizen vormt nog een van de weinige overgebleven schilderachtige hoekjes aan de hoofdverkeerswegen te Rotterdam, die nog niet ten offer zijn gevallen aan de speculatie in kostbare bouwterreinen. Zij zijn gelegen aan het Haringvliet nos. 73 en 75 en liepen geen gevaar voor amotie, totdat eenige maanden geleden in het grootste pand, waarin een burgerlogement gevestigd was, brand

ontstond, waardoor dit perceel nagenoeg geheel is vernield. De herbouw zal vrij kostbaar zijn en het is te vreezen, dat daarom tot afbraak wordt besloten, teneinde het terrein vrij te maken voor een modern kantoorgebouw. Reeds werden door de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie en door eenige belangstellenden te Rotterdam pogingen aangewend om de panden te behouden, zoodat zij nog niet voor goed zijn

Oude huizen aan het Haringvliet Nos. 73 en 75 te Rotterdam.

opgeschreven om te verdwijnen, al hangt hun behoud aan een zijden draad.

Het kleinere, rechtsche pand is op zich zelf minder belangrijk, doch het heeft toch zijne waarde als begrenzing van het grootere dubbel pand. De tuitgevel is gecement en heeft zes kleine ankertjes en boven de onderpui een medaillon met een achtkantige ster.

Het linksche pand bestaat uit waarschijnlijk oorspronkelijk twee perceelen, die

ongeveer gelijktijdig gebouwd zijn in de tweede helft der 16de eeuw. De vooruitspringende togen herinneren aan de gevels van den Windasboog en de Rozijnkorf te Dordrecht, waarvan de eerste in 1583 werd gebouwd. Bij het rechtsche stuk rusten de togen op nu verweerde draagsteentjes en bij het linker stuk op slanke Hermes-figuurtjes. De gevels worden versierd door mooie ankers in drie verschillende dessins. In oude bescheiden staat het huis bekend als »in den Coning Davit».

Het aantal huizen uit de 16de eeuw is te Rotterdam zeer gering en nauwelijks zal men aldaar een pendant vinden voor deze gevels. Juist daarom is het zeer te wenschen, dat nog middelen gevonden worden om deze bescheiden getuigen van het opkomend Rotterdam voor ondergang te behoeden.

De hierbij gereproduceerde penttekening werd vervaardigd door den Heer J. Verheul Dzn., architect te Rotterdam, en werd door hem welwillend voor het Bulletin afgestaan.

J. C. OVERVOORDE.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De in 1911 ingestelde *Commissie voor het Stadsschoon* te Amsterdam heeft eene oproeping gedaan, waarin zij de aandacht vestigt op haar doel en haar werking en in de eerste plaats de hulp van particuliere architecten vraagt. Zij meent, dat haar pogen er vooral op gericht moet zijn, »bouwend publiek en architecten zooveel doenlijk tot elkaar te brengen». Doch ook rekent zij tot hare taak: te waken tegen het verloren gaan van merkwaardige gebouwen en het noodeloos opofferen van stadsschoon, en om bij sloopingen, verbouwingen enz. door opmeting, teekening of fotografie een beeld te bewaren van wat op verdwijnen staat, en opmetingen enz. te maken van merkwaardige gebouwen fragmenten, intérieurs »om zoodoende te geraken tot eene verzameling (van afbeeldingen) van wat Amsterdam aan schoons bezit of heeft bezeten».

Heemschut-conferentie. — Den 29^{en} en 30^{en} Dec. j.l. had de tweede bijeenkomst van »Heemschut» te Amsterdam plaats onder voorzitterschap van prof. H. Brugmans. De zorg voor oude monumenten was het onderwerp der voordrachten, gehouden door Mr. J. Frederiks en door Dr. Jan Kalf. De eerste sprak over de wettelijke bestrijding van inbreuken op natuur- en stadsschoon. Hij bepleitte eene beperking der totnogtoe te zeer gehuldigde onaantastbaarheid van het eigendomsrecht, dat immers evengoed als elk ander recht, uit het gemeenschapsbelang is voortgekomen. Schetsend hoe hij zich eene wettelijke regeling in dezen voorstelde, betoonde hij zich voorstander van klasseering der monumenten, mits de lijsten telkens herzien kunnen worden.

Dr. Jan Kalf behandelde het restaureeren van bouwwerken, bezien van het standpunt waarop »Heemschut» zich stelt, n.l. behoud van schoonheid. Hij wees op het gevaar, dat door restaureeren schoonheid geschonden wordt. Er moet evenwel onderscheiden

worden tusschen »dooode monumenten», ongebruikte gebouwen — die late men onaangeroerd — en »levende», die in welstand moeten verkeerden — hierbij is de grondige vernieuwing van constructief belangrijke deelen zelfs vereischt. Die vernieuwing moet door een fijn voelend kunstenaar geschieden, niet een slaafsch volger van oude stijlen, maar een die niet schroomt, in bijzondere gevallen zich van de vormen van zijn eigen tijd te bedienen, gelijk immers ook de Gothiek en de Renaissance bij herstellingen te werk zijn gegaan. Zoo menige Nederlandsche toren dankt zijn boeienden vorm juist aan vermindering van stijlpurisme. En wat dit laatste een kwaad kan doen, blijkt o.a. uit de verwijdering van het oxaal der St. Jan, en de restauratie van de consistoriekamer der Groote kerk te Breda. Ook bij uitbreidingen dient het beginsel der stijleenheid niet formalistisch opgevat. Als waarschuwend voorbeeld noemde spr. het nieuwe portaal aan de Nieuwe kerk te Amsterdam.

Talrijke lichtbeelden maakten de voordracht aanschouwelijk.

Amsterdam. Paleis-Raadhuis. — Volgens de »Telegraaf» zullen B. en W. zich tot den Minister van Binnenlandsche Zaken wenden met de vraag in hoeverre de regeering tot tegemoetkoming gezind is. Eerst als zij hieromtrent meer weten, kunnen B. en W. met een advies bij den gemeenteraad komen. In afwachting van het antwoord der regeering zou de heer Lambrechtsen afzien van zijn plan om een initiatief van den raad te laten uitgaan.

Amsterdam. — Als een Sinterklaas-verrassing vertoonde zich in 't begin van December j.l. de westgevel der Nieuwe Kerk in zijn herstelden toestand. De negentiende-eeuwsche toevoegingen aan den door Jacob van Campen ontworpen toren zijn afgebroken. Van den toren-onderbouw is een klein gedeelte behouden, laag genoeg om het nieuwe, in den westgevel aangebrachte raam te laten zien. Twee hoektorens flankeren dezen gevel die opgetrokken is uit baksteen, waartusschen talrijke banden natuursteen. Dat bij de restauratie gebruik is gemaakt van machinaal geperste i. p. v. de met het overige overeenstemmende handvormsteen, is terecht door een der sprekers op de Heemschut-conferentie betreurd.

Bergen op Zoom. — Eene mededeeling in den gemeenteraad doet vermoeden, dat de regeering het herstel der Groote kerk overweegt, en wel niet alleen van den toren, maar o. a. ook van de grafmonumenten in het koor, waarvan de restauratie jaren geleden begonnen maar niet voltooid is.

Egmond-Binnen. — Een aanzienlijke gift van wijlen den heer W. Hamer, architect te Amsterdam, heeft het herstel van het oude kerkje te Egmond op den Hoef mogelijk gemaakt. In het begin van dit jaar is het door den architect Leguit gerestaureerde gebouwtje plechtig ingewijd.

Na velerlei lotgevallen was het in den aanvang van den 80-jarigen oorlog verwoest, en eerst in 1634 nieuw opgetrokken in Renaissance-stijl en met geschilderde glazen versierd. Later was het verrijkt met een Statenbank en met een grafsteen van Nicolaas Witsen,

burgemeester van Amsterdam. Tijdens de 19de eeuw was dit alles door geldgebrek deerlijk in verval geraakt. De heer Weissman vertelt in het *Bouwk. Wkbl.* van 17 Jan. j.l., hoe de venstertraceringen verdwenen, de vensters van den kruisbeuk gedicht, het glasschilderwerk gehavend waren; hoe de oude preekstoel, in het koor geplaatst, het best bewaarde glas nog aan het oog ontrok; en hoe het bovengenoemde grafteeken achter een leelijke galerij verscholen was.

Thans heeft men de toppen van den noord- en van den westgevel vernieuwd, waarbij handvormsteen, van dezelfde soort als de oude, gebezigd is; de stijlen in de vensters zijn in baksteen vernieuwd; de glazen weer in het lood gezet, zonder poging om ze in stijl bij te werken. De preekstoel staat weer op de oude plaats en is, evenals de banken, van de verflaag ontdaan.

De kerkgangers van Egmond op den Hoef niet alleen, doch een veel breeder kring van menschen, zijn den overleden schenker dank verschuldigd.

's-Hertogenbosch. — Het gebouw van de vrijmetselaarsloge De Edelmoedigheid, op de Papenhulst te 's-Hertogenbosch, zal verdwijnen door slooping. Alleen zal er nog van overblijven de ingang, een antiek poortje, dat een plaats zal krijgen op het raadhuis der stad. Dat poortje is al heel oud. Oorspronkelijk diende het tot ingang van een wijnkelder, ten behoeve van het kapittel der Sint Jans kerk in het jaar 1509 gebouwd. Dat gebouw was bekend als »De Heerenkelder» en werd in 1641 verkocht aan Frans Blom, om later, in 1809 in het bezit te komen van Mr. Jan Schouten, auditeur-militair, ten behoeve van de loge der vrijmetselaren. Een tijd lang deden eenige vertrekken dienst als Latijnsche school. Dit was het geval in 1794 en volgende jaren onder den rector Mr. Jacobus Oliphant. N. R. C. 14 Jan. 1914.

Noordwijkerhout. — In den Hoogeveenschen polder is een aantal zilveren munten gevonden, waaronder eenige ter grootte van een rijksdaalder. De meesten zijn uit den tijd van Maximiliaan, Karel V en Philips II. De jongste munt draagt het jaartal 1571.

In het volgend nummer van het Bulletin hopen wij eene nadere beschrijving dier munten te kunnen geven.

Oudewater. — Voor het herstel van den gevel van het huis »De Arck» aan de Wijnstraat is door den gemeenteraad f 200 toegestaan. Vermoedelijk zal de restauratie door het Rijk ter hand genomen worden. De gevel draagt op een steen het jaar 1615 en is in den trant van het nog beter bewaarde huis aan den Donkeren Gaard: boven een houten onderpui, waarin zes verbonden bovenlichten, een trapgevel met merkwaardige afmetseling der trappen in gele en roode steen.

Poederooien. — Kasteel en torens van Loevestein zijn thans van het Dep. van Oorlog overgegaan naar dat van Binnenl. Zaken, zoodat de restauratie, met den steun der hiertoe opgerichte vereeniging spoedig een aanvang zal kunnen nemen.

Renswoude. — De eigenaar der hofstede bij »Den Eng'' is op zijn land eene opgraving begonnen in de hoop overblijfselen van een vroeger daar gestaan hebbend kasteel te vinden. Twee groote brokken fundeering zijn blootgelegd, waarvan echter het onderling verband nog niet is gebleken. De afmeting der steenen zou bewijzen, dat het gebouw minstens van de zestiende eeuw is. Het eenige van beteekenis wat tot heden gevonden werd, is een zilveren munt uit den tijd van Karel V of Philips II.

Tijd 31 Dec. 1913.

Museumplannen te Arnhem. — In de aanstaande raadsvergadering te Arnhem komt een voorstel van B. en Ws. in behandeling om de oude Buitensocieteit aan den Utrechtschen straatweg tot Stedelijk museum in te richten. Als basis dient hierbij de nalatenschap van Alexander Verhuell, overleden in 1897, die de gemeente Arnhem tot erfgenaam benoemde, onder verplichting tot uitkeering van een legaat van f75.000 aan de gemeente Doesburg. Na aftrek van de kosten bedroeg de aan Arnhem ten deel gevallen nalatenschap ongeveer f30.000, welk bedrag volgens het testament bestemd was voor de oprichting van een museum.

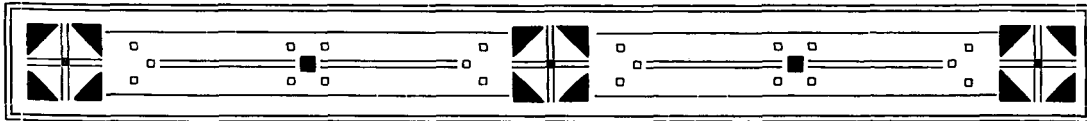
Verschillende plannen werden sinds dien geopperd en weder prijsgegeven, hetzij wegens de hooge kosten, hetzij wegens de mindere geschiktheid van de terreinen. Thans biedt de aankoop van het zoo prachtig gelegen societeitsterrein de gelegenheid om, met gebruikmaking van de aldaar aanwezige gebouwen, een museum te stichten voor f43.500.

Door B. en Ws. wordt erkend, dat het stichten van een speciaal als museum ontworpen gebouw de voorkeur zoude verdienen, doch dit wordt onbereikbaar geacht wegens de daaraan verbonden kosten. De verbouwingsplannen werden om advies gezonden aan de H.H. Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Dr. P. J. H. Cuypers, zoodat aangenomen mag worden, dat het nieuwe museum aan billijke eischen zal voldoen. Toch mag gevraagd worden, waarom ook niet het advies gevraagd werd van een der directeuren der grootere stedelijke musea, die wellicht uit ervaring beter vertrouwd zijn met de eischen, die, behalve voor de schilderijen-afdeeling, verder aan een stedelijk museum moeten gesteld worden?

Behoudens deze kleine opmerking kunnen wij slechts met groote instemming melding maken van de Arnhemsche plannen, waardoor spoedig eene afdoende verbetering mag verwacht worden in den museumtoestand van thans, die moeilijk geacht kan worden overeen te komen met de waardigheid van Gelderland's mooie en rijke hoofdstad.

In verband met de Bondsvergadering op 14 Februari a. s. stelt de redactie er prijs op om deze eerste aflevering van het Bulletin reeds nu te doen verschijnen. Register en omslag van het 6de deel volgen bij de tweede aflevering, welke zoo spoedig mogelijk na de vergadering het licht zal zien; zij, die hiervoor bijdragen of mededeelingen wenschen in te zenden, worden verzocht deze zoo spoedig mogelijk te zenden aan den voorzitter of aan den secretaris van de redactie.

□ PLAATSELIJKE MUSEA. — III. □

Bij vrij goede opkomst en met zeer veel opgewektheid werd op 14 Februari te Amsterdam eene derde, en tevens laatste, door de Commissie geformuleerde serie stellingen in eene algemeene Bonds-vergadering behandeld. Deze stellingen werden den leden afzonderlijk toegezonden, daar het te laat was om ze nog bijtijds in het Bulletin te doen verschijnen, terwijl tevens gelegenheid werd gegeven om amendementen bij den Secretaris in te dienen, waarvan door twee leden gebruik werd gemaakt. Evenals bij de twee vorige serieën geschiedde, volgt hier een overzicht van de gevoerde besprekingen en de verkregen resultaten, terwijl als bijlage volgen de aangenomen stellingen, met aanduiding van de wijzigingen die zij ondergingen.

Allereerst was aan de beurt een zestal stellingen, reeds vroeger ingediend, doch nu opnieuw geredigeerd in verband met de daarop reeds ingekomen amendementen, en nog betrekking hebbende op de inrichting der plaatselijke musea.

Bij stelling 29 (28), loopende over de vraag welke voorwerpen tentoongesteld moeten worden, werd zoowel door Mr. Overvoorde als door Dr. van Gelder een aanval gedaan op het woordje »werkelijk», als zijnde overbodig. Dr. Hofstede de Groot is voor het behoud, op grond dat hier eene versterking noodig is. Zijn voorstel tot behoud wordt echter niet gesteund, zoodat »werkelijk» komt te vervallen. De 2de alinea van deze stelling: »Ook een keuze uit de topographische en historische atlassen is als doorlopende tentoonstelling gewenscht», waarop een amendement van Dr. van Gelder was ingekomen om te lezen »keuze-tentoonstelling» en het woord »doorlopende» te schrappen, bracht eene levendige discussie teweeg. De Commissie bij monde van haren Voorzitter Mr. S. Muller en van Dr. Hofstede de Groot, kan zich met dit voorstel absoluut niet vereenigen, evenmin als met dat van Mr. Overvoorde om »doorlopende» te doen vervallen. Van verschillende zijden wordt, uit practisch oogpunt, bezwaar gemaakt tegen doorlopende — dat zijn: tentoonstellingen zonder tusschenpoozen. Dr. Veth wijst er echter op dat er staat *gewenscht*, terwijl »doorlopend» volstrekt niet beteekent »onafgebroken». Dr. Hofstede de Groot merkt op, dat de Heeren te veel op den tegenwoordigen toestand zien, die niet goed is. Deze stelling drukt een desideratum uit. Mr. Muller antwoordt, dat het der Commissie te doen is om de atlas op gelijken voet behandeld te zien als de andere museum-voorwerpen.

Na eenige pogingen, o.a. van de Heeren Veth en Teding van Berkhout, om op staanden voet eene eindredactie te vinden, wordt, op voorstel van Dr. Hofstede de Groot, besloten deze aan de Commissie over te laten, nadat de vergadering tot de overeenstemming was gekomen over de bedoeling der stelling.

Stelling 30 (29) handelt over het depot.

Een amendement van Dr. van Gelder, om te lezen een *wetenschappelijk gerangschikt* depot, wordt nader door hem toegelicht. Op voorstel van den Heer van der Pluym wordt dit veranderd in een »behoorlijk gerangschikt depot», hetgeen door de vergadering aangenomen wordt. Ook een amendement van Mr. Overvoorde wordt aangenomen om vóór topographische en historische atlassen in te voegen de woorden »de in het museum aanwezige» ten einde door deze stelling niet schijnbaar de plaatsing dier atlassen in de musea aan te bevelen boven de plaatsing in de archieven. Door enkele leden werden, zoowel bij deze, als bij andere stellingen kleine amendementen voorgesteld, die door den Voorzitter, voor zooverre het slechts invallende gedachten waren die geen verdere ondersteuning vonden, snel afgehandeld werden, om zodoende meer de aandacht gevestigd te houden op de hoofdgedachte der stellingen. Naar aanleiding van de bij deze stelling behoorende noot, wijst de Heer Gratama op het gevaar van al te veel af te wijzen. Uit de Commissie wordt medegedeeld dat deze speciale noot alleen eene toelichting is voor deze vergadering en niet bij de eindredactie wordt opgenomen.

Stelling 31 (30) handelende over de noodzakelijkheid van het opstellen en bijhouden van een inventaris, een wetenschappelijken catalogus en een geïllustreerden gids, wordt zonder verandering goedgekeurd; alleen heeft Jhr. Teding van Berkhout bezwaar tegen de speciale vermelding van zorg voor de munten, daar deze zorg voor andere kleine voorwerpen evenzeer geldt. Zijn voorstel tot schrapping dezer zinsnede wordt echter ingetrokken, nadat er door Dr. Veth op is gewezen, dat het Commissie-lid Mr. Boeles, door de ervaring geleerd, bijzonder van het nut dezer zinsnede overtuigd was, zoodat de Commissie op behoud daarvan gesteld is.

Bij stelling 32 (31) komt ter sprake wat de plaatselijke musea, naast het najagen van hun directe doel, doen kunnen om oudheidkundige belangen te dienen, — »voor zoover daarin ter plaatse niet op andere wijze wordt voorzien.» Op voorstel van den Heer Gratama wordt besloten »ter plaatse» te doen vervallen, aangezien sommige der opgenoemde bemoeiingen ook wel van buiten af kunnen geschieden. Deze worden nu achtereenvolgens besproken. Allereerst het publiceeren der nieuwe aanwinsten *in* (voorstel Veth) de bladen, het houden van tentoonstellingen (naast de keuze-tentoonstelling uit den atlas), het doen houden van voordrachten, en het uitgeven van plaatselijke gidsen van oudheidkundigen aard, alle welke maatregelen beoogen meerdere belangstelling te wekken. Naar aanleiding van de voordrachten, wordt door Jonkvr. Engelen gevraagd of het de bedoeling der Commissie is dat deze alleen mogen loopen over voorwerpen in het betreffende museum aanwezig? De Voorzitter, Mr. Overvoorde, antwoordt dat deze niet tot die van zuiver plaatselijken aard beperkt behoeven te blijven, doch wel eenigszins

verband moeten houden met het museum. De bedoeling der Commissie hieromtrent wordt daarop nader uiteengezet door Dr. Hofstede de Groot: het plaatselijk museum moet een middelpunt worden, en zodoende moeten de voordrachten er op gericht zijn belangstelling te wekken voor het museum en voor de oudheidkunde in het algemeen.

Daar het aanleggen eener verzameling van photographieën enz. reeds in stelling 6 vermeld is, wordt besloten dit punt *e* hier te laten vervallen. De volgende twee punten dezer stelling loopen over monumenten en pogingen tot hun behoud en tot het bewaren van hun gedaante in beeld. Op voorstel van den Heer v. d. Pluym wordt, naast photographieën en afgietsels van monumenten, ook opmetingen daarvan wenschelijk geoordeeld, tot bijvoeging waarvan de vergadering dan ook besluit. Het laatste punt, over het geven van raad bij het doen van afgravingen, lokte ook eenige discussie uit. Van verschillende kanten werden hiertegen bezwaren geopperd. Mr. Muller zette hierop uiteen dat dit punt speciaal door Mr. Boeles te berde was gebracht, die het van zéér groot belang voor de noordelijke provincies achtte. Trouwens het museum geeft alleen *raad* en behoeft de afgravingen niet zelf te laten doen. Na eenige discussie wordt ook dit punt door de vergadering goedgekeurd, terwijl voor *afgravingen*, *opgravingen* zal gelezen worden.

Stelling 33 (32) mocht zich in zeer groote belangstelling verheugen. Twee amendementen waren er op ingekomen, en tevens werd hier ter plaatse door den Secretaris een schrijven van Mr. L. G. N. Bouricius voorgelezen, hetgeen door de vergadering voor kennisgeving wordt aangenomen. De stelling behandelt het vraagstuk van de leiding van het museum door »eene wetenschappelijk onderlegden directeur, die zich geheel kan wijden aan de oudheidkundige belangen der provincie, en die met het oog daarop behoorlijk gesalarieerd wordt.» Dr. van Gelder zijn amendement, om de laatste clause te doen vervallen, toelichtende, merkt op, dat de directeur ook uit anderen hoofde goed gesalarieerd dient te worden, en wijst er tevens op dat de salariering-quaestie niet bij deze stellingen behoort. Volgens spreker is de redactie slecht. De Commissie kan zich met dit amendement volstrekt niet vereenigen. Ook deze clause kwam er op instantie van Mr. Boeles in, die daarbij juist de provinciale toestanden op het oog had. Dr. Hofstede de Groot stelt hierop voor om, wanneer er over de maatschappelijke en finantieele positie der directeuren moet worden gesproken, dit op eene andere plaats te doen. Mr. Muller en Dr. Veth vinden het hier juist zéér van pas, waarop Dr. van Gelder opmerkt, dat het toch niet aangaat zulk eene gewichtige zaak zoo maar in een bijzin op te nemen. Mr. Muller is tegen eene afzonderlijke stelling, en begrijpt ook het bezwaar van deze plaats niet. Bij de nadere uiteenzetting van de meening der Commissie wordt door den Heer Honig de toelichting van Mr. Boeles voorgelezen. Daar de vergadering niet tot overeenstemming kon komen, wordt er overgegaan tot eene stemming, met het resultaat, dat het amendement Van Gelder wordt aangenomen, zoodat de eindzinsnede komt te vervallen, en dit punt wordt aangehouden.

Alsnu oppert Dr. Hofstede de Groot bezwaar tegen de plaats dezer stelling; stelling 20 klopt niet met stelling 33, die als eene restrictie daarvan beschouwd zou

kunnen worden. Ook stelt spreker eene andere redactie voor, welke echter niet ondersteund wordt. Op voorstel van Mr. Overvoorde wordt nu besloten stelling 33 te plaatsen achter stelling 20, die nog niet definitief geredigeerd is. In stelling 33 zou dan het woordje »althans" na »dient" kunnen worden ingevoegd.

Wordt het eerste gedeelte der noot goedgekeurd en aangenomen, bij het tweede gedeelte zet Mr. Overvoorde de redenen uiteen, waarom dit er zijns inziens niet bij behoort. De monumentenzorg moet in eene afzonderlijke wet geregeld worden en daarom is het beter deze hier onaangeroerd te laten. Hiertegen voert Dr. Hofstede de Groot aan, dat de museum-directeur juist wél moet betrokken worden bij de monumentenzorg. Hij moet het middelpunt worden van het geheel, dus ook van de monumentenzorg. Mr. Overvoorde oordeelt het onderwerp te belangrijk om dit hier zoo maar terloops te regelen en wenscht dit aan te houden totdat de Bond zich nader over de monumentenzorg zal hebben uitgesproken. Tevens merkt spreker op, dat de museum-directeuren wel niet altijd in staat zullen zijn oordeelkundig bij monumentenzorg op te treden, waarop Mr. Muller antwoordt, dat dit alles slechts voor de toekomst geldt, dus voor de nieuwe *deskundige* directeuren. Hierop volgt eene levendige discussie, waarin o. a. door Dr. Haslinghuis gewezen wordt op het groote belang van centraliseeren. Ten einde aan de opmerkingen van Mr. Overvoorde te gemoet te komen, met behoud van deze alinea, wordt door Dr. Hofstede de Groot voorgesteld de tweede zinsnede in den aanvang aldus te lezen: »Voor zoover in dit belang niet wordt voorzien, is het ook gewenscht" enz., waarmede Mr. Overvoorde zich kan vereenigen en hetgeen daarna door de vergadering wordt aangenomen.

Door den Heer van der Pluym wordt nu gewezen op het gevaar van het *herstellen* van oudheden door personen die *eenigszins* daarmede vertrouwd zijn, waarop deze twee woorden komen te vervallen.

Op stelling 34 (33), slechts in overweging gevende de wenschelijkheid te onderzoeken van het opnemen eener stelling over museum-wandelingen, was een amendement van Dr. van Gelder ingekomen: »Het verdient overweging in de grootere musea op geregelde en bekende tijden deskundige leiding ter beschikking van het publiek te stellen." Deze versterking lokte een storm van verontwaardiging uit, hoofdzakelijk van de commissie zelf. Hadden sommige leden, zooals Dr. Veth en Dr. Hofstede de Groot, praktische bezwaren, Dr. Pit noemde het voorgestelde *fataal*. Volgens spreker is een museum te beschouwen als eene bibliotheek waar een deskundige komt om iets te raadplegen of te bestudeeren, en derhalve wilde hij museum-bezoek eerder beperkt dan aangemoedigd zien. Jhr. Teding van Berkhout stelde zelfs voor om »overweging" door »afkeuring" te vervangen. In de daarop volgende zeer geanimeerde discussie waagde Dr. van Gelder nog een goed woordje te spreken voor hen, die wel gevoel voor-, en belangstelling in, kunstzaken hebben, doch niet over den noodigen tijd beschikken om er zich in te werken. Na belofte eener schriftelijke behandeling in het Bulletin, trekt hij echter zijn amendement in. Hiermede was de tweede afdeling der stellingen afgedaan.

De derde afdeeling der stellingen loopt over:

DE VERHOUDING DER PLAATSELIJKE MUSEA TOT DE RIJKSMUSEA.

Stelling 35 (33), verklarende dat het instand houden van bestaande en het oprichten van nieuwe musea van geschiedenis, kunst, of kunstnijverheid in groote centra rijkszaak is, wordt aangenomen, met toevoeging van het woordje *nationale* voor musea, op voorstel van Mr. Overvoorde. Ook de volgende stelling, die lokale musea het behoud harer plaatselijke schatten en curiosa, naast de alles-omvattende rijksverzamelingen, waarborgt, wordt door de vergadering goedgekeurd.

Bij stelling 37 (35), waarin bij aankopen onderling overleg tusschen directeuren van verschillende musea wordt aanbevolen, brengt Dr. van Gelder een plan ter tafel om een soort centraal bureau voor inlichtingen, verkoopings-catalogi enz. op te richten, en licht dit plan nader toe. Het zal door de Commissie in overweging genomen worden. De volgende twee stellingen, loopende over doubletten, en het in ruil en in bruikleen geven van voorwerpen, genieten ook de algemeene goedkeuring der vergadering, doch op voorstel van Dr. Veth zal »de door den Bond aangenomen regels», verzacht worden tot: »de door den Bond aanbevolen beginselen.»

Bij stelling 40 (38), waar de hulp van de rijksmusea aan de plaatselijke musea bij het conserveeren en herstellen van kunstwerken en oudheden wordt besproken, vraagt de Heer Gratama of het woordje *kunstwerken* hier wel op zijn plaats is, waarop Dr. Hofstede de Groot opmerkt dat het hier ook gaat over Rijksmusea. Ook tegen »herstellen» wordt weer bezwaar gemaakt, maar, nadat door Dr. Veth is opgemerkt, dat verdoeken ook onder herstellen valt, wordt ook deze stelling aangenomen.

Stelling 41 (39), loopende over opgravingen te doen door het Rijksmuseum of de plaatselijke musea, gaf aanleiding tot meerdere discussie. Door Mr. Overvoorde wordt in de eerste plaats gewezen op het nader te regelen Rijkstoezicht over opgravingen, en op eene desbetreffende vraag van den Heer van der Pluym omtrent het verband tusschen deze stelling en stelling 33, opgemerkt, dat het hier gaat over Rijksmusea. Op voorstel van den Heer van der Pluym wordt nu bepaald dat niet alleen het doen van opgravingen, maar ook het hierover raad geven, dient te worden vooraf gegaan door een overleg *met de van Rijkswegen aangestelde deskundigen*, welke woorden in de plaats komt voor het oorspronkelijk »met de in stelling 22 bedoelde rijksinspecteurs».

Op stelling 42 (40) was een amendement ingekomen van Mr. Overvoorde, volgens hetwelk slechts die voorwerpen van klassiek-archaeologischen of algemeen-ethnographischen aard van de plaatselijke musea naar de twee groote musea zouden moeten worden overgebracht, *die aldaar niet, of slechts onvoldoende, vertegenwoordigd zijn*. Zijn amendement toelichtende, zegt spreker, dat er in sommige musea aantrekkelijke curiositeiten zijn, die echter voor het groote museum geen waarde hebben. Na eenige discussie, waarin door den Voorzitter der Commissie opgemerkt wordt dat voorwerpen hier te lande gevonden er buiten vallen, trekt Mr. Overvoorde zijn amendement in. Op voorstel van Dr. Veth

zal worden gelezen dat bovengenoemde voorwerpen *in beginsel* behooren te worden overgebracht, terwijl een voorstel van Dr. van Gelder, om deze stelling bij stelling 39 (37) te voegen, door de Commissie overwogen zal worden.

Alsnu komt ter sprake het aangehouden punt over de salariering. De Commissie, bij monde van Mr. Muller, betreurt het zéér dat het amendement van Dr. van Gelder tot schrapping der zinsnede is aangenomen. Op verzoek der vergadering wordt echter aan de Commissie in overweging gegeven alsnog hierover eene stelling te formuleeren.

De Voorzitter der Vergadering dankt hierop de Commissie voor haar werk, door haar met zooveel toewijding en ijver vervuld, en wijst tevens op het groote nut der belangrijke discussies, die hiervan het gevolg zijn geweest. Zij zou haar taak kunnen bekronen door in te gaan op het door Dr. van Gelder gedane voorstel, om eene uitgave van het geheel der stellingen, definitief geredigeerd, en met voorbeelden uit de praktijk toegelicht, voor den Bond voor te bereiden. De Voorzitter der Commissie betuigt hare bereidwilligheid hiertoe, en Dr. Hofstede de Groot verzoekt aan het Bestuur van den Bond om Dr. van Gelder voor dit speciale doel aan de Commissie te willen toevoegen, hetgeen door de Vergadering wordt goedgekeurd.

Na nog eenige mededeelingen van den Voorzitter over den voorgenomen tocht naar Vlaanderen, in de eerste dagen van Juni, waarvan een plan aan de leden zal worden toegezonden, en waaraan, naar hij hoopt, vele der leden zullen deelnemen, werd na ruim drie uren geanimeerde discussie de vergadering gesloten.

M. P. ROOSEBOOM.

BIJLAGE: Hieronder volgen de aangenomen stellingen, met de bij wijziging ingevoegde woorden cursief, de uitgevallen woorden tusschen [].

Stelling 29 (wordt 28).

Alleen de voorwerpen, die [werkelijk] eene voortdurende en algemeene bezichtiging verdienen, behooren tentoongesteld te worden.

Ook een keuze uit de topographische en historische atlassen is als doorloopende tentoonstelling gewenscht.

N.B. Uit verschillende oogpunten kan zulk eene doorloopende tentoonstelling van prenten nuttig zijn: zij kan den groei van het geographische ressort in beeld brengen, den oorspronkelijken toestand van geschonden oude gebouwen aanwijzen ter verduidelijking van den plaatselijken bouwstijl, afbeeldingen van afgebroken oude gebouwen geven enz. — Men merke evenwel op, dat doorloopende tentoonstellingen achter glas verschillende gevaren voor prenten leveren, door het licht, door de vocht, door de stof enz.; geregeld deskundig toezicht is dus altijd noodig.

Stelling 30 (wordt 29).

Ieder museum bezitte buiten de tentoonstellingszalen een *behoorlijk gerangschikt* depot, waar bewaard wordt, wat, hoewel op zich zelf belangrijk genoeg om te bewaren, ongeschikt of niet van genoeg belang is voor voortdurende vertooning aan alle bezoekers;

dit depot moet voor wetenschappelijke doeleinden steeds toegankelijk zijn. Ook de *in het museum aanwezige topographische en historische atlassen* vormen zulke depots.

[N.B. Het amendement Overvoorde, hoewel niet bijzonder noodig, omdat het slechts voorwerpen in het depot betreft, is overgenomen, omdat het aanvaarden van waardelooze voorwerpen, niet stellig genoeg kan veroordeeld worden. — Het amendement Van Gelder over de afwisselende tentoonstellingen schijnt onnoodig, omdat de 1e alinea van de noot bij art. 32 daarin voorziet].

Stelling 31 (wordt 30).

Van elk museum behoort te worden *opgesteld en bijgehouden*:

a. een inventaris, met aanwijzing van de herkomst van elk voorwerp (in handschrift), en behooren te worden *uitgegeven*:

b. een wetenschappelijken catalogus, al of niet geïllustreerd, hetzij van de geheele collectie, hetzij van de meest belangrijke onderdeelen, bepaaldelijk van de in art. 6 genoemde serieën.

c. een geïllustreerden gids.

N.B. Door onvoldoende inventarisering en waarmerking van de voorwerpen zelve kunnen deze hunne wetenschappelijke beteekenis bijna geheel verliezen, b.v. opgegraven voorwerpen, waarvan zoodoende de herkomst niet meer bekend is; niet geschoolde beheerders hebben dit dikwijls uit het oog verloren. Voor de in het ressort van het museum gevonden munten, die wegens hun geringen omvang zelden gemerkt worden, dient er op gelet te worden, dat de bijbehorende beschrijvingen (doosjes, etiketten enz.) niet verwisseld worden. De wijze van inventariseeren in de verschillende plaatselijke musea is niet voldoende bekend; rijksinspectie ware ook daarom nuttig.

Stelling 32 (wordt 31).

De plaatselijke musea behooren, voor zoover daarin [ter plaatse] niet op andere wijze wordt voorzien, ook te streven naar de verwezenlijking van hun doel door:

a. het publiceeren der nieuwe aanwinsten [door] *in* de gewone en ook de geïllustreerde bladen,

b. het houden van tentoonstellingen,

c. het doen houden van voordrachten,

d. het uitgeven van plaatselijke gidsen van oudheidkundigen aard,

[e. het aanleggen eener verzameling van photographieën van belangrijke monumenten in hun ressort,]

e. (f.) pogingen tot redding van bedreigde monumenten in hun ressort,

f. (g.) het doen vervaardigen van photographieën, *opmetingen* en afgietsels van monumenten in hun ressort, [in gevallen, waarin de onder e. genoemde pogingen vruchteloos zijn gebleven,]

g. (h.) het geven van raad bij het doen van [af]opgravingen.

N.B. Afwisselende tentoonstellingen van serieën voorwerpen uit het depot of van elders verhoogden de belangstelling in het plaatselijke museum, vooral indien zij op actueele gebeurtenissen en onderwerpen betrekking hebben en ruim bekend gemaakt worden.

Voordrachten en plaatselijke gidsen kunnen krachtig medewerken, om bij het publiek belang-

stelling te wekken voor de oudheidkundige en artistieke belangen binnen het ressort van een museum.

In samenwerking met centrale organen kunnen de plaatselijke musea veel bijdragen tot het redden en bewaren van monumenten en andere voorwerpen van oudheidkundige of artistieke waarde binnen het ressort.

Opgravingen dienen alleen ondernomen te worden door deskundige personen.

Stelling 33 (wordt 32) (komt achter Stelling 20).

In iedere provincie dient een plaatselijk museum te staan onder de leiding van een wetenschappelijk onderlegden directeur, die zich geheel kan wijden aan de oudheidkundige belangen der provincie[, en die met het oog daarop behoorlijk gesalarieerd wordt]. Rijk en provincie behooren de aanstelling van zulk eenen persoon zooveel mogelijk te bevorderen.

N.B. Zooals het uitnemend werkt, dat er zich thans in iedere provincie een deskundige in zake het archiefwezen bevindt, is het ook noodzakelijk, dat in iedere provincie een deskundige al zijnen tijd kan geven aan de belangen der oudheidkunde. Thans hangt het te veel van het toeval af, of de plaatselijke verzamelingen in de provincie goed dan wel slecht beheerd worden. Ook in verband met de zorg voor monumenten, met opgravingen, tentoonstellingen enz., is de aanwezigheid van zulk eenen provincialen deskundige als vraagbaak hoogst gewenscht. Het is niet noodig, dat deze rijksambtenaar zij; daar hij echter dikwijls zal moeten opkomen voor algemeene belangen, behoort het rijk zijne benoeming in de hand te werken, zoo noodig door het geven van subsidie.

Voor zoover in dit belang niet wordt voorzien, is het [Het is] ook gewenscht, dat de bedoelde directeur beschikt over een beambte, die in staat is om goed te fotografheeren, om opmetingen van gebouwen te doen, om teekeningen van opgravingen te maken, en die bovendien [eenigszins] vertrouwd is met het conserveeren [en herstellen] van oudheden. De aanvragen om photographieën nemen steeds toe, zoowel voor wetenschappelijke publicaties als voor geïllustreerde tijdschriften; ook dienen bedreigde monumenten en oudheidkundige vondsten dikwijls met spoed gefotografheerd of opgemeten te worden. Het vervaardigen dezer photographieën eischt speciale kennis en ervaring, waarover de gewone beroepsphotographen in de provinciale hoofdsteden slechts zelden beschikken. Ook voor het verzamelen van kunsthistorische gegevens en bij het doen van opgravingen in de provincie is de hulp van een technicus zeer gewenscht.

Stelling 34 (wordt 33).

[N.B. Wij overwegen nog het opnemen van eene stelling over de door Dr. Van Gelder besproken museum-wandelingen, onder leiding van gidsen; doch het gevoelen was daarover nog niet gevestigd.]

AFD. III. HOE MOET DE VERHOUDING ZIJN VAN DE PLAATSELIJKE MUSEA TOT DE RIJKSMUSEA?

Stelling 35 (wordt 33).

Het instandhouden van bestaande en het oprichten van nieuwe *nationale* musea [van] voor geschiedenis, kunst, of kunstnijverheid in groote centra is rijkszaak.

Stelling 36 (wordt 34).

Terwijl de centrale rijksverzamelingen uitteraard als hare taak behouden, om zooveel mogelijk een overzicht van de geheele Nederlandsche kunst- en beschavingsgeschiedenis

te geven, zullen de lokale musea, wanneer er nog plaatselijke voorwerpen, ook van den eersten rang, voor de plaats behouden zijn gebleven, die voorwerpen in beginsel niet voor de centrale musea moeten opofferen.

Stelling 37 (wordt 35).

Wanneer er in binnen- of buitenland een voorwerp voor aanwinst in aanmerking komt, worde zooveel mogelijk, met inachtneming van het boven omschreven beginsel, door de directeuren der betrokken lokale of centrale musea vóór de beslissing overleg met elkaar gepleegd.

Stelling 38 (wordt 36).

Doubletten en voorwerpen, die meer plaatselijke dan algemeene beteekenis hebben, zijn in de centrale rijksmusea misplaatst.

N.B. Men vergelijk hiermede ook stelling 1, 2.

Stelling 39 (wordt 37).

Het ruilen en in bruikleen geven van voorwerpen door de rijksmusea en plaatselijke musea over en weer, behoort algemeen en geregeld voor te komen, om den inhoud der musea steeds meer te doen beantwoorden aan de door den Bond [aangenomen regels] *aanbevolen beginselen*.

Stelling 40 (wordt 38).

De rijksmusea behooren de plaatselijke musea desgevraagd behulpzaam te zijn bij het conserveeren en herstellen van kunstwerken en ook van oudheden in het algemeen.

Stelling 41 (wordt 39).

Het door den Bond aanbevolen *Rijks-Historisch* museum zal opgravingen behooren te ondernemen, in overleg met het plaatselijke museum van het betrokken ressort.

Plaatselijke musea behooren geene opgravingen te doen, *of raad hierover te geven*, zonder zich vooraf met het Rijksmuseum of met de [in stelling 22 bedoelde rijksinspecteurs] *van Rijkswege aangestelde deskundigen* in betrekking gesteld te hebben.

Stelling 42 (wordt 40).

De enkele in plaatselijke musea verspreide voorwerpen van klassiek-archaeologischen of algemeen-ethnographischen aard behooren *in beginsel* van daar overgebracht te worden naar het Rijksmuseum van oudheden en het Ethnographische museum te Leiden.

AANWINSTEN VAN HET GEMEENTE-MUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE.

De verzameling Haagsch porselein werd door schenking en aankoop¹⁾ uit de in Parijs geveilde collectie Steengracht wederom met eenige zeer belangrijke stukken verrijkt. Ook uit den Haagschen kunsthandel werden eenige goede specimina verworven. Deze voorwerpen te samen nu ontleenen hun belang niet zoozeer aan den vorm of de materie, dan wel aan het décor, dat in de collectie nog niet vertegenwoordigde motieven te zien geeft.

In dit opzicht verdienen de twee Louis XV sauskommen met pauwenornament (afb. 1) in het bijzonder vermeld te worden. Deze versiering is indirect aan het Oosten ontleend. Het motief is Chineesch, maar de kleuren doen aan het Meissener palet denken. We zien dus hieruit hoe het ornament via Meissen tot ons gekomen is.

Het motief van den pauw met of zonder omgewenden kop en rijk geornamenteerden

Afb. 1. Twee sauskommen, drie kopjes en een schoteltje van Haagsch Porselein.

staart, staande op een heuvel onder boomen, hebben wij meenen te herkennen op een der beroemde »famille verte» verjaardagschotels van keizer K'ang-hsi in de verzameling Stübel te Dresden, welke in het in 1913 verschenen werk van Dr. E. Zimmermann: »Chinesisches Porzellan» is afgebeeld. Een zeer fraaie schotel in het bezit van Ho chun lee in November 1908 op eene tentoonstelling te Shangai ingezonden, vertoont een dergelijk décor²⁾.

Behalve op schotels vonden wij een analoog ornament op een vaas in het Kunstgewerbe Museum te Berlijn uit de Yung-chen periode.

Het spreekt van zelf, dat we hier slechts doelen op ontleeningen van het ornament,

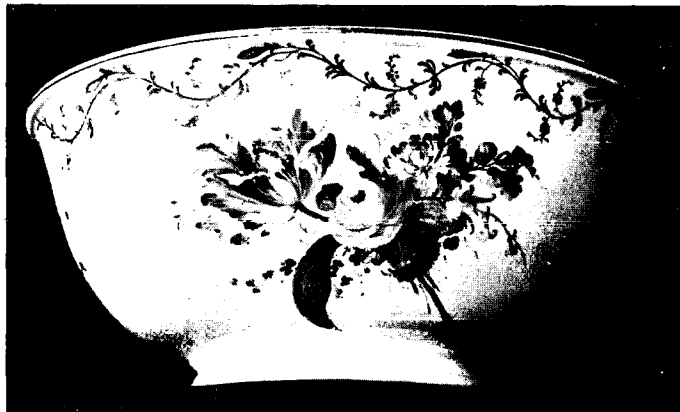
1) Met steun der Vereeniging Rembrandt.

2) Van deze belangrijke expositie bestaat een rijk geïllustreerde en fraai uitgevoerde Catalogus bewerkt door A. W. Bahr getiteld: Old Chinese Porcelain and Works of Art in China.

want wat decoratie en technische uitvoering betreft, kan het Haagsche porselein zich niet met het Chineesche meten. De rijk geteekende en zeer decoratieve versieringen der Chineesche producten, vervaardigd tijdens de regeeringen der keizers K'ang-hsi en Yung-chen, zijn technisch meesterlijk uitgevoerd en staan op een veel hooger peil, daar zij mede behooren tot het volmaaktste wat de ceramiekkunst heeft voortgebracht. Zooals gezegd, is dit uit technisch oogpunt beschouwd, want in aesthetisch opzicht verdienen de »Ming'' porseleinen om de fijne teekening in veelkleurige of in teer grijs-blauwe of diep donkerblauwe tinten uitgevoerd, ontegenzeggelijk de voorkeur.

De kleuren van het décor en de behandeling der bloemen op de sauskommen stemmen daarentegen overeen met de »indianischen Blumen'', zoo genoemd als tegenstelling tot de »deutschen Blumen'', waarmede de Meissener voorwerpen veelal werden gedecoreerd. Tot c. 1780 werden deze »indianischen Blumen'' op beeldjes aangebracht, voornamelijk waar het de versiering der costumes betrof.

Slechts bij hooge uitzondering vinden wij Chineesche motieven als décor op het Haagsche porselein toegepast¹⁾. Serviezen, zooals o.a. te Meissen vervaardigd werden, met eene dergelijke versiering, zijn ons geheel onbekend. Wij veronderstellen daarom, te meer waar de kleuren aan het Saksisch palet herinneren, dat deze sauskommen niet voor een Haagsch, doch ter completeering van een Saksisch servies zijn gemaakt.

Afb. 2. Kom van Haagsch Porselein.

Behalve een serviesje met vogels gedecoreerd, munten twee kopjes en schoteltjes (afb. 1) uit door een voor het Haagsche fabriekaat zeer rijk ornament in goud en kleuren, van bloemguirlandes en medaillons met »galante tafereelen''. De figuurtjes der schotels vooral zijn goed geteekend, al missen zij de gracieuse bewegingen der Fransche poppetjes.

Eene geheel nieuwe versieringswijze toont ons het kopje met het silhouet portret (afb. 1). Het profiel van het vrouwenkopje met hoog kapsel en hoed is uiterst fijn op het porselein geschilderd.

De koppen met Romeinsche portretten »en grisaille'' op rose fond in medaillons, omgeven door sierlijk geteekende bloemen, in het najaar uit den kunsthandel verworven, komen daarentegen veelvuldiger voor. Het mooiste ons bekende exemplaar, dat op eene

1) Zie »Bulletin'' 1913, p. 33. Behalve de twee stukken met Chineesch ornament, in ons vorig artikel vermeld, bevindt zich in het Musée du Cinquantenaire te Brussel nog een groote schotel met dezelfde versiering als op het bord van Baron van Zuijlen van Nyevelt in Den Haag.

dergelijke wijze gedecoreerd is, is ongetwijfeld de fraaie »Gellert'' kop in het Museum Willet-Holthuisen. Niet alleen, dat het portret op karakteristieke wijze is weergegeven, maar ook de bloemguirlandes zijn zeer rijk en zorgvuldig uitgevoerd. Niettemin zijn de koppen van het Haagsche Museum goede specimina zoowel wat qualiteit als wat décor betreft.

Als zeer belangrijke aanwinsten zijn te beschouwen de suikerpot, de koppen met Turksche ruiters (afb. 1) en die met een dansend paar versierd. Al deze voorwerpen munten uit door glanzend email, heldere, zuiver witte pâte en fijne kleuren-harmonie. Met een kop en schotel met »kampscènes'' gedecoreerd, welke zich reeds in de collectie bevond, zouden wij deze stukken tot een groep willen samenbrengen. De pittige, levendige

Afb. 3. Kom en kan van Haagsch Porselein.

en knap geschilderde tafereelen moeten waarschijnlijk aan één kunstenaar worden toegeschreven, terwijl bovendien de kleuren dezer voorwerpen onderling geheel overeenkomen. De kleurenscale van lila, gele, groene, grijs-blauwe, grauw-grijze en rood-bruine tinten getuigt van fijnen smaak. Opmerkelijk is, dat dit palet eenigszins afwijkt van de kleuren der overige Haagsche producten.

Een der fraaiste aankopen is voorzeker de groote kom (afb. 2) met eene versiering van ruiters. In het bijzonder valt de glans der kleuren op, welke geheel in de glazuur zijn opgenomen en er zich innig mee verbonden hebben.

Zouden wij hierin aanleiding mogen vinden dit stuk pâte tendre te noemen? Het

grootte verschil tusschen p \hat{a} te dure en p \hat{a} te tendre komt in hoofdzaak hierop neer, dat p \hat{a} te dure uit de voor porselein onmisbare substantie kaolien bestaat, dat onsmeltbaar is en waaraan het smeltbare veldsp \hat{a} th wordt toegevoegd, terwijl p \hat{a} te tendre een kunstmatig gevormd mengsel is van mergel, krijt, soda, potasch en kiezelzand. Hiermede zijn slechts de voornaamste bestanddeelen genoemd, want voor p \hat{a} te tendre had iedere fabriek haar eigen recepten. P \hat{a} te tendre nu kan veel minder hitte verdragen dan p \hat{a} te dure; het gevolg hiervan is, dat de kleuren in de moffeloven zich met de opnieuw gesmolten glazuur kunnen verbinden en er eene ondeelbare substantie gevormd wordt. Bij p \hat{a} te dure is het smelten der glazuur bij lage temperatuur ten eenenmale uitgesloten; vandaar, dat de gemoffelde kleuren als het ware op de glazuur liggen. Uitmnemende voorbeelden ter vergelijking leveren ons de pas verworven Louis XVI kom en kan met een vogeld \acute{e} cor (afb. 3), waaraan duidelijk het hooger liggende ornament te zien en te voelen is.

Voor zoover wij dat op het oogenblik kunnen beoordeelen, zijn in de Haagsche fabriek alleen voorwerpen van p \hat{a} te dure vervaardigd. Meermalen wordt echter vermeld, dat de Doorniksche fabriek, waar in de 18de eeuw alleen p \hat{a} te tendre werd gemaakt, veel wit porselein naar den Haag zond om daar beschilderd te worden. Moeten wij dus in de boven beschreven kom een gedeeltelijk Doorniksch produkt zien?

Voor het bord met een bloemen-decor, eenigen tijd geleden aangekocht zou ik dat zeker willen aannemen. Niet alleen wijzen de p \hat{a} te tendre, maar ook de golvende relief-lijnen en de bloemenversiering, geschilderd in Doorniksch-blauw-imateerenden toon op deze fabriek. Het ornament van den rand in blauw en rood is slechts maar even gemoffeld ¹⁾.

Afb. 4. Schotel van Haagsch Porselein.

1) Behalve China, Meissen en S \acute{e} vres heeft Doornik ook grooten invloed uitgeoefend op de andere Hollandsche porseleinfabrieken. In zijn boek: »Les porcelaines de Tournay» noemt E. Soil de Moriam \acute{e} een zeer bekwaam artist N. J. Gauron die in 1764 voor eenigen tijd werkzaam was aan de fabriek te Weesp, welke door den Graaf van Gronsveld Diepenbroek beheerd werd. Bovendien vertoont het merk van Weesp, de twee zwaarden met puntjes groote overeenkomst met het zwaardmerk der Doorniksche fabriek.

Ook zij hier gewezen op de treffende overeenkomst in vormen van het stel van zeven vazen met eenden-d \acute{e} cor, Loosdrecht-Amstel fabrikaat, in het Nederlandsch Museum, met dergelijke vazen van de Doorniksche fabriek.

De kom en kan (afb. 3) die wij als voorbeeld voor pâte dure aanhaalden, willen wij niet onopgemerkt voorbijgaan. Al mogen zij wat de beschrijving betreft niet zoo zeer uitblinken, als voorwerpen op zich zelf zijn het zeldzame specimina. Behalve in Sèvres en in de collectie van Baron van Zuylen van Nijvelt zijn ons geen dergelijke stukken bekend.

Tot slot zij hier gewezen op een schotel versierd met een landschap omgeven door bloemguirlandes (afb. 4), ook uit de verzameling Steengracht afkomstig. Het medaillon met eene voorstelling van ruïnes, eenige zuilen en een pyramide, waartusschen eenige figuurtjes, vertoont een zelfde palet als een Louis XVI schotel van een serviesje (tête à tête) onzer verzameling. Wij vinden hier eene gelijke behandeling van de lucht in grijsblauw-gele tinten, overeenkomstig getippelde boomen, terwijl ten slotte het verschiet in naar lila overhellende kleuren is geschilderd. De overige versieringen zijn waarschijnlijk in later tijd aangebracht.

IDA C. E. PEELLEN.

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1914.

I. MONUMENTEN.

Bescherming en onderhoud van monumenten. De Minister werd door eene commissie van deskundigen ingelicht en zag in, dat eene wettelijke regeling noodwendig zal zijn om tot eene afdoende bescherming van onze nationale monumenten te geraken. Het was hem gebleken, dat zijn ambtsvoorganger hoofdzakelijk om financieele redenen tegen eene wettelijke regeling bezwaar had. Hij hoopte echter de kwestie ter hand te nemen en ook in het bijzonder te overwegen, op welke wijze aan den sinds jaren op de Regeering uitgeoefenden drang gevolg kan worden gegeven, zonder dat al te belangrijke offers van de schatkist zullen worden gevorderd; het was echter niet zeker of hij voor een en ander den tijd zou vinden.

Gewezen werd op het feit, dat bij de restauratie van monumenten niet steeds oordeelkundig wordt te werk gegaan. Als treffend voorbeeld werd genoemd, dat in den gevel van het stadhuis te Middelburg de beeltenis van onze Koningin met de Prinses zoude zijn geplaatst. Voor dergelijke anachronismen behoorde men zich te hoeden.

Dat bij de restauratie van monumenten niet steeds oordeelkundig te werk wordt gegaan kon de Minister niet toegeven, al zal uit den aard der zaak in sommige gevallen verschil van gevoelen omtrent de wijze van restauratie kunnen bestaan. Het aangehaalde voorbeeld betreffende het stadhuis te Middelburg kan geenszins als bewijs voor deze bewering strekken. Er is noch ten onzent, noch in het buitenland uitgemaakt, of het plaatsen in oude gebouwen van beeltenissen van personen uit veel jongeren tijd als een anachronisme te veroordeelen is en er zijn dan ook vele oude gebouwen te noemen, waarin moderne beeltenissen werden geplaatst. Zoo werd onlangs in de Nieuwe kerk te Amsterdam een glasraam gezet met de beeltenissen onzer vorsten en vorstinnen. Toen men te Middelburg op de gedachte kwam om eene ledige nis van den topgevel van het

raadhuis, waarvan de gevel prijkt met de beelden van een aantal Zeeuwsche graven en gravinnen, te vullen met een groep, voorstellende de Koningin met de pasgeboren Prinses Juliana, kwam het den Regeeringsadviseur voor, dat tegen dit denkbeeld geen bezwaar bestond. Ook uit aesthetisch oogpunt bestond hiertegen geene bedenking, daar de groep zich zeer goed aan de middeleeuwsche beelden aanpast.

Ook kwam ter sprake de wijze van handelen ten aanzien van gebouwtjes, welke zich bevinden tegen de muren van oude kerken. In sommige plaatsen worden zij weggebroken, elders laat men ze voortbestaan. Gewezen werd in dit verband op klachten, voorkomende in de »O. Haarl. Courant» van 3 Oct. 1913, betreffende restauraties aan de oude St. Bavokerk te Haarlem. Men beval aan, bij restauraties niet uit het oog te verliezen, dat het oude zooveel mogelijk intact moet worden gelaten.

Naar het inzicht van den Minister hangt in elk bijzonder geval de beslissing hieromtrent af van verschillende overwegingen, waarvan de vraag, of de gebouwtjes zelve oudheidkundige of architectonische waarde hebben en of ze voor het doel, waarvoor ze dienen, kunnen worden gemist, de voornaamste zijn. Wat de klachten omtrent de restauratie van de St. Bavokerk betreft, werd medegedeeld, dat bij deze werkzaamheden, die geschieden onder voortdurend toezicht van den adviseur der Regeering, Dr. P. J. H. Cuijpers, steeds in het oog wordt gehouden, dat zooveel mogelijk oude toestanden moeten bewaard blijven. Oude gebouwtjes werden dan ook niet afgebroken; slechts zijn verwijderd twee steenen hokken, zijnde een pomphok en privaat en een bergplaats voor brandbluschmateriaal, elk ter grootte van ongeveer 2 M². Deze aanbousels hadden noch historische, noch bouwkundige waarde.

Eenige leden verzochten een nieuwe subsidie voor den toren te Zaltbommel. Kort geleden bleek, dat de restauratie niet in de zeven daarvoor destijds benoodigd geachte jaren is afgelopen en dat daaraan een achtste jaar moet worden toegevoegd in verband met later aan het licht gekomen gebreken, die aanvankelijk niet waren te voorzien. Ten einde spoedige voltooiing van dit belangrijke herstellingswerk mogelijk te maken, hoopte men, dat de Minister daartoe alsnog een post op deze begrooting zou willen brengen.

Bovendien vroeg men den Minister door geldelijken steun afwerking van de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Langerak te bevorderen. Destijds waren de kosten op f13.000 begroot en werd een Rijkssubsidie van f5000 verleend. Eene som van ruim f20.000 is gebleken noodig te zijn, welke de kerkelijke gemeente niet in staat is bij elkaar te brengen. Aan deze twee verzoeken kon de Minister niet voldoen, wijl daardoor afgeweken zou worden van het beginsel om bij de mem. v. antw. alleen gelden aan te vragen bij plotseling opgekomen behoefte en onvermijdelijke noodzakelijkheid.

Subsidiën voor herstellingen van monumenten (f143.900). De subsidiën voor den toren te Doesburg, de Roomsche Katholieke kerk te Noorbeek, den toren te Oirschot en den toren te Zaltbommel zijn afgelopen.

Naar dit artikel zijn overgebracht de subsidiën voor de Roomsche Katholieke kerk

en toren te Denekamp (laatste van twee termijnen), de Roomsche Katholieke kerk te Harderwijk (tweede van de drie of vier termijnen), den toren te Haren (laatste van twee termijnen), het raadhuis te 's-Heerenberg (tweede van drie termijnen), den toren der Grooten kerk te Steenwijk (tweede van vijf of zes termijnen), de Ned. Herv. kerk te Vlissingen (tweede van vijf termijnen), de Ned. Herv. kerk te Oud Vossemeer (tweede van drie termijnen), en de Ned. Herv. kerk te Zuidbroek (tweede van drie termijnen).

De subsidiën voor den O. L. Vrouwe toren te Amersfoort (vijfde van zes termijnen), de Grooten kerk te Arnhem (derde van negen termijnen), de Grooten kerk te Breda (vijfde van twaalf termijnen), de Grooten kerk te Brielle (twaalfde van dertien of veertien termijnen), de St. Lebuïnuskerk te Deventer (laatste van tien termijnen), het kasteel Doorwerth, de Grooten kerk te Dordrecht (vierde van negen termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (vijfde van tien termijnen), de kerk te Gouda (zie hieromtrent mem. v. antw. 1906) de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (derde van vijftien of zestien termijnen) de Grooten of St. Bavokerk te Haarlem (vijfde van acht termijnen), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is mede gedeeld in de mem. v. antw. 1904), het waaggebouw te Hoorn, (laatste van drie termijnen), de St. Pieterskerk te Leiden (achtste van twintig termijnen), de St. Janskerk te Maastricht (zesde van zeven termijnen), de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (tweede van vier termijnen), de Dominicanerkerk te Maastricht (derde van vijf termijnen), het raadhuis te Middelburg (derde van vijf of zes termijnen), en de Ned. Herv. kerk te IJsselstein (derde van vijf of zes termijnen), zijn noodig tot voortzetting der aangevangen en door de Kamers toegestane werken en bedragen hetzelfde cijfer als bij Staatsbegrooting voor 1913 is toegestaan, met uitzondering van het waaggebouw te Hoorn, waarvoor *f*450.— meer is uitgetrokken (zie mem. v. toelichting 1912).

Voor de algeheele voltooiing van de herstelling der Ned. Herv. kerk te Goes, ten behoeve waarvan in 1913 de laatste termijn van de toegestane serie was uitgetrokken, is het noodig, het Rijkssubsidie nog gedurende enkele jaren voort te zetten. Kerkvoogden vroegen nog *f*12.000. Daar het hun echter moeilijk valt om jaarlijks een even grooten som te verwerken als tot dusver het geval was, verzochten, zij, dit bedrag niet over 3, maar over 4 jaren te verdeelen. Hiertegen kan wel geen bezwaar bestaan en de post is dus van *f*4000 op *f*3000 gebracht.

Kerkvoogden der Ned. Herv. gemeente te Zutphen hebben andermaal verzocht om, ten behoeve van de inwendige restauratie van hun kerkgebouw, een extra subsidie te mogen ontvangen van *f*1500 gedurende 6 jaren. De kerkvoogdij is reeds eenige jaren bezig uit eigen middelen in deze werkzaamheden te voorzien, maar zal ze zonder steun niet kunnen voltooien. Ook in de Tweede Kamer der Staten Generaal werd op verleening van steun aangedrongen. De Minister heeft in een en ander aanleiding gevonden den betreffende post met *f*1500 per jaar te verhoogen en daardoor te brengen op *f*5500.

Onderhoud van tot dusver niet ondersteunde monumenten. (f22.500).

a. Nederduitsch Hervormde kerk te Doesburg. Deze belangrijke, rijk uitgevoerde Gothische kerk werd in 1340 gesticht en na den brand in 1483 grootendeels herbouwd. Zij verdient alleszins hersteld te worden. Nu de toren eene restauratie heeft ondergaan, is het wenschelijk, dat de kerk onderhanden wordt genomen. Van particuliere zijde werd reeds op ruime schaal hulp toegezegd. Ook in de Tweede Kamer werd aangedrongen op Rijks steun voor deze restauratie en het kwam den Minister voor, dat er alleszins termen zijn om dezen te verleen. De kosten zijn geraamd op $\pm f50.000$. Te verleen is een Rijkssubsidie van $f25.000$ te verdeelen over 5 jaren. Als eerste termijn is uitgetrokken $f5000$.

b. De Drommedaris te Enkhuizen. Deze oude toren, een vroegere stadspoort, gebouwd in 1540, is met hare poortdoorgangen en hare fraaie poortfronten, die respectievelijk dagteekenen van 1540 en 1649, een der merkwaardigste oude gebouwen van Enkhuizen, doch verkeert in slechten toestand. Vooral de kap vertoont ernstige gebreken, terwijl het halfronde deel aan de oostzijde scheurt en zich vrij wil maken van de hoofdmassa. Van verschillende zijden werd bij de Regeering op het verleen van Rijkssteun aangedrongen. De totaalkosten zijn geraamd op $\pm f18000$, waarvan de gemeente het derde gedeelte als Rijksbijdrage vroeg. De Minister meende, dat er alle reden bestond de gemeente Enkhuizen den gevraagden steun te verleen. Voor 1914 is als eerste van drie termijnen uitgetrokken $f2000$.

c. De Kloosterkerk te 's-Gravenhage. Omtrent de historische beteekenis van deze uit onze vaderlandsche geschiedenis algemeen bekende kerk, is het niet noodig uit te weiden. Wat betreft de architectonische waarde van het gebouw, verwees de Minister naar een artikel in het bekende jaarboekje van de vereeniging »Die Haghe», jaargang 1907. Bij de uitvoering van onderhoudswerkzaamheden aan dit gebouw kwamen verschillende ernstige gebreken aan den dag, die bij nader onderzoek van buitengewonen aard bleken te zijn en oogenblikkelijk ingrijpen noodzakelijk maakten. De totaalkosten zijn geraamd op $\pm f135.000$. Te verleen is een Rijkssubsidie tot de helft der kosten, zijnde $f67.500$ te verdeelen over 7 jaren. Voor 1914 is een termijn, groot $f10.000$ uitgetrokken.

d. De R. K. kerk te Horssen. Deze kerk, die een romaanschen toren en een fraai 15de eeuwsch koor heeft, werd eenige jaren geleden met slooping bedreigd, daar ze te klein was voor den dienst en zou worden vervangen door een grooter gebouw. Door de Regeering werden pogingen aangewend om dit te voorkomen met het gevolg, dat het oude kerkje behouden bleef. Het zal nu worden ingericht tot patronaatsgebouw, doch dient eerst grondig gerestaureerd te worden. Het kerkbestuur dient daarbij echter geholpen te worden door het verleen van Rijkssteun, welke te bepalen ware op $f5500$, zijnde 50% van de geraamde kosten. Dit bedrag is over drie jaren te verdeelen. Voor 1914 is uitgetrokken $f2000$.

e. Het raadhuis te de Rijk. Dit gebouw, in 1630 door den beroemden water- en bouwkundige Leeghwater gebouwd, is een der fraaiste dorpsraadhuisen van Nederland.

Sinds vele jaren eischt het herstelling, doch steeds ontbraken de middelen tot versterking van Rijkssteun. De toestand is van dien aard, dat thans niet langer kan worden gewacht. Burgemeester en Wethouders achten den toestand zelfs gevaarlijk. De kosten zijn op $\pm f$ 13.750 begroot, waarvan 50% als Rijksbijdrage is te verstrekken, te verdeelen over drie of vier jaren. Voor 1914 is een eerste termijn van f 2000 uitgetrokken.

f. De Domkerk te Utrecht. Tegen de Domkerk te Utrecht zijn aan de zuidzijde, daar waar de kerk aan den kloostertuin grenst, eene consistoriekamer en een stovenhok aangebouwd, die de kerk niet alleen ontsieren, maar den bekenden doorgang door den kloosterhof een ineengedrongen aanzien geven. Het college van kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente wenscht dezen toestand te verbeteren, door beide gebouwen af te breken en daarna den kerkmuur en het ter plaatse aanwezige raam weder in hunnen ouden toestand terug te brengen. De gemeente Utrecht heeft zich bereid verklaard om een vierde gedeelte van de kosten, die op f 16.000 zijn geraamd, voor hare rekening te nemen. Ook aan de provincie Utrecht werd eene bijdrage verzocht, terwijl als Rijkssubsidie ook een vierde gedeelte der kosten werd gevraagd. Deze verhouding schijnt zeer billijk en waar door deze herstelling het uiterlijk aanzien van de aan het Rijk behorende Kloostergang en hare omgeving zeer zal worden gebaat, kwam het den Minister voor, dat het gevraagde subsidie van f 4000 dient te worden verleend en wel ineens; deze post is nader overgebracht naar art. 186. Nader zal worden onderzocht, of de Dom al dan niet eigendom van het Rijk is.

In antwoord op eene desbetreffende vraag deelde de Minister mede dat de onderteekening van het proces-verbaal van overdracht van het slot Loevestein aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, waarvan het concept op dit oogenblik bij het Departement van Oorlog ter goedkeuring is, waarschijnlijk binnenkort plaats zou kunnen hebben. Een afzonderlijke post ten behoeve van de herstelling en instandhouding van het monument behoeft niet te worden uitgetrokken. Zoodra het slot in beheer en onderhoud bij het Departement van Binnenlandsche Zaken is overgegaan, zullen daarvoor de noodige gelden uit art. 187 kunnen worden bestreden, voor zoover het beschikbare bedrag dit toelaat.

Eenige leden drongen aan op subsidieering van de restauratie van de Nieuwe kerk te Delft. Met name werd de toestand van het koor treurig genoemd. Deze leden erkenden, dat het in het algemeen beter is de aanvragen om subsidie van particuliere zijde af te wachten, doch waar een kerkbestuur het belang eener restauratie niet voldoende inziet, behoort, naar zij meenden, het initiatief van de Regeering uit te gaan.

De Minister deelde mede, dat naar den toestand van de Nieuwe kerk te Delft een onderzoek werd ingesteld. Naar aanleiding daarvan worden in overleg met den Rijksarchitect voor de monumenten, plannen tot restauratie opgemaakt.

Vervolgens werd de steun der Regeering gevraagd voor de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Voorhout. Dit van tufsteen gebouwde kerkje dateert uit de elfde eeuw en is door de monumentencommissie als belangrijk monument erkend. De toestand van het gebouw is van dien aard, dat tot eene uitgebreide restauratie zal

moeten worden overgegaan wil het zijn karakter behouden. Wyl het kerkbestuur de noodige middelen niet ter beschikking staan, vroeg men de Regeering een subsidie op de begrooting te brengen. Eene bijdrage van f 3000 zou, naar men meende, het behoud van dit monument verzekeren. Opgemerkt werd, dat de Synode der Ned. Herv. Kerk eene bijdrage voor de restauratie heeft toegezegd.

De Minister deelde mede, dat naar de plannen tot restauratie van deze kerk een onderzoek werd ingesteld. Zij gaven aanleiding tot verschillende bezwaren, waaraan ten deele door het kerkbestuur werd tegemoet gekomen. Hoewel het kerkgebouw wel voor Rijkssteun in aanmerking kon komen, heeft tot dusver, in verband met het groote aantal aanvragen om hulp en de beschikbare middelen, de gelegenheid tot het verlenen van Rijks-subsidie ontbroken.

De Minister deelde mede dat zijn aandacht ook op de herstelling van den toren van Duiven gevestigd bleef.

Wandteekeningen te Leiden. Verscheidene leden hadden met verbazing vernomen, dat de wandteekeningen in het z.g. »zweetkamertje” van het academiegebouw te Leiden bij het witten van de localiteit waren verdwenen.

De Minister deelde mede dat, doordat het feit van het overwitten van de muren van het zweetkamertje ter kennis van het publiek is gekomen, men in de meening schijnt te verkeeren, dat de teekeningen op den buitenmuur van het kamertje aan de portaalzijde van de hand van Jhr. Mr. Victor de Stuers, deel uitmakende van de wandteekeningen op de trap, den z.g. »gradus ad parnassum”, waren verwijderd. Deze zijn echter gespaard en daaraan zal natuurlijk niet geraakt worden.

Ontsiering door Reclames. Eenige leden verzochten 's Ministers meening omtrent van Rijkswegen te nemen maatregelen teneinde ontsiering van stad en land door hinderlijke reclames en geïllustreerde aankondigingen tegen te gaan. Andere leden verklaarden zich tegen wettelijke maatregelen met het oog op industriele en eigendomsbelangen en op de moeilijkheden verbonden aan de uitvoering met name aan verleening van onvermijdelijke dispensaties.

De Minister wilde zich gaarne scharen onder diegenen, die het betreuren, dat stad en land zoo menigmaal op ergerlijke wijze door reclames ontsierd worden, maar hij meende, dat het hier vooralsnog geen onderwerp betreft, waar wettelijke voorziening van Rijkswegen noodzakelijk is. Hij geloofde veeleer, dat het hier eene aangelegenheid geldt, die, wanneer wettelijke voorziening noodig is, aan de provinciale of gemeentebesturen kan worden overgelaten. Er is te dezen reeds iets tot stand gebracht door de verordeningen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, Noord-Holland en Zeeland, en er is zeker alle kans, dat ook andere provincies of gemeenten het goede voorbeeld zullen volgen.

II. MUSEA.

Museumfonds; aankopen voor musea. Verscheidene leden herinnerden aan de besprekingen in vorige jaren betreffende de wenschelijkheid der instelling van een museumfonds. Thans is een stap in die richting gedaan, door afzonderlijke posten

voor aankopen voor musea op de begrooting te brengen, en in de memorie van toelichting er de opmerking aan vast te knoopen, dat overschrijving van dienstjaar op dienstjaar de bedragen zal kunnen doen toenemen, zoodat nu en dan eene som beschikbaar zal zijn voor een aankoop van beteekenis.

De voorstanders van een museumfonds waren door dit voorstel slechts ten deele voldaan. Het zal er inderdaad toe kunnen leiden, dat de museumdirecteuren niet langer in de verleiding komen zaken van weinig belang te koopen uit vrees, dat anders de beschikbare gelden ongebruikt blijven. Intusschen zou zulks ook bereikt worden, indien een museumfonds werd opgericht, waarmede elk museum afzonderlijk in rekening stond; bovendien zou dan een wettelijke grondslag worden verkregen, terwijl het voorstel van den Minister, in spijt van de toelichting, niet belet dat te eeniger tijd op de overschrijving der ongebruikte bedragen wordt teruggekomen, zoodat de museumdirecteuren nog niet de zekerheid hebben hunne spaarzaamheid in het eene jaar door ruimer middelen in het volgend jaar beloond te zien. Men voegde hieraan toe, dat, zoo een museumfonds wordt in het leven geroepen, daaraan verschillende baten die de musea afwerpen — en naar buitenlandsch voorbeeld in meerdere mate dan thans het geval is, zouden kunnen afwerpen — konden worden toegewezen. Zoo ontgaat thans aan de schatkist hetgeen verkoop van doubletten kan opbrengen. Het ligt voor de hand, dat museumdirecteuren meer gevoelen voor hun museum dan voor 's Rijks financiën en dat zij zich dus thans niet beijveren te gelde te maken hetgeen overcompleet is. Daarin zou verandering komen, indien de opbrengst in een museumfonds werd gestort. Voorts zouden andere inkomsten ten voordeele van het fonds kunnen worden verkregen, in overeenstemming met hetgeen in buitenlandsche musea geschiedt. Bij den tegenwoordigen toestand stellen de directeuren daarin geen belang. Gewezen werd op heffing van entréegeld op een of meer dagen der week. In het buitenland komen daardoor groote bedragen aan de musea ten goede, terwijl bovendien de betaling van een lagen toegangsprijs gewenscht wordt door tal van bezoekers, die er de voorkeur aan geven op rustige dagen de verzamelingen in oogenschouw te nemen. Waar de kunstvoorwerpen in het algemeen en in het bijzonder de oude kunst in schier ongelooflijke mate in prijs stijgen, behoort men op versterking van de middelen der musea bedacht te zijn.

De Minister kon niet voldoen aan den wensch van die leden, welke de voorkeur geven aan de instelling van een museumfonds boven het uittrekken op de begrooting van afzonderlijke posten voor aankopen voor musea. Hij verwees naar de mem. v. antw. voor 1913. Met zijnen ambtsvoorganger was de Minister van meening, dat de oplossing, welke in de genoemde memorie wordt aan de hand gedaan en welke bij de samenstelling van deze begrooting in praktijk is gebracht, reeds uit een eenvoudigheidsoogpunt te verkiezen is boven de instelling van een museumfonds. Immers zou een dergelijk fonds weer in onderafdeelingen ter wille van ieder museum zijn in te deelen. Deed men dit niet, dan zou er in het begin van het jaar allicht een wedloop tusschen de onderscheidene directeuren ontstaan, om voor hun museum een belangrijken aankoop te doen, waardoor een groot gedeelte van het beschikbare bedrag zoude worden gebruikt. De Minister

van Binnenlandsche Zaken zoude dan uit te maken hebben, of het de voorkeur verdient om b.v. een of meer belangrijke schilderijen aan te koopen, dan wel eene collectie oude meubelen of aardewerk of eene groote verzameling prenten. Het bezwaar tegen de thans voorgestelde regeling geopperd, dat deze niet belet, dat te eeniger tijd op de overschrijving der ongebruikte bedragen wordt terug gekomen, scheen den Minister van niet veel gewicht. Z. i. bestaan geen gegronde redenen voor eene dergelijke vrees.

Wat de baten betreft, die de musea afwerpen, werd opgemerkt, dat volgens goede regelen van comptabiliteit, alle baten in de schatkist moeten komen en, tenzij zeer overwegende redenen een andere conclusie wettigen, onder de middelen verantwoord worden. Verkoop van doubletten is niet steeds wenschelijk. Menigmaal kunnen deze dienen voor afstand in bruikleen aan andere instellingen of voor ruilmateriaal.

Wat ten slotte het denkbeeld betreft om op een of meer dagen der week entréegelden te heffen, merkte de Minister op, dat deze wensch niet wel te rijmen is met den aandrang van uit de Staten Generaal in de laatste jaren herhaaldelijk op de Regeering uitgeoefend, om ten aanzien van het eenige Rijksmuseum waar tot nu toe entréegeld werd geheven, n.l. het Museum Hendrik Willem Mesdag, zulks afgeschaft te krijgen.

De Minister vond dan ook geen aanleiding om te dezen van de tot dusver gevolgde gedragslijn af te wijken. Overeenkomstig het in de mem. v. antw. 1913 onder het opschrift »Museumfonds» medegedeelde, zijn bij deze begrooting de artikelen voor de verschillende Rijksverzamelingen, in welke tot nu toe de uitgaven voor aankopen gecombineerd waren met die voor onderhoud, huishoudelijke uitgaven, schrijfloonen, reis- en verblijfkosten enz., gesplitst in twee posten, waarvan de eene uitsluitend voor aankopen en de andere voor de overige bovengenoemde uitgaven is bestemd.

Koninklijk Kabinet van Schilderijen. Het artikel voor aankopen mocht, naar de meening van den Minister, niet op het oude bedrag van f2500 gehandhaafd blijven. Voor een museum als het Mauritshuis zou eene dergelijke luttele som geen beteekenis hebben en zeer zeker niet in billijke verhouding staan tot wat jaarlijks aan andere Rijksverzamelingen kan worden besteed. Vandaar dat eene verhooging tot f10.000 is toegestaan. Zelfs nu nog zal, bij de enorme prijzen, die tegenwoordig voor eersterangs werken moeten worden betaald, veelal geruime tijd moeten verlopen, alvorens door overschrijving van dienstjaar op dienstjaar, ingevolge de gedachte nieuwe regeling, over een bedrag beschikt kan worden, voldoende om eenen aankoop van beteekenis te kunnen doen.

Museum van Schilderijen te Amsterdam. Het artikel voor aankopen is uitgetrokken op een bedrag van f12.500. Naar de meening van enkele leden moest in het vervolg plaatsing in het museum van bustes en beeltenissen, die ter huldiging van een persoon worden aangeboden worden geweigerd. Immers het Rijksmuseum is een kunstmuseum en geen Pantheon of Ruhmeshalle. Wil men in deze richting gaan, dan behoort men uiterst voorzichtig te zijn in de keuze van hen, die men er eene plaats waardig keurt en moet men in geen

geval beeltenissen van levenden opnemen. De National Portrait Gallery te Londen stelt een termijn van ten minste tien jaren, welke na den dood moet verloopen, voordat aan de beeltenis van den overledene eene plaats wordt ingeruimd. Deze maatregel verdient aanbeveling. Men gaf in overweging in dezen geest een besluit te nemen. Daarvoor is thans een geschikt oogenblik aanwezig, wijl niemand zal betwisten, dat de beeltenis van Jhr. Mr. de Stuers nu reeds eene plaats toekomt in het gebouw, aan welks stichting hij een zoo groot aandeel heeft gehad. Reeds vond de buste van den bouwmeester Dr. Cuijpers er eene plaats. Daarnevens mag die van Jhr. Mr. de Stuers er niet ontbreken.

De Minister deelde mede, dat voor de toelating van beeltenissen, die ten geschenke worden aangeboden, sedert een tiental jaren de regel geldt dat alleen dezulke worden aangenomen, die als kunstwerken van beteekenis zijn te waardeeren. Het is dan ook voorgekomen, dat beeltenissen van bekende levende personen werden geweigerd. Het kwam hem derhalve voor, dat wanneer het Rijksmuseum in de gelegenheid wordt gesteld kosteloos in het bezit te geraken van een kunstwerk van beteekenis, al moge dit de beeltenis zijn van een meer of min bekenden tijdgenoot, er geen termen zijn dit te weigeren. Waar dus de gedachte aan hulding minder op den voorgrond treedt, scheen er geen aanleiding te bestaan voor toepassing van den maatregel in het voorloopig verslag bedoeld. Mocht te eeniger tijd eene portret- of historische galerij worden opgericht, dan ware deze zeker de aangewezen plaats om vele der thans in het Rijksmuseum tentoongestelde busten en beeltenissen op te nemen.

Prentenkabinet. Voor het artikel voor aankopen kon, naar de meening van den Minister niet met een bedrag van *f* 4500 worden volstaan. Ten einde het Kabinet dat zich in eene voortdurend toenemende belangstelling mag verheugen, in de gelegenheid te stellen, zijne collecties successievelijk te completeeren, is een bedrag van *f* 7000 d. i. *f* 2500 meer, uitgetrokken. Ingevolge de nieuw getroffen regeling in zake het doen van aankopen voor de Rijksmusea kon een bedrag van *f* 3600, dat op den dienst van 1913 voor het Rijksprentenkabinet nog beschikbaar bleef, bij de voor het jaar 1914 uitgetrokken gelden worden gevoegd. Het artikel is daardoor verhoogd tot *f* 10.600.

Nederlandsch Museum. Het artikel voor aankopen is uitgetrokken op een bedrag van *f* 15.000.

Museum Huis Lambert van Meerten. Voor aankopen is *f* 2000 uitgetrokken.

Uitleenen van kunstvoorwerpen. Men vroeg eene nauwkeurige opgave van de kunstvoorwerpen uit 's Rijks verzamelingen, welke in het jaar 1913 ten behoeve van tentoonstellingen zijn uitgeleend, alsmede van de bedragen, waarvoor zij tegen brand en andere gevaren werden verzekerd. Deze opgave is als bijlage B aan de mem. v. antw. toegevoegd. In 1913 werd door zes musea naar zeven tentoonstellingen (waaronder twee in het buitenland) voor eene waarde van *f* 200.600.— uitgeleend. Herhaaldelijk is men in de laatste jaren opgekomen tegen het uitleenen, waardoor de musea worden ontredderd

en de voorwerpen aan allerlei gevaren worden blootgesteld. Daarbij is de reserve gemaakt, dat er geen bezwaar zou bestaan tegen het vormen van eene verzameling van dubbele of minderwaardige zaken, welke voor een zekeren tijd aan binnenlandsche musea zouden kunnen worden uitgeleend.

De Minister erkende, dat door het uitleenen gevaar kan ontstaan, maar het is nu eenmaal eene internationale gewoonte en het is moeilijk voor ons land, om zich daaraan te onttrekken; weigerden wij aan de buitenlandsche tentoonstellingen deel te nemen, dan zouden wij ook niet meer kunnen rekenen op deelneming uit het buitenland; dergelijke tentoonstellingen hebben toch ook voor kunstopleiding van het volk waarde. De Minister gaf toe, dat men wellicht wat te ver was gegaan en dat het misschien overweging zou verdienen de aandacht te wijden aan de vorming van doubletten-collecties, die dan naar de binnenlandsche musea en de kleinere tentoonstellingen zouden kunnen worden gezonden; voorloopig kon echter nog niet worden toegezegd, dat het deelnemen van regeeringswege aan buitenlandsche tentoonstellingen op dit gebied geheel en al zal worden nagelaten.

Gidsen in de musea. De opmerking werd gemaakt, dat musea veel meer aan hun doel zouden beantwoorden en in ruimer kring nut zouden stichten, indien ontwikkelde personen werden belast op bepaalde uren bezoekers, die zich daarvoor aanmelden, rond te leiden en in te lichten omtrent de beteekenis en de geschiedenis van hetgeen wordt geboden. Dit wordt met toenemend succes in Engelsche musea in de laatste jaren toegepast. Onder meer beschikken het British Museum en het Natural History Museum te Londen en ook de Kew-Gardens over officieele »guide demonstrators», die den inhoud der verzamelingen instructief weten te maken. Enkele malen per dag houden deze eenen rondgang door gedeelten der collecties.

De Minister was gaarne bereid een onderzoek in te stellen naar de resultaten, die het zoogenaamde gidsensstelsel in de musea in het buitenland op den duur hebben opgeleverd en alsdan met de directeurs der Rijksmusea in overleg te treden, of het aanbeveling verdient dit stelsel ook hier te lande toe te passen.

III. INSTITUUT TE ROME, ACADEMIE, TENTOONSTELLINGEN.

Nederlandsch Instituut te Rome. De mededeeling, gedaan in de mem. v. antw. 1913, dat deze post reeds met f 2000 was verhoogd, berustte op een misverstand. Inderdaad was de post met slechts f 1000 verhoogd, ten einde aan den geleerde, die belast is met het kunsthistorisch onderzoek, eene toelage van f 2000 in plaats van f 1000 te kunnen toekennen. Ten einde het instituut niet in verlegenheid te brengen, is het subsidie over het loopende jaar met f 1000 verhoogd, welk bedrag uit den reservepost kon gevonden worden. Het was evenwel noodig, het subsidie thans definitief op f 5000 te bepalen, zoodat deze post met f 1000 is verhoogd.

Academie voor Beeldende Kunsten. Men vroeg inlichtingen omtrent de plannen der Regeering ten aanzien van de sedert vele jaren urgent geachte verbouwing dezer

inrichting. Het bevreemde, dat niets geschiedt, terwijl voor tal van klachten aanleiding is en het gemeentebestuur van Amsterdam, naar men meende, het noodige terrein voor de veranderingen had beschikbaar gesteld.

Onder verwijzing naar hetgeen in de mem. v. antw. 1913 over dit onderwerp is medegedeeld, kon worden vermeld, dat sindsdien van de zijde der gemeente Amsterdam een gewijzigd voorstel inkwam, waardoor de voorwaarden voor het Rijk aanmerkelijk worden verzaamd en waaromtrent nog een onderzoek hangende is.

Een bedrag is aangevraagd voor vijf reeds in 1913 gesubsidieerde prijskampen (2 schilderkunst, 2 beeldhouwkunst, 1 graveerkunst). Bovendien blijft eene beurs (voor bouwkunst) die in gewone omstandigheden voor het laatst in 1913 zoude zijn toegekend, nog een viertal maanden in 1914 doorloopen, doordat de begiftigde zijnen studietijd om bijzondere redenen eenige maanden later dan gebruikelijk is heeft aangevangen. In totaal is daardoor noodig f9000.

Tentoonstellingen in Venetië. Door verschillende leden werd hunne bevreemding uitgesproken over de bekrompen wijze, waarop ten aanzien van een verzoek der Nederlanders, die bij deze tentoonstellingen belang hebben, door de Regeering was gehandeld. Sedert 1895 wordt door Nederlandsche schilders aan deze tentoonstellingen deelgenomen. Aangezien plaatsgebrek verdere deelneming door onze kunstenaars dreigde uit te sluiten, werd er door onzen consul-generaal te Venetië op aangedrongen een eigen Nederlandsch kunstpaviljoen te stichten. Van Regeeringswege werd tegenover plannen, door eene commissie hieromtrent voorgesteld, eene tegemoetkomende houding aangenomen en eene voorloopige toezegging van financieelen steun gedaan. Evenwel moest de commissie uit eene missive van 's Ministers ambtsvoorganger van 30 Juli j.l. vernemen, dat hij aan gezegd voornemen om eenen post op de begrooting uit te trekken geen gevolg kon geven. Dit terugtreden heeft ten gevolge gehad, dat van de zijde van het gemeentebestuur van Venetië het aanbod werd gedaan het bedrag, voor de stichting van het paviljoen vereischt, zijnde f25.000, tot 1915, zelfs tot 1916 voor te schieten. Dit getuigde van groote waardeering voor de Nederlandsche deelneming aan de tentoonstellingen, eene waardeering, welke men in die mate bij den tegenwoordigen Minister niet mocht aantreffen. Immers deze had tot veler verwondering instemming betuigd met het voorstel van het gemeentebestuur van Venetië, dat door leening van eene luttel som ons uit den geldelijken nood wilde helpen. Men meende, dat door aannemen van dit voorstel onze waardigheid in het gedrang kwam en hoopte, dat de Minister door reeds voor het jaar 1914 een bedrag uit te trekken, aan de vertegenwoordiging van onze kunst te Venetië en de belangen daarbij betrokken, op eene voor ons land behoorlijke wijze recht zou doen wedervaren.

De Minister deelde mede, dat toen kort na zijn optreden, het gemeentebestuur van Venetië had aangeboden om zelf een paviljoen ten behoeve der Nederlandsche kunstwerken op te richten en tot 1915 of zelfs tot 1916 te wachten op overneming door den Nederlandschen Staat, aan genoemd gemeentebestuur het voornemen is kenbaar gemaakt

om op de ontwerp-begrooting van 1915 en zoo zulks niet mogelijk mocht blijken, op die van 1916 een bedrag van f25.000 uit te trekken, ten einde voor Nederland het bezit van een eigen paviljoen te verzekeren. De Minister heeft hiermede derhalve naar hij meent, genoegzaam aangetoond, dat ook hij het groote belang voor onze schilders in dezen inziet. Na de verschijning van het voorloopig verslag is hem medegedeeld, dat het gemeentebestuur van Venetië nader eene gewijzigde regeling voorstelde, n.l. de overneming van een bestaand paviljoen, hetgeen niet meer dan f20.000 zou behoeven te kosten. Het was nog niet mogelijk om zekerheid te verkrijgen, of bedoeld gebouw geschikt is en door de Nederlandsche schilders wordt gewenscht en evenmin of het bedrag van f20.000 volkomen voldoende zal zijn. Nadat uit het voorloopig verslag gebleken was, hoe ook verschillende leden van de Tweede Kamer het bevorderen dezer aangelegenheid wenschen, is alsnog een memoriepost uitgetrokken om in deze eene beslissing uit te lokken, met de bedoeling dat deze post, zoo mogelijk in 1914, en anders in 1915 in eenen daadwerkelijken begrotingspost zal worden omgezet.

H. T. v. B.

DE GEERTEKERK TE UTRECHT.

De parochiekerk van St. Geertrude lag nog in het midden der 13de eeuw¹⁾ buiten de ommuring der stad Utrecht, ter plaatse ongeveer, waar thans het stedelijk ziekenhuis aan den Cathryne-singel ligt.

Reeds in 1259 bevindt zij zich binnen de muren der stad op hare tegenwoordige plaats. Eene oorkonde²⁾ uit de archieven der Duitsche orde vermeldt n.l.: »Hendrik³⁾, »bisschop van Utrecht draagt aan het Duitsche huis⁴⁾ bij Utrecht het oude kerkhof van »St. Geertrude buiten de muren van Utrecht over, nadat de vroegere Kerspel-kerk aldaar »afgebroken en naar eene meer geschikte plaats binnen de muren der stad op een nieuw »kerkhof was overgebracht en gesticht geworden. Deventer 1259, December 21.»

Uit deze oorkonde blijkt nog niet dat de St. Geertrude-parochie of een geheel nieuw gebouw gekregen had, of dat ze in een bestaand gebouw ondergebracht werd, dat dan al of niet voor dit doel kort vóór 1259 werd verbouwd.

Vast staat echter, dat in de tegenwoordige kerk⁵⁾ nog aanwezig is een klein gedeelte

1) Archieven der Duitsche orde uitgegeven door: De Geer van Oudegein I n. 208: »het kapittel »van St. Marie te Utrecht verkoopt zekere hoeve lands aan het Duitsche huis bij de kerk van »St. Geertrude, buiten de muren van Utrecht. 2 Aug. 1248.»

2) De Geer van Oudegein I n. 234 p. 297.

3) Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht, 1249–1267 is een bloedverwant van Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen, welke in 1248 begonnen was aan de Romaansche kathedraal een gothisch koor te bouwen.

4) In 1231 had zich ten zuiden van Utrecht, de Ridderlijke Duitsche orde gevestigd.

5) Teekeningen der Geertekerk schaal 1 à 100 door W. A. E. van der Pluijm. Sted. archief Utrecht, Topogr. Atlas sup. n. 1212*.

van een ouden tufsteenbouw, welke in 1860¹⁾ voor het grootste gedeelte gesloopt werd²⁾ en waarvan Eyck van Zuylichem een schets-plattegrond (met bemerking over de tufsteen) maakte³⁾.

Het is Mr. Dr. S. Muller Fz., die mij opmerkzaam gemaakt heeft op deze teekening en de oorkonde van 1259. Een en ander was aanleiding tot het instellen van een onderzoek teneinde een kort overzicht der geschiedenis van den bouw te kunnen vaststellen. Beschouwt men dus als:

1^e Bouwperiode: de tufsteen-bouw.

a. maten.

Inwendige breedte (thans nog na te gaan uit de plaatsing der bestaande pijlers) is: 11.25 M. = 42 Utrechtsche voeten⁴⁾ = 3 U. roeden.

Inwendige lengte (minimum) te meten van af bestaanden tufsteenen westmuur (zwaar: 1.08 M.) tot bestaande pijlers bij het transept, verminderd met de muurzwarte (vroegeren oostmuur) is: 24.14 M. - 1.08 M. = 23.05 M. (90 U. v. - 4 U. v. = 86 U. v.).

De tufsteen is dik: 0.095 M. à 0.10 M.

De voeg meet 0.007 M. à 0.01 M.

b. details.

Het vermoeden dat dit gebouw of hal aan de buitenzijde versierd was met een boogfries onder de gootlijst, zou ik willen ontleenen aan enkele bestaande teekeningen⁵⁾. De versiering is echter onnauwkeurig aangegeven en bovendien in den loop der jaren dik onder pleisterlagen gekomen, zoodat juiste voorstelling hiervan niet te geven is.

c. dateering.

Twee gevallen zijn mogelijk:

1°. De hal is de nieuwe kerk van St. Geertrude en moet dus tusschen 1248 en 1259 gebouwd zijn.

1) Door welwillende tusschenkomst van Jhr. mr. J. F. Hooft Graafland kreeg ik inzage van de Notulen en Bijlagen der Ned. Herv. Gem. te Utrecht, waarin o. a. bewaard was gebleven het bestek van 1860, doch helaas zonder teekening. {Zoo komt voor in art. I »..... de geheele zuilenrij ter »weerszijde worde weggenomen met uitzondering der hoofdzulen bij het kruis en voorlaatste bij »den toren."}

Art. 5.... »de oude steen(en), dat voornaamelijk tufsteen zal zijn...."

2) »5 Maart 1855 brak de Grebbedijk door, vooral voor het twee uur verder gelegen Veenendaal, »gemeente met 5000 zielen, was dit een verwoesting. Op 11 Maart d. a. v. werden 401 menschen ge- »huisvest in Utrecht, voornamelijk in de Geerte kerk." Toespraak door J. W. Bösken, predikant te Utrecht. 1855.

Na vertrek van deze bewoners bleek het kerkgebouw zoo geleden te hebben dat men tot eene groote herstelling moest overgaan (1860), waarbij de tufsteenen pijlers tot op 4 na, gelijk met de resten van den vroegeren Zuid- en Noordmuur der hal, gesloopt werden (vergl. noot 1).

In 1912 werden deze pijlers door mij onderzocht en bleken van tufsteen te zijn.

3) Berustend in het Sted. Archief te Utrecht. Topogr. Atlas sup. n. 1209*.

4) Utrechtsche voet = 0.26828 M. (Benoulli's vademecum).

5) Sted. Arch. Utrecht. Topogr. atlas sup. n. 1211 (2048) door A. W. Nieuwenhuysen ± 1850 en n. 1210 (2047) platinotypie naar schilderij van J. Bosboom.

2°. De hal bestond reeds in het midden der 13de eeuw en wordt tusschen 1248 en 1259 tot parochiekerk ingericht.

In het eerste geval zou men eene parochiekerk van meer dan 11 M. spanning gebouwd hebben, wat voor dezen tijd bijzonder groot te noemen is ¹⁾. Deze tufsteenen kerk zal een toren gehad hebben (den tegenwoordigen, indien te bewijzen is, dat deze uit 1259 kan zijn), welke van baksteen opgetrokken werd, hetgeen zeer vreemd zou zijn. Transept en koor (welke men bij een dergelijken bouw toch aanwezig veronderstelt) zouden eveneens van baksteen zijn opgetrokken en in gansch andere verhouding (zie plattegrond) dan het tufsteenen schip. Of men zou moeten aannemen dat een ouder transept en koor

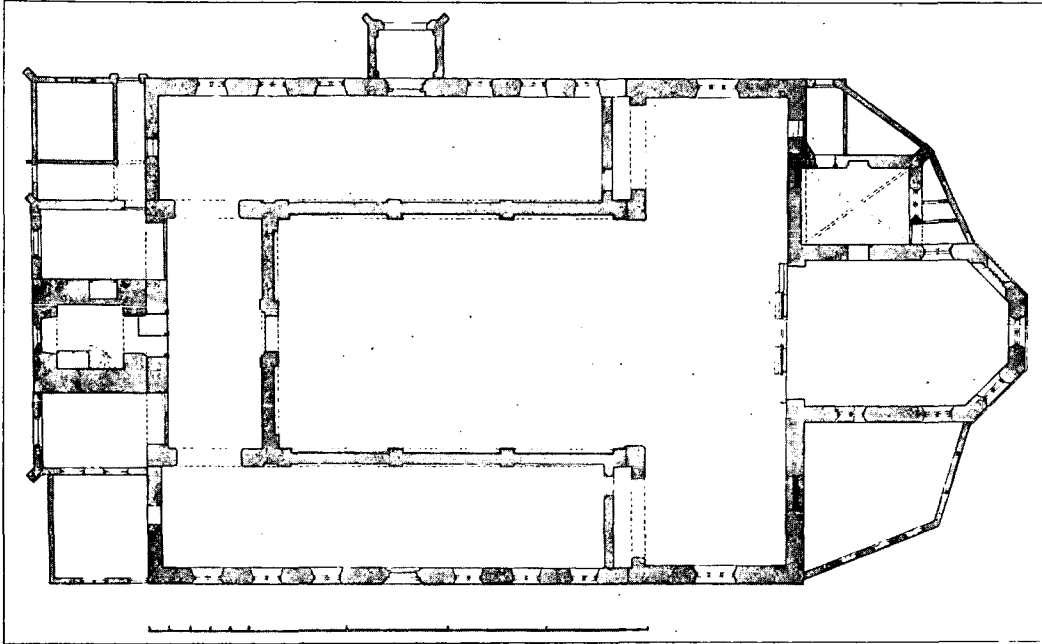

Fig. 1. Plattegrond-teekening der Geertekerk te Utrecht (naar opmeting in 1912).

voorafgegaan zijn aan den nog bestaanden bouw, die voorzeker in de 13de eeuw kan geplaatst worden; wat het geheel nog onaanneemlijker zou maken.

In verband hiermee wijzen we er op dat de overige parochiekerken van Utrecht ²⁾ reeds toen aanzienlijke gebouwen waren, men vergelijkte toch: de Buurkerk (vóór 1131), St. Nicolaaskerk (kort na 1131), St. Jacobskerk (tusschen 1148—1173).

Neemt men aan volgens de 2de onderstelling, dat de tufsteenen hal reeds bestond,

1) »Denn über 10 M. Schiffsspannung wagten die Baumeister von Pfarrkirchen selten hinaus zu gehen;» M. Hasak. Handbuch der Architektur II. T; 4e B; 3. H; »Die romanische-und gothische »Baukunst» p. 9. Een en ander in verband met de mogelijkheid van later te kunnen overwelfen.

2) »Oude Huizen te Utrecht» p. 9—10. Mr. S. Muller Fz.

dan is ze zeker geen kerk geweest, daar volgens de oorkonde van 1259 de St. Geertrude » op een nieuw kerkhof was overgebracht en gesticht »

Wat ze echter wél geweest kan zijn, valt niet vast te stellen.

Een rechthuis bij de Geertekerk, zooals een oorkonde van 1248¹⁾ vermeldt, kan deze hal niet geweest zijn, daar de St. Geertrude toen nog buiten de ommuring lag.

Is hier misschien een soort hal aanwezig, gelijk aan die, welke door Mr. S. Muller Fz.²⁾ beschreven wordt als een gebouw, dat reeds in 1230 bij de St. Maartensbrug stond?

Neemt men echter de 2de veronderstelling aan dan doen zich twee mogelijkheden voor:

a. de hal is in de eerste jaren na 1259 gebruikt voor kerk en heeft slechts eene kleine verandering ondergaan, om later eerst bijgebouwd te worden.

b. de hal is tusschen 1248 en 1259 bijgebouwd in baksteen.

Denkt men zich het onder a genoemde mogelijk dan zal, zooals later blijkt, het tijdsverschil zoo gering zijn, dat men in de bouwgeschiedenis een zelfde tijdperk kan aannemen.

Men heeft dus aan te toonen dat in 't midden der dertiende eeuw te stellen is de:
2de Bouwperiode: aanbouw van transept, koor en toren.

a. maten.

Inwendige breedte koor: 7.24 M. = 27 U. v.

» » transept: 7.24 M. = 27 U. v.

» lengte van transept: 23.33 M. = 87 U. v.

(27 + 3 + 27 + 3 + 27).

b. materiaal.

De baksteen meet gemiddeld, zoowel aan toren, koor en transept: $0.31 \times 0.14 \times 0.07$ M.³⁾. Uit de dikte-maat blijkt reeds dat men ze niet tegelijk met de tufsteen in éene laag kon verwerken. Zal deze baksteenbouw uit het midden der 13de eeuw dateeren, dan doen zich hierbij enkele belangrijke vragen voor n.l.:

1°. Is baksteen-toepassing voor deze streken⁴⁾ in 't midden der 13de eeuw niet te vroeg?

2°. Is de vorm van den plattegrond overeenkomstig dien tijd?

3°. Kan de toren, wat zijn architectuur aangaat in 't midden der 13de eeuw gebouwd zijn?

4°. Is de spitsboog-vorm hier reeds mogelijk?

5°. Wijzen overige details ook op den tijd van ± 1259 ?

Wat de eerste vraag betreft zien we, dat volgens de kronieken van Wittewierum

1) Zie hiervoor: Prof. Dr. O. Oppermann: Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, vornehmlich im 12 und 13 Jahrhundert. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahr. XXVII en XXVIII.

2) »Oude Huizen te Utrecht" p. 8.

3) Ook aan het huis Fresenburch (± 1275) te Utrecht zijn de maten van den baksteen (verglaasd) $0.31 \times 0.14 \times 0.07$ M. (»Oude Huizen te Utrecht", p. 13).

4) Utrecht en Deventer maakten van den tufsteen een voorraadsartikel en werden daarvan opslagplaatsen (C. H. Peters in: »De Nederlandsche stedenbouw" deel 2 p. 22 van de: »Oud Nederlandsche steden" door Dr. H. Brugmans en C. H. Peters.

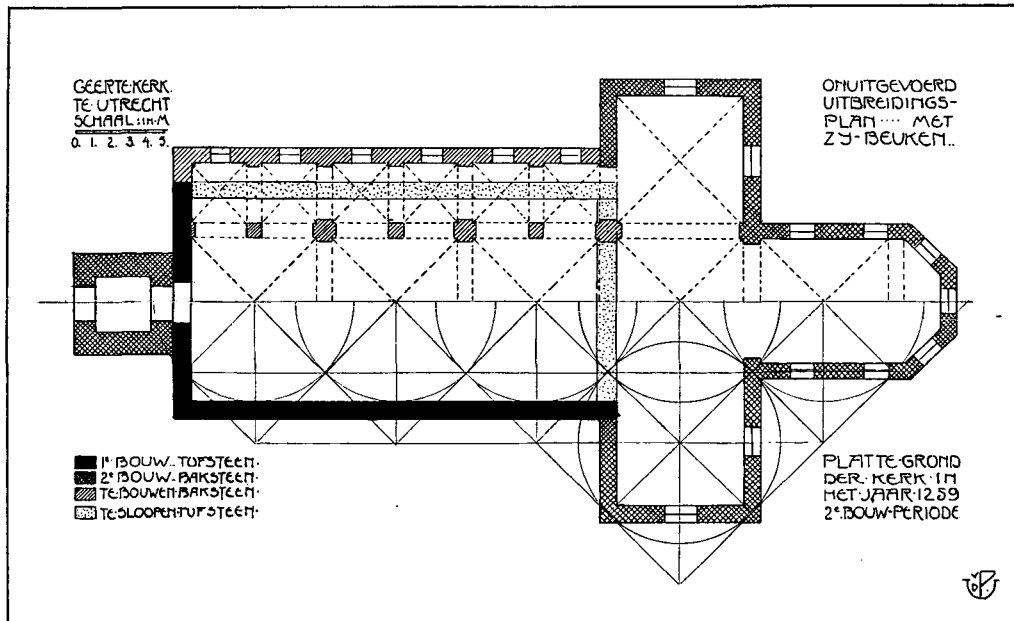
± 1240 (p. 175) Aduard ± 1250 (p. 7) en Lidlum ± 1260 (p. 545) baksteen als iets nieuws beschouwd wordt voor de noordelijke provincies, omstreeks het midden der 13de eeuw¹⁾.

Zoo komt Prof. Blok tot de conclusie dat tegen 1200 op zijn vroegst baksteen in het Noorden (van de Nederlanden) bekend is.

Volgens den Rijksbouwmeester Peters werd reeds vanaf de 11de en in de 12de eeuw in oud-Groningerland in baksteen gebouwd²⁾.

In Noord-Duitschland komen de vroegste voorbeelden in 1144 voor aan de parochiekerk te Jerichow³⁾ (bij Tangermünde) of in 1134 aan de kerk te Segenberg⁴⁾ (tusschen Lübeck en Neumünster).

Utrecht, dat een der steden was waar tufsteen als retourvracht van den Rijn werd

Figuur 2.

meegenomen en een soort markt, gelijk Deventer hiervoor was, zou mogelijker wijze wat langer in tufsteen gebouwd kunnen hebben. Toch meen ik eene enkele aanwijzing te hebben in een oorkonde uit de archieven der Deutsche Orde, gegeven in Januari 1265⁵⁾,

1) »Middelieeuwsche bouwkunst (inzonderheid kerkbouw) in de provincie Groningen" I. Gepubliceerde lezing van Prof. Dr. P. J. Blok in de Groningsche Volksalmanak 1891 p. 97-118.

2) »Oud-Groningerland" door C. H. Peters; in »Bouwkunst", tweemaandelijksch tijdschrift, 3e jaargang 1911, afl. 5-6, p. 186.

3) M. Hasak (zie noot 1 blz. 55) p. 179.

4) »Die Erfindung der deutschen und nordischen Backsteinbaukunst und ihre Erfinder"; von Dr. R. Haupt. Zeitschrift für Geschichte der Architektur 1912. 5 Jahrg. Heft 6/7.

5) De Geer van Oudegein I n. 244, p. 303.

waar Gijsbrecht van Amstel¹⁾ schenkt aan het Duitsche huis een hoeve lands: »... ge-
»legen in de weiden bij de steenbakkerijen²⁾, buiten de muren van Utrecht...»

Ook volgens A. W. Weissman³⁾: »begint in Noord-Nederland het bouwen in
gebakken steen omstreeks 1250 algemeen te worden.»

Uit een en ander kan men aannemen, dat hier baksteenbouw in 1259 niet te vroeg
genoemd kan worden.

Beschouwen we thans de tweede vraag: n.l. den vorm van den plattegrond.

Deze bestaat voor den nieuw-bouw (in baksteen) van 't transept en koor, uit een
systeem van vierkanten⁴⁾ (27×27 U. v.), zooals de romaansche indeeling gewoonlijk is
bij overwelling en hoewel deze niet is uitgevoerd, toch kan men veronderstellen, dat
men gedacht heeft aan latere overwelling op vierkanten-grondslag. Reeds het feit dat
direct bij dezen aanbouw, transept en koor smaller werden aangelegd dan de hal (42 U. v.),
doen vermoeden, dat men handelde volgens een vastgesteld beginsel, dat verband hield
met de mogelijkheid van eene overwelling in steen. Nog in het midden der 13de eeuw
blijkt echter, dat voor deze landen groote bezwaren verbonden zijn eene ruimte van
42 voet te overwelden⁵⁾. De meeste parochie- en kloosterkerken blijven dan ook beneden
de 10 M. spanning, men vergelijkte hiervoor⁶⁾:

1°. St. Nicolaas- of Buurkerk te Deventer (1198—1206) middenschip en transept:
6.80 M.

2°. Munster te Roermond (1224) middenschip 7.50 M.

3°. Lieve Vrouwe- of A-kerk (1246) te Groningen middenschip 8.50 M.

4°. Minderbroeder-kerk te Bolsward (1260 à 1270) oorspronkelijk één schip
8.60 M. (gemeten bij den Westgevel).

5°. Kerk te Aardenburg (1243) schip uitwendig 11.80 M. (inwendig minder dan 10 M.).

Mag men hieruit opmaken, dat eene kleinere spanning dan 42 U. v. gewenscht werd,
waarom dan juist 27 U. v.? Komt deze maat voort uit het aannemen van den bestaanden
tufsteenbouw?

Zien we nu dat deze 90 U. v. lang was (na slooping van den Oostmuur) en
wilde men deze verdeelen in vakken, in verband met eventueele overwelling, dan had men
de keuze tusschen 2, 3 of 4 gedeelten.

Bij twee indeelingen werd ieder vak: $\frac{1}{2} [90 - (2 \times 3)] = 42$ U. v. dat te groot was.

Bij vier indeelingen werd ieder vak: $\frac{1}{4} [90 - (4 \times 3)] = 19\frac{1}{2}$ U. v. dat blijkbaar
te klein was.

De indeeling in drie vakken geeft: $\frac{1}{3} [90 - (3 \times 3)] = 27$ U. v.

1) Gijsbrecht IV, sinds 1252 heer van Amstel en leenman van het Sticht.

2) »... ubi lateres decoquantur...»

3) »De gebakken steen» door A. W. Weissman p. 51.

4) Zie teekening fig. 2.

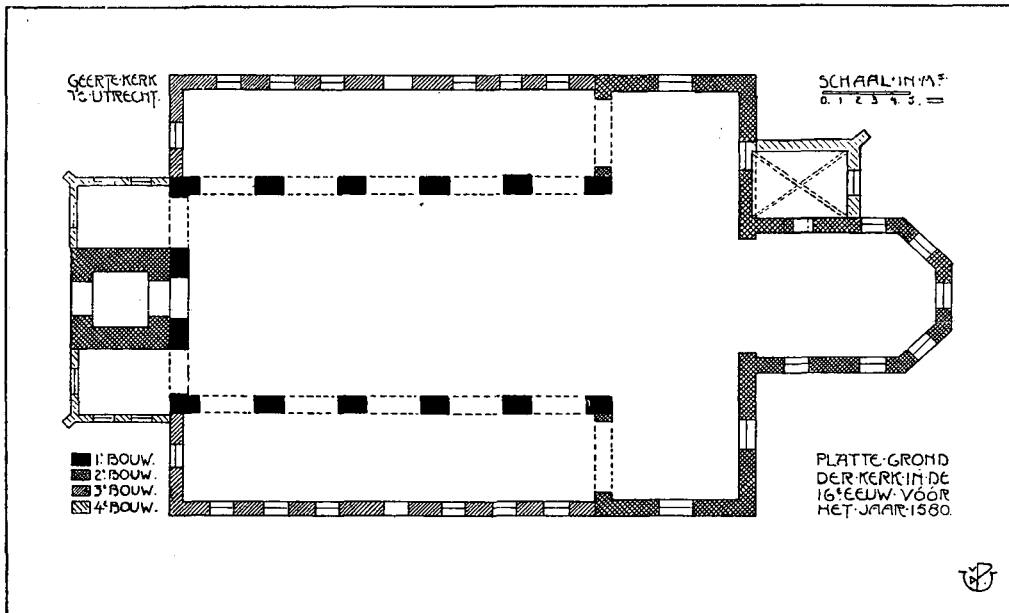
5) Zie noot 1 blz. 55.

6) »De Nederlandsche stedenbouw» door C. H. Peters p. 51—64.

Eene tweede wijze, meer langs meetkundigen weg¹⁾, komt eveneens tot denzelfden uitslag. Hoewel men niet direct kan aannemen, dat eene dergelijke wijze gevolgd werd in het midden der 13de eeuw, is toch volgens een beginsel n.l. »het trekken der hartlijnen” dat in de middeleeuwen voorkwam²⁾, hieruit verder te ontwikkelen een schema van indeeling, welke eveneens het resultaat van 27 U. v. geeft.

Uitgaande van de bestaande hal (42 U. v. breedte), trekt men hierin den raakcirkel ($D = 42$ U. v.) en construeert vervolgens het ingeschreven vierkant (hartlijnen der muraal- en gordelbogen), zoo zal de zijde hiervan zijn: $D^2 = x^2 + x^2$ of $x = 29.7$; dat afgerond tot geheele voeten 30 zal geven.

Uit een en ander zou ik willen opmaken, dat men reeds bij den aanbouw van

Figuur 3.

transept, koor en toren, rekening gehouden heeft met de vernieuwing der zijmuren van het schip (den tufsteenbouw) zoo gauw de parochiekerk door zijbeuken zou uitgebreid worden. Men kon dan het geheel op juiste breedte terugbrengen. De teekening, fig. 2 (bovenste helft) geeft aan, hoe, bij eventueele uitbreiding, het schip op de aangewezen breedte van 27 U. v. (in het verlengde van het koor) kon komen.

Wat dit koor betreft, hiervoor is de veelhoekige aanleg voor 't midden der 13de eeuw reeds mogelijk. We zien o. a. voorbeelden in den Munster te Roermond³⁾,

1) In deze teekening (fig. 2) onderste helft, is met dunne lijnen het systeem, van cirkels, diagonalen enz. aangegeven. De snijpunten geven de harten van muren e.a. aan.

2) Vergl. »Album de Villard de Honnecourt”; door: J. B. A. Lassus. pl. 27. p. 112.

3) C. H. Peters p. 50.

waar het oost-transept vijfzijdig gesloten is (\pm 1224). Ook de Franciskanerkerk te Bolsward heeft eene driezijdige koorsluiting (tusschen 1260 en 1270).

Voegt men hieraan toe het plan van den toren, dan kan men den geheelen plattegrond toch voorzeker in 't midden der 13de eeuw stellen.

Beschouwen we thans de derde vraag: kan de toren uit dien tijd zijn?

Deze toren, vierkant oprijzend, terwijl de wanden naar binnen hellen en hierdoor een verschil in breedte onder en boven geven van 0.50 M. voor iedere zijde, is sober versierd met lisenen. Deze beginnen \pm 3.50 M. boven den grond en worden op de eerste-, tweede- en derde verdieping onderling verbonden, telkens door twee bogen, die weer steunen op een midden-wandpijler; terwijl ze op de vierde verdieping verbonden zijn door een bogenfries. Hierboven is de kroonlijst¹⁾ aangebracht, welke later vernieuwd werd, evenals de houten, met lei gedekte spits.

In de bovenste verdieping komt aan elk der vier zijden een groot venster voor dat typeerend is voor het midden der 13de eeuw. De middenzuiltjes zijn later door pijlertjes vervangen²⁾. Ook wat de details van den toren aangaan, zijn deze op \pm 1259 te stellen (hierover in de beantwoording der volgende vragen).

De vierde vraag handelt over den spitsboog, en wel of deze omstreeks 't midden der 13de eeuw reeds hier voor komt. Voorbeelden in Nederland zijn aanwezig o. a. aan den Munster te Roermond in het gedeelte van \pm 1250; aan de kerk te Aardenburg \pm 1243; aan de kerken in het Groninger land in 't midden der 13de eeuw. De vorm van den spitsboog aan den toren, is de lage, gedrukte spitsboog waarvan de trekpunten binnen den boog liggen (in de verhouding van: 6:7:6)³⁾. Zoo kan het type van den spitsboog aan de kerk in 't midden der 13de eeuw niet te vroeg zijn.

De vijfde vraag betreft verschillende details.

Het boogfries, hoewel bij de laatste restauratie vernieuwd, is in zijn karakter zuiver bewaard. Het bestaat uit baksteen, die in gebroken lijn de boogbegrenzing geven. Aan de noord- west- en zuidzijde telkens acht boogjes, aan de oostzijde slechts zeven. Het geheel heeft nog het type der 13de eeuwse boogfriezen (zie tekening fig. 4). Ik vermoed dat aan de buitenzijde van het transept en koor eveneens een boogfries geweest is onder de gootlijst, een en ander te ontleenen aan 18de eeuwse afbeeldingen⁴⁾.

De vensters van transept en koor hebben ongeveer hetzelfde type spitsboog. De profilering bestaat slechts uit een schuinen dagkant. Aan de oostzijde transept zijn de

1) Bij de laatste verbouwing in 1909 door den stadsbouwmeester F. J. Nieuwenhuis is de kroonlijst 2 lagen hooger geplaatst in verband met het behoud der torenkap. De oorspronkelijke plaats is echter duidelijk aangegeven door den bovenkant van het blok zandsteen aan de Noordzijde.

2) Bij de verbouwing (zie noot 22) heeft het venster aan de Oostzijde een kolonnet gekregen in het type der 2de helft 13de eeuw (vergl. grafelijk kasteel 's-Gravenhage).

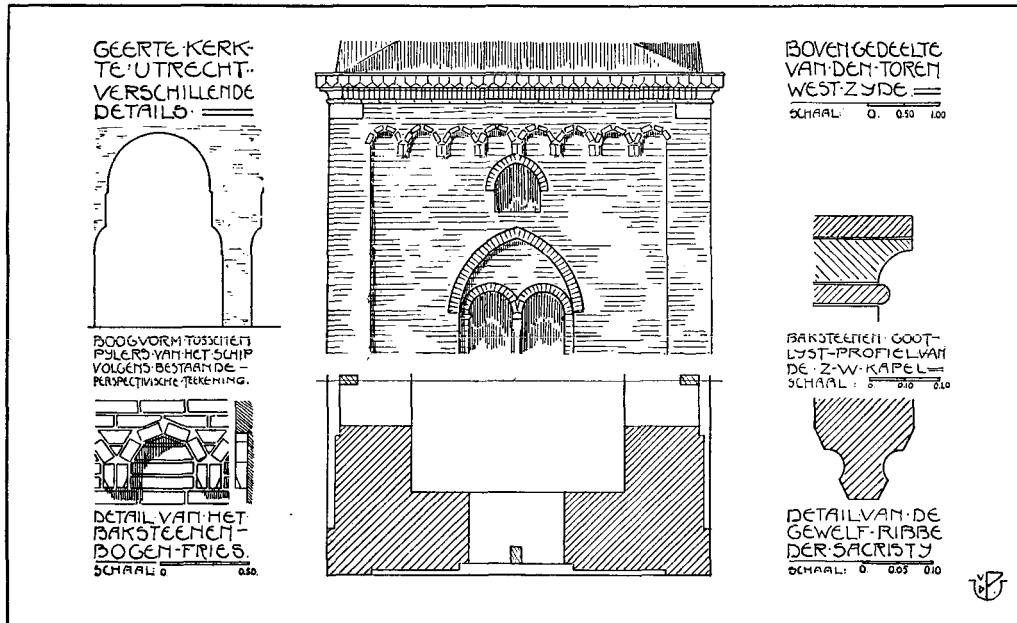
3) M. Hasak (zie noot 1 blz. 55) p. 6. »... frühgotischer Zeit eine stumpfere Form... die beiden Mittelpunkte teilen die Grundlinie zumeist in drei gleiche Teile.»

4) Topogr. Atlas. Utrecht n. 838 (2039) uit \pm 1720 en n. 839 (2040) uit 1724; beide teekeningen in sepia door A. Rademaker.

vensters later ingekort, de oorspronkelijke vorm is aan de buitenzijde nog waar te nemen. De toegang onder den toren is slechts in hoofdlijnen na te gaan, ook hier komt de lage spitsboogvorm voor. De westgevel van den toenmaligen bouw bestond uit den baksteenentoren, welke geflankeerd werd door twee schuine topgevels, ieder met een rondvenster, waarvan de overblijfselen nog te zien zijn in de Z.W. kapel¹⁾. Uit al deze verschillende gegevens zou ik willen besluiten, dat in 1250 de St. Geertrude-kerk bestond uit de tufsteen hal met baksteenentoren, transept en koor.

3de Bouwperiode: aanbouw der zijbeuken.

Deze bestaat in eene uitbreiding, het veel voorkomend verschijnsel bij middeleeuwsche parochiekerken door het in aantal geregeld toenemen van parochianen. Hoewel te bewijzen

Figuur 4.

viel, dat men reeds bij den aanvang rekening gehouden had met uitbreiding, waarbij de oude tufsteen-bouw gesloopt kon worden, is dit thans, om welke reden dan ook, niet geschied. Zoo heeft men zich slechts beperkt tot het bijbouwen der zijbeuken, door den noord- en zuidmuur van het transept met een 3 U. v. dikken muur te verlengen en de wanden van het schip op 2×5 plaatsen en die van het transept op 2×1 plaats te doorbreken; zoodat de muren van het schip gedragen werden door pijlers²⁾, (zie teekening fig. 3); welke tot 1860 nog aanwezig waren. Dit doorbreken had van boven volgens eene kromme lijn plaats, die slechts decoratief de functie van boog had, daar ze uit horizontale lagen bestond. De vorm van deze bogen is na te gaan uit enkele bestaande

1) \pm 8 M. boven den grond.

2) Zie schetsteekening van Eyck van Zuylichem (noot 3 blz. 54).

afbeeldingen¹⁾. Bij dien van het schip is de welflijn een verhoogde halve cirkelboog, welke zijn geboorte heeft in den rechthoekigen pijler, zonder kapiteel (zie teekening fig. 4). Hoewel men uit een statisch oogpunt eerder geneigd zou zijn den spitsboogvorm te kiezen, terwijl deze bovendien na het midden der 13de eeuw ook meer gebruikelijk was, kan men toch den hier toegepaste vorm verdedigen met het oog op de lichtverzorging. Men vergeet toch niet, dat men hier heeft eene halle-kerk²⁾, zoodat het middenschip zeer sober verlicht was³⁾.

Bij het doorbreken van het transept is de spitsboog-vorm toegepast⁴⁾. Heeft men hier gedacht aan den geringen weerstand, welchen de buitenmuur had en daarom de overkraging geleidelijker doen plaats hebben; of was het, dat men den rondboog niet noodig had uit een oogpunt van lichtverzorging, daar het transept voldoende vensters had?

Fig. 5. Toren der Geerte-kerk te Utrecht (van af het Z.W.).

De westzijde dezer zijbeuken werd gesloten door een drie voet dikken muur (baksteen), welke koud (met doorgaande voeg) tegen den ouden tufsteenen muur was aangebouwd. Hierin bevond zich een venster⁵⁾, dat hooger opging dan de overige vensters in de zijbeuk, zoodat men kan vermoeden dat de afdekking van deze zijbeuken door tongewelven (houten) was verkregen, welke al of niet vernieuwd in later tijd op afbeeldingen nog voorkomen⁶⁾.

De vensters hebben tot welflijn den spitsboog, terwijl als profileering slechts een schuine dagkant (van andere verhoudingen dan bij de oudere vensters) is aangebracht (alles in baksteen).

De baksteen meet gemiddeld: $0.31 \times 0.14 \times 0.06^5$ M.; er is dus alleen verschil in dikte met die van den vorigen bouw; slechts op ééne plaats, n.l. aan den Z.W.-hoek van het zuid-transept, gaf dit aanleiding tot het niet horizontaal in elkaar grijpen der lagen. Op de overige plaatsen heeft men eene doorgaande stootvoeg gemaakt.

De kleur en hoedanigheid van den steen komt vrijwel overeen met die van den vroegeren bouw. Een bepaald doorgevoerd verband is hier nog niet aanwezig, hoewel veelal kopsche en streksche lagen voorkomen (soms aan stand verband herinnerend).

1) Topogr. atlas Utrecht n. 2044.

2) Volgens C. H. Peters p. 59 is wellicht de O. L. Vrouwe-kerk te Kampen een der vroegste parochiale halle-kerken in ons land (\pm 1370). De St. Geertrude-kerk komt m. i. hiervoor thans ook in aanmerking.

3) Later heeft men bovenlicht aangebracht (voor 1790), zie afb. Topogr. atlas Utrecht n. 2044.

4) Topogr. atlas Utrecht n. 2045, 2048, 2049, 2051.

5) Later dichtgemetseld.

6) Topogr. atlas Utrecht sup. 1211 (2048).

Hoewel verdere aanwijzingen van dezen soberen bouw, waar iedere lust tot detail-versiering ontbrak, niet meer aanwezig zijn, zoo zal men deze derde bouwperiode op zijn laatst in de 14de eeuw moeten stellen en blijft over voor de:

4de Bouwperiode: uitbreiding met enkele aanbouwen.

De laatste uitbreiding, welke deze kerk onderging vóór 't eind der 16de eeuw, toen ze overging aan de Hervormden, werd uitgevoerd in baksteen van $\pm 0.29^5 \times 0.14 \times 0.062$ M. en bestond uit: twee kapellen aan de westzijde en een sacristy aan de N.O.-zijde (zie teekening fig. 3). De eerstgenoemden zijn rechthoekig in plan (muurdikte 0.48 M.) en zijn met het schip verbonden, ieder door eene opening¹⁾, welke men in den tufsteen muur maakte ter breedte van ± 2.75 M., boven begrensd door een halfcirkelboog, waarvan de geboorte is aangegeven door eene halfrond-geprofileerde baksteenlaag, tusschen den tufsteen aangebracht. Elke kapel heeft twee vensters in de zijmuren en één aan den voorkant²⁾, die evenals de oude vensters een spitsboog en schuine dagkanten hebben.

Inwendig zijn deze kapellen afgedekt geweest met een houten tongewelf, waarvan de halfcirkelvormige spanten (profileering 15de-eeuwsch) nog aanwezig zijn. Aan de buitenzijde, op den vrijstaanden hoek van het muurwerk, is een contre-fort geplaatst, geheel in verband, gelijktijdig opgetrokken met den bouw. Is hier een oogenblik aan steenoverwelving gedacht, of is het slechts de traditie van dien tijd om overhoeksche steunbeeren te plaatsen?

De zijmuur der zuidelijke kapel heeft nog zijne oorspronkelijke gootlijst-profileering bewaard. Het is eene baksteen overkraging, bestaande uit een platte laag (koppen), waarop een staande laag met hol-profiel, welke op haar beurt afgedekt wordt door een ongeprofileerde platte laag (zie teekening fig. 4).

De westmuren dezer kapellen liggen ongeveer in één vlak met den voorkant van den toren³⁾, en vormen tot op heden den baksteen voorgevel van de kerk.

De sacristy, in plan rechthoekig, met overhoeksch contrefort, heeft in den oostmuur een venster (met schuine dagkanten en eenvoudige traceering), inwendig overwelfd door een steenen kruisgewelf op ribben (teekening fig. 4), welke gedragen worden door met koppen versierde kraagsteenen, die het type der 15de eeuw vertoonen. Uit deze verschillende details zou ik willen opmaken, dat de kapellen en de sacristy uit de 15de eeuw dateeren.

Zoo is de St. Geertrude-kerk nog vóór de 16de eeuw voltooid en valt haar bouwgeschiedenis geheel in het tijdvak der gotiek. Eerst bij Raadsbesluit⁴⁾ van 7 Maart 1580 zal zij

1) Later (\pm eerste kwart der 17e eeuw) dichtgemetseld met $\frac{1}{2}$ steens-muur, waarin een deur met ontimmering.

2) Later dichtgemetseld; de vorm, ook die van de traceeringen, is nog aanwezig.

3) Hier moest men rekening houden met de helling der toren-muren, zoodat beneden een kleine voorsprong te zien is, welke boven te-niet uitloopt.

4) Bor: Nederlandsche oorloghen, ed. 1621 bl. XIV p. 189.

aan de Hervormden overgaan en na dien tijd nog enkele ondergeschikte bijbouwen krijgen.

Al moge deze Geertekerk, noch uit een geschiedkundig-, noch uit een architectonisch oogpunt een groote waarde bieden, toch kan ze wellicht enkele gegevens verstrekken, welke, zij het dan ook van geringe beteekenis, toch eenige waarde kunnen hebben voor de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, meer in 't bijzonder voor Utrecht en wel dat hier omstreeks 1259 voor komt:

- 1°. baksteenbouw (formaat baksteen gemiddeld $0.31 \times 0.14 \times 0.07$ M.);
- 2°. de spitsboog;
- 3°. het veelhoekige koor bij kleinen kerkbouw.

WILLEM VAN DER PLUYM.

DE NED. HERV. KERK TE MAASLAND.

Wie over het bruggetje dat den ouden »quakel" vervangt, binnen den kerkring van Maasland komt, maakt dadelijk de opmerking dat het oude kerkgebouw met zijn toren, schip en choor en met zijn aangebouwd noordbeuk voor dit Westlandsche dorpje onevenredig groot is. Ook al weet hij, dat Maasland reeds vóór de Hervorming een zeer welvarend dorp was, het blijft hem bevreemden, dat hier de behoefte kon bestaan aan een zoo ruim choor niet alleen, maar ook aan een zijbeuk met eigen choor. Het nader bezien van een enkele grafzerk en een gebrandschilderd choorvenster, kan hem dan op de gissing brengen, dat het haar betrekking tot de *Duitsche Orde* geweest is, waaraan de kerk deze grootte te danken heeft. Of die gissing goed is? Een feit is, dat, juist in den tijd toen de kerk haar tegenwoordigen omvang kreeg, de kommanderij haar bloeitijd achter den rug had.

De betrekking tot de Duitse heeren dagteekent uit het midden der 13de eeuw.

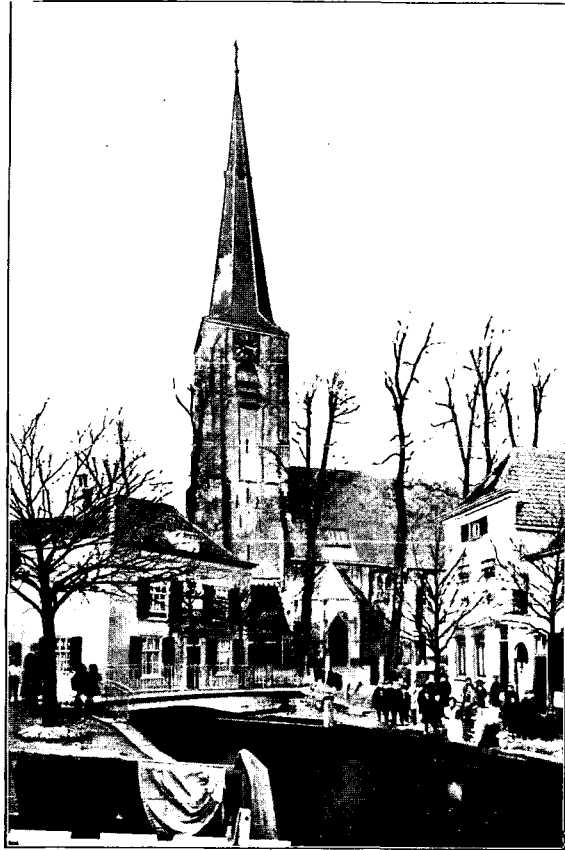
Maasland, dat in de oudste tijden kerkelijk onder Vlaardingen behoord zal hebben ¹⁾, was reeds in het begin dier eeuw een belangrijke parochie. De parochianen woonden hier verspreid over een zoo uitgebreid gebied, dat zij, om zich den verren kerkgang te besparen, verlof vroegen tot het oprichten van kapellen. Zoo vernemen wij uit het antwoord, dat bisschop Otto van Utrecht in 1245 aan een aantal geloovigen zond, dat zij toestemming hadden gevraagd een kapel te stichten ergens ten noordwesten van het tegenwoordige Maasland. De bisschop vergunt daarbij aan degenen die wonen ten oosten van de Lier tot aan de Maas, en van de »Burgerscede" (vermoedelijk de Scheiwating) tot aan de parochie Naaldwijk, en voor wie het bezoek aan de moederkerk Maasland bezwaren heeft, een kapel met doopvont en begraafplaats te bouwen. Overigens geheel van deze kerk losgemaakt, waren zij slechts verplicht te Maasland hun Paaschcommunie

1) De Nederl. Stad- en Dorpsbescrijver weet te melden — maar zegt niet op welke gronden — dat er waarschijnlijk reeds vóór de 9de eeuw een kerk te Maasland stond.

te nuttigen. Ook de kapellen onder Schipluiden en de Lier, en later die bij Maaslandsche Sluis schijnen in een dergelijke verhouding tot Maasland te hebben gestaan.

Zekere gegevens omtrent het aantal communicanten hebben we eerst uit de Informatie der verponding uit den jare 1514. Toen liet de pastoor van Maasland verklaren, dat zijn parochie 900 communicanten telde »mit jonck ende out, rijck ende arm". En in de twintig jaren te voren gehouden Enqueste wordt als aantal haardsteden opgegeven: 250, met de bijvoeging, dat de tijden onder het bestuur van hertog Karel beter geweest waren.

Wat weten we nu omtrent de lotgevallen der »matrix ecclesia" Maasland? Voor het eerst wordt zij vermeld in 1241. Toen schonk graaf Willem II haar aan de Deutsche Orde. Hij droeg het patroonaatsrecht over de kerken van Valkenburg en van Maasland »tot een eeuwig bezit over aan het Deutsche Huis van Jeruzalem". Voortaan werd het pastoraat in de aan de H. Maria Magdalena gewijde kerk, die bovendien altaren ter eere van de H.H. Andreas en Elisabeth bezat, bekleed door een lid van de Deutsche Orde, gelijk dat ook in Valkenburg, Leiden, Schoonhoven en elders het geval geweest is. Van de vestiging eener afdeeling der orde was nog geen sprake. Dat kwam eerst in 1255, toen Floris V aan de Deutsche ridders schonk »die goeden aen den Hofdijck, ende daer stichte die Oirde een convent ende die kerk van Maeslant hoorde mede aen dat convent". De plaats waar dit klooster gesticht werd, lag waar-

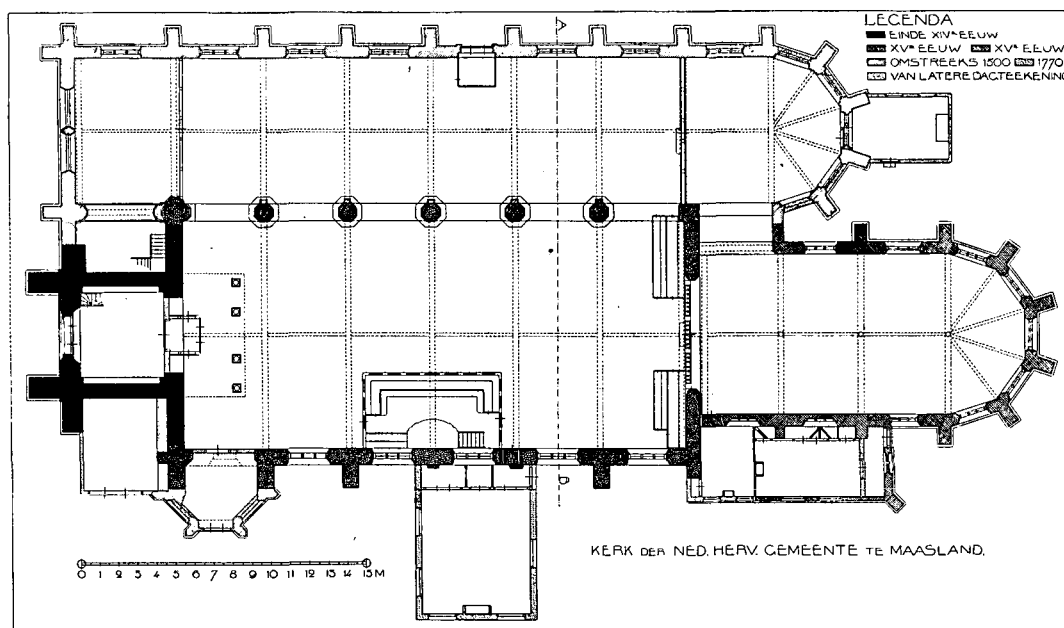

Gezicht op toren en zuidportaal der kerk te Maasland.

schijnlijk niet ver van de bovengenoemde kapel in den Oudkampschen polder bij den tegenwoordig nog op de kaarten voorkomenden »Ouden dijk", waar de »Heerenlaan" wellicht een herinnering aan de heeren der Balije bewaart ¹⁾. De Maaslandsche kerk was in het vervolg niet meer afhankelijk van den landkommandeur te Utrecht, maar van de »kommanderij van den Hofdijk", of, zoals zij sinds 1365 heette, »van Maasland". Die naamswijziging hangt samen met de verandering der plaats van vestiging.

1) Zie: Driessen in »Bijdr. bisd. Haarlem, XXVI, 134 v.v.; ook VI, 77 v.v.

Een vijftig pas ten oosten van de kerk (in de populaire meening ontbreekt de onderaardsche verbindingsgang niet) bevindt zich een gebouw, »het Hof'' geheeten, dat tot voor kort nog prijkte met een achtkant torentje. Hier werd in 1365 de kommanderij gevestigd, nadat op bevel van den landkommandeur het klooster aan den Hofdijk afgebroken was, »omdat men dat convent te meerre houden, ende den dienst Godts te eerlijcker, te statelicker ende te beth houden soude.'' Al zullen er met den kommandeur eenige heeren in het Hof intrek genomen hebben, groot zal hun aantal niet geweest zijn. Te Tiel waren er omstreeks denzelfden tijd negen, te Leiden vijf. Wel schijnen opgravingen in den moestuin bij het Hof te Maasland er op te wijzen, dat de omvang van dit gebouw vroeger heel wat grooter was dan thans. De pastoors hebben hier gewoond tot 1563 toe.

Plattegrond.

Toen bracht de Hervorming een splitsing te weeg. De toenmalige kommandeur, Jasper van Egmont van Meresteyn, is blijkbaar tot den nieuwen godsdienst overgegaan. Hij sloot in 1563 een overeenkomst met den pastoor, waarbij de laatste, ter vergoeding van het verlies zijner woning, een nieuw huis toegewezen kreeg ¹⁾. En in het kommandeurshof nam nu weldra de Hervormde predikant zijn intrek.

De kerk ging niet lang daarna ook in handen der Hervormden over. De evengenoemde kommandeur, gestorven in 1595, ligt dan ook in het choir begraven.

De kerk schijnt overigens van de troebelen dezer jaren niet veel geleden te hebben. Bij den beeldenstorm werd zij gespaard. Dat de Geuzen, die sinds 1572 in de omstreken

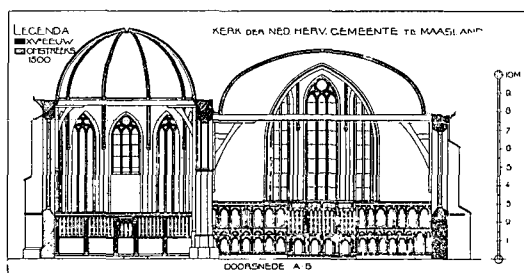
1) Zie: P. J. Post, »Geschied. v. Maasland'', 17.

van Maassluis huis hielden en daar meer dan 60 riddermatige huizen verbrandden, ook haar echter niet ontzien hebben, valt met recht te vermoeden, te meer daar de Hervormden omstreeks 1600, blijkens verklaring, door het kerkbestuur in 1799 afgelegd, reeds voor een som van f3000 aan reparatiën uitgegeven hadden. In 1614 werd de band tusschen de kerk en de orde verbroken, toen de Utrechtsche landkommandeur het begeavingsrecht afstond aan den ambachtsheer van Maasland en zijne nakomelingen.

De branden, die in 1646 en in 1745 een groot deel van Maasland in de asch legden, hebben aan de kerk weinig of geen schade berokkend. De over deze jaren vrij uitvoerige schriftelijke gegevens, vermelden er althans, voor zoover ik heb kunnen vinden, niets van.

Wat de bouwgeschiedenis der kerk betreft, voor de 17de eeuw komen we iets, voor de 18de veel uit de rekeningen en kerkmeestersbesluiten te weten. Maar reeds lang vóór dien tijd, in het begin der 16de eeuw had zij, een enkelen aanbouw en eenige inwendige vernieuwingen daargelaten, de gedaante welke zij tegenwoordig vertoont.

Zij bestaat uit een westtoren, een schip van zes traveeën, een door vijf zijden van een tienhoek gesloten, smaller en iets hoger gelegen choor van drie, en een langs den toren doorgetrokken noordbeuk van acht traveeën met eene sluiting als die van het choor. De oostelijkste travee van dezen beuk staat in verbinding met het choor. Tegen den zuidwand van dit laatste bevindt zich de kerkmeesterskamer (oorspr. sacristie), waaraan later een kamertje toegevoegd is; tegen dien van het schip de in 1770 aangebouwde catechisatiekamer en, nog meer naar het Westen, een door drie achthoeks zijden gesloten, thans als portaal gebruikte kapel. Verder ten Zuiden van den toren een brandspuithuis, en tegen den oostwand der beuksluiting een vuurhuis. Het materiaal is baksteen, met toepassing van tuf voor de hoekblokken van den toren en de beeren, en voor de waterlijst langs den zuidkant. Elders bestaat deze uit zandsteen. De in 1770¹⁾ vernieuwde ingang in den toren is van hardsteen. De tegen den zuidwand van het schip overgebleven beeren met hun zeer lage versnijding toonen sporen van latere wijziging. Opmerkelijk is, dat de contreforten tegen het schip en tegen de twee traveeën van het choor zich tot aan de daklijst voortzetten in een liseen-achtige uitmetseling ter dikte van een halven steen. Bij den wand van den noordbeuk is dit niet het geval. Inwendig vindt men dit echter weer terug tusschen de scheibogen, zooals wij nog zullen zien. Van de (oorspronkelijk overwelfde) sacristie is één der overhoeksche beeren blijven staan, en tegen de kapel een drietal afgeschuinde. In dezen laatsten aanbouw zijn nog de laat-gothische traceeringen van twee der thans dichtgemetselde vensters zichtbaar. Over de vensters van schip, beuk

1) In dat jaar werd voor een nieuw »sousijns steene kosijn'' met toebehooren 138 gulden betaald.

en choor komen we nog nader te spreken. De rondlopende waterlijst breekt thans telkens bij een vensterdorpel af: vroeger moeten de vensters iets hooger boven den grond geweest zijn. Aan de noordzijde valt nog een, later gewijzigde, ingang te vermelden.

Het gebouw is gedekt door zadeldaken, een over het schip, een 'hooger over het choor, en een over den beuk.

De toren, geschraagd door zware, zesmaal versneden beeren, geplaatst in het verlengde der muren, bestaat uit een hoogopgaand, vlak gemetseld onderdeel, waarboven twee geledingen:

Choor en Sacristie.

de onderste met lisenen, waartusschen een boogversiering ter zijde der galmgaten, de bovenste zeer eenvoudig en in kleinere steen (10 = 53, tegen 10 = 59 beneden). De galmgaten zijn in later tijd bijna 1 M. verlaagd. Het maakt den indruk, of men toen voor de wijzerplaten plaats heeft willen winnen. De achtkante spits is modern¹⁾. De toren helt lichtelijk naar het Westen over. De vernieuwde ingang is reeds besproken.

Inwendig zien wij schip en beuk gescheiden door achtkante pijlers met lijstkapiteelen, welke spitsbogen dragen. Beschouwen wij deze van den noordbeuk uit, dan merken wij daar boven de pijlers dezelfde uitmetselingen op, als ons bij de steunbeeren tegen den zuidwand troffen. Dit leidt tot de onderstelling, dat wij hier met den ouden buitenmuur te doen hebben, welke

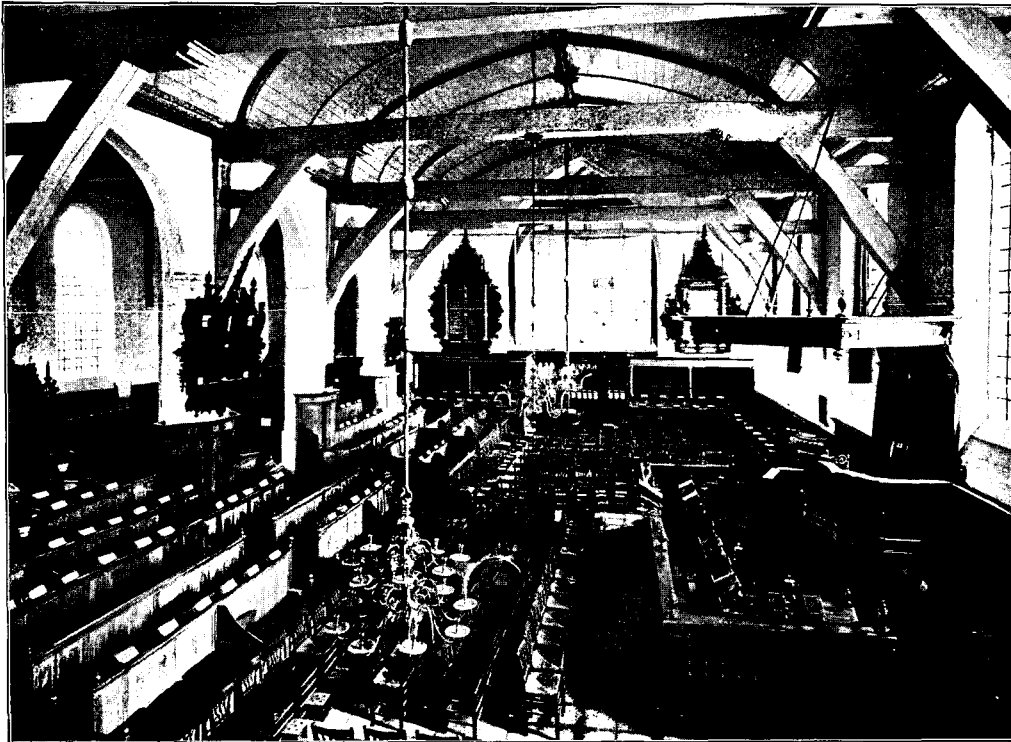
dan later voor den aanbouw van den noordbeuk doorbroken is. De ruw behouwen vorm van een enkelen pijler steunt deze gevolgtrekking.

De vensters in den zuidwand van het schip zijn in de 19de eeuw gemoderniseerd. Een overblijfsel van den oorspronkelijken toestand is waarschijnlijk te vinden in een

1) Blijkens resolutie van kerkmeesters, anno 1802, was de torenspits toen zoo vervallen, dat men besloot ze te vernieuwen »althans zeven zijden van de agt, en de agste repareeren", waarvoor f 1010 betaald werd.

gedichte, door een spitsboog gedekte nis, eenige meters boven den toegang uit het zuidportaal.

Het choor is door een hooge, niet zeer breede, spitsboogvormig toeloopende opening met het schip verbonden. Het heeft thans acht beglaasde, en, aan den kant der voormalige sacristie, twee gedichte vensters, wier traceeringen zoowel in- als uitwendig nog zichtbaar zijn. De traceeringen in de sluiting zijn in verband met de onlangs uitgevoerde restauratie der brandschilderingen naar het oude model vernieuwd. Ook in de sluiting van den noordbeuk zijn de oude harnassen grootendeels over. In den westwand van dezen beuk

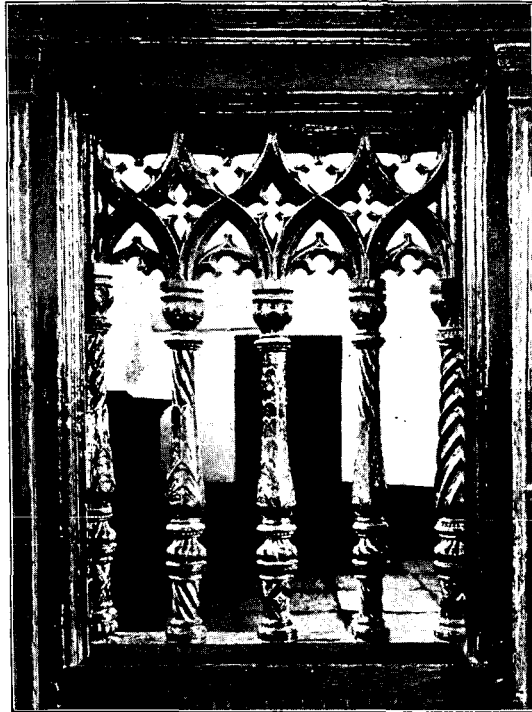
Gezicht in de kerk naar het O.

zorgen twee slanke spitsboogvensters, gescheiden door een breeden stijl, voor de verlichting. Zij vervangen één breed raam, waarvan nog sporen over zijn.

Zoowel schip als choor en zijbeuk zijn door houten tongewelven gedekt. Dat over het schip werd in 1620 aangebracht, en in 1754 werd uitbesteed »het beschieten van de noordkerk en kleyne koor, het wulf met halfduyms eyke wagenschot." Het choorgewelf heeft drie kleine gesneden en gekleurde rosetten, waarin twee koppen en eene lastig te onderscheiden voorstelling (van het Lâatste Avondmaal?)

Voor de dagteekening der hier besproken bouwdeelen gaan we van den toren uit, dien we tot het eind der 14de eeuw meenen te kunnen rekenen, behoudens de bovenste

geleding. In zijn oostwand, onder het dak van het schip, is de duidelijke moet van een daklijn zichtbaar. Er heeft dus oorspronkelijk een lager schip tegenaan gestaan; dat in de 15de eeuw door het tegenwoordige vervangen is. De traceeringen der vensters in het choor toonen, dat dit niet veel later dan het schip gebouwd is. In ieder geval is het ouder dan de noordbeuk, want ter plaatse waar deze laatste in verbinding staat met het choor, is aan het metselwerk van den buitenmuur, die tegen een beer aangeplaatst is, duidelijk de latere toevoeging te herkennen. Toch zal de bouw van den beuk nog in de 15de, of uiterlijk in het begin der 16de eeuw te stellen zijn.

Deurtje in choorhek.

Wat de aanbouwen betreft, naar de voeging van het metselwerk te oordeelen lijkt de sacristie, die nog de aanzetten van twee kruisribgewelven bevat, uit denzelfden tijd als het choor te dateeren. In veel later tijd heeft zij een toevoegsel gekregen, waartoe een afzonderlijke deur uit het choor toegang geeft. Anders staat het met de kapel, het huidige portaal, welks waterlijst, rijker geprofileerd, en veel lager geplaatst dan die van het schip, het recht geeft hier een laat-15de eeuwsche toevoeging aan te nemen.

Ten slotte eenige mededeelingen over het meubilair, de grafzerken enz.

De kerk bezit een drietal bolkronen uit de 17de eeuw. Het ophangen en neerlaten daarvan, behoorde, evenals het afstoffen van het houtwerk, het luiden van de klok, het smeren van het uurwerk, en het aansteken der kaarsen tot de wel veel omvattende taak van den schoolmeester!¹⁾.

De oude buiten gebruik gestelde preekstoel staat thans in een hoek van den noordbeuk achter een stellage te waggelen. Opmerkenswaard zijn er de figuren aan, die de kuip torsen. Het doophek uit omstr. 1625 is blijven staan en vertoont fijn snijwerk, dat echter, gelijk de overige oude meubelen danig met gele verf besmeerd, niet tot zijn recht komt.

Op den modernen preekstoel bevinden zich een paar koperen blakers en een koperen lezenaar, vermoedelijk dezelfde waarvoor blijkens een post der kerkrekening, in 1753 een model gemaakt werd door Harm. Walbroek, geelgieter te Rotterdam. Op den voor-

1) Zie: Post t. a. p. blz. 136, 137.

lezerslezenaar staat het jaartal 1773. Het is dus die waarop de volgende post betrekking heeft:

1773 September besteed bij A. Bakker te Rotterdam te maken een nieuwen lessenaar op den kant van het hekje . . . voor 24 st. het Pont en heeft gewoogen 32¹/₂ pont.

Onder aan den preekstoel prijkt nog een sierlijke koperen doopbekkenhouder. Zoowel in het schip als in den noordbeuk bevindt zich een choorhek. Het eerste (uit het begin der 17de eeuw) heeft aardige koppen in de kroonlijst (de buitenste half weggehakt ter plaatsing van muurbanken) en draagt een lichtgeschilderd wapen van Holland¹⁾. Het tweede bevat een fraai deurtje met laat-Gothisch maaswerk, dat — naar door den heer Jesse in »Eig. Haard'', 1904, blz. 516 is opgemerkt —, veel overeenkomst heeft met het choorhek in Eemnes-Binnen, behalve dat bij ons deurtje de briefpaneelen ontbreken. Jammer genoeg hindert ook hier weer die gele verflaag.

De muurbanken aan den zuid- en westkant, alsook het beschot tegen een kolom hebben zeventiende-eeuwsch snijwerk.

Het in 1913 geheel nieuw geregistreerde orgel is uit omstreeks 1725. Nadat de onderhandelingen met Johannes Duitschot, orgelmaker te Leiden, en Corn. Schol, organist te Delft, over het maken van een nieuw instrument in 1724 afgesprongen waren, traden kerkmeesters in bespreking met Rudolf Garrels²⁾, orgelmaker uit Den Haag. Ook met hem vlotte het niet, omdat het bestek van den door hem meegebrachten timmerman te hoog was. Maar het eind is toch geweest, dat het werk aan Garrels gegund is³⁾. De kosten werden gevonden uit vrijwillige giften en uit een extra-belasting op de stoelen, waarover veel te doen geweest is.

Van het achttal grafzerken noem ik slechts de Gothische, welke vóór het choor ligt, uit 1516 en die van den kommandeur Jasper van Egmond van Meresteyn († 1595), waarop, onder het wapen, de afbeelding van een geraamte met »Memento mori''.

De houten versieringen in den stijl van omstreeks 1625, welke zich in den noordbeuk tegen het portaal, op het kleine choorhek en bij den toreningang bevinden, zijn alle in 1867 overschilderd, evenals een spreukbord uit dien tijd. Twee tekstborden (midden 17de eeuw) bevinden zich nog in den ouden toestand. In het choor hangt in een Louis XV-lijst een grisaille op doek, voorstellend de marteling van Christus, omgeven door wapenschilden van Holland, Oranje, Maasland enz. en met het jaartal 1761.

Tot voor eenige jaren bevatte elk der choorvensters een chaos van gebrandschilderde fragmentjes. Aan de goede zorgen der kerkvoogden, die zich tot de Z.-H.

1) 1770: besluit om het choorhek in den noordbeuk op te vernissen en het ornament op het groote hek »op te ligten en te vergulden''.

2) Dezelfde maakte het orgel in Maassluis, z. Hess. Dispositiën enz., blz. 55.

3) Anno 1750. »Dewijl den orgelmaker Rudolf Garrels is komen te overlijden'' is het orgel nagezien »en de defekten opgesteld'' door zijn knecht. Een onderzoek wees uit, dat alles conform het bestek was. —

4 Juni 1724, houtwerk voor de zoldering van het orgel besteed aan Jan Crijnen Patijn, timmerman, voor 268 gulden. Het metselwerk leverde Jan van der Hegt »uyt liefde''.

29 Sept. 1724, aan Claes Corn. Valkenis besteed het maken van orgelkas voor 190 gulden.

archaeologische commissie wendden, is het te danken, dat thans drie ervan, gerestaureerd op het atelier-Schouten, met de in cartouches gevatte wapens van de schenkers: Jacob van Zuylen van Nievelt (1615—1625 kommandeur van Maasland), dijkgraaf en heemraden van Delfland, en Jacob Frederik van Sevender, een belangwekkend sieraad van het choor vormen. In de ramen van den noordbeuk zijn nog eenige fragmenten van glas uit 1618 zichtbaar, o. a. het wapen van den predikant Abraham Cors.

Van het avondmaalsgerci vermeld ik twee kannen van blauw aardewerk met gedreven zilveren deksels, stijl Lodewijk XV. Op de buiken dier kannen 3 voorstellingen uit het Evangelie. Verder een paar zilveren schalen met een grooten schotel, blijkens inschrift in 1758 geschonken door Ary Claasz. Valkenis, met wapens en namen van

Avondmaalskannen.

predikant en kerkmeesters. En eindelijk twee eenvoudig gegraveerde zilveren bekers uit het eind der 17de eeuw.

In den toren hangen twee klokken: eene groote, blijkens inschrift en kerkrekening gegoten in 1662 door Jan Parys¹⁾, en eene kleinere met het inschrift:

Anno Dni MCCCCXCIII

Jan es miin name miin luut e(s) Gode bequame.

Het buitenwerk van het horlogie werd steeds goed verzorgd. Meermalen komen, althans in de 18de eeuw, resolutiën als de volgende uit 1727 voor: »de zuidwijzer te verligten, het bord driemaal te verrewen en te oliën en alle letters op de oude vorm en

1) 8 Dec. 1652: Betaalt aan Mr. Jan Parys, klokgieter de som van 691 gulden 8 stuivers.

„roote te vergulden met dukatongoud, alsmede beïjde wapens op de bovenhoeken” enz.

Tot het bezit der kerk behooren nog — om met een »kistje dicht” te besluiten — eenige zeventiende-eeuwsche kisten met zware grendels.

Uit het bovenstaande moge duidelijk geworden zijn, dat de kerk te Maasland, zoo zij uiterlijk niet meer het boeiende heeft, dat aan zoovele onzer dorpskerken eigen is, inwendig nog genoeg fraais bezit om ons te doen wenschen, dat het initiatief, voor eenige jaren door het kerkbestuur genomen, toen het de choorglazen in hun glans herstelde, gevolgd worde door eene daad, die eerste waardig. Wat zou het aanzien van het kerkinterieur winnen, als het houtwerk van banken, choor- en doophekken van zijn verfkorst ontdaan werd!

E. HASLINGHUIS.

NEDERLANDERS IN DE »GROTTE”.

NASCHRIFT.

In de laatste aflevering van het »Bulletin” van 1913 (blz. 232—234) heeft Prof. J. Six een aantal namen besproken van Nederlanders, die in de tweede helft der 16de eeuw de onderaardsche gangen en zalen op den Esquilinus te Rome hebben bezocht en daar op de wanden en gewelven hunne namen hebben neergeschreven. Deze gangen en zalen, *grotte* zooals zij eertijds genoemd werden, zijn een deel van het groote stadsverblijf van Nero, de »domus aurea”. Na Nero’s dood werd het paleis op den Esquilinus, gedeeltelijk door brand vernield, niet meer hersteld en keizer Trajanus liet op de eerste verdieping zijne groote baden bouwen. Toen zijn de zalen met aarde en puin gevuld en zoo is het te begrijpen, dat dit paleis met zijn decoratie op uitmuntende wijze is bewaard gebleven. Tegen het einde der 15de eeuw drongen kunstenaars door in de bijna geheel gevulde gangen. Zij vonden in de »grotte” nog onbeschadigd de oude wandversiering en volgden deze versiering als »grottesche” na. Bovendien brachten opgravingen tal van beeldhouwwerken aan het licht, o. a. den Laokoön. Na onderzoekingen in het einde der 15de en in het begin der 16de eeuw en enkele nasporingen in de 17de en 18de eeuw, voornamelijk ondernomen met het doel kunstwerken te vinden, is het nu toegankelijk westelijk gedeelte van het paleis in het begin der 19de eeuw geheel ontgraven. Dr. F. Weege is in 1907 sedert lange jaren de eerste geweest, die in het oostelijk, nog niet ontgraven gedeelte doordrong. Het was hem mogelijk op de wanden een groot aantal namen van vroegere bezoekers te ontcijferen. Zonder twijfel zijn ook in de andere deelen van het paleis dergelijke namen aanwezig, maar zij zijn door de groote hoogte der nu geheel ontgraven, eertijds bijna geheel gevulde, zalen niet meer te zien.

Ik had het voorrecht in het najaar van 1912 onder leiding van Dr. Weege de anders ontoegankelijke deelen van Nero’s paleis te bezoeken. Dr. Weege wees mij haaldelijk op namen van landgenooten en ik vind nu in mijne aantekeningen het een en

ander, dat ook na de publikatie der namen nog belangstelling verdient. Bovendien dank ik een enkele mededeeling aan Dr. Weege te Halle en vele belangrijke inlichtingen aan Dr. G. I. Hoogewerff te Rome. Dr. Hoogewerff was in den zomer van 1913 in de *grotte*, maar meende van een bericht te moeten afzien, omdat Dr. Weege zelf een publikatie voorbereidde.

Opmerkelijk is de groote belangstelling der Nederlanders voor de *grotte* in de tweede helft der 16de eeuw. Uit dezen tijd en uit het einde der 18de eeuw stammen de meeste namen der bezoekers. Zijn in de tweede periode de Duitschers naast de Italianen het talrijkst, in de eerste periode zijn de namen van Nederlanders verreweg in de meerderheid. Behalve Italianen vindt men alleen de namen van Pierre Jacques uit Reims, die tusschen 1572 en 1577 in Rome werkzaam was en van wien een schetsboek is bewaard gebleven (uitgegeven door S. Reinach, Paris 1902), en van den overigens onbekenden schilder Laurens Bachot uit Parijs in 1571.

Aan de door Prof. Six medegedeelde namen kan ik nog het volgende toevoegen.

Cornelis Loots van Me — Deze naam komt voor in een »*libro dei conti*» in het archief van Santa Maria in Campo Santo dei Tedeschi te Rome (G. I. Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, II, R. G. P. kl. serie 12, 's Gravenhage 1913, blz. 307—309). In 1575 schonk hij een bijdrage en in 1576 ontving hij geld voor schilderwerk. Hier blijkt nu, dat hij afkomstig was uit Mechelen of misschien uit Medemblik. Overigens is van hem niets bekend.

Dierck Winant van Deventer. — Deze naam is door Dr. Weege in zijn publikatie vergeten. Naast dezen naam staat Hans van Deventer. Blijkbaar zijn de twee stadgenooten te zamen in de *grotte* doorgedrongen. Bij Bertolotti (*Artisti Belgi ed Olandesi a Roma, Firenze 1880*, blz. 48) vindt men, dat een »Teodorico Fiammingo» in het jaar 1552 te Rome was, een »Teodoro pittore Fiammingo» in 1556 en een »Teodoro scultore Fiammingo» in 1573. Een »Maestro Teodoro Fiammingonella strada del Corso» werd tusschen 1580 en 1604 ingeschreven in het »*Libro degli introiti*» van de Accademia Romana di San Luca (Hoogewerff t. a. p. blz. 26). Misschien was een van hen de bezoeker der *grotte*, maar de naam Dirk was in de Romeinsch-Nederlandsche schilderswereld zeker even algemeen als in het vaderland.

Francesco Gandis 1587. — Dr. Weege plaatste dezen naam bij de onbekenden, misschien is hij een Gentenaar.

Francisco de Hollanda. — Dat hij in de *grotte* was, blijkt uit zijn schetsboek in het Escuriaal, gedurende zijn verblijf te Rome in 1538 en 1539 vervaardigd. Zijn vader, miniatuurschilder van beroep, was een Nederlander, maar hij zelf is geheel Portugeesch (J. de Vasconcellos, *Quellenschriften zur Kunstgeschichte* N. F. IX, 1899).

Gabrielus Anto van Zierixzee. — »Gabriele pittore Fiammingo dimorante al Corso» was in 1571 te Rome (Bertolotti t. a. p. blz. 53).

Hans Hassolt 1559 en Hans Vogel 15 . . . — Dr. Weege rekent hen tot de Duitschers,

maar Duitse namen vindt men vóór het midden der 18de eeuw in de *grotte* niet. Althans de eerste is een Nederlander. De naam »Giovanni Fiammingo» komt in de Romeinsche archieven zeer veel voor.

Hubrecht Gholtz schilder 1559. — Zoo las ik den naam. Dr. Weege publiceert: »schilder zu Antorft», en geeft een afbeelding van den naam op plaat 16 B. Achter Gholtz staan nog wel een aantal letters, op de plaat niet te ontcijferen, maar zij zijn klaarblijkelijk met een andere hand geschreven. Hubrecht Gholtz noemt zich anders »Venloianus».

Michiel 1576. — Prof. Six denkt aan Michiel de Gast, die in 1558 te Antwerpen in het gild werd opgenomen, maar het is niet waarschijnlijk, dat hij, die al in 1538 te Rome een contract sloot met Laurens van Rotterdam, in 1576 nog te Rome was. Een »Michele pittore Fiammingo dimorante in via dei Pontifici» wordt in 1574 te Rome vermeld (Bertolotti t. a. p. blz. 53).

Verschillende bezoekers zijn uit Mechelen afkomstig. Misschien zal men over hen iets vinden in het artikel van Coninx, (»Artistes malinois à l'étranger», Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique LXV (6e série, tome V, 3e livr., 1913), dat spoedig zal verschijnen.

Het Italiaansche gouvernement heeft thans een begin gemaakt met het ontgraven van het nog niet onderzochte gedeelte van Nero's paleis. Wellicht zal dit onderzoek, dat door Dr. Weege wordt geleid, nog meer belangrijke gegevens aan het licht brengen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunstenaars in Rome.

A. W. BYVANCK.

MUNTVONDST IN DEN HOOGVEENSCHEN POLDER.

Zooals reeds op pag. 27 vermeld is, zijn 24 December 1913 bij het graven in den Hoogeveenschen polder onder Noordwijkerhout door een arbeider een aantal munten gevonden, die in een eenvoudig versierd potje geborgen waren. Een opgave van de geheele vondst, die wij door tusschenkomst van Mr. Dr. Overvoorde ter beschrijving mochten ontvangen, laten wij hier volgen.

Holland 1567. Halve Bourgondische Kruisdaalder. Voorz. met C: HOL. v. d. Chijs¹⁾ pl. XXXII, 60. Zonder jaar. Vijfde Filipsdaalder v. d. Ch. pl. XXXI, 30. (4 stuks).

Utrecht 1568. Bourgondische Kruisrijksdaalder v. d. Ch. pl. XXIV, 17, 1571. Vijfde Filipsdaalder v. d. Ch. pl. XXIII, 5, 1571. Twintigste Filipsdaalder v. d. Ch. pl. XXIV, 11.

Gelderland 1566. Vijfde Filipsdaalder v. d. Ch. pl. XXVII, 26 (2 stuks).

1) P. O. van der Chijs. Verhandeling omtrent de munten onzer voormalige Hertogen, Graven, Heeren en Steden. Haarlem 1851-62, 9 dln.

Overijsel 1566. Vijfde Filipsdaalder v. d. Ch. pl. XIX, 10 (2 stuks), dito van 1567 v. d. Ch. pl. XIX, 11.

Deventer, Kampen, Zwolle 1570. Rijksdaalder v. d. Ch. pl. VII, 40.

Brabant 1563, 1564. Vijfde Filipsdaalder te Antwerpen geslagen v. d. Ch. pl. XXIX, 22, de Witte 722¹⁾, 1566. Alsvoren, v. d. Ch. pl. XXIX, 21, de Witte 724, 1570. Halve Bourgondische Kruisrijksdaalder v. d. Ch. pl. XXIX, 30, de Witte 738, 1571. Vijfde Filipsdaalder te Antwerpen geslagen v. d. Ch. pl. XXIX, 22, de Witte 722, 1571. Tiende Filipsdaalder alsvoren v. d. Ch. pl. XXIX, 25, de Witte 729, 1571. Alsvoren te Maastricht geslagen.

Vlaanderen 1566. Vijfde Filipsdaalder (2 stuks).

Luik 1570. Gerard van Groesbeeck (1564–1580). Daalder²⁾. Voorz. met CO ☉ LO, de Chestret³⁾ pl. XXXIV, 514.

Stavelot 1567. Christoph. van Manderscheid abt 1546–1576. Daalder. Revue belge de Numismatique 1892, p. 191, 7–8, 1568. Daalder alsvoren. Revue belge 1892, p. 192, 9 (note).

Thorn 1570. Margaretha van Brederode, abdis 1531–1577. Daalder v. d. Chijs pl. XIX, 23.

Spanje. Isabella en Ferdinand V. Real en Halve Real.

Oost-Friesland. Enno II, 1528–1540. Goudgulden zonder jaartal van zeer laag-gehalte²⁾. Inn- und Knijphausen⁴⁾ 6355.

Aken (stad) 1570. Thaler met het beeld van Karel den Groote. Menadier⁵⁾ 134b en 134d, 2 exemplaren verschillend²⁾.

Keulen (stad) 1568. Thaler. v. Merle⁶⁾ p. 508, 18. 1569 Thaler. v. Merle, p. 509, 20.

Verder bevatte de vondst nog een 30-tal dubbele en enkele stuivers van Holland, Brabant en Vlaanderen, van Filips den Schoonen en tijdens de minderjarigheid van Karel V geslagen, alle slecht bewaard.

De jongste stukken zijn de Vijfde en Tiende Filipsdaalders van Brabant te Antwerpen geslagen in 1571, die uitstekend bewaard zijn en slechts korten tijd in omloop kunnen zijn geweest, zoodat de munten kort na 1571 aan de schoot der aarde moeten zijn toevertrouwd.

's-Gravenhage, Febr. 1914.

A. O. VAN KERKWIJK.

1) Alph. de Witte. Histoire monétaire des Comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint Empire Romain. Anvers 1894–99, 3 vols.

2) Aangekocht door het Koninklijk Penning-Kabinet.

3) J. de Chestret de Haneffe. Numismatique de la Principauté de Liège. Bruxelles 1890.

4) K. zu Inn- und Knijphausen. Münz- und Medaillen-Kabinet. Hannover 1872–'77.

5) J. Menadier. Die Aachener Münzen (Zeitschrift für Numismatik XXX en XXXI).

6) Merle. Beschreibung der Köllnischen Münzsammlung. Kölln 1792.

DE NIEUWE CATALOGUS VAN HET MAURITSHUIS.

KRITIEK, ZELFKRITIEK EN AANVULLINGEN.

Meer dan iemand anders hebben de samenstellers van den catalogus van 1895 het recht, den tweeden druk van hun werk met belangstelling in handen te nemen en kritisch te toetsen. Als een hunner zij het mij vergund den ontvangen indruk hier weer te geven en daaraan de uitkomsten van eigen onderzoek in de achttien jaren, die tusschen beide drukken liggen, vast te knoopen.

Het uiterlijk aanzien van het boek is weinig veranderd. De druk is meer samengedrongen, zoodat het gelukt is 537 schilderijen te beschrijven op 454 bladzijden, terwijl de vorige uitgave er slechts 481 beschreef op 499 bladzijden. Toch heeft de leesbaarheid er niet door geleden en is, voor zoover ik zie, de tekst nergens ingekrompen. Het is alleen jammer, dat de verbetering der proeven niet iets zorgvuldiger is geschied. Tal van onnauwkeurigheden hadden dan licht vermeden kunnen worden ¹⁾.

Na het verschijnen van den catalogus van 1895 is op mijn voorstel besloten ieder jaar in het jaarverslag een aanvulling te geven, bestaande in de eerste plaats uit beschrijvingen van de nieuwe aanwinsten op dezelfde wijze als in den catalogus was geschied en in de tweede plaats uit het openbaar maken der uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek over de kunstwerken van het museum. Door deze jaarlijksche aanhangsels zou de catalogus steeds op de hoogte van den tijd blijven en bij een nieuwen druk zou men slechts deze aanhangsels behoeven te verwerken, om met de nieuwe uitgave gereed te zijn. Dit programma is slechts éénmaal uitgevoerd: in het jaarverslag van 1895. Na mijn vertrek

1) Zoo wordt blz. XXXII gezegd, dat het depot zich »au premier'' bevindt, bedoeld wordt natuurlijk »au grenier''. Van den heer L. Nardus wordt de eene maal gezegd, dat hij te Vincennes en verder herhaaldelijk, dat hij te Arnouville woont, terwijl sinds jaren zijn woonplaats te Suresnes is. Lord Huntingfield woont niet te Birmingham, maar te Heveningham Hall. Cossiers wordt tweemaal op blz. 57 en ook in 't register Cassiers genoemd, Quebec in de Vereenigde Staten geplaatst. Dat de Fabritius van Delaroff sinds jaren aan schrijver dezes behoort, is den directeur ook niet onbekend en dat de Olycan en zijne vrouw, die voor twintig jaren bij Vernon Watney waren, daar nog zijn, staat in ieder nieuw boek over Hals; wat over de toeschrijving van den R. v. d. Weyden aan Memling door A. J. Wauters gezegd wordt, is juist het tegenovergestelde van de feiten. De bedoeling van den zin: *cela n'est pas certain*'' in de levensschets van Sweerts, is voor den lezer een raadsel, evenals wat met de »*ancienne attribution*'' van den Holbein No. 275, die Martin aanhoudt, bedoeld is. Toch niet die aan Leonardo da Vinci? Ik kan verder niet aannemen, dat het »*Memento mori*'' No. 694 door den schrijver omstreeks 1650 zou gedagteekend worden, evenmin als de volgende portretjes No. 702 en 703. Afgaande op het naamplaatje onder het schilderij is bij No. 694 »*Vlaamsche school XVIe eeuw*''; te oordeelen naar het register is bij het eerste de titel »*Vlaamsche school omstreeks 1600*'' en bij de beide laatsten »*Vlaamsche school omstreeks 1680*'' weggevallen. In het levensschetsje van Slabbaert somt de laatste zin klakkeloos de schilderijen te Amsterdam en Aken, die al in den voorlaatsten zin genoemd waren, opnieuw op. De niet deskundige moet denken, dat er op beide plaatsen behalve de genrestukken nog andere zijn, 'tgeen niet het geval is. Daarentegen is er nog een schilderij van den schilder te Cambridge en zijn er twee portretjes bij graaf Lanckoronski te Weenen der vermelding waardig. Twee bijzonderheden, die op blz. 115 en 289 als mondelinge mededeelingen worden vermeld, zijn reeds lang gedrukt. De eerste op blz. 532 van den catalogus van 1895, de tweede in het Algem. Ned. Fam. Blad van 10 Juli 1883 No. 41 blz. 2 kolom 2.

naar het Prentenkabinet te Amsterdam is de uitvoering gestaakt. Het is jammer, dat de in genoemd jaarverslag gemaakte opmerkingen grootendeels aan de aandacht van den tegenwoordigen directeur ontsnapt zijn. Bij meer dan een schilderij (bijv. van Dou, Gossaert, Honthorst, de Keyser, Mijtsens en Seisenegger) had hij er zijn voordeel mee kunnen doen. De drie Seiseneggers bijv. zijn alle drie gemerkt. Hiervan maakt de nieuwe catalogus geen melding.

In de uitgave van 1895 komen een aantal fouten voor, die eerst na het verschijnen onder mijne aandacht zijn gekomen, doch die ook in dezen druk zijn overgegaan: Zoo bijv. zijn de afmetingen van het portret van Jane Seymour (copie naar Holbein No. 278) niet 0.29×0.264 , doch 0.264×0.186 .

Het schip waarvan de rijkversierde spiegel in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam bewaard wordt, is de bij Chattam veroverde Royal Charles; niet de in den vierdaagschen zeeslag buitgemaakte Royal Prince op onzen W. v. d. Velde No. 471.

De veiling Droste, waarin, naar men vroeger aannam, onze A. v. d. Velde No. 197 voorkwam, vond in 1734, niet in 1634 plaats.

De schilder van de Stoffe heette niet Jacob, zooals bij J. Vermeulen te lezen staat, doch Jan Jacobsz.

De sterfdag van Maria II Stuart wordt juist met 7 Januari 1695, dan met 28 Dec. 1694 opgegeven, tenzij men bij dit laatste de woorden »Oude Stijl" voege.

De veiling G. v. d. Pot vond niet, zooals bij den Pijnacker vermeld wordt, te Amsterdam, maar te Rotterdam plaats. De toeschrijving van No. 259, eertijds Snijders genaamd, aan P. de Vos is niet de verdienste van den catalogus van 1891, maar van Max Rooses in zijn reeds twaalf jaren vroeger verschenen Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool en eindelijk is de sterfdatum van Jan Weenix niet 20 September 1719, doch werd hij reeds den 19^{en} September begraven (O. H. IV, blz. 300).

Al deze opmerkingen betreffen kleinigheden, die de samenstellers van den catalogus van 1895 reeds hadden kunnen weten, doch over 't hoofd zagen. Zij stemmen tot toegevendheid jegens hun opvolger van 1914. De opmerkingen, die wij dus in het volgende maken, zullen niet bedoeld zijn als blaam, doch alleen als bijdragen tot het meer en meer volmaken van ons, ik durf zeggen *gemeenschappelijk* werk. Zij zullen betreffen 1°. de kritiek der toeschrijvingen, 2°. kleinigheden over de levensbeschrijvingen en 3°. opmerkingen over de schilderijen en de daarbij behorende aantekeningen.

1°. DE KRITIEK DER TOESCHRIJVINGEN.

No. 10. *Adriaen Beeldemaker*. Vossejagd. Een hoe veelzijdig meester Beeldemaker ook moge geweest zijn, dit schilderij vertoont niet de minste gelijkenis met een zijner zekere werken. Het is voor mij veeleer een karakteristiek werk van Abraham Hondius, op wien zoowel de afgebeelde dieren als de kleurschakeering van het landschap volkomen gelijkt.

No. 631. *Govert Flinck*. Christus als Hovenier. Dit schilderij is eenvoudig een

eenigszins gewijzigde copie naar Rembrandt. Er is geen spoor van aanwijzing, dat het door Govert Flinck zoude gemaakt zijn. De letters, die er op staan, schijnen eerder een verhaspeld monogram R f., dan G. F. voor te stellen. In ieder geval hebben zij geen overeenkomst met Flinck's krachtig neergeschreven beginletters zijner echte handteekeningen. Het zou wenschelijk zijn deze op een dwaalspoor leidende toeschrijving niet langer te bestendigen.

No. 623. *Claes Hals*. Lezend vrouwtje. Deze toeschrijving is, voor zoover mij bekend, geheel en al onbewezen. Zij berust alleen op de letters C. H. op het tafeltje, doch wie zegt ons, dat C. H. = Claes Hals? De invloed van zijn vader Frans Hals is niet sterk uitgesproken. Andere soortgelijke werken, die voluit gemerkt zijn, bestaan, voor zoover ik weet niet. Het ware daarom voorzichtiger geweest het schilderij als »toegeschreven aan Claes Hals'' te beschrijven.

No. 156. *Jacob Savery de Jonge*. St. Sebastiaanskermis.

Het is een moeilijke taak de werken van de beide schilders Jacob Savery, vader en zoon, van elkaar te scheiden. Beide schilderden dezelfde onderwerpen min of meer in denzelfden trant. Hunne werken zijn zelden gedagteekend. De vader stierf in 1602, de zoon werd omstreeks 1592 geboren. Een jaartal kan dus in alle gevallen uitmaken van wien een werk is. Nu bestaan er voor enkele werken tijdsaanwijzingen, jaartallen of anderszins. Een Jakes Savery gemerkte kalkoen bijv., afkomstig uit de zeventiende eeuwsche verzameling Wittenhorst, thans bij Graaf Fürstenberg te Herdringen, kan alleen van den zoon zijn, omdat het landschap door den in 1609 geboren Herman Saffleven geschilderd is. Omgekeerd moet een nauwkeurig op het werk van Roeland Savery lijkende Orpheus te midden der dieren, die den 6^{en} Mei 1913 in de veiling N. J. W. Smalenburg van Stellendam e. a. voorkwam, van den vader zijn, omdat het merk luidt: Jaques Savery fe 1601. Voor ons schilderij wordt de toeschrijving aan den ouden Jacob Savery vastgesteld door eene tekening in de verzameling Dyce in het South Kensington Museum, Cat. 1874 No. 513, daar Roeland Savery genoemd, doch op een steen op den voorgrond duidelijk en onaan- tastbaar gemerkt IAQV

SAVERI

1598.

De beschrijving luidt aldus:

Kermesse. A village festival, showing every phase in the Ostade like assembly. The church is in the middle distance, two peasants are carrying the effigy of the Pope through the doorway, and are followed by a procession. Many persons dance in front of a cabaret on the right of the foreground. Highly finished in colours.

Width, 20¹⁰/₁₂ inches. Height, 14⁶/₁₂ inches.

Gelijk men ziet, is dit dezelfde voorstelling als die van het Haagsche schilderij. Hoewel de bijzonderheden afwijken is er groote overeenkomst in stijl, teekening en opbouw.

Aangezien de jonge Jacob gelijk wij zagen, eerst omstreeks 1592 te Amsterdam werd geboren, moet deze teekening en daarmee ook ons schilderij wel van de hand zijns vaders zijn.

No. 154. *Jacob Ruisdael. Strandgezicht.*

De schrijver houdt dit schilderij bij wijze van vraag voor een oude copie. Deze vraag kan niet beantwoord worden, indien men niet de beide andere voorstellingen van hetzelfde onderwerp kent. De schrijver doet dit niet en nu komt het mij eenigszins onvoorzichtig voor onder deze omstandigheden een dergelijk oordeel uit te spreken. Men loopt kans, dat men na kennismaking met de beide andere stukken zijn oordeel moet herroepen. Van het eene schilderij (dat der verzameling Thiem) kent de schrijver een photo. Hierop ziet men evenwel niet, dat het zeer slecht bewaard en sterk overschilderd is. Het is in zulk een staat, dat het Berlijnsche museum, dat een aantal schilderijen uit de verzameling Thiem aankocht, dit schilderij teruggaf. Het schilderij is niet, zooals de catalogus van 1895 opgeeft, gemerkt. Het andere stuk, dat van Sir Audley Neeld, is beslist minder goed dan het doek in het Mauritshuis. Dit laatste houd ik voor het oorspronkelijke werk; de beide andere waarschijnlijk voor oude copieën.

2°. AANVULLINGEN OP DE LEVENSBESCHRIJVINGEN.

Abraham Govaerts. De levensschets vermeldt onder zijne werken een schilderij in 't Museum te Helsingfors. Ik heb mij in 1902 ter plaatse kunnen overtuigen, dat deze toeschrijving onjuist is en de directeur van dat museum, die kort daarop hier was, was het volkomen met mij eens. Het stuk is uit de richting van den Vlaamschen J. v. Kessel. Daarentegen zijn er stukken van hem in 't Roemjantsof Museum te Moskou, Cat. 1901 No. 488, in 't paleis Lasienski te Warschau, met figuren van Frans Francken en door beide meesters gemonogrammeerd, (Cat. 1895 No. 86) in 't Museum te Douai, in dat te Schwerin (een 2de in de verzameling Thormann aldaar). Andere kwamen voor in de veiling Paul Mantz te Parijs 10 Mei 1895 No. 31 (gemerkt en 1614 gedateerd) en in de veiling Barbier te Brussel 12 Juni 1912 No. 72 (eveneens gemerkt en 1601 gedateerd).

Gerard Honthorst. Het is niet van belang ontbloot, te vermelden, dat deze schilder in 1619 te Rome was, blijkens het opschrift op een tekening te Dresden (Bode, Studien blz. 54).

Jan Lapp. Behalve de vijf schilderijen, die het levensschetsje vermeldt, ken ik er thans nog twee: een is in 't museum te Aix in Provence, rustende Italiaansche landlieden voor hooge gebouwen, de handteekening vervalscht tot die van K. du Jardin, Cat. 1900 No. 287, en een in de verzameling van Dr. H. H. Meier te Bremen, in 1904 aldaar ten toon gesteld en door Pauli in zijn bericht over die tentoonstelling op blz. 39 vermeld.

Pieter Nason. Deze schilder werkte o.a. voor den prins Cosimo, later Groothertog Cosimo III van Toscana. Zie Blok, Verslag over Ital. Arch. 1901 blz. 28 en de daar vermelde bronnen.

Jan Olis. Deze schilder, wien men in zijne werken geene Italiaansche invloeden zou aanzien, vertoefde in 1631 te Rome, blijkens het opschrift op een schilderij in de verzameling v. Lüdinghausen-Wolff te Mitau. Zie Neumann in de Zeitschrift für bildende Kunst van Sept. 1900, blz. 276.

H. Pacx. Het geboortjaar 1602 of 3 zal vermoedelijk berusten op een eigen opgave

van leeftijd door den schilder bij zijn ondertrouw. Zou hij zich, gelijk meer voorkomt, bij deze gelegenheid niet wat jonger gemaakt hebben dan hij was? Ik vermoed althans, dat hij dezelfde is, die 2 Sept. 1615 als Hendrick Backx jongman, in het Dordtsche gilde komt. Tot dusver zijn er slechts twee gemerkte schilderijen van hem vermeld. Een derde kwam onlangs, den 18^{en} November 1913, op de veiling G. Lundens van Schalcken te Amsterdam voor als Paulus van Hillegaert, de afdanking der waardgelders No. 37. Het was rechts op een huis gemerkt H P x en 1626 gedagteekend (de catalogus las 1621). Andere, niet gemerkte stukken zijn te Powerscourt in Ierland bij den Lord van dien naam, voorstellende Prins Maurits te paard, te Welbeck Abbey bij den hertog van Portland, Frederik Hendrik bij de belegering van Breda (No. 423), en op de veiling N. J. W. Smalenburg van Stellendam e. a. den 6^{en} Mei 1913 te Amsterdam als manier van H. de Meyer No. 61 de belegering van 's-Hertogenbosch.

Hendrik Pot. De levensbeschrijving van dezen begaafden tijdgenoot van Frans Hals is nog niet in het reine. Ik vermoed, dat hij vroeger geboren is dan 1585, gelijk de catalogus opgeeft, ten eerste wijl hij reeds leerling van Van Mander was voor diens vertrek uit Haarlem in 1602 of 3 en ten tweede, wijl hij hoogstwaarschijnlijk dezelfde is als de Hendrik Gerritsz. schilder, die reeds in 1603 als schutter te Haarlem voorkomt. Zijn Engelsche reis valt blijkens het jaartal op het portretje van Karel I in 't Louvre in 1632 en niet in 1634, zooals de catalogus mededeelt. Hij was behalve in 1631 en 1634 ook nog in 1648 vinder van het Lucasgilde en werd behalve in 1633 ook nog in 1639 als schutter door Frans Hals geschilderd.

Cornelis Saftleven. Deze schilder werd niet in 1606 te Rotterdam, doch in 1607 te Gorcum geboren (zie Haverkorn van Rijsewijk in Oud Holland XVII blz. 240). Immers den 5^{en} Dec. 1627 was hij nog geen 20 jaar (Obreens Archief V 120, 121) en den 3^{en} Sept. 1664 was hij 57 jaar; hij is dus na 5 Mei en voor 3 Sept. 1607 geboren. Hiermede klopt, dat hij 21 Jan. 1628 »omtrent 20 jaar» was en hiermede strijdt niet, dat hij 18 Sept. 1632 »omtrent 26 jaar» was. Immers wie ruim 25 jaar is, kan gevoegelijk »omtrent 26 jaar» genoemd worden. Van zijne vroegrijpheid heb ik in Oud Holland 1897 een merkwaardig staal medegedeeld.

Adriaen van de Velde werd den 30^{en} Nov. 1636 gedoopt (O. H. XVI, blz. 69), de geboortetijd 1635 of 1636 kan dus nauwkeuriger worden opgegeven.

Hij en zijn broeder Willem waren de zoons van den ouden W. v. d. Velde. De vader van dezen heette ook weder Willem (O. H. XVI, blz. 65 en verv.) en kan dus niet de schoonschrijver Jan van de Velde de oude geweest zijn, zooals in de levensschetsen van Esaias en Jan van de Velde den jonge vermoed wordt.

Willem van de Velde. Onder zijne navolgers in 't schilderen van zijne stille zeeën mag de Engelschman Charles Brooking (1723—59) niet ontbreken. Hij wist zijn voorbeeld verbazend dicht nabij te komen. Tal van zoogen. W. v. d. Velde's zijn van zijne hand.

Anthonie Verstralen. Het duidelijke jaartal 1603 op ons schilderij dwingt ons aan te nemen, dat deze schilder bij het opgeven van zijn leeftijd: vier en dertig jaar bij

gelegenheid van zijn ondertrouw in 1628 gesmokkeld heeft. Al is de aftreksom in den catalogus wat overdreven onjuist, men zal toch òf aan zijn opgegeven leeftijd minstens tien jaar moeten toevoegen, òf aannemen, dat er een andere schilder van denzelfden naam heeft bestaan, òf veronderstellen, dat de schilder zich vergist heeft en 1630 in plaats van 1603 heeft willen schrijven. Al zijne overige schilderijen zijn uit de jaren na 1630 gedateerd of blijkens de drachten omstreeks dien tijd, in ieder geval na 1620, geschilderd. De drachten op ons stuk leveren geen bezwaar tegen deze veronderstelling en de stijl van schilderen in bescheiden tinten zonder sterke plaatselijke kleuren pleit er zelfs zeer voor.

Verstralens werk is allengs vrij sterk aangegroeid. Behalve de reeds in den catalogus vermelde stukken te Quimper, Christiania en Riga en in eenige veilingen ken ik er nog in de musea te Aken (als Averkamp), te Angers, te Hamburg, te Hannover, te Heidelberg, in de verzamelingen Peltzer te Keulen, Porges te Parijs, Delaroff te St. Petersburg, Herwig te Frankfurt, Reedt Thottz te Gaunö en Geuljans te Maastricht (\pm 1895). Voorts in verschillende veilingen der laatste jaren (Joh. Noll te Frankfurt 1912, Aug. Coster te Brussel 1907, Jos. Monchen te Amsterdam 1907, Mrs. Caleb Rose te London 1908). In 1902 was er een belangrijk stuk bij den kunsthandelaar Goudstikker te Amsterdam, in 1912 een gemerkt stuk bij G. Neumans te Parijs. Natuurlijk zullen van de schilderijen, die in den kunsthandel en in veilingen voorkwamen, wel enkele met elkaar vereenzelvigd kunnen worden.

Philips Wouwerms. Onder zijne leermeesters behoort nog Evert Decker te Hamburg, onder zijne leerlingen Hendrik de Fromantiou, zijn schoonzoon, te worden geteld, hoewel deze later een geheel andere richting is uitgegaan als zijn schoonvader.

Eer wij tot de aanvullingen op de schilderijen en de daarbij behoorende aanteekeningen overgaan, de volgende opmerking: Men zou kunnen vragen, of al het in 't bovenstaande medegedeelde eigenlijk wel de moeite waard is er zooveel tijd en moeite aan te besteden? Bij een onverschilligen catalogus van een onverschillig museum wellicht niet, maar de catalogus van het Mauritshuis bekleedt ten aanzien der levensschetsen der Hollandsche schilders een geheel bijzondere plaats. Daarin is in den eersten druk en blijkens de voorrede ook in den tweeden een groot aantal onuitgegeven gegevens verwerkt, die door Bredius in den loop der jaren bijeen zijn verzameld. Zoodoende zijn deze levensschetsen de vraagbaak voor binnen- en buitenland geworden. De daarin medegedeelde jaartallen en feiten gaan de geheele literatuur over hollandsche kunst door en vormen als het ware standaardgegevens voor de beoefening onzer kunstgeschiedenis. Deze vraagbaak kan dus niet betrouwbaar genoeg zijn. Iedere aanvulling of verbetering voorkomt wellicht eene twintigvoudige verbreiding van onjuistheden.

3°. OPMERKINGEN OVER DE SCHILDERIJEN EN DE DAARAAN TOEGEVOEGDE AANTEKENINGEN.

No. 177. *Gerard ter Borch.* Zelfportret. Eene zeer goede, eigenhandige herhaling van het hoofd is in mijn Catalogue raisonné onder No. 206 beschreven en als titelprint afgebeeld als zijnde in het bezit van den Heer Fritz Harck te Seuslitz. Sedert dien is dit

meesterwerkje door den eigenaar aan het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn ten geschenke gegeven. Het staat nader bij de prent van Houbraken dan het Haagsche portret en is daarom eerder als het voorbeeld ervan aan te merken.

No. 466. *Jacob van Doordt*. Portret van Sophia, koningin van Denemarken. Dit schilderij werd waarschijnlijk door haar kleindochter Sophie Hedwig van Brunswijk, gemalin van Ernst Casimir van Friesland medegebracht naar ons land. Het bevond zich in haar inventaris van 1633 onder No. 31 op het Hof te Leeuwarden.

No. 266. *Willem van Haecht*. Het atelier van Apelles. Het oorspronkelijke van No. 5 van de hierop voorgestelde schilderijen is reeds eenige jaren geleden verkocht, dat van No. 15 bevond zich indertijd bij den kunsthandelaar Jos. Monchen alhier. Waarom deze laatste in den catalogus van 1895 voorkomende mededeeling thans is weggelaten, blijkt niet.

No. 53. *Jan van der Heyde*. De Jesuitenkerk te Dusseldorp. Van dit schilderij bevond zich eene goede copie op de tentoonstelling van oudhollandsche kunst te Parijs in 1911 (verzameling Jules Porges).

No. 59. *M. de Hondecoeter*. De raaf van zijne vreemde veeren beroofd. Een goed exemplaar dezer voorstelling, kleiner dan ons schilderij, bevond zich eenige jaren geleden bij de douairière Brantsen, huize Rhederoort.

No. 58. *Gerard Houckgeest*. Het praalgraf van Willem I. Dezelfde voorstelling, zwakker en van een iets ander punt, was in de veiling Brade te Keulen in October 1897. Ons schilderij is in waterverf gecopieerd door A. Schouman (Teyler Port. U. 21). Hetzelfde geldt voor de beide schilderijen van Vernet No. 292 en 293.

No. 82. *G. de Laresse*. Achilles wordt door Odysseus herkend. Dit schilderij is door Pieter van den Berge geëst in het kabinet van Jan van Beuningen. In diens veilingscatalogus komt het evenwel niet voor.

No. 117. *Antonio Moro*. Portret van een goudsmid. De tegenhanger, zijn vrouw met een papagaai voorstellend, eveneens in 't zwart en rood gekleed en links boven gemerkt Aet. XLII, 1564, is in de verzameling Leopold Hirsch te London, die het stuk in 1907 in de Royal Academy tentoonstelde, cat. No. 18: 1.16 × 089.

No. 429. *Johannes Mijtens*. Portret van Maria I Stuart. Een soortgelijk portret in klein formaat bevindt zich bij Lord Craven te Coombe Abbey.

No. 580. *A. v. Ostade*. Boerenvreugd. Een uitvoerige penteekening van de hoofdgroep van dit schilderij is met de verzameling Adolph von Beckerath in het bezit van het prentenkabinet te Berlijn overgegaan.

No. 138. *Paulus Potter*. Weide met runderen en varkens. De herhaling in de verzameling Moltke kan men gerust voor een oude copie verklaren. Er kan geen sprake zijn van eigenhandigheid ervan.

No. 119. *J. v. Ravesteyn*. Amalia Elisabeth van Hanau, bekend als »la Fille de Hanau». Dit schilderij, dat in 1707 in de omstreeks 1688 door Maria II Stuart ingerichte portrettengalerij op Honselaarsdijk is aan te toonen, was eenige jaren vroeger nog op

het slot te Heidelberg. Van de verzameling aldaar werd in 1685 na den dood van den Paltsgraaf Karel, den laatsten uit het huis Simmern, een inventaris opgemaakt en deze, in 1896 door Zangemeister en Thode in de Mitteilungen zur Gesch. des Heidelberger Schlosses in 't licht gegeven, vermeldt op fol. 250 verso: Fil de Hanav, Landgrafin zu Hessen, de anno 1617 von Mirefeld gemahlt, dus precies hetzelfde opschrift als op ons schilderij staat met de afkorting Fil voor fille, die te opvallend is, om aan een ander schilderij te denken. Het grootste gedeelte der schilderijen werd verkocht, de opbrengst ging aan Karel's zuster, de bekende Charlotte Elisabeth, die met den hertog van Orleans was gehuwd. Als afbeeldsel van een kleindochter van Willem I zal het stuk toen weer naar Holland terug zijn gebracht. — Een bezwaar tegen het opschrift is evenwel de leeftijd der afgebeelde prinses. Zij werd in 1602 geboren en is in 1617 geschilderd, de voorgestelde is echter stellig geen jongmeisje van vijftien jaar. Zou het portret wellicht hare in 1578 geboren moeder, Catharina Belgica, die dus in 1617 39 jaar oud was, voorstellen? Hier-tegen levert het uiterlijk geen bezwaar op.

Verscheiden tot dusver onbekende personen uit de reeks van krijgsoversten kunnen misschien nog wel terecht gebracht worden. De heer Murray Bakker houdt bijv. No. 425 voor het portret van Kolonel Anth. van Utenhoven na vergelijking met No. 1662 van het Rijksmuseum, eene bewering, waarvan ik de gegrondheid nog niet door eigen aanschouwing heb kunnen bevestigen.

No. 579. *Rembrandt*. Rustende reizigers. Dit schilderij werd vroeger de rust op de vlucht naar Egypte genoemd, maar de schrijver heeft dezen naam laten varen, omdat er te veel personen en een paard in plaats van een ezel op voorkwamen. Ik tracht nog steeds uit te vinden, of Rembrandt een der apocriefe evangeliën over de jeugd van Jezus heeft kunnen kennen, waarin verhaald wordt, dat de H. Familie op weg naar Egypte bescherming vond in een roovershol. De roover die gastvrijheid aanbood, was volgens de overlevering dezelfde als de berouwhebbende moordenaar aan het kruis. In dit geval zoude het bezwaar tegen het groote aantal personen zijn opgelost.

No. 254. *Rubens*. Het afscheid van Venus en Adonis. Deze copie en de talrijke herhalingen elders gaan zonder eenigen twijfel alle terug op het fraaie eigenhandige doek, dat sinds 1906 in het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn hangt en uit het Koninklijk slot stamt. Dit schijnt ook het exemplaar te zijn van de veilingen Schuylenburg (1735) en d'Acosta (1764), waarvan in de aantekening op blz. 325 sprake is. Het komt er ten minste wat de afmetingen (1.125×0.96 M.) betreft volkomen mee overeen: 3 voet 8 duim bij 3 voet 2 duim.

No. 232. *Spinny*. Als literatuur over dit schilderij verdient een opstel van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers in de Ned. Kunstbode I blz. 134 vermelding, alwaar voor het eerst wordt opgegeven, wie de voorgestelde personen zijn.

No. 166. *Jan Steen*. De hoenderhof. Vermelding verdient het opstel van Jhr. Dr. J. Six in het Bulletin van den Oudh. Bond VI blz. 93, die het kind voor Willem III en het kasteel voor Honselaarsdijk houdt. M. i. evenwel beide ten onrechte. Het omstreeks

1630—1640 geheel in renaissance stijl verbouwde Honselaarsdijk zag er geheel anders uit en voor mij is het kind stellig een meisje, niet een knaap.

No. 465. *Tischbein*. Portret van Friedrich Wilhelm van Nassau-Weilburg. Van dit portret hangen geheel overeenkomstige exemplaren in de Koninklijke paleizen in het Noordeinde en op het Loo.

Bij den *Troost* No. 184 valt op te merken, dat twee andere pastels die den »Hopman Ulrich" in beeld brengen sinds 1897 in het Rijksmuseum te Amsterdam hangen, dat van No. 193 eene teekening in rood en zwart krijt in het Britsch Museum wordt bewaard en dat van No. 190 eene teekening in de veiling Liphart te Leipzig (April 1898) voorkwam.

No. 201. *W. v. d. Velde*. Kalme zee. Van dit schilderij hangt eene goede copie in het Museum Wuyts van Campen te Lier.

No. 402. *J. Vermeulen*. Stilleven. Bij dit schilderij wordt vermeld, dat de heer Bredius een evenzoo gemerkt schilderij in het Museum te Nantes signaleert. De catalogus van Nantes beweert, dat de toeschrijving van het schilderij aldaar aan J. Vermeulen van den directeur Catroux is. De waarheid is, dat schrijver dezes het Haagsche schilderij, dat op naam van Ed. Collier stond, het eerst aan J. Vermeulen heeft toegeschreven op grond van de I. V. M. gemerkte stukken te Kopenhagen (vroeger op Fredensborg) en te Nantes (zie O. H. 1901. blz. 140). Andere schilderijen, eveneens reeds ter plaatse vermeld, bevinden zich in de verzameling Nostitz te Praag, te Castle Howard en in het Museum te Marseille.

De levensomstandigheden van dezen, vermoedelijk Leidschen, schilder zijn nog steeds niet bekend. De bloeitijd 1630—40, dien de catalogus opgeeft, schijnt mij te vroeg. Toen het schilderij Collier heette, werd hij daardoor vereenzelvigd met een schilder, wiens gejaarmerkte schilderijen van 1662 tot 1694 loopen en die zelf in 1670 en 1686 vermeld wordt. Waarom hem thans zooveel vroeger geplaatst? Is zijn stijl op eenmaal veranderd? 1660—70 schijnt mij rond genomen vrij juist. Ik vermoed, dat hij de vader is geweest van den Dordtschen schilder Cornelis van der Meulen, die later naar Zweden trok. Granberg (I No. 74—76, III No. 71—75) vermeldt de schilderijen, die er nog van hem in Zweden zijn en beeldt er een af (III No. 17). Dit laatste vertoont groote overeenkomst van stijl met de werken van zijn naamgenoot.

No. 203. *H. v. Vliet*. Gezicht in de Oude Kerk te Delft. Dit schilderij is na 1665 geschilderd, aangezien het grafmonument van Welhoeck van dat jaar er reeds op voorkomt. Eene herhaling ervan was in 1891 op de tentoonstelling te Kopenhagen No. 238, slechts 0.42 bij 0.37 groot (verzameling Rundin). Ook het schilderij der verzameling A. H. H. v. d. Burgh vertoonde groote overeenkomst met ons stuk.

Maart 1914.

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Monumenten.

Monumentenwet in Frankrijk. — Op zijne redevoeringen, verzameld in twee bundels, »Pour nos églises” en »Autour de nos églises de village” heeft Maurice Barrès in de »Revue des Deux Mondes” een artikel laten volgen: »La grande pitié des églises de France”.

Aan Barrès' onvermoeid opkomen voor het behoud van oude dorpskerken zal het wel voor een groot deel te danken zijn, dat onlangs in Frankrijk eene verscherpte monumentenwet is aangenomen, al geeft die nog lang niet wat hij wenscht. Deze wet van 31 Dec. 1913 geeft den Staat het recht tot classeering tegen den zin van den eigenaar. Verder krijgt de Staat het recht, bij restauraties in te grijpen. Geclasseerde gebouwen, benevens de belendende panden, mogen onteigend worden.

Binnen 3 jaar moet een inventaris samengesteld zijn van monumenten, die aanspraak hebben op bescherming, al worden ze nog niet geclasseerd. Deze mogen niet gewijzigd worden zonder den prefect er van in kennis te stellen.

De Senaat besloot bovendien een »nationale kas voor de historische monumenten” te stichten.

Dat ook in Duitschland, ondanks de vele maatregelen ten bate van »Denkmalpflege”, nog niet alles in den haak is, blijkt uit hetgeen in het plaatsje Niederrwehren (Hessen) gebeurd is. De kerkvoogdij heeft hier belangrijke laat-gothische fresco's in den toren laten weghakken, ofschoon zij meermalen op de waarde dezer schilderingen gewezen was. Had zij volkomen haar zin gehad, dan zou de heele toren verdwenen zijn!

Amsterdam. — De St. Agnietenschool, een middeleeuwsche kloosterkapel, zal teruggebracht worden in den toestand van na 1632, toen zij voor het »Athenaeum illustre” ingericht werd.

Aan den O. Z. Voorburgwal staat nog een poortje, dat oorspronkelijk toegang tot den stadstimmertuin gegeven heeft. Toen deze tuin in 1630 verplaatst werd, bracht men het poortje over naar het pleintje voor de Doorluchtige school. Het jaartal 1631, dat er ingehouwen is, ziet dus niet op den tijd van den bouw. De stijl herinnert sterk aan Vredeman de Vries.

Wat het gebouw zelf betreft, dat behalve de lokalen voor het Athenaeum, ook een kapel en een admiraliteitspakhuis herbergde, het was in den laatsten tijd geheel verminkt en diende voor stadsschool, terwijl het pleintje door een aangrenzenden bouw in de verdrukking kwam.

Amsterdam. — B. en Ws. zijn van plan het voormalig Buiten-Gasthuis (Pesthuis) te sloopen. Door het bestuur van den Bond en door de besturen der Maatschappij tot Bevordering van Bouwkunst en van Heemschut zijn adressen aan den gemeenteraad gericht, waarin het behoud van dit gebouw bepleit wordt. In het »Alg. Hbl.” betoogt

Jhr. V. E. L. de Stuers, dat niet de bouwvalligheid een reden tot afbraak kan zijn. Wel hebben de autoriteiten reeds 14 jaar geleden het pand bouwvallig verklaard, doch de heer de Stuers bevond het nog zeer hecht. Dat het in 14 jaar tijds zoo vervallen zou zijn, is niet aannemelijk. »Er is nog een reden», aldus de heer de Stuers, »waarom men niet zoo gemakkelijk tot slooping mag besluiten. Dit gebouw, dat uit de 17de eeuw stamt, heeft architectonische waarde; het is een schilderachtig, interessant monument, dat te zien geeft hoe een rijke, machtige stad nu ongeveer drie eeuwen geleden haar zieken huisvestte; vermoedelijk is het thans het eenige gebouw van dien aard in ons land. Men vernietige dus niet roekeloos dit oude gedenkteeken van Amsterdams geschiedenis, dat nog hecht is, en op velerlei wijze kan worden geutiliseerd.»

Amsterdam. — Dam en Rokin. In het maandblad »Amstelodamum» vindt men bijzonderheden door D. K. bijeengebracht over de geschiedenis van het terrein van »Zeemanshoop», waar eens de Roode Leeuwensteeg (later Krom-Elleboogsteeg) lag, en over de thans verdwijnende huizen tusschen deze steeg en den Dam, waar sinds de 15de eeuw en tot 1611 de Stadspaardenstal stond.

Amsterdam. — Damsluis. Bij het maken van fundeeringen op den hoek van Vijgendam en Rokin is men gestuit op de overblijfselen van de oude Damsluis, welke in de 13de eeuw gelegd, waarschijnlijk in 1402 overkluisd, en omstreeks 1595 vernieuwd werd, waarna weldra (1608) de Beurs erboven gebouwd werd. Tengevolge eener verzakking moest dit gedeelte in 1659 uitgebroken worden.

Naar het schijnt (aldus de N. R. Ct.) berust op deze sluis de legende van het kruitschip en de (nu afgeschafte) gewoonte van het trommelen op de beurs.

Nieuwe kerk te Amsterdam. — De restauratie van den westelijken gevel is in December l.l. voltooid. Zoo getrouw mogelijk zijn de oude afbeeldingen gevolgd en de gegevens, die bloot kwamen nadat de in 1849 aangebrachte opbouw was verwijderd. Terecht is de onderbouw van den door Jacob van Campen ontworpen toren behouden. De restauratie geschiedde onder leiding van den architect C. B. Posthumus Meyjes. Een afbeelding van den gerestaureerden westergevel is opgenomen in het »Bouwkundig Weekblad» van 21 Maart 1914.

Den Briel. — Eeuwen lang heeft de oud-vaderlandsche witkunst hoogtij gevierd in de Sinte Catharinakerk van den Briel. Dik waren de pilaren, de bogen der kruisgewelven en de ornamenten met kalklagen bedekt. Den afgeloopen winter nu heeft men besteed om, terwijl de godsdienstoefeningen in een ander kerkgebouw plaats hadden, voor eens en voor goed eene afrekening met die kalkmanie te houden. Het gevolg is verrassend. Het is alsof de kathedraal van den Briel inwendig een geheel ander gebouw

geworden is. Welk een rust en een stemming gaan er nu uit van dit middeleeuwsche bouwwerk.

Muurschilderingen vond men niet, wel een fraaie door zandsteen omgeven nis, waaruit echter elk beeldwerk was verdwenen. *N. R. Ct.* 21 Maart 1914.

Onderzoek van hunnebedden in Drente. — In Juli 1912 werden door Dr. J. H. Holwerda in de heide ten Westen van Drouwen, een gehucht tusschen Gasselte en Borger, twee hunnebedden ontgraven. Het onderzoek der hunnebedden is in den zomer van 1913 voortgezet door de ontgraving van het groote hunnebed, de Schimmer-Esch bij Emmen. Dr. Holwerda deelt over deze opgravingen het een en ander mede in de »Nieuwe Drentsche Volksalmanak» voor 1914. Een bericht over de opgravingen te Drouwen verscheen reeds vroeger in de »Oudheidkundige Mededeelingen» van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De ontgraving der hunnebedden te Drouwen is de eerste systematische onderzoeking van een dergelijk monument. Deze hunnebedden bestonden uit een kelder van langgerekt vierkanten vorm. Een aantal draagsteenen waren de wanden, daarop lagen deksteenen over de geheele breedte van steen tot steen gelegd, de vloer was met keien bestraat. Kleinere steenen vulden de openingen tusschen de grooten. Het geheel was door een kunstmatigen zandheuvel overdekt, met een krans van steenen aan den voet. Een gang sneed in den heuvel in, met wanden uit opstaande steenen bestaande. Aan het einde van deze gang was de toegang tot den kelder. Bij de grootste der beide hunnebedden was de kelder niet minder dan 14 M. lang, 1.75 M. breed en 1.50 M. hoog. In den kelder werden veel fragmenten van aardewerk gevonden en overblijfselen van menschelijke lichamen. Een model van het hunnebed, zooals men het meende te kunnen reconstrueeren, is in het Museum van Oudheden te Leiden en in het Drentsche Museum te Assen tentoongesteld. — Het hunnebed is vervallen, toen zand van boven en op zijde in den kelder stortte met de steenen, die als aanvulling tusschen de groote steenen lagen. Bovendien is het zand steeds afgespoeld en verwaaid. De steenen, vooral van den steenen-krans om het hunnebed, zijn veelal weggehaald en waarschijnlijk voor het verharden van wegen gebruikt. — Om ongelukken te voorkomen moest de ontgraven ruimte weer met zand worden gevuld en alles werd zooveel mogelijk in den ouden toestand teruggebracht.

Niet minder belangrijk dan deze opgraving was het onderzoek van de Schimmer-Esch bij Emmen in 1913. Dit hunnebed, het eenige monument van deze soort in ons land, vertoont een geheel anderen vorm. Het bestaat uit een groote langwerpig-vierkante krans van opstaande keisteenen met eenige kleine steenen kamers in het midden. Het bleek nu, dat de groote opstaande steenen van de krans met kleinere vulsteenen ertusschen oorspronkelijk een steenwand vormden van ongeveer 1,50 M. hoogte. De ruimte, door de krans van steenen ingesloten, was bijna geheel met zand en kleine steenen gevuld en zoo was een plateau ontstaan, meer dan een meter hoog boven den omringenden bodem. De steenen krans was op één plaats onderbroken door een platten drempel. Daar was

de opgang naar het plateau. — In het plateau lagen de kelders. Evenals bij andere hunnebedden werden de wanden der kelders gevormd door opstaande draagsteenen, aangevuld met kleinere steenen, daarop lagen groote platte steenen als dekking; een vloer met keien belegd lag op ongeveer 1,50 M. onder de deksteenen. Het geheel was zeker door het zand van het plateau bedekt. De toegang tot deze kelders was op zijde. Daar reikte een der opstaande steenen slechts tot de halve hoogte en vormde zoo den drempel van een poortje, dat door een der deksteenen werd gedekt. Vóór dit poortje lag tegen de buitenzijde van den kelderwand een put, waarvan de wanden wederom door opstaande steenen werden gevormd, terwijl de vloer, evenals de vloer van den kelder met keien belegd, ter hoogte van den bovenkant van den drempelsteen was aangebracht. Door ingestapelde steenen kon de toegang worden afgesloten. — Toen het hunnebed in onbruik raakte, is het spoedig vervallen: de vulsteenen van den steenenkrans zijn naar buiten gegleden, het zand is door de openingen van binnen uitgezakt en heeft bovendien de kelders gevuld; zoo is de tegenwoordige toestand ontstaan. — Ook deze ontgraving moest worden dichtgeworpen. Dr. Holwerda hoopt, dat het mogelijk zal zijn althans één hunnebed, met zijn merkwaardigen door steenen gedekten grafkelder en zijn karakteristieken ingang open te laten liggen. Om dit plan te verwezenlijken zou niet alleen een nieuwe opgraving en een kleine restauratie van een hunnebed noodig zijn, maar ook een zorgvuldige en voortdurende bewaking van het monument.

Enkhuizen. — Aangaande de gewelfschilderingen in de St. Pancraskerk deelt de N. R. Ct. van 27 Febr. mede, dat de thans verwijderd wordende verflaag reeds in 1609 niet alleen op de plafond-, maar ook op de muurschilderingen moet zijn aangebracht. De schilderingen, gelijk ze eertijds de kerk sierden, waren volgens de aanteekeningen van Jan Simonsz. Blaeuhulck, bewindhebber der V. O. C., zoo verdienstelijk, dat den schilder »van stadswegen een sekere prove of inkomste is toegestaan, daer hij eerlijk van mogt leven en sijn huis onderhouden.” Volgens de N. R. Ct. van 9 Maart l.l., is op een der karbeelen de naam H. Reik ontdekt.

Enkhuizen. — Het Hbl. deelt mede, dat de Rijksarchitect, na bezichtiging van den kelder onder den Drommedaristoren, geraden heeft dezen vol te werpen, daar bodem en wanden op den duur het grondwater niet vermogen te weren.

Ferwerderadeel. — Wederom is een terp in deze omgeving te koop aangeboden. Bij Ferwerd heeft eens het Benedictijnen-klooster Foswerd gestaan, gesticht in de 11de eeuw. In den Spaanschen tijd is het verwoest, doch reeds twee eeuwen vroeger was de rijkversierde kerk met beschilderd houten gewelf door de Schieringers van het klooster Klaarkamp vernield. Deze kerk werd later door een andere, met hoogen toren, vervangen.

Ook uit het oogpunt der praehistorie schijnt deze terp van belang. Het Friesch Genootschap zal, met toestemming der verkoopers, toezicht op de afgraving houden.

Gennep. — Volgens den »Limb. Koerier» wordt het eenige aldaar nog overgebleven huis met trapgevel, naast het raadhuis, afgebroken. Het zou in het begin der 17de eeuw gebouwd zijn.

Medemblik. — Het huis »de vier noorder cogge» met zijn sierlijken gevel en deur-omlijsting van 1613, wordt 25 Maart a.s. publiek verkocht.

Ottersum (L). — De opgravingen van het verzonken klooster bij den Geestenberg in het Rijkswoud zijn hervat.

Ned. Herv. kerk te Oud-Vossemeer — Bij de restauratie van de kerk is gebleken, dat deze uit twee perioden dagteekent. Het transept is veel jonger dan het schip en ook van een kleiner soort steen opgetrokken. De toren, die in verhouding tot de kerk zeer klein is, vormt waarschijnlijk het oudste gedeelte van den bouw.

Arentsburgh bij Voorburg. — In het Verslag der Vereeniging Arentsburgh bericht Dr. J. H. Holwerda over de in 1913 verrichte opgravingen van de Romeinsche nederzetting tusschen Voorburg en Rijswijk.

Het onderzoek van het weiland ten Westen van de buitenplaats Arentsburgh, waarin de vorige jaren is gegraven, is in den zomer van 1913 niet voortgezet. De opgravingen bepaalden zich tot het weiland oostelijk van de buitenplaats om daar de oostelijke begrenzing van de Romeinsche nederzetting te vinden. Aan deze zijde was reeds in 1908 in opdracht van de Vereeniging »Die Haghe» gegraven. Bovendien moest worden getracht aansluiting te verkrijgen aan de onderzoekingen van Prof. Reuvens, die 80 jaar geleden aan deze zijde een gedeelte van de Romeinsche vesting had blootgelegd.

De opgraving van 1913 had geen onmiddellijk resultaat. Het bleek alleen, dat er in het weiland ten oosten van de buitenplaats veel was gegraven. Wel was op verschillende plaatsen puin van de vesting aanwezig, maar eene voortzetting van den vestingmuur was daar niet meer te vinden. Dr. Holwerda meende te kunnen vaststellen, dat de vesting beperkt is geweest tot het gebied van de buitenplaats en het westelijk weiland. Aan de oostgrens van het buiten parallel werd eene oude, geheel dichtgeworpen gracht gevonden met het profiel der Romeinsche vestinggrachten. Misschien was deze gracht de afsluiting der vesting aan de oostzijde.

Bovendien bericht Dr. Holwerda over zijne studie's van de aanteekeningen van Prof. Reuvens. Deze aanteekeningen bij de vroegere opgravingen gemaakt, berusten met een aantal kaarten en teekeningen in het archief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Eerst de combinatie van de vondsten van Prof. Reuvens met de nieuwe opgravingen zal een volledig beeld kunnen geven van den geheelen vestingaanleg. Dr. Holwerda laat nu eene kaart teekenen van de beide opgravingen op gelijke schaal. Zoo is het thans reeds mogelijk een overzicht te verkrijgen van het geheel. De volgende

campagnes zullen nog nadere gegevens moeten verschaffen, o.a. over de mogelijke afsluiting aan de zuidzijde langs de Vliet. Ook hoopt Dr. Holwerda omtrent de nederzetting, die vóór het bouwen van de Romeinsche vesting op de zelfde plaats aanwezig was, nog meerdere zekerheid te verkrijgen.

Bij het verslag is eene circulaire gevoegd van het bestuur, waarbij op meer geldelijken steun wordt aangedrongen, ten einde het werk van de opgravingen tot een goed einde te kunnen brengen.

Utrecht. — In den gemeenteraad is besproken de slooping van het oude poortgebouw der hofstede »Chartroise». De herstelling van dit overblijfsel van een bekend klooster zou drie à vierduizend gulden kosten. Nadat enkele raadsleden op de historische beteekenis van dit gebouw gewezen hadden, werd besloten het advies van Mr. S. Muller, den archivaris, in te winnen. Naar wij vernemen werd door Mr. Muller en Dr. W. Vogelsang geadviseerd om de poort te behouden, ook in verband met de daarachter gelegen hofstede, die kort na de opheffing van het klooster werd gebouwd.

Het Utr. Dbl. bepleit het sparen van poort en hofstede om er een ontspanningsplaats van te maken. Het Bouwk. Wkbl. van 7 Mrt. j.l. geeft twee kijkjes op »Chartroise».

Wanneperveen. — Eenige leden van den Nederl. Oudheidkundigen Bond hebben het huis aangekocht van de erven Walter Roderwoud, den bekenden trapjesgevel in het Slaagje, dateerende van 1661 en het laatste mooie oude gebouw van Wanneperveen. 't Is het voormalige Schultehuis. N. R. Ct. 8 Maart. Ocht.bl.

Overeind gezette grafzerken. — Meermalen is, zoowel in het Bulletin als elders, de meening geuit, dat het recht op zetten van oude grafzerken de afschilfering van het beeldhouwwerk tengevolge zou hebben. Zoo is o.a. in het Bulletin van Juni 1912 in dien zin het vermoeden uitgesproken, dat het verweeren der grafsteenen te Franeker het gevolg is van de vertikale stelling, waarin zij bij de restauratie van de St. Maarten aldaar in 1877 gebracht zijn. Ook de heer van Kalcken sloeg reeds eenige malen alarm tegen het op hun kant zetten van zerken.

Het is daarom billijk om ook de aandacht te vestigen op een artikel van Prof. J. A. van der Kloes in »De Bouwwereld» van 11 Febr. j.l., waarin tegen die meening verzet aangeteekend wordt. De schrijver deelt mede, dat hij met de heeren v. d. Wallen en Joosting een onderzoek heeft ingesteld, waarbij hij ook fotografische opnamen heeft gedaan. Volgens den schrijver is het geval in Franeker niet zoo ernstig als uit de kranten op te maken viel. Van de talrijke zerken, meest van hardsteen, ook van roode en gele zandsteen, zijn er slechts twee zandsteenen noemenswaard aangetast. Verder wijst hij er op, dat men bij zuilen, die immers ook dwars op hun groefleger geplaatst worden, en nog heel wat meer dan eigen gewicht te dragen hebben, van het euvel niet merkt.

Wat is dan de oorzaak? »Mortel en inwatering hebben ook hier weer het kwaad

teweeg gebracht. De steenen zijn op een gemetseld plint van enkele lagen hoogte op eenigen afstand van den muur geplaatst, met door den muur heenstekende en van buiten met een ankerplaatje en moer opgesloten bouten verankerd en met cementmortel (naar de kleur te oordeelen met kalk vermengd) aangegoten. Die mortel is sterk gekrompen....."

Er dringt water in de krimpscheuren en — hinc illae lacrimae!

De schrijver verklaart echter ook, dat de loodrechte stand der hardsteenlagen medehelpt. Niemand behoeft zich hierdoor echter te laten afschrikken om de zerken overeind te zetten »als hij maar zorgt ze niet met vette mortelbrij aan te gieten».

Dit betoog is een onderdeel van een requisitoir door Prof. v. d. Kl. tegen het gebruik van ongeschikte specie gehouden.

Musea.

's Rijks aanwinsten uit de verzameling *Steengracht*. — Dr. Martin schrijft op blz. 12 van het vorige nummer van het Bulletin de bijschriften bij de reproducties in den catalogus der *Steengracht-aankopen-tentoonstelling* van de Vereeniging Rembrandt ten onrechte aan mij toe. Aanvankelijk deelde ik in het voorwoord voor dien catalogus mede, wie de bijschriften schreef; de auteur zelf echter schrapt deze mededeeling in de drukproef.

Ook voor de toeschrijving aan Rembrandt van alle in denzelfden catalogus beschreven teekeningen ben ik niet aansprakelijk; ik liet de mij door Dr. Hofstede de Groot afgestane aanteekeningen afdrukken; dat ik het in vele gevallen niet met de toeschrijving eens ben, deed daár niets ter zake.

H. TEDING VAN BERKHOUT.

De door het Rijk met steun van »Rembrandt» en particulieren aangekochte schilderijen worden geplaatst in het Mauritshuis.

Museumplannen te Rotterdam. — De allerjammerlijkste toestand, waarin de verzameling oudheden te Rotterdam verkeert, heeft het dagelijksch bestuur ertoe gebracht om voorstellen te doen tot het stichten van een museum van oudheden en van kunstnijverheid. Rotterdam toont hierbij weder dat het, als het eenmaal begint, ook royaal weet aan te pakken. Plannen om bestaande gebouwen tot museum in te richten worden terzijde gesteld en voor een nieuw te stichten museum aan het Henegouwerplein wordt 500.000 gulden aangevraagd.

Personalia.

In de gisteren te Arnhem gehouden algemeene vergadering der vereeniging »de Doorwerth» is tot directeur van het Nederlandsch Artillerie Museum, in het kasteel Doorwerth, benoemd de heer F. A. Hoefler wonende te Hattem.

Tot directeur van het mede in het kasteel Doorwerth gevestigde »Geldersch Museum» is benoemd Jhr. J. Beelaerts van Blokland, wethouder der gemeente Renkum te Oosterbeek.

N. R. Ct. 25 Maart 1914.

□ OUD-BREDA. □

Verscheen deze beschrijving in den vorm van een middeleeuwsch handschrift, dan liet ik elke bladzijde omranken door loofwerk waartusschen beurtelings een aapje, een papegaaï en een ekster zaten te neuzen over een groot boek, op welks omslag, ten overvloede, een paar B's en een K. aan het werk »De Baronie van Breda'' door Dr. Jan Kalf zouden herinneren. Thans, nu de lezers een nuchter product van 20ste eeuwsche typographie onder de oogen krijgen, zouden echter telkens herhaalde voetnoten hinderlijk doen, en daarom sta hier eens vooral de vermelding, dat de volgende bladzijden voor het grootste deel naar het genoemde boek bewerkt zijn.

De hier gevolgde indeeling is anders. Ik heb gepoogd drie dwars-doorsneden te geven, zooals uit de titels der volgende hoofdstukken zal blijken. Deze indeeling, welke bij ruimer tijd dan waarover ik beschikte, consequenter toegepast had kunnen worden, is niet zoo mechanisch als zij lijkt. Omtrent 1400 was de eerste omwalling van Breda voltooid. Tusschen dit tijdstip en het begin van den 80-jarigen oorlog ligt de periode waarin de voornaamste bouwwerken, te beginnen met het Kasteel en de Groote Kerk, tot stand kwamen ¹⁾. Op den vervaltijd der onrustige oorlogsjaren volgt dan een langzame herleving, en in dezen tijd is het dat de Renaissance, welke overigens al vroeger zich aan de twee genoemde gebouwen manifesteerde, zich algemeen kenbaar maakt. Dat het begin van de slechtende 19de eeuw het aangewezen eindpunt is, behoeft geen betoog. Bij de bespreking der monumenten heb ik steeds in het oog gehouden, wat voor den *tegenwoordigen* toestand van belang is.

Aan de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten ben ik een woord van welgemeenden dank schuldig voor haar bereidwilligheid om de cliché's der hierachter volgende illustraties af te staan.

I. OMSTREEKS HET BEGIN DER VIJFTIENDE EEUW.

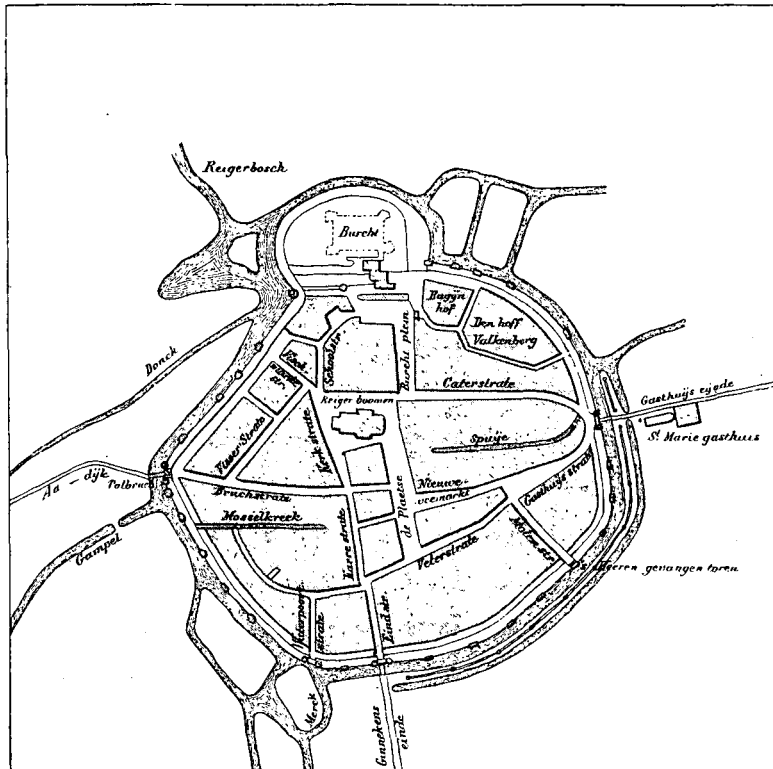
Breda heeft zijn opkomst te danken aan de ligging ter plaatse waar de riviertjes de A en de Mark samenvloeden om een vrij breeden stroom, de Mark of Dintel, te vormen. Vroeger was de Mark een heel eind stroomopwaarts, tot Hoogstraten toe, voor tamelijk groote schepen bevaarbaar. Op een punt, gunstig gelegen voor de overlading van

1) Ten aanzien van het zuidelijk deel van het Kasteel geldt een voorbehoud, zooals men uit de bespreking op blz. 102 zal zien.

goederen, welke naar Holland en over de Zeeuwsche wateren verder vervoerd moesten worden, ontstond onder de hoede van een burcht het centrum van bewoning, welks naam: Breda het eerst in 1125, misschien reeds in 1116, vermeld wordt. Meer dan een open dorp was het toen nog niet. Eerst in een oorkonde van 1252 worden de inwoners »oppidani” genoemd. Achtereenvolgens verkregen zij nu de gewone privilegiën, als b.v. het recht om kasseigeld te heffen ter verbetering der haven (1290), den alleenhandel in lakens en geweven wollen stoffen, en het recht van accijns (1321), het recht om waag te houden (1355), kraangeld te heffen enz. Deze laatste privilegiën kreeg Breda van Jan I

van Polanen (1350—1384), den toenmaligen heer, die ook de versterking der stad ter hand nam. Omtrent deze oudste ommuring der stad heeft Barth. van den Corput, die van 1560—1590 griffier der stad was, aangeteekend, dat zij bestond uit »hooghe steenen mueren, poorten en thorens, met hooghe en opgaende wallen bynen en buiten de mueren” en met vooruitgeschoven werken aan de oostzijde.

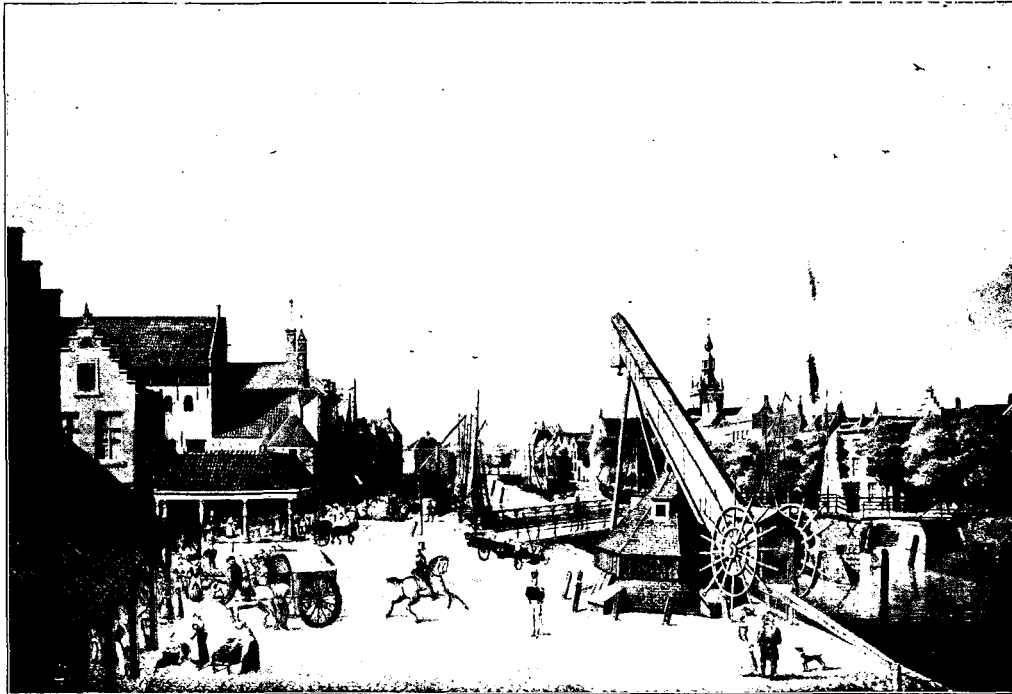
Beschouwen wij de stad zooals zij zich omtrents 1400 binnen den ring van haar grachten, rijkelijk gevoed door Mark, A, Gampel en

Plattegrond van Breda, eind XIVE eeuw, reconstructie van Van der Hoeven.

Donk, en van haar wallen uitstrecte. Het duidelijkst overzicht krijgen we door een wandeling te maken langs de volgende straten wier namen nog gedeeltelijk aan de oude versterkingswerken herinneren. Beginnend bij de Militaire Academie, d.i. zoowat daar waar genoemde Jan van Polanen zijn kasteel had doen zetten, nemen we, zoo dicht mogelijk de oude kasteelgracht volgend, onzen weg door de Singelstraat naar de Kraanstraat, wier naam ons te binnen brengt, dat we dicht bij het punt zijn waar een middeleeuwsche elevator zijn diensten verleende. Bij de Haven slaan wij links om langs de Vischmarkt (in dezen tijd echter meer stad-inwaarts gelegen) en bereiken het punt waar een der drie groote verkeerswegen, die uit het Westen,

op de stad aanliep. Hier rees dus bij de brug een poort op: de Tolbrugpoort aan het eind der tegenwoordige Tolbrugstraat. Vervolgen we onzen tocht langs den »Nieuwen Weg», op een kaart van 1743 nog, leerrijker, »Oude Vest» geheeten, dan zijn we spoedig aan het oosteinde der stad, waar de Ginnekenstraat begint. Bij dezen zuidelijken toegang stond de Eind- of Lombardpoort. Steken we de Eindstraat over en loopen langs de Houtmarkt en de nog heden »Oude Vest» geheeten straat, dan komen we op het plein voor de Kloosterkazerne, waar, aan het eind der Molenstraat, de Nonnenpoort stond, uitgang verleenend naar het vlak buiten de muren gelegen klooster St. Catharinadal. De

Hayen met kraan, naar eene lithographie van omstreeks 1830.

bij deze poort opgerichte verdedigingstoren, de z.g. Gevangentoren, bestond nog in de eerste helft der 19de eeuw. Als wij nu naar het N.-W. ombuigen bereiken we ter hoogte waar in de Boschstraat de Catharinastraat uitmondt, de plek die door de Gasthuispoort ingenomen werd. Langs het buiten de poort gelegen Gasthuis kwam hier de noord-oostelijke toegangsweg de stad in. De tegenwoordige bebouwing maakt het onmogelijk om den ring dien we al wandelend om de stad trokken, te sluiten: onze verbeelding voltooit den tocht dwars over het gebied van het Begijnhof en den westhoek van het Valkenberg tot we het poortgebouw der Academie weer voor ons zien.

Binnen dezen nauwen ring, op zijn hoogst 650 M. in middellijn, lag het Breda van ± 1400 . Vrijwel in het midden bevond zich de langgerekte Groote Markt, waarop

de hoofdstraten: Brugstraat, Veemarktstraat, Caeter- (thans Catharina-)straat en, niet zoo rechtstreeks, de Eindstraat en de weg van het Kasteel, uitkwamen. Houtmarkt en Vischmarkt noemden wij al. Vlak bij de laatste was de Koren- (thans Haver-) markt.

Van de gebouwen die toen ter tijd de stad sierden, is al even weinig over als van de wallen, zoodat eenige korte aantekeningen kunnen volstaan. Alleen de Grootte Kerk maakt een uitzondering.

1. Het *Kasteel*. Jan I van Polanen was omstreeks 1350 begonnen hier een slot te bouwen. De laatste overblijfselen van dezen bouw, die successievelijk voor de nieuwere gedeelten moest plaats maken, en die in hoofdzaak het zuidelijk en zuidwestelijk deel van het tegenwoordige hoofdgebouw der Militaire Academie besloeg, zijn in 1826 opgegruimd. Dit was het kasteel, waarheen de jonge graaf Willem van Holland vluchtte, toen hij wegens zijn Hoeksche sympathieën den toorn van zijn vader Albrecht gewekt had.

Ten oosten van het Kasteel strekte zich het Valkenberg uit, door een poortgebouw toegankelijk, en waarin verschillende dienstgebouwen van den heer en later ook de bouw-hoeve, waarnaar de Bouwerijstraat heet, gelegen waren.

2. De *Grootte of O. L. Vrouwekerk*. Het eerst wordt zij vermeld in 1269, wanneer Elisabeth van Breda en haar man, Arnoud van Leuven, in een document aangaande een schenking gewagen van den tijd, »doen men makede den stenne monster." In 1303 werd hier een kapittel gesticht, waarvoor de nalatenschap van zekeren Jacob, pastoor van Gilze en deken van Hilvarenbeek, de gelden verstrekke. Hierom werd een verbouwing en vergrooting van het choor gewenscht, en die zal tegen het eind der 14de eeuw haar beslag gekregen hebben. In van Goor's »Beschrijving van Stadt en Lande van Breda" lezen we, dat Graaf Engelbrecht I »in 't jaar 1410 heeft voltoyt het Koor met alle de cieraaden, en in 't jaar 1412 heeft hij daar aangebragt het kopere Traliewerck." Bij dit nieuwe choor, dat zijbeuken, doch nog geen omgang had, sloot dan het oude Romaansche schip met dwarsbeuk en toren aan. Dat de kerk van vrij grooten omvang was en vermoedelijk een aantal kapellen bezat, valt te besluiten uit de vele altaren die zij reeds toen telde. Onder de bij van Goor vermelde »outaren in de kerk van O. L. V." tel ik er een 14-tal, in de 14de eeuw gesticht. Hieronder een aan St. Joris gewijd, en dus wel gefundeerd door de schutters van den voetboog¹⁾. Bovendien bevond zich dicht bij het choor, vermoedelijk ter plaatse waar in de 16de eeuw de kapel der heeren van Breda verrees, eene aan Maria gewijde kapel.

3. Terloops vermeld ik de *St. Wendelinskapel*, die reeds in de 15de eeuw in de Catharinastraat stond, doch bij den grooten brand van 1534 verwoest werd, zoodat het thans door de Waalsche gemeente gebezigde gebouw eerst uit de 16de eeuw dagteekent.

4. Desgelijks de door de Tempeliers gestichte en in 1312 aan de Duitsche Orde overgegene *kapel* op den hoek der naar haar geheeten *St. Janstraat*. Zij werd na van

1) Van welk gilde zich een fraaie verguldzilveren draagpenning (\pm 1400) in het Nederlandsch Museum te Amsterdam bevindt.

1594—1766 als militaire hoofdwacht gediend te hebben, afgebroken en door een ander gebouw vervangen. Onder het Spaansche régime is zij een tijdlang voor den Grieksch-Katholieken ritus gebezigd, en wel door de Albaneesche huurtroepen van het garnizoen. Onze betrekkingen met Albanië dateeren, zooals men ziet, niet van gisteren!

5. Het in 1240 gestichte *Begijnhof* lag in den hier besproken tijd ten Z. O. van het Kasteel en nam ongeveer de plaats der tegenwoordige Academiestallen in. Later werd het naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht.

6. Waar thans de vroede vaders bijeenkomen, bevond zich ook reeds het oudste *Stadhuis*, dat bij den brand van 1534 een prooi der vlammen werd.

7. en 8. Blijkens een schenkingsbrief van 1355 kreeg Breda toen een *Waag* en een *Hal* van heer Jan van Polanen. De eerste heeft weinige jaren geleden de plaats geruimd voor het nieuwe Postkantoor; de tweede stond »bij de Korenmarckt'', doch werd later overgebracht naar den hoek van de Oude Vest en de straat, die nog thans Halstraat heet, hoewel de Hal in 1617 weer verplaatst werd.

Bespreken wij nog een drietal gebouwen welke \pm 1400 *buiten* de wallen lagen, doch later binnen de ommuring van 1531 vielen.

9. Aan den overkant van de Haven, op het thans door de kathedraal ingenomen terrein, stond de kloosterkerk van *Markendaal*, na allerlei wederwaardigheden in 1868 afgebroken. Het Stedelijk Museum bewaart een laat-Gothisch steenen kruis dat van deze kerk afkomstig is.

10. Ten Z. der stad, buiten de Eindhovenpoort, bevond zich de *St. Joostkapel*, gesticht omstreeks 1300, doch later verbouwd (zie hfdst. II).

11. Buiten de Nonnenpoort lag het klooster *St. Catharinadal*. Dit Praemonstratenser nonnenklooster (mannenkloosters hebben de heeren van Breda nooit in hun gebied gedoogd) was oorspronkelijk gevestigd te Vroenhout bij Roozendaal, doch na een overstroming (1288) waren de zusters uitgeweken en een tijdlang hadden zij de zorg voor de in het Gasthuis verpleegden op zich genomen. In 1308 vestigden zij zich op de plaats der tegenwoordige Kloosterkazerne. Van de toen gestichte gebouwen is niets meer over; zij werden omstreeks 1500 door een heel nieuw complex vervangen.

12. Het *Gasthuis*, ten N.-O. van de wallen, had twee afdeelingen, eene voor ouden en gebrekkigen, en eene voor pelgrims en reizigers. De laatste droeg ook hier den naam »Beyaert'', naar het veelbereisde ros uit de sage, en nog heden is daar een straatje van dien naam. Aangezien het bleek, dat hier »onder schijn van pilgrimatie veel geboefte en kwaaddoeners hunnen opstal namen'' werd deze afdeeling gesloten, om veel later weer als Pesthuis en daarna als Dolhuis dienst te doen. Het eigenlijke Gasthuis werd in 1643 afgebroken, en slechts van de erbij gebouwde *kapel* zijn nog overblijfselen in het thans als brokkenhuis der Vincentianen gebezigde gebouw: de noordelijke dwarsarm en het choor, en de sporen van een paar vensters met laat-gothische dagkanten.

II. VAN HET BEGIN DER VIJFTIENDE TOT HET EINDE DER ZESTIENDE EEUW.

In de 15de en 16de eeuw onderging de stad eene uitbreiding welke gelijken tred hield met haar stijgende beteekenis onder de Nederlandsche steden. Het huwelijk van Johanna van Polanen met Engelbrecht I van Nassau opende een periode, waarin de stad een grooter rol in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten ging spelen, en waarin het hier gevestigde hof van den jongeren tak der Nassau's een schittering ten toon spreidde als zij onder de heeren van Polanen nooit gekend had. Het begon met genoemden Engelbrecht († 1442), een der felle tegenstanders van den Brabantschen hertog Jan IV. Maar vooral onder zijn opvolgers werd Breda de zetelplaats van een machtig, door talrijke adellijke geslachten omringd, vorstelijk huis, eene residentie welke herhaaldelijk hooge heerschers binnen hare wallen zag. Zoo onder Jan IV (1442—1473), den gunsteling van Filips van Bourgondië; onder Engelbrecht II (—1504), den trouwen dienaar van Maximiliaan, stadhouder over Holland en Zeeland en een tijd lang landvoogd der Nederlanden; niet het minst onder Hendrik III (—1538), die keizer Maximiliaan, diens dochter Margaretha en later diens kleinzoon, den jongen Karel V op zijn kasteel te gast had; eindelijk onder Reinier van Châlon-Oranje (—1544), bij wien de keizer in 1540 ook te waarschap kwam. Het verwondert ons niet dat het stadsbestuur het verblijf zijner kasteelheeren op alle mogelijke wijzen veraangenaamde en niet achterbleef in huldebetuigingen. Als de regeering in 1553 bij de geboorte van Maria van Nassau, oudste dochter van Anna van Buren een aanzienlijke pillegift schenkt, vergeet zij niet de vermelding van »de groote welvaart, neeringhe ende prosperiteyt" welke Breda geniet »door de presentie van hunne genaden."

Behalve deze was er nog een oorzaak voor die welvaart, eene op kerkelijk gebied gelegen. In 1449 liet graaf Jan van Nassau het wonderbaar Sacrament van de Nicuwervaart met groote staatsie naar de kerk van Breda overbrengen, waar het, aldus Van Goor, »op een prachtig outaer omtrent de sacristye terneder gestelt" werd en de devotie voor dit Sacrament, waarmede de in 1463 hiertoe opgerichte Broederschap jaarlijks een plechtigen ommevang hield, lokte honderden en honderden naar Breda. De overlevering wil, dat de dure reparaties aan kerk, toren, klokken enz. geheel bekostigd werden »uyt den offer van 't H. Sacrament van miraekel." Ook de vereering van het in de kerk bewaarde wonderdadige kruis, waartoe eveneens eene broederschap was opgericht, trok velen hierheen.

De 80-jarige oorlog maakte een eind aan dit alles. Het Sacrament werd geroofd, het kruis verdween. Met het rustig verblijf der kasteelbewoners was het gedaan. Prins Willem I vertoefde hier slechts kortstondig, nadat de stad (in 1568 door de Spanjaarden bezet) in 1577 aan hem overgegaan was. Eenige jaren later (1581) heroverde Haultepenne haar weer en liet zijn troepen schandelijk huishouden. Overbekend is het, hoe in 1590, bij de verrassing door het turfschip, Breda weer een tijd onder Staatsch bewind kwam. Men begrijpt welk een noodlottigen invloed al deze wisselvalligheden op den bloei der stad hadden, en dat een maatregel als Filips II in 1581 nam, toen hij haar vrijdom van den Brabantschen tol verleende, maar weinig baat kon geven.

De goede tijd echter, die aan deze ongeluksjaren voorafgegaan was, had tot een belangrijke uitbreiding der stad geleid. Op drie punten buiten de door Jan van Polanen aangelegde omwalling waren nieuwe buurten ontstaan: langs den Haagdijk (den weg naar Prinsenhage), buiten de Eindpoort, en aan het Gasthuisseinde. Onderling waren deze buurten, gescheiden als zij waren door Gampel en Donk, door het terrein van het St. Catharinaklooster, en door het Kasteel met zijn lustwarande, zonder eenigen samenhang. Hendrik III van Nassau legde om deze wijken in de jaren 1531—1546 den ring der door den landmeter Maarten Cornelissen ontworpen nieuwe vestingwallen (geen gemetselde muren), van wier omtrek men zich ongeveer een denkbeeld kan vormen, als wij de drie nieuwe poorten aangeven: de Haagdijkpoort bij de Nieuwe Huizen, de Ginnekenpoort bij het van Cooth-plein en de Boschpoort een eindje voorbij de Achterdoelen en dicht bij de Valkenstraat — straatnamen, die zelf topographische aanwijzingen bevatten. Hierdoor kwamen dus, om eenige der voornaamste gebouwen te noemen, de Markendaalsche kerk aan den overkant der Haven, de St. Joostkapel, het klooster St. Catharinadal en het Gasthuis binnen de muren te liggen.

Binnen den *ouden* vestingring grepen in de 15de en 16de eeuw ook belangrijke veranderingen plaats. Gelijk elders teisterden felle branden, vooral die van 25 Juli 1534, welke volgens de overlevering 1300 huizen in de asch legde, de oude stad, en gaven aanleiding tot maatregelen der overheid om ook particuliere woningen van steen en »met harden dake" te doen optrekken.

Beginnen we onze ronde weer met:

1. Het *Kasteel*, dan hebben we ditmaal een goed hulpmiddel voor ons voorstellingsvermogen. Een op het Koninklijk Huisarchief berustende prent van 1590 door Barthol. Dolendo geeft een blik op het Kasteel, zooals het er op het eind der 16de eeuw uitzag. Het is een gezicht uit het O., de zijde van het Valkenberg, waar de hoofdingang zich bevindt. Daarvóór liggen een tweetal pleintjes en bruggen. Het meest naar voren liggend pleintje is bereikbaar over een brug, aan de zuidzijde over de buitenste gracht geslagen, daar waar op de prent de rookwolk van een springenden granaat geteekend is. Over deze brug naderen wij nu het gebouw der tegenwoordige Militarie Academie, en zien dan allereerst voor ons:

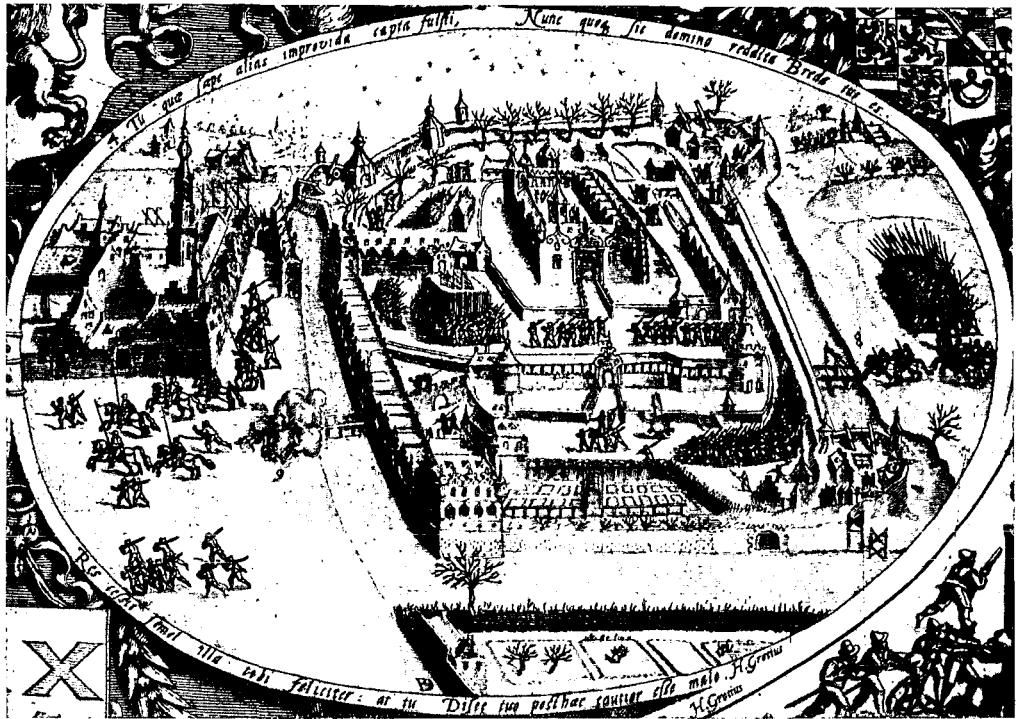
Het *zuidelijk voorgebouw*, een langgestrekt geheel, dat in hoofdzaak dagteekent uit den tijd van graaf Hendrik III, dus uit het begin der 16de eeuw. Het diende als woning der heeren van Breda, terwijl het eigenlijke kasteel voor gasten bestemd bleef. Oorspronkelijk was het een muur van ± 10 M. dikte, waarop een open galerij met dwarse zadeldaakjes, besloten tusschen sierlijke Renaissance-geveltopjes (zie de prent), opgetrokken was. Van de zuiltjes dier galerij zijn er nog eenige over in het metselwerk, waarmede later de openingen gedicht zijn.

Een poort met zandsteen front geeft tot dit voorgebouw toegang. Ook deze poort is een overblijfsel uit den tijd van graaf Hendrik, behalve dat in plaats van de

hooge Renaissance-bekroning een driehoekig fronton met het wapen van den Koning-Stadhouder Willem III gekomen is. Het poortfront staat voor een doorgang, gedekt door drie riblooze kruisgewelven. Het jaartal 1773 aan de zijde van het binnenplein herinnert aan een wijziging ten tijde van Willem V.

Het zuidelijk voorgebouw bestaat uit vier deelen : den zwaren muur met bovenbouw, het Blokhuis ten O. daarvan, den toren ten W. van den muur, en de z.g. Rekenkamer.

a. In den massieven baksteen en muur voert langs de binnenzijde een gang, door een tonggewelf gedekt, naar het Blokhuis. Het gebouw op den muur is modern.

Vogelvucht van het kasteel te Breda omstreeks 1590, door B. Dolendo.

b. Het Blokhuis is het op de afbeelding van Dolendo voorkomende gebouwtje met spietorens op de hoeken. Deze zijn verdwenen, evenals de geveltopjes langs het dak, terwijl ook het binnenplaatsje grootendeels overbouwd is. De onderbouw verradt echter nog vrij juist den ouden toestand. We vinden hier een breede gang, in wier zware buitenmuren aan den noord- en den westkant twee gewelfde schietgaten uitgespaard zijn. De binnenmuren worden gedragen door vier platte Tudorbogen op zandsteen hoekpijlers. Ongeveer op twee derden van de diepte der binnenplaats verbindt een boog den westaan den oostvleugel. Deze boog draagt thans een nieuwen binnenmuur, doch oorspronkelijk wellicht een overloop.

Zeiden we daarstraks, dat het voornaamste deel van het voorgebouw uit den tijd van Hendrik III dagteekent, dit geldt niet van de twee nu te noemen deelen, die ouder zijn en vermoedelijk behoorden tot de »toiren, metselrien ende andere wercke, die (blijkens een charter van 1462) Janne, here tot Breda begonnen heeft". Jan IV had n.l. ten Z. en ten O. van het kasteel een ommuring laten aanbrengen, waarvan men het (later met een houten galerij voorziene en thans geheel verdwenen) oostfront, geflankeerd door twee ronde torens, op de prent van Dolendo onderscheidt. Van den aanleg van \pm 1462 staat nu nog:

c. de vierkante toren op den zuidwesthoek, eenigszins scheef gesteld ten opzichte van het onder a. beschreven deel, waarmede hij wat zijn onderstuk betreft, een geheel vormt. Inwendig bevindt zich een vertrek met laat-Gothische kruisribgewelven.

d. Tegen den pasbeschreven toren staat, in een stompen hoek op het onder a. beschreven gebouw, de »Rekenkamer", thans woning van den geneesheer. In de 16de eeuw waren hier de boekerij en een kunst-kabinet ondergebracht. Dit gedeelte is geheel vernieuwd, behalve dat onder in den oostwand nog eenige zuilen eener oorspronkelijke galerij bewaard zijn, en dat zich boven de stucplafonds oude balkenzolderingen met laat-Gothische sleutelstukken bevinden.

Poort in het zuidelijk voorgebouw van het kasteel.

Slaan wij den blik weer op de afbeelding, dan zien wij in den zuidwesthoek der ommuring een tweetal veelhoekige torens. Het zijn de *Granaat-* en de *Duiventoren*, beide zevenkantig met afgeschuinde hoeken, en gedekt door kunstig ineengezette kappen in den vorm eener afgeknotte pyramide. Zij bevatten elk een met een stergewelf overkluisde benedenruimte, welke, te oordeelen naar het profiel van ribben en kraagsteenen en naar de schietgaten, uit denzelfden tijd als het Blokhuis afkomstig zijn ¹⁾.

1) Tusschen deze twee torens door staat de kasteelgracht in verbinding met de Mark door het z.g. Spanjaardsgat, dat in zijn naam de herinnering aan de verrassing door het turfschip bewaart. Inderdaad moet deze schuit evenwel op een meer noordelijk gelegen punt binnengevaren zijn, daar het Spanjaardsgat eerst in 1610 gegraven is.

Wij treden thans uit den poortdoorgang op een uitgestrekt plein, want al het fraais dat Dolendo ons toont: pleintjes, grachtjes en bruggen, alsmede een muur met galerij, zijn verdwenen en vervangen door een kale steenen vlakke aan wier westrand dan het eigenlijke *Kasteel* verrijst. Zijn gebouwen staan aan de vier zijden van een rechthoekige binnenplaats. Ofschoon de zuidvleugel en het zuidelijk deel van den oostvleugel eerst uit het eind der 17de eeuw dateeren — wat men in hun plaats bij Dolendo opmerkt is

Binnenplein van het kasteel, uit het zuidwesten.

nog een stuk van de oude burcht van Jan van Polanen — vertoonen zij zoozeer hetzelfde karakter als de 16de-eeuwsche bouw, dat wij hier het geheele complex ineens bespreken.

De bouwmeester, wien graaf Hendrik, die veel in het zuiden vertoefde en daar de uitingen der Renaissance had leeren bewonderen, den bouw van zijn paleis opdroeg, was een Italiaan, Thomas van Bologna. Deze moet daarvoor een tijdlang zijn verblijf in Breda opgeslagen hebben, gelijk blijkt uit een bezoek, dat Hubert Goltzius in 1556

aan het penningkabinet der »erven van Thomas Vincidor van Bologna'' bracht. In 1536 werd met den bouw een aanvang gemaakt.

Als wij, het plein voor het hoofdgebouw overstekende, den oostgevel naderen, hebben we moeite om de 16de-eeuwsche van de eind-17de-eeuwsche helft te onderscheiden. Letten we echter op den verschillenden vorm der in de plint aangebrachte keldervensters, dan zien wij dat die scheiding zoowat ter hoogte van de ingangspoort te zoeken is. De sinds den bouw meermalen gewijzigde gevel ziet er zeer eenvoudig uit: een zandsteenen plint, waarboven de baksteenmuur, slechts verlevendigd door enkele langs de vensterdorpels loopende banden. De bovenverdieping met haar rechte kroonlijst vervangt de vroegere geveltoppen met hun sierlijk gezwenkte lijnen.

Afgezien van de twee flankerende zevenzijdige hoektorens en van de centrale plaatsing der poort, vertoonen de andere buitenfronten hetzelfde aanzien als deze oostgevel.

De hardsteenen poort van den hoofdingang heeft een omlijsting van Dorische pilasters, waarop halfzuilen welke een architraaf met fries dragen. Op dit fries lezen we den naam van den bouwheer: Henricus. Aan het noorder- en het zuiderfront staan dergelijke, doch rijk met reliefs getooide poorten in de middelste travee der zijgevels van den westelijken vleugel.

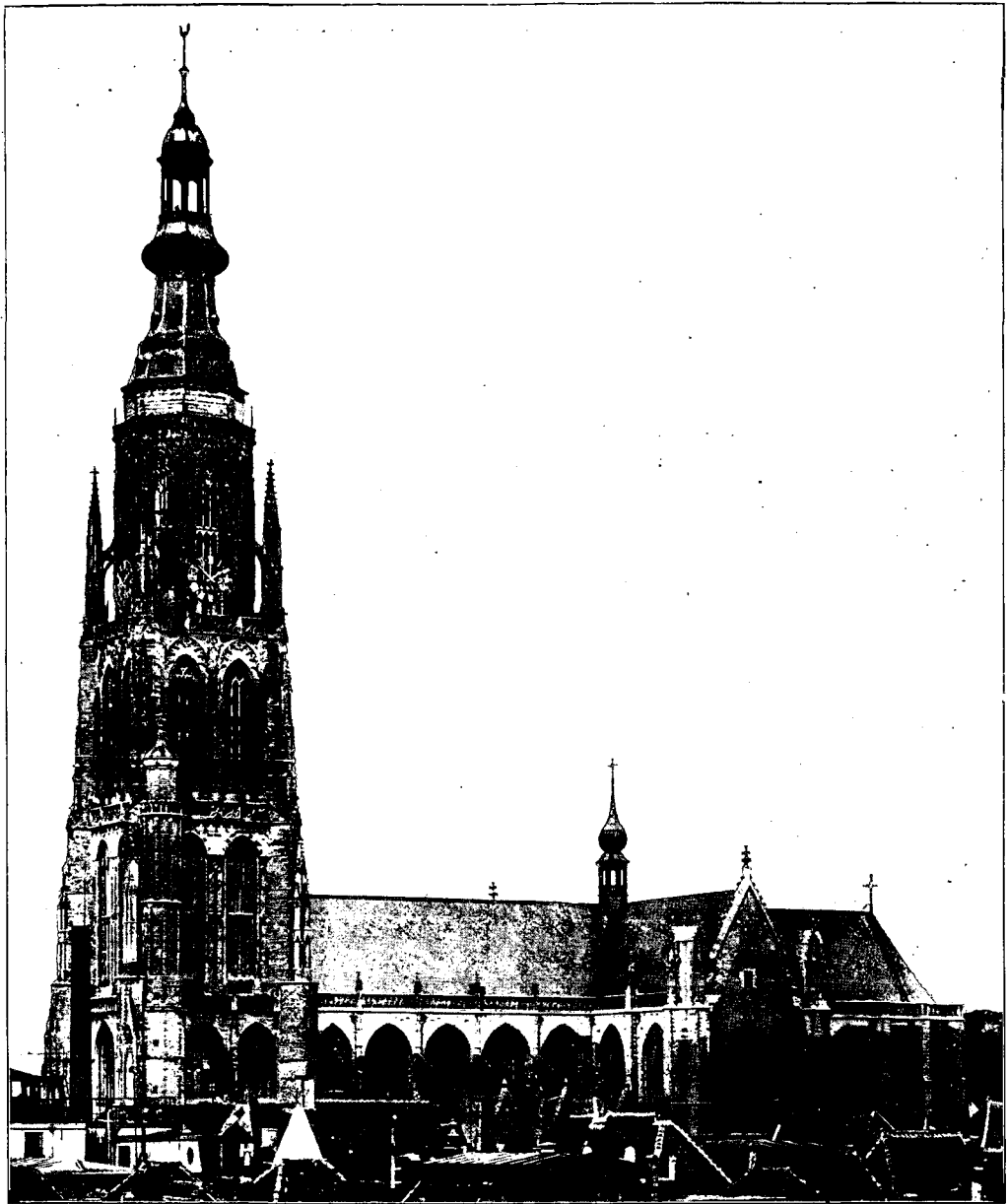

Hal onder de groote zaal van het kasteel.

Betreden wij door den hoofdingang, dus onder den oostelijken vleugel door, het binnenplein, dan vinden we hier heel wat meer van den ouden toestand gespaard.

De binnenplaats is namelijk aan drie zijden omgeven door een galerij van hardsteenen Dorische zuilen, die op geprofileerde rondbogen de muren der drie vleugels dragen. De zandsteenen kapitelen dezer zuilen hebben in den hals kleine bloemfiguurtjes en aan den onderkant hunner dekplaten hoek-rosetten. Deze sculpturale versieringen zijn aan de 16de-eeuwsche deelen beter verzorgd dan aan de latere. Aan den bouwmeester-medaillevverzamelaar Thomas van Bologna worden we herinnerd door de in de zwikken tusschen de bogen geplaatste medaillons, die in gebakken aarde de koppen van beroemde Grieken

en Romeinen, in randschriften gevat, vertoonen. Terwijl die koppen op de 16de-eeuwsche vleugels uitsluitend Romeinen voorstellen, geven die op de later toegevoegde deelen

De Groote Kerk.

Grieksche veldheeren en staatslieden weer¹⁾). Opmerking verdienen twee haaks gebroken

1) Bovendien zijn de barbaren Pyrrhus en Hannibal tot dit gezelschap toegelaten.

medaillons, het eene in den noordoost- het andere in den zuidoosthoek aangebracht.

Schip der Groote Kerk, naar het westen.

De galerij is overkluisd met kruisgewelven, gescheiden door gordelbogen, die aan de muurzijde op versierde kraagsteenen rusten.

Boven de galerij hebben de in helderroode baksteen opgemetselde muren een

Koor en omgang der Grootte Kerk.

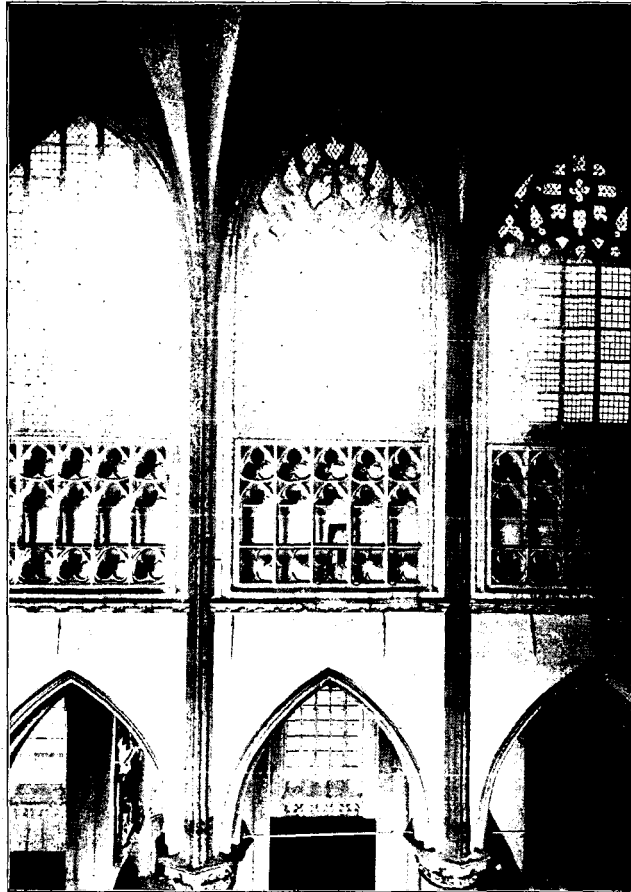
architraaf en kroonlijst van zandsteen. Hierop rusten hardsteenen Jonische halfzuilen, welke op beeldhouwde consoles een tweede architraaf torsen. Wat zich thans hierboven verheft, is in de 19de eeuw toegevoegd.

Vroeger liep de galerij ook langs de vierde zijde van het binnenplein, waar zij aansloot bij een open hal onder den westvleugel. Het binnenfront van dezen vleugel; dat met zijn muraalzuilen, beeldhouwde geveltopjes en uitgebouwde staatsietrap een rijk aspect vertoonde, is echter zoo gemoderniseerd; dat er van den ouden toestand niets meer te herkennen valt.

Daarentegen bevat dit gedeelte *inwendig* nog belangrijke overblijfselen van het »paleis», waarmede Thomas van Bologna zijn werk begon. Wij vinden hier namelijk boven de overkluisde kelders een hal (de eetzaal der Mil. Ac.), gedekt door riblooze kruisgewelven, rustend op drie rijen van hardsteenen Dorische zuilen met eene kapitelsversiering als die aan de zuilen der galerij. Gelijk reeds gezegd, was deze hal vroeger naar het binnenplein toe geopend¹⁾.

Over het inwendige der Academiegebouwen valt voor ons verder weinig te zeggen. Vermelden we nog slechts, dat onder alle vier de vleugels kelders met kruisen (in den noordvleugel) tongewelven voorkomen; en dat ook het trappenhuis in den noordvleugel dergelijke gewelven bevat²⁾.

Een weelderig interieur verwacht men bij de tegenwoordige bestemming van het gebouw niet. En een in onzen tijd opgemaakte inventaris zou wel zeer groote verschillen toonen met den tijd, toen Scorel werken schilderde voor Hendrik III en Reinier van Châlon en toen Barend van Orley de cartons voor wandtapijten ontwierp, waarvan er nog een vijftal te München en te Rennes te bewonderen

Hooge lichtbeuk van het schip der Grootte Kerk.

1) Tegen het midden van den westgevel van dezen vleugel stichtte Reinier van Châlon de in 1826 opgeruimde hofkapel, waarvan men op de prent van Dolendo het dak gewaar wordt.

2) De boven de galerij rondlopende overwelfde gang dagteekent blijkens de monogrammen M. R. en W. R. in de houten kraagstukken, uit den tijd van den Koning-Stadhouder.

zijn; of met de 17de en 18de eeuw, toen de zalen met beschilderde zolderingen op sierlijk gesneden balken prijkten, zooals we dat op een prent van Romeyn de Hooghe aangaande den vrede van Breda kunnen zien.

Wat den lusthof van het kasteel betreft, het *Valkenberg*, hier hadden in den loop der 16de eeuw belangrijke wijzigingen plaats, doordien de stallen en andere diensthuizen in 1535 het veld moesten ruimen voor het Begijnhof.

Deze *stallen* enz. kwamen nu ongeveer ter plaatse van het oude Begijnhof, tegenover het Blokhuis. Men vindt hier in den westmuur nog een korfboogpoort met Gothische dagkanten, en aan den kant van het Valkenberg nog eenige kleinere fragmenten van omstreeks 1600. De fraaie onderhelft in Renaissance-stijl van een der gevels is naar Amsterdam overgebracht en daar opgenomen in den gevel van het fragmentengebouw achter het Rijksmuseum.

2. De *Groote Kerk*. Na de voltooiing van het Gothische presbyterium (zie blz. 96) in 1410, begon men dwarsbeuk en schip der oude kerk te vernieuwen. Voor men hiermede klaar was, stortte de oude toren, aangegrepen door al deze moderniseeringen, ineen (1457). Toen men in 1468 aan den bouw van een nieuwen toren begon, waren waarschijnlijk dwarsbeuk en schip in hoofdzaak voltooid. In ieder geval is deze bouw vrij vlug in zijn werk gegaan, gelijk ook blijkt uit de homogeniteit in den stijl der onderdeelen, zooals zuilen, kapitelen, gewelven en profielen, en vooral uit de eenheid van het triforium. Bij de wijding in 1497 was de eigenlijke kruiskerk voltooid, doch ontbraken nog de volgende deelen:

het bovenstuk van den toren, die eerst in 1509 zijn houten bekroning kreeg;

de kapellenkrans tusschen de beeren langs de zijbeuken, die vermoedelijk uit het eerste kwart der 16de eeuw is;

de O. L. Vrouwekapel (»kapel der heeren van Breda») ten N. van het choor, welke omstreeks 1525 opgetrokken werd (zie blz. 96);

de chooromgang, die spoedig na 1525 tot stand kwam, waarbij de oude sluitingswand van het choor in zijn onderste deel gespaard bleef;

de kapittelzaal, met de in haar verlengde gelegen kapellen en de kleine gebouwtjes ten Z. van het choor, welke ongeveer gelijktijdig met den omgang gereed waren.

De laatstgenoemde, in het tweede kwart der 16de eeuw verreezen deelen toonen dan ook in hun buitenarchitectuur kenmerkende verschillen met het overige, en naar gelang van de volgorde waarin we ze hier noemden, zien we den invloed der Renaissance zich openbaren. Terwijl bij de O. L. V.-kapel de wimbergen en de muurvakken eromheen met zuiver Gothisch maaswerk gevuld zijn, zien we langs den chooromgang en ten Z. daarvan laat-Gothische traceeringen, waarin naast de vischblaas het kransdragende engeltje en het cherubijnenkopje opduikt, terwijl de vensters van de kapittelzaal versierd zijn met dolfinen en meerminnen. In de behandeling der steunbeeren merken we een dergelijk verschijnsel op. Inwendig spreken de verschillen niet zoo sterk: in de geheele

kerk (den toren niet meegerekend) komen slechts twee stergewelven voor, één in de kapel, ten Z. van het choor en tegen den dwarsarm gelegen, maar ook één in de sluiting van de O. L. V.-kapel.

Aangaande de *bouwmeesters* der Grootte Kerk is slechts zeer weinig bekend. Bij een aanbesteding voor het St. Catharinaklooster in 1498 worden vermeld »Cornelis Joes werckmeester van der kercken te Breda en Adriaen Ghiben metser», terwijl de eerstgenoemde nog eens in een rekening van het zelfde jaar voorkomt als hebbende 8 stuiver ontvangen, omdat hij »tweemaal den kerkgrond getogen had». Vermoedelijk betrof het werk van deze mannen alleen den torenbouw. Zoo ook dat van Mr. Hynryck alias Roesken, die het stergewelf in den toren metselde (1543).

In 1566 woedde de beeldenstorm in de kerk. »Met veel hevigheid en wanorde» zegt van Goor, maar bij bezoeken aan de kerk trof het mij, gezien de wijze waarop zoovele beelden geschonden zijn, dat er »de l'ordre dans le désordre» geweest moet zijn.

In 1580 kwam zij aan de Protestanten, doch slechts voor een jaar. Wegens de talrijke lotswisselingen der stad duurde het tot 1637, eer de Hervormden zich in haar rustig bezit konden verheugen.

Ofschoon hierboven de voornaamste deelen der kerk genoemd zijn, moge hier voor het duidelijk overzicht een beknopte beschrijving met dateering volgen:

Zij is opgetrokken in baksteen,

Koperen doopvont in de Grootte Kerk.

aan de binnen- zoowel als aan de buitenzijde bekleed met bergsteen, en bestaat uit:

1. een door zuilen in drie beuken gescheiden schip (XV) van 5 gewelfvakken, met
a. tegen den noordbeuk een reeks van 7 kapellen (\pm 1500—1526): 6 rechthoekige en, bij den toren, 1 vijfzijdige vanwaar het uitgebouwde H. Graf toegankelijk is. De 6de kapel (van het W. af geteld) heeft een baksteenen uitbouw (XVI);

b. tegen den zuidbeuk eveneens 7 overeenkomstige kapellen (\pm 1500—1526), waarvan de vijfzijdige bij den toren de doopkapel is.

2. een dwarsbeuk (XV), door 5 bogen in gemeenschap met het choor en met zeskante traptorens tegen de beide oosthoeken.

3. een twee treden hooger gelegen en door 5 zijden van den tienhoek gesloten choor, bestaande uit:

a. een presbyterium (\pm 1400) van 4 gewelfvakken, door een afsluitmuur omgeven;

b. een omgang als voortzetting der zijbeuken van het schip. Aan den noordkant

Miséricorde van de koorbanken.

Miséricorde van de koorbanken.

zijn 3, aan den zuidkant 4 traveeën van den omgang uit de 15de eeuw; het overige uit het 2de kwart der 16de eeuw.

4. ten N. van dezen omgang en langs de 4 traveeën door bogen ermede in verbinding, ligt de O. L. V.-kapel (\pm 1525), gesloten door 3 zijden van den achthoek.

5. ten Z. van den omgang liggen tegen 3 traveeën 3 rechthoekige kapellen, in wier verlengde zich de kapittelzaal (2de kwart der 16de eeuw) bevindt, welke 2 gewelfvakken diep is en gesloten wordt door 3 zijden van den achthoek.

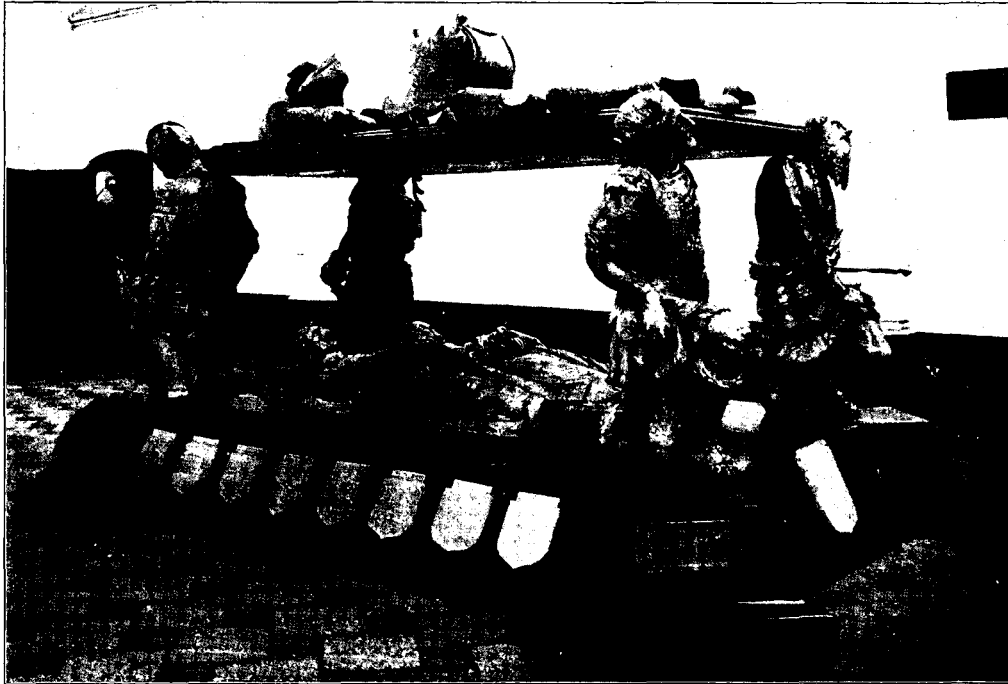
Tegen den zuidwand dezer laatste kapellen eenige dienstvertrekken.

6. een vierkanten ingebouwden, door overhoeksche beeren geschraagden westtoren, die tegen den zuidwesthoek een achtkanten traptoren heeft en die door bogen in gemeenschap staat met het schip en de zijbeuken.

Prof. Evers heeft de aandacht gevestigd op de overeenkomst van den plattegrond, alsook van den inwendigen opbouw dezer kerk met die van St. Goedele te Brussel.

Over het uitwendig aanzien zullen we verder niet uitweiden. We wijzen slechts op de luchtbogen, die bij de oostelijke traveeën van het schip rusten op de boven de kapeldaken uitrijzende contreforten; op de rijk ontwikkelde beeren met consoles en overhuivingen tegen den chooromgang; op de traceeringen der (meest vijfdeelige) vensters; en vooral op de fraaie vormen van den vier-ledigen toren en den bevalligen overgang van de derde geleding naar de achtkante lantaarn.

Inwendig merken we op, dat de zuilen, om wier kelkkapiteelen een dubbele rij van koolbladeren geslingerd is, hoogopgaande muraalpijlers dragen die zonder kapiteelen in de gordelbogen en ribben der kruisgewelven overgaan, wat op een laten bouwtijd wijst.

Monument van Engelbrecht II van Nassau in de Grootte Kerk.

Boven de scheibogen loopt een met laat-gothische ranken versierde waterlijst, en daarboven een rijk triforium, welks maaswerk zeer veel overeenkomst vertoont met dat in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Het zet zich voort in de dwarsarmen, maar in de oosthelft van het choor loopt het dood, omdat hier oorspronkelijk hooge ramen waren. Het is voorzien van een borstwering, wier afdekking den onderdorpel der bovenlichten vormt.

Terwijl de gewelf-sluitsteen in schip en beuken met eenvoudige rosetten versierd zijn, vertoonen die in het dwarspand, alsook die in het choor gebeeldhouwde figuren.

De chooromgang, welke in de sluiting wegens de groote divergentie der gordelbogen met vijfdeelige gewelven gedekt is (in verband waarmede de buitenwanden elk

twee vensters hebben), vertoont op enkele plaatsen nog sporen van den toestand vóór zijn voltooiing. Zoo herinneren b.v. nog een enkele dagkant en de overblijfselen van een paar bekapte contreforten eraan, dat de scheidsmuur tusschen presbyterium en omgang niet een later toevoegsel is, maar integendeel den oorspronkelijken buitenmuur der absis vertegenwoordigt.

Epitaaf van Van Assendelft in de Grootte Kerk.

Van het (zestiendeelige) stergewelf in de O. L. V.-kapel en van dat in een der kapellen ten Z. van het choor gewaagden wij reeds.

De talrijke bezienswaardigheden der Grootte Kerk kunnen hier niet alle opgesomd worden. Wij beperken ons dus tot de belangrijkste.

Terwijl van de gewelfschilderingen niets meer over is dan de naam van »Yaiant den schilder'' met het jaartal 1537, zijn er in de laatste jaren verschillende *muurschilderingen* blootgelegd. Zoo tegen den westwand van den zuidbeuk, dicht bij den ingang dus — de gewone plaats voor deze voorstelling — een 8 M. hooge voorstelling van den reus Christophorus, het Christuskind door den vloed dragend. Eenige fantastische wezens herinneren aan den trant van Jeroen Bosch. Een andere schildering (uit de tweede helft der 15de eeuw), de Boodschap van den engel voorstellend, vindt men tegen den noordwand van den dwarsarm. Tegen een zuil aan den zuidkant van het presbyterium aanschouwt men op eene tapijtschildering den apostel S. Jacobus Minor, gehuld in een rooden mantel over een blauw onderkleed. Deze schildering draagt, evenals die welke zich aan de andere zijde der zuil bevindt, het karakter van het midden der 15de eeuw.

Zeer merkwaardig is de in de vijfhoekige doopkapel opgestelde geelkoperen *doopvont*, in 1540 gegoten door den Antwerpenaar Joos de Backer. Zij vertoont den vorm van een ciborie. De vier-

lobbige voet waarop oorspronkelijk beelden gestaan hebben, draagt een met ringen en twee knopen geleden stam, waarop de kuip geplaatst is, wier ronding met in ringen bijtende ramskoppen is versierd. Op het deksel staat een overhuiving, gedragen door een candelaberzuiltje in het midden, en door vier met Renaissance-motieven versierde pijlers, welke boven de overhuiving in candelabers overgaan, die een zwaren baluster omringen.

Voór de pijlers hebben oorspronkelijk versieringen, en rond het middenzuiltje figuren gestaan.

Het deksel met dezen geheelen opzet hangt met een ring aan een zware, doch sierlijke gesmeed-ijzeren kraan welke om een tegen den muur geplaatste stang draaibaar is. Een vernuftige inrichting maakt het mogelijk het deksel, voordat het zijwaarts verschoven wordt, een eindje op te heffen. Tegenwoordig doet de vont echter geen dienst meer.

Eene vergelijking van de hier beschreven vont met die in 's-Hertogenbosch, welke een vijftig jaren ouder is, bevestigt dat de hoofdvormen nog veel overeenkomst vertoonen, maar in de details manifesteert de Renaissance zich te Breda reeds duidelijk.

Het presbyterium is van het dwarspand afgescheiden door een bewonderenswaardig eiken *choorhek* uit het eind der 16de eeuw. Boven een steenen borstwering, afgedekt met een geprofileerde lijst, verheffen zich vier gecanneleerde pilasters met lijstkapiteeltjes en een hoofdgestel, welks kroonlijst op consoles rust. Boven de deuren is in het fries het jaartal 1581 gesneden. De vakken aan weerskanten van den doorgang zijn voorzien van zes kante, naar boven toe balustervormige, koperen spijlen. De doorgang is gesloten met twee deuren, welker middennaald met de noordelijke deur mededraait. Deze deuren die nog uit de 15de eeuw dagteekenen hebben beneden briefpaneelen, en boven open ramen, waarin gothische koperen spijltjes, van zes kant tot cirkelrond overgaande. De bovenlijst van elke deur is versierd met een later aangebrachte cartouche, waarin het jaartal 1567 te lezen is.

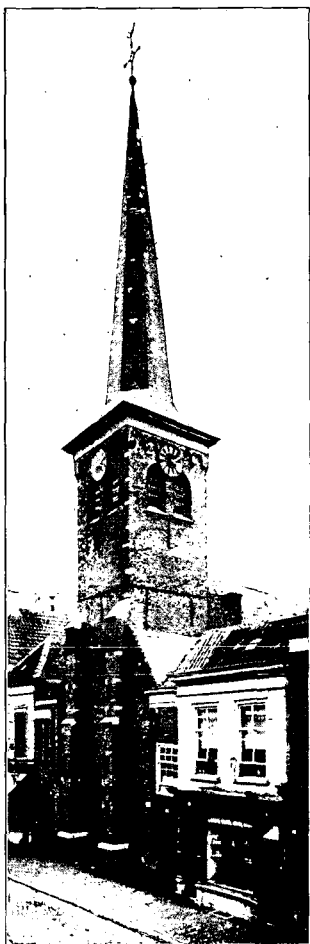
Als een fraai voorbeeld van laat-Gothische smeedkunst zij gewezen op het ijzeren hek voor den sarcofaag van Engelbrecht I.

Op het gebied van houtsnijwerk biedt de kerk nog heel veel fraais, al is er door de beeldenstormers zeer veel geschonden.

Waalsche Kerk.

Om te beginnen de *choorbanken*, van welke men de twee groote, afgaande op de kleederdracht der gesneden figuren ¹⁾, tot het midden der 15de eeuw, en de twee kleine, om haar laat-Gothische vormen, tot het eind dier eeuw rekent. De wangstukken der groote banken hebben in de onderhelft een met een hoogrelief gevulde, beeldhouwdenis, terwijl de bovenhelft met twee krullen is versierd, waarboven een beeldhouwd

De St. Joostkapel.

groepje. Het oostelijk zijstuk en het wangstuk der noordelijke bank vertoonen tafereelen uit de legende der H. Barbara. De overeenkomstige deelen der zuidelijke bank zijn gewijd aan de H. Maagd. De zijstukken aan weerszijden van den doorgang zijn versierd met de beelden der Evangelisten, en de westelijke zijstukken met den toren van Barbara en een profetenfiguur.

Aan alle vier de choorbanken vindt men onder de opkleppende zetels *misericordes*. Bij de kleine banken zijn die met ornamentaal beeldwerk versierd. Bij de groote echter met symbolische koppen, monsters en met aardige voorstellingen uit het dagelijksch leven, waaronder toespelingen op bekende spreekwoorden. Minder oirbare tooneeltjes, die zich elders gaarne onder de zitbanken afspelen, ontwaart men op deze *misericordes* niet.

In de O. L. V.-kapel is ook de z.g. *Prinsebank* (die vroeger tegenover den preekstoel stond), voorzien van gesneden festoenen, engelenkopjes en een fries met loofwerk en cartouche, waarin het jaartal 1663. Op de overhuiving staat een harpspelende David, wellicht afkomstig van een orgelkast.

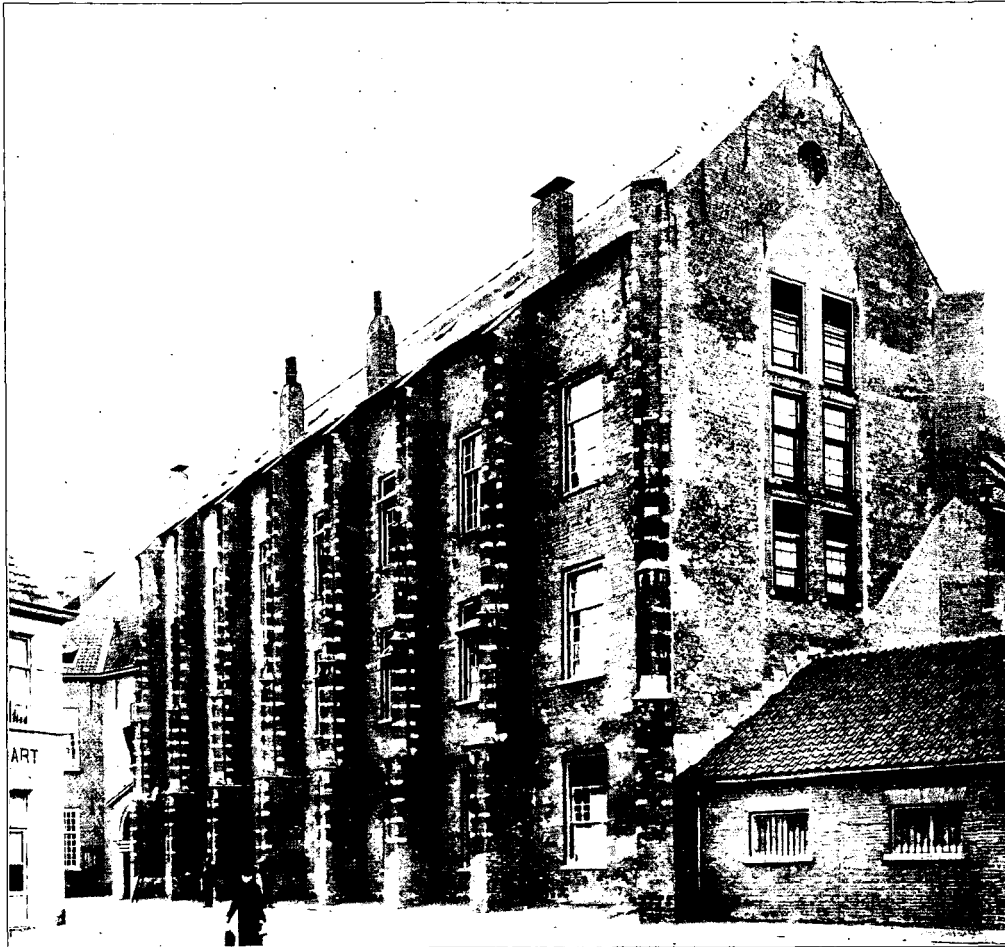
Het meest bekend is de kerk van Breda echter wel om haar *graftomben* en *epitafen*, een twaalftal bij elkaar, waaronder de tombe van Engelbrecht II van Nassau en zijn vrouw Cimburga van Baden en het epitaaf van Assendelft een wereldberoemdheid genieten.

Een aandachtige beschouwing van deze beeldhouwwerken zou inzicht geven in een boeiend stuk stijlgeschiedenis. Welk een afstand ligt er tusschen de opvatting der nog 14de-eeuwsche liggende beelden op de tombe van Jan I van Polanen of die (± 1400) van Jan II (beide in de noordhelft van den chooromgang) eenerzijds, en de wijze waarop, anderzijds, de »gisants» op de tombe (± 1530) van Engelbrecht II zijn weergegeven!

Ginds zijn zij gestoken in hun dagelijksche kleedij en harnessen, terwijl de voeten

1) Let b.v. op het kapsel met horenachtige uitsteeksels, bij den vrouwenkop op een der *misericordes*.

(zoals oude prenten uitwijzen) naar middeleeuwschen trant tegen leeuwjes enz. gerust hebben; hier daarentegen, gewikkeld in lijkwaden, op een doodenmat uitgestrekt¹⁾. En wat de versieringen betreft: ginds nog de baldakijn, wel zeer oneigenaardig bij liggende beelden toegepast (maar hebben zij in hun houding niet het starre van staande figuren?); hier draagfiguren en wapenschilden. En wat den inhoud der voorstellingen betreft: ginds

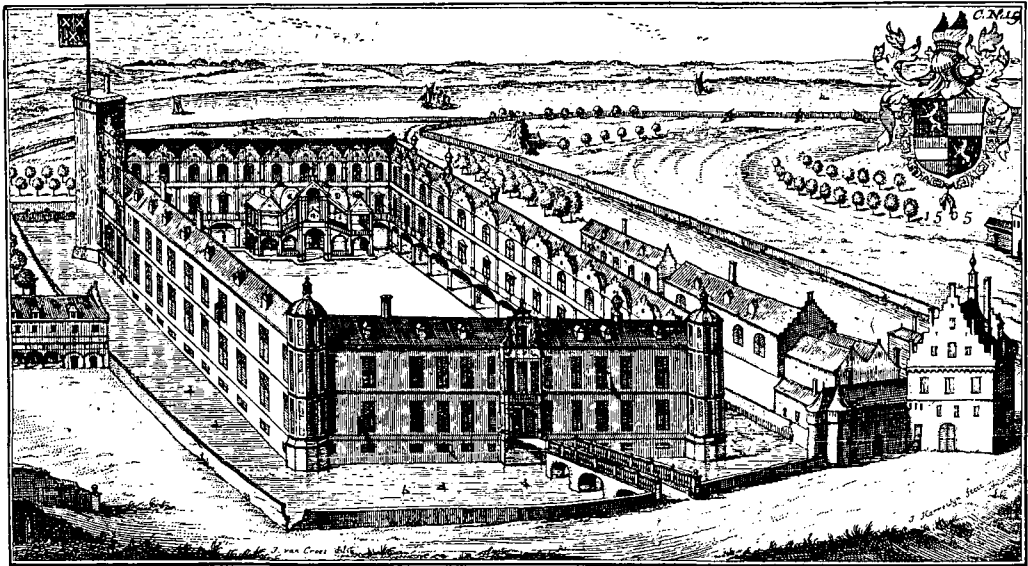
Kerk van het klooster van St. Catharinadal, thans Kloosterkazerne.

tafereelen aan de H. Schrift ontleend, welke de gedachten naar hemel en toekomstig leven richten; hier de beelden van vier klassieke veldheeren, die herinneren aan de roemrijke krijgsdaden van den overledene.

1) Een dertigtal jaren later zal de funeraire kunst de wedergave van het tot ontbinding overgaande *lijk* aandurven, zoals de tombe te Vianen b.v. toont.

Zoo vertegenwoordigen ook de epitafen, te beginnen met dat van Joris van Froenhusen (1512), tot dat van het geslacht van Assendelft (\pm 1550) verschillende stadiën in den groei der Renaissance, waarin we b.v. de fijne bloemmotieven der vroege Renaissance plaats zien maken voor het grover Vlaamsche ornament.

In eene, ook maar beknopte bespreking van al deze grafmonumenten kan hier niet getreden worden. Hier volgt slechts een korte beschrijving van het ter eere van Engelbrecht II en zijn gemalin opgerichte monument. Het is een 30-tal jaren na den dood van Engelbrecht (\dagger 1504) op last van graaf Hendrik III gemaakt, en het gebeente, dat er onder rust is niet dat van den gehuldigde maar van den lastgever, zijn vrouw en zijn dochtertje, alsmede van Reinier van Châlon. Aan welken kunstenaar wij dit uitnemende beeldhouwwerk te danken hebben, is niet bekend. De stijl der knielende figuren heeft sommigen den

Het kasteel uit het zuidoosten, begin XVIIIe eeuw, naar I. Harrewijn.

naam van niemand minder dan Michelangelo doen noemen. Zeker is het, dat zijn invloed hier merkbaar is. Anderen hebben het werk willen toeschrijven aan den bouwmeester van het kasteel, Thomas Vincidor van Bologna. Dit zou aannemelijker zijn, als we niet uit eene in 1543 in een proces afgelegde verklaring wisten, dat deze Thomas geen »steenhouder of cleynstekere, maer een schilder" was.

Het monument bestaat uit een door vier figuren getorste zerk, waaronder de beelden liggen van Engelbrecht en zijn vrouw, op een sokkel van gepolijst zwart marmer, tegen welks geprofileerde kanten, aan de korte zijden, de witmarmeren wapens van Nassau en Baden, en aan de lange, (moderne) kwartierwapens geplaatst zijn. De op een doodenmat liggende, in fraai geplooid lijkwaden gehulde figuren zijn uitgevoerd in geel albast.

Op de hoeken van den sokkel knielen vier albasten mansfiguren, aan wier voeten

schildjes aangebracht zijn. Zij dragen en droegen (want twee ontbreken) de namen van Caesar, Regulus, Hannibal, en Philips van Macedonië als verpersoonlijkende: dapperheid, grootmoedigheid, volharding en voorzichtigheid. Drie dezer figuren zijn voorgesteld in lederen wapenkolders, rijkelijk versierd met Renaissance-ornament, de vierde draagt slechts een om lendenen en linkerarm geslagen doek. Op hun schouders rust een zwartmarmeren zerk, waarop in albast uitgevoerde stukken eener wapenrusting liggen. Dit lijkt wel een te lichte last voor een zoo forschen steun. Men vermoedt daarom, dat het monument niet voltooid is, en dat de marmeren plaat bestemd was om de beelden der overledenen, als levenden voorgesteld, b.v. in knielende houding, te dragen, gelijk dat omtrent dien tijd in zwang kwam.

De sprongen aan de hoeken van den sokkel geven ook den indruk, dat de kunstenaar hier zuilen met een het geheel overhuivende baldakijn heeft willen plaatsen.

3. Toen Hendrik III in 1535 de Begijnen deed verhuizen, gaf hij hun de nieuwe *St. Wendelinskapel* (zie blz. 96) tot kerk. Na de Hervorming, in 1590, werd zij aan de Waalsche gemeente afgestaan, die haar, op een korte onderbreking na, tot heden toe gebezigd heeft. Het gebouwtje ligt met de zuidzijde aan de Catharinastraat, waar ook

Regentenkamer van het Protestantsch Weeshuis.

sinds de 17de eeuw de toegang is en waar er lage vertrekjes tegenaan gezet zijn. Het bestaat uit een schip met een traptoren tegen den noordwesthoek; en een choor, gesloten door drie zijden van den achthoek. In de spitsboogvensters bevindt zich een eenvoudige, laat-Gothische traceering. Een open dakruiter verlevendigt het zadeldak over het schip. De fraaie leliekruisen op dit torentje en op den westelijken geveltop dateeren uit omstreeks 1500.

Inwendig vindt men eenige aardige draagsteentjes onder den triomfboog, en in de kruisribgewelven een vijftal met veelkleurig beeldhouwwerk versierde sluitsteen. In den vloer ligt een hardsteen zerk (\pm 1600) waarop een boom met wapenschilden.

Oudemanshuis.

4. De *Sint Janskapel* werd kort vóór 1600 tot militaire hoofdwacht ingericht. (Zie blz. 96).

5. De *Sint Joostkapel* (zie blz. 97) aan de Ginnekenstraat kreeg in de 15de en

16de eeuw haar tegenwoordige gedaante: een schip welks westelijke travee den toren omvat. De gedichte spitsboogvensters hebben gedeeltelijk de oude harnassen met laat-gothisch maaswerk bewaard. De toren, opgetrokken van bruinroode baksteen, wordt tot halver hoogte geschraagd door twee contreforten tegen den voorkant, die met bergsteenen kantblokken en een nisje versierd zijn. Aan de overigens vrij saai Ginnekenstraat zetten de galmgaten met hun geprofileerde neggen, het rondboogfriesje onder de kroonlijst en het slanke spitsje eenige bekoorlijkheid bij. De rondboogpoort en het venster erboven zijn eerst in het midden der 17de eeuw aangebracht.

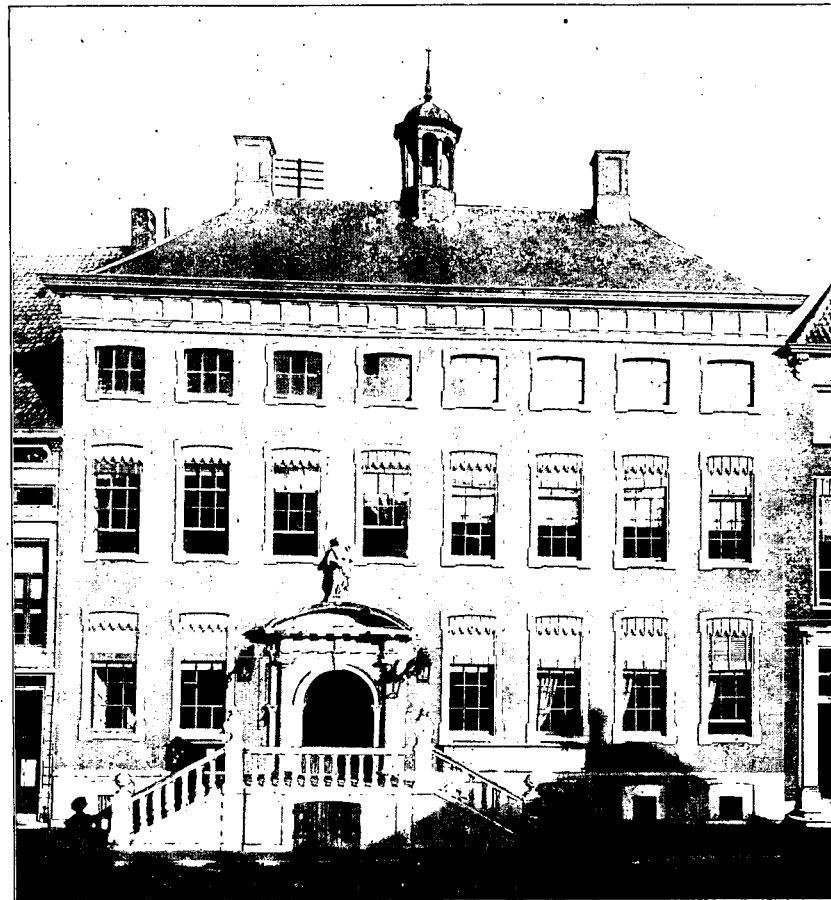
6. Het voormalige klooster *St. Catharinadal*, de tegenwoordige Kloosterkazerne. Meester Cornelis Joes, ons reeds bekend uit den bouw der Grootte Kerk, ging in 1498 een contract met een steenhouwer aan over de levering van steen voor lijsten, vorsten (het gebouw heeft inderdaad dakvorsten van dit materiaal), blokken enz., en in 1502 kwam de nieuwe kerk onder dak. Omstreeks denzelfden tijd waren ook de andere kloostergebouwen gereed. Nadat in 1591 de Hervormden er gedeeltelijk bezit van genomen hadden, zijn de gebouwen herhaaldelijk van bestemming veranderd. Zoo was er van 1645—1669 een Illustre school in gevestigd, waartoe de kerk in drie college-zalen ingedeeld en de bovenkerk als boekerij ingericht werd, want het gebouw was een dubbelkerk. Thans is er inwendig van den ouden

Voormalige Vleeschhal, thans Boterhal.

toestand niets over dan de overblijfselen van eenige vensters aan den zuidkant. Van buiten is echter de oorspronkelijke bestemming zeer duidelijk te herkennen aan den gebroken oostwand, aan de rijk-ontwikkelde met bergsteenen banden versierde beeren en aan de

neggen der hooge spitsboogvensters daartusschen. Deze vensters zijn nu gedicht en vervangen door telkens twee rechthoekige ramen boven elkander, in overeenstemming met de beide in het gebouw aangebrachte verdiepingen. Aan den zuidkant, d. i. de van de straat afgekeerde zijde, loopt nog de oude kruisgang met vier spitsboogvensters en twee overeenkomstige uitgangen naar het binnenplein. Van gewelven is hier niets meer te bespeuren sinds er een verdieping boven opgetrokken is. De gang zette zich vroeger langs

Raadhuis.

den westvleugel voort, doch hier is de muur welke haar scheidde van de kapittelzaal en andere vertrekken, doorgebroken, evenals de muren tusschen deze vertrekken zelf, waardoor een groote ruimte, de cantine, ontstaan is, welke echter aan de zijde van het binnenplein nog spitboogvensters vertoont.

7. Het *Begijnhof* (zie blz. 97). De Begijnen betrokken omstreeks 1535 haar nieuwe woningen, naast en achter de St. Wendelinskapel. In 1545 zetten zij tegen deze laatste aan de Catharinastraat een poortgebouw, dat in 1831 vernieuwd werd. Hierachter ligt het

rechthoekige met kleine huisjes ombouwde terrein, aan den noordkant afgesloten door de in 1837 opgetrokken kerk met pastorie. Biedt deze bebouwing thans weinig belangrijks, anders is het met de liturgische voorwerpen die hier bewaard worden, zooals een gegoten koperen voordraagkruis (XV of XVI), een verguld zilveren, gedreven monstrans met gegoten heiligenbeeldjes (1628), een groot aantal laat-17de-eeuwsche kandelaars, in zilver gedreven en in koper geslagen.

8. Het *Raadhuis*, dat op de grondslagen van het vorige, afgebrand in 1534, inderhaast opgetrokken werd, is van 1766—1768 uit- en inwendig zóó vernieuwd, dat het beter in het volgend hoofdstuk ter sprake komt.

Is er van zuiver-middeleeuwsche particuliere woningen niets meer over, ook de vrij talrijke, tegen 1500 en daarna gebouwde, ruime steenen huizen voor de leden der hofhouding en voor aanzienlijke geslachten als de Renesse's, Assendelft's, Brecht's, Wijngaerde's, Hocrom's enz. zijn verdwenen. Van eenige bleven evenwel brokstukken behouden :

9. Van het *huis Brecht* (1525) bewaart het Militair Hospitaal aan de Singelstraat nog fragmenten. Aan de straatzijde biedt het gebouw niets opmerkelijks meer, doch wie den doorgang inloopt tot hij op het binnenpleintje komt, vindt daar eene ordonnantie die geen twijfel laat, dat dit pleintje vroeger aan twee zijden door eene galerij omgeven was. Op een zandsteenen borstwering staan zuiltjes verbonden door korfbogen, op welke de bovenmuren rusten. Deze laatste zijn in hun bovendeel van een kleiner formaat baksteen, wat vermoeden doet, dat de verdieping in hare tegenwoordige gedaante, van later dagteekening is. De bogen der galerij zijn thans alle gedicht. In de zwikken ter weerszijde van den boog bij het stalgebouw zijn ronde uitsparingen, vermoedelijk voor medaillons bestemd. De noordelijke travee

Gevel aan den Haagdijk No.22, na de restauratie.

(nu aan het oog onttrokken doordien de stal later tot aan de galerij is verlengd) is steeds dicht geweest, en vertoont i. p. v. een boog een door een segmenttoog ontlast venster, waarboven een tweedeelig raam, gedekt door een korfboog met driepasvulling. Inwendig zijn nog de kruisgewelven der galerij, op geprofileerde consoles, over.

10. Het *huis van Assendelft* (thans gesticht der Zusters-Franciscanessen) aan de Nieuwstraat, in 1540 eigendom van Klaas van Assendelft, ridder, schout van Breda, en in de 17de eeuw tot drie afzonderlijke woningen verbouwd, heeft alleen nog het oude achtkante torentje uit het begin der 16de eeuw, benevens geprofileerde balksleutelstukken in een der kamers.

11. In het huis *Catharinastraat 20* bevinden zich nog drie met tonwelden overdekte kelders, en, in de keuken, de wangstukken van een laat-gothischen schouw, vermoedelijk uit het begin der 16de eeuw.

12. Het huis tusschen *Visscherstraat 29 en 31*, bevat eenige schoorsteen, en eene zoldering van moer- en kinderbalken, met geprofileerde sleutelstukken op karbeels rustend. Ook deze onderdeelen zijn waarschijnlijk uit de 16de eeuw.

III. VAN HET BEGIN DER ZEVENTIENDE TOT DAT DER NEGENTIENDE EEUW.

Gedurende de 17de eeuw had Breda vooral belang als vesting. Prins Maurits in de eerste plaats; na hem Spinola, toen de Spanjaarden weer een tijd (1625—1637) meester van de stad waren; en daarna Frederik Hendrik hebben aan de fortificaties groote zorg besteed. Maurits liet een groot aantal bastions, ravelijnen enz. aanleggen, en vóór de drie hoofdboorten, het Kasteel en het midden van het Oostfront der stad vijf hoornwerken. Later, toen de oorlogen in de Zuidelijke Nederlanden nieuwe versterkingen wenschelijk maakten, wijdde Stadhouder Willem III hieraan zijn aandacht en liet o.a. in 1682 de oude poorten door andere (in 1872 gesloopt) vervangen, terwijl in 1701 en 1702 Menno van Coehoorn deze werken wederom uitbreidde.

In hoofdzaak bleef echter de oude omtrek bestaan.

Binnen deze veilige wallen bekam de stad langzaam van de ellende der oorlogsjaren. Het tolprivilegie van Filips II, in 1643 door de Staten bevestigd, de lakenweverij en de bierbrouwerij, het transitoverkeer van en naar Maastricht, Aken en Luik brachten veel vertier.

Met de 18de eeuw kwam er weer een inzinking. Het Barrière-traktaat (1715) ontnam de stad haar beteekenis als vesting, en na den dood van Willem III was het gedaan met de voordeelen welke uit het herhaald verblijf der Nassau's voortvloeiden. Industrie en handel verliepen, ook tengevolge van de verzanding van Mark en Dintel. Eerst tegen het laatste kwart der 18de eeuw begon een herleving, die zich na den Franschen tijd voortzette. De samentrekking der Nederlandsche troepen gedurende de negen jaren van den oorlog tegen de Belgen deed veel geld in de laden der neringdrijvenden vloeien. En sindsdien

bleef Breda een belangrijke garnizoensplaats, terwijl er zich een vrij bloeiende industrie ontwikkelde.

In de monumenten spiegelt zich deze loop van zaken nog vrij getrouw af: in de 17de eeuw verrezen aanzienlijke gebouwen, als dat van den gouverneur, de Boterhal, het Protestantische Weeshuis, het Gasthuis, terwijl het Kasteel zijn zuid en zuidoost-vleugels kreeg. Verder werden een aantal der oude kerkelijke en liefdadige gebouwen voor civiele en militaire doeleinden ingericht, en verrezen een aantal gevels in Renaissance-stijl, waarvan echter weinig meer over is. En na het verval van de grootste helft der 18de eeuw zien wij dan in de laatste decennien verrijzen: de nieuwe Raadhuisgevel, de Hoofdwacht, het Groot-Arsenaal enz. alsmede een aantal weelderige particuliere woningen. De herleving in de 19de eeuw doet dan evenwel het hare om eene beschrijving als de onze aanzienlijk te bekorten. Demping, ontmanteling, slechting, slooping zijn immers kenmerken van dezen tijd.

Gaan wij de »Bautätigkeit» van het begin der 17de tot dat der 19de eeuw na, dan kunnen we kort zijn over:

1. Het *Kasteel*, daar we reeds gesproken hebben over den door den architect Roomans omstreeks 1688 geheel in den geest van

het bestaande toegevoegde gedeelte, de wijziging van de poort in het zuidelijk voorgebouw, en de overwelfde gang op de bovenverdieping. Wat het inwendige betreft, in 1746 werden op last van den Prins, die een belegering van Breda door de Oostenrijkers verwachtte, een aantal tapijten en fraaie meubelen naar Den Haag vervoerd. Wat er later hiervan teruggebracht is en wat er verder nog aan kostbaars was, is in 1795 op zeer ruwe wijze verpakt en in Den Haag publiek verkocht. De oprichting der Militaire

Gevel aan de Torenstraat, hoek Brugstraat.

Académie (1826) deed de meest karakteristieke deelen van de gebouwen verdwijnen.

Op den hoek van het Kasteelplein en de Singelstraat ligt de tegenwoordige *woning van den gouverneur* der Academie. Dit ruime huis, ofschoon omstreeks 1606 gebouwd voor den toenmaligen gouverneur van Breda, Justinus van Nassau, draagt uitwendig geheel het karakter van het eind der 18de eeuw. De travee, waarin zich de ingangspoort bevindt, is bekleed met hardsteen en versierd met beeldwerk in den stijl van Lodewijk XVI. De gevel aan de Singelstraat heeft een midden-risaliet waarboven een driehoekig fronton met in hout gesneden reliëf: een leeuw te midden van oorlogsattributen.

Gevel aan de Havermarkt No. 21.

uitwendig verbouwd is. Acht paar vlakke pilasters verdeelen den gevel in 7 traveeën, van welke de twee naast de ingangspoort de halve breedte der overige beslaan. Op de pilasters rust een geelgeschilderd hoofdgestel met zandsteen architraaf, gemetseld fries en houten kroonlijst met op balkjes gedragen gootlijst. Op de hoeken van het dak ananasvormige bollen; in het midden een open dakruiter, waarin een in 1502 door de gebroeders Wilhelmus en Jasper (Moer) gegoten klok. Het fronton boven de klassieke poort draagt op elk der beide hoeken het beeld van een ouden man. De deur heeft in haar rechterhelft een winket, waarin een met versierd smeedwerk bevestigd slot en een

2. Omtrent de *Groote Kerk* verdient slechts vermelding, dat in 1694 de houten torenspits, door den bliksem getroffen, geheel afbrandde. In 1702 kwam de nieuwe spits, naar het ontwerp van zekeren Lieshout, doch vermoedelijk met medewerking van den architect Jacob Roomans, gereed.

3. Het *Protestantsch Weeshuis* aan de Oude Vest heeft alleen nog eenige onderdeelen der binnen-architectuur van het oude in 1637 opgerichte »armkinderhuys" bewaard. De regentenkamer, in stijl-Lodewijk XIV, bevat een gesneden houten zoldering, en dergelijken schoorsteen; een goudleerbehangsel; een aantal meubelen, meest in Lodewijk XV-stijl; een zilveren beker met deksel waarop het jaar 1752. De regentessenkamer draagt het karakter van den stijl-Lodewijk XVI. Behangsel, schoorsteenstuk en grisailles zijn hier geschilderd door J. H. Frederiks en gemerkt met het jaartal 1787.

4. Het *Gasthuis* of Oudemannenhuis aan de Boschstraat vertoont een zeer goed bewaarden gevel uit 1643, toen het in- en

door tralies beschermd luikje. Ook de vensters der benedenverdieping zijn beschermd door ijzeren kooien en diefijzers.

5. De *Boterhal*, vroeger *Vleeschhal*, aan de Groote Markt, werd in 1617 in gebruik genomen, nadat in 1614 en volgende jaren aan Melchior Herbach het steenwerk voor de poort, kozijnen, lijsten enz. uitbesteed was. De bovenverdieping werd afgestaan aan de gezellen van den voetboog, wier schutsheilige men in het houten fronton den draak ziet vellen, terwijl hun wapen een cartouche boven de poort vult. Alleen de poort en de boven de deuren geplaatste runderkoppen alsmede het poortje aan de achterzijde, in de Karrestraat, zijn uit den tijd van den bouw. Het overige dagteekent van eene in 1772 uitgevoerde vernieuwing.

6. Het *Raadhuis*. De vernieuwing (1766—1768) van den gevel en van het inwendige geschiedde onder leiding van den opzichter Philip Willem Schonck. Het gebouw toont in zijn onregelmatigen plattegrond, zijn bedaking en zijn achtergevels duidelijk, dat het uit twee huizen ontstaan is. De baksteenenvoorgevel op hardsteenplint wordt verlevendigd door kozijnen, eveneens van hardsteen. Langs een stoep met schildhoudende leeuwen bereikt men de poort, die bekroond wordt door een *Justitia*. In het zeskante open torentje hangt een klok uit 1452. De huidige vestibule was vroeger de vierschaar. Zoldering en schoorsteen zijn uitgevoerd in stucwerk, stijl-Lodewijk XV. Voor den schoorsteenboezem staat een houten *Justitia*-beeld, gemerkt I. Notelaer. Aan weerszijden van den schoorsteen is de wand versierd met tropeeën. Aan den noordelijken wand hangen veertien schilderijen, meest copieën naar Miereveld. Verder vindt men hier een paar kleine bronzen kanonnen, in den Haag gegoten (1697), op houten rolpaarden. Door een Lodewijk XIV-deur bereikt men de vergaderkamer van het dagelijksch bestuur, waarin een schoorsteen van rood- en grijsgeaderd marmer, stijl-Lodewijk XV, de aandacht trekt. Ook hier hangt een aantal schilderijen, grootendeels portretten van Oranje-vorsten. De burgemeesterskamer verdient vermelding om den hardsteen schoorsteen (1770) met schilderstuk in den trant van de *Lairesse*, en om het geschilderd behangsel aan den wand daartegenover.

7—9. De *Hoofdwacht* (thans militaire bureaux) ter plaatse der oude St. Janskapel,

Poort in het huis van Wijngaerde aan de Catharinastraat No. 9.

het *Groot-Arsenaal* (thans artilleriekazerne), en het *Wapenmagazijn* ter plaatse van de vroegere Hal aan de Oude Vest zijn langwerpige gebouwen met rechte kroonlijsten en frontons, en dateeren van ± 1770 . Het *Groot-Arsenaal* heeft een fraaie hardsteen poort met tropeën op het fronton rustend.

Schoorsteen in het huis aan de Catharinastraat No. 9.

er twee wellicht een vijftigtal jaren ouder dan de gevel, die van ± 1600 dagteekent.

Kraanstraat 8, pakhuisgevel (± 1600) met vlechtingen, korfbogen, toppilaster op gebeeldhouwd draagsteentje.

Havermarkt 21. Onsymmetrische trapgevel, doorsneden door vijf geprofileerde water-

Ten slotte iets over de particuliere woningen uit deze periode.

Gevels in Renaissance-trant zijn er nog slechts enkele, meerendeels eenvoudige trapgevels met zandsteen waterlijst en afdekking der treden, een toppilaster op draagsteentje en krulankers. Eenige ervan, kenbaar aan hun ontlastingsbogen, welke veelal een van geslepen steentjes gemetselden en met een driepas gevulden boogtrommel overspannen, vertoonen verwantschap met Zuid-Hollandsche (Dortsche) gevels.

Een goed (tevens het oudste) voorbeeld hiervan levert het huis *Haagdijk 22*, vooral na de kundige restauratie door den architect G. de Hoog. De onderste waterlijst is hier in het midden versierd met een masker en onder die lijst is aan weerskanten een medaillon: een mans- en een vrouwekop, geplaatst.

Overeenkomstige gevels, uit iets later tijd, vindt men aan den *Haagdijk 78*, waar de ankers het jaartal 1613 aangeven, *Haagdijk 74*, *Achterom 13* en ook *Boschstraat 168*, waar de geveltrappen echter aan een kant overgaan in een dubbel-gezwenkte rollaag.

Verder zij nog de aandacht gevestigd op de gevels: *Torenstraat*, hoek *Brugstraat*, met oude vensters in den top, waarvan één een houten kruiskozijn, luikjes en oude beglazing heeft. Onder de twaalf ankers zijn

lijsten. In de bovenste verdiepingen vensters met kruiskozijnen en luikjes. De top is

Kamer in het huis aan de Catharinastraat No. 16.

geflankeerd door voluten en draagt een driehoekig fronton, waarop een bol. Onder het fronton staat: Anno MVICLXV. Dit was het vluchthuis der Oosterhoutsche nonnen.

Huis »Olyton» aan de Boschstraat No. 35.

Groote Markt 56. Gemoderniseerde gevel (± 1670) met zandsteenen vleugelstukken en driehoekig fronton.

Een aardig 17de-eeuwsch zolderraampje met hijschbalk onder een afdakje vindt men aan een huis in de *Bleekstraat*; eenige oude kruiskozijnen en luikjes aan de woningen *Haagdijk 101–115*; eene verdieping op overstek achter aan het huis *Haagdijk 80*.

Het eenige voorbeeld van rijker behandelden berg- en baksteenbouw biedt het in 1901 gerestaureerde *Huis Wijngaerde* aan de *Catharinastraat*, dat in 1614 gesticht is, althans wat de linkerhelft betreft. Want in het front vallen duidelijk twee gevels te onderscheiden, gelijk ook de verdiepingen links en rechts niet samengaan. De ontlastingsbogen boven de vensters worden verlevendigd door zandsteenblokken, waarvan telkens de middelste met een druiventros — toespeling op den naam der eerste bewoners — versierd is. Een monumentale poort met zwaar zandsteen reliëf verleent toegang tot den met een tongewelf overdekten corridor. Inwendig is nog een Lodewijk XIV-schoorsteen, waarboven een spiegel en een grijs-in-grijsje, te bewonderen.

Onder de in de 18de eeuw gebouwde woningen worden hier genoemd:

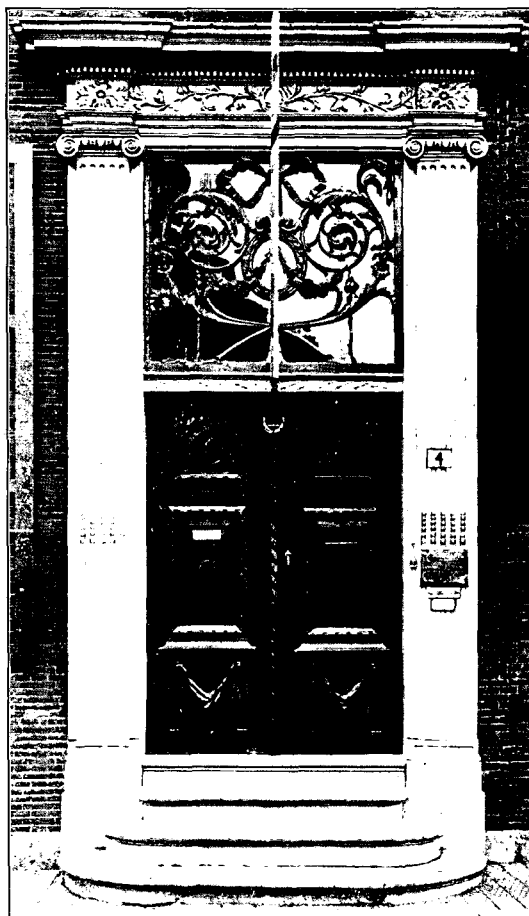
Het thans als Hoofdbureau van Politie en als Museum gebezigde huis *Veemarktstraat 23*, dat met een rijk versierde midden-travee in Lodewijk XIV-trant prijkt. Het snijwerk in den bovendorpel der deur draagt het jaartal 1728.

Het huis *Veemarkt 24*, welks deur en daarboven gelegen venster in een gesneden omlijsting, stijl-Lodewijk XIV, gevat zijn.

Het huis *Catharinastraat 16* vertoont in zijn gepleisterden gevel eveneens een houten versiering der middentravee. Vooral inwendig is deze woning bezienswaardig:

gang en trappenhuis zijn getooid met Lodewijk XIV-stucwerk, terwijl de trap een leuning met oude eiken balusters heeft. De rechtervoorkamer maakt met haar schoorsteen en deurbetimmering een deftigen indruk.

Het huis »*De Olyton*» aan de *Boschstraat* dagteekent, blijkens het jaartal in de rondboogpoort, uit 1791. Deze voorname Lodewijk XVI-gevel is gedekt door een houten kroonlijst met consoles, waartusschen sierlijke festoenen hangen. Boven het midden een

Deur aan de Haven No. 4.

Poortje aan de Nieuwstraat No. 21.

Mei 1914.

E. HASLINGHUIS.

DE GRAFMONUMENTEN IN DE GROOTE KERK TE BREDA.

Aan belangstelling heeft het hun nooit ontbroken. Het laatst en het best schreef erover Jan Kalf in zijne laatste en beste boek — modèle du genre! — de beschrijving der monumenten in de Baronie van Breda. Voor een uitvoerige behandeling der tomben en epitaphiën liet echter het plan van dat boek geen plaats.

Toch zijn ze 't waard!

Wel zien zij er gehavend en verwaarloosd uit. Maar er is ook wat over hen heengegaan. Na den beeldenstorm, in 1566, gingen zij viermaal in ander bezit over; want elke verovering of herovering der stad, bracht voor de kerk een verandering van eeredienst en beheer mee. Toen, na de inneming der stad door Spinola in 1625, de aartshertogin Isabella de kerk ging bezoeken om te zien wat na zooveel stormen nog recht stond, vond zij aan de graven overal ledige plaatsen die eertijds door beelden waren ingenomen¹⁾. Alleen het Mausoleum van Engelbert II was ongedeerd²⁾. Toch was hiermee de lijdensgeschiedenis der monumenten niet ten einde. In 1637 herwon Frederik Hendrik de stad,

1) Herm. Hugo: »Obsidio Bredana" (Antv. MDCXXVI) fol. 120.

2) Id. ibid.

en de kerk bleef sinds dien onder het beheer der Protestanten. Toen kwamen in 1791 de Franschen, die twintig jaren in de gelegenheid bleven om al wat in de kerk hun zin voor broederschap en gelijkheid hinderde, met min of meer piëteit weg te ruimen. Eindelijk, in 1813, waren de kozakken meester in de stad.

Ondanks dat alles, geven ons de resten de hoofdpunten aan der lijn, waarlangs zich de grafplastiek in de oude Baronie ontwikkeld heeft van het eind der 14de tot het midden der 16de eeuw.

DE GRAFMONUMENTEN DER HEEREN VAN POLANEN IN DE GROOTE KERK TE BREDA 1).

I.

In de eerste travee van den kooromgang, aan de noordzijde, staat tegen een nis van den afsluitingswand van koor en kooromgang het grafmonument van Jan I van Polanen en zijn beide eerste echtgenooten, Oda van Hoorn en Machteld van Rotselaer. Plaats.

Deze Jan van Polanen en Van der Lecq had in 1330 het erfelijk bezit van stad en land van Breda gekocht van den hertog van Brabant en was de eerste heer van Breda uit zijn geslacht. Achtereenvolgens huwde hij met Oede van Hoorne, die in 1353, met Machteld van Rotselaer, die in 1366 overleed, en met Margaretha van der Lippe, wier sterfjaar ik niet vermeld vind. Jan zelf overleed, volgens Van Goor, in 1384; volgens Roest van Limburg in 1377 2). Personalialia.

Het geheel, in zijn tegenwoordigen toestand (zie fig. 1), heeft den vorm van een rechthoekige sarcofaag, die met ééne lange zijde tegen den wand eener nis is geschoven, en aan de drie andere zijden vrij staat. Het rust ongeveer 15 c.M. boven de vloer der kerk op een gemetseld verhoog, en bestaat uit een tombe met wanden van kalksteen en voetlijst en dekplaat van leisteen. Op de dekplaat liggen, ieder onder een baldakijn en met de voeten oostwaarts, de beeltenissen der drie overledenen, de man in het midden. — Boven de tombe is in den niswand een rechthoekig kalksteenen relief ingemetseld. Beschrijving A.

Boven de 10 c.M. hooge voetlijst, geprofileerd als de gothische zuilenbasis, verheffen zich loodrecht de wanden der tombe, 55 c.M. hoog. De vóórzijde vertoont tusschen twee hoekpijlers, een rij van zeven nissen, drie smallere te weerszijden eener bredere dubbelnis, waarvan de vijf middelste met reliefs zijn gevuld. Deze nissen worden gevormd: door een trapeziumvormig grondvlak, dat zacht hellend naar de voetlijst afloopt; — twee stijlen, B.

1) *Literatuur.* Jan Kalf: »De monumenten van Geschied. en Kunst in de provincie Noord-Brabant." I: de voormalige Baronie van Breda, 1912.

Th. van Goor: »Beschrijving der Stadt en Lande van Breda", 1744.

Th. M. Roest van Limburg: »Het Kasteel van Breda", 1904.

J. Gramaye: »Antiquitates Bredanae", 1708.

J. Leroy: »Grand Théâtre Sacré du Duché de Brabant" 1729 en »Notitia Marchionatus S. R. I." 1671.

2) Van Goor bl. 80. — R. v. L. bl. 14 steunt op Obreens: »Geschied. v. h. Geslacht v. Wassenaar" bl. 186. — Hoyneck v. Papendrecht geeft als sterfjaar 1378; aan diens »Necrologium" (Anal. Belg. Tom. III, pars I, p.p. 331, s.s.) zijn ook de sterfdata der beide vrouwen ontleend. — Machteld heet bij R. v. L. Else; volgens hem is ook de derde echtgenoot onder den »praalsteen" begraven.

die aan hun voorkant een contrefortversiering dragen, — en een gedrukten spitsboog, die zonder kapiteelen in de stijlen overgaat; de middelste (dubbel)nis heeft twee zulke bogen, die in hun punt van samenkomst door een nu bijna verdwenen kraagsteen werden gesteund. De bogen dragen op hun boven- of buitenzijde een versiering van hogels, aan hun onder-

Fig. 1 (foto Monumenten-bureau, Min. B. Z.).

of binnenzijde redentwerk. De geledingen der contreforten zijn niet goed te herkennen. De diepte der ledige nissen bedraagt ongeveer 7 c.M.

De heerlijk geschonden *reliefs* stellen voor: in het midden een kroning der H. Maagd; Christus en Maria beide op één bank, met een tamelijke ruimte tusschen hen in, en in

drie kwart profiel naar elkander toegewend; ieder zit op een kussen, dat aan de hoeken met kwasten is versierd. Beide beelden missen het hoofd; Christus linkerhand houdt op de linker knie den wereldbol; de rechteronderarm en -hand waren eertijds ongetwijfeld naar Maria uitgestrekt, gelijk andere voorstellingen der kroning dat te zien geven. Dááruit mogen wij ook besluiten, dat Maria de handen vóór de borst had samengevoegd en het hoofd ietwat naar Christus heengeneigd had. Nog zien we op den rug der figuur het breed neergolvend haar. Gelijk in andere voorstellingen zal de kroon niet meer door Christus in de handen, maar reeds door Maria op het hoofd gedragen zijn. Zij stellen de kroning voor als juist geschied; zóó zien we het in het gewelf der Walburgkerk te Zutphen; in den staf der abten van Egmond, thans in bezit van den Bisschop van Haarlem, enz.

Jos. Destrée zag in deze groep een voorstelling der H. Drievuldigheid («Annales de la Société d'Archéol. de Bruxelles" VIII, p. 67). Blijkbaar is hij misleid geworden door de plaat van Erlinger in het Grand Théâtre, welke afbeelding hij citeert (fig. 2).

De vier andere nissen, twee te linker en twee te rechterzijde dezer groep, bevatten ieder de verminkte gestalten van geknielde personen, naar de kleeding te oordeelen, twee ridders en twee edelvrouwen, allen naar de groep in het midden gewend. Hoofden, armen en handen ontbreken; men kan zich echter, naar analogie met andere soortgelijke beelden, voorstellen dat zij de handen voor de borst opgeheven en de oogen naar de kroning hadden gewend.

Op de wanden rust de *dekplaat*, 16 c.M. dik, 3 Meter lang¹⁾ en 1.92 M. breed²⁾, aan voor- en rechterkant geprofileerd, doch aan den linkerkant vertikaal afgehouden. Ook steekt zij aan die zijde nog 4 c.M. verder over den wand der tombe heen dan aan den tegenovergestelden kant (9,5 en 5.5 c.M.). Naar Dr. Kalf gist (blz. 101), bevond zich in de groef van den schuin oplopenden rand het opschrift dat, gelijk Van Goor meedeelt, in een koperen plaat was gesneden. Te oordeelen naar andere tomben is deze onderstelling zeer aannemelijk, en op dit monument-zelf is geen betere plaats aan te wijzen.

Nochtans zij erop gewezen, dat Van Goor zelf die plaat met opschrift slechts uit overlevering kende, want hij getuigt, blz. 80 van zijn aangehaald werk, dat het »opschrift, 't gene in een koperen plaat gesneden was, is afgebroken.»

De drie *baldakijnen* hebben aan de binnenzijde eenvoudige graatgewelven. — Het middelste is 58 c.M. hoog en heeft in grondvlak den vorm van een halven zeshoek; de buitenzijden vertoonen ieder een gedrukten spitsboog, die resten van redents draagt, boven welken boog zich een wimperg verheft met hogels op de opgaande zijden en een kruisbloem op den top; binnenin: een cirkelvormig ornament, dat met een vijfpaas is gevuld. Tusschen de wimpergen uit ontwikkelt zich een torenvormige architectuur, met blind gothisch vensterwerk op de vlakke zijden en pinakels op de hoeken. — De beide andere

1) Gemeten van den eenen tot den anderen uitersten bovenhoek.

2) Gemeten van den afscheidingsmuur achter de tombe tot den voorsten rand der plaat.

baldakijnen zijn 28 c.M hoog en hebben in grondvlak den vorm van een halven tienhoek. De opgaande buitenzijden komen in versiering met die in het middelste baldakijn overeen, doch in plaats van een cirkel met vijfpaas dragen de wimpergen een vijfbladige gestyleerde roos tusschen eveneens gestyleerd bladwerk. De baldakijnen zijn erg geschonden¹⁾.

Fig. 2 (Erlinger).

rustte eertijds op een kussen, met kwasten aan de hoeken, gelijk nog onder het hoofd van den man en onder dat der vrouw aan zijn rechterzijde is te zien. Ieder der beide vrouwen heeft een hondje aan de voeten liggen; en zoo lag wel eertijds aan de voeten van heer Jan een leeuw. Eslinger teekent nog de kussens (maar zonder kwasten en vrij vierkant) en den leeuw. Bij Immink echter zijn ook die reeds verdwenen; toch lijkt ook nog op zijn teekening de toestand der beelden gaver dan zij thans zijn. — Voor zoover wij nu nog kunnen nagaan, draagt de ridder een maliënkolder, met dito kap en halsbedekking, een ronde (pot)helm op de kap en door een staaf met ringen eraan bevestigd; een lederen harnas over den kolder; de armen zijn vanaf de ellebogen niet meer door maliën doch alleen door de mouwen van het onderkleed bedekt. Om het middel is een riem met een gesp vastgemaakt; de beenen zijn omsloten door een lederen dij- en scheenbescherming, met

Fig. 3 (Immink).

1) Een blik op de baldakijnen, zooals Erlinger en Immink ze teekenden, overtuigt van de onbetrouwbaarheid hunner prenten. Zie ook de architectuur der nissen op de tombe.

kniestukken. — Van het costuum der vrouwen is weinig meer te zien dan het lange bovenkleed dat, aan den hals laag uitgesneden, op de borst met bont afgezet is, eng om het bovenlijf sluit en over de voeten in plooiën is neergelegd. Van de eigenaardige muts met pijpplooiën, die Immink en Erlinger nog ongeschonden weergeven, is bijna alles verdwenen¹⁾. Evenals de ridder zullen de edelvrouwen de handen samen gelegd op de borst hebben gehouden; maar, blijkens de prent van Erlinger, waren die lichaamsdeelen in 1678 reeds weg.

De teekening die R. W. Kleyn in 1866 vervaardigde, heeft wat de vormen van het monument betreft, alles met de teekeningen van Erlinger en Immink gemeen. De *polychromie* daarop aangegeven komt echter, voorzover ik op het monument nog kon nagaan, met de verdwenen kleuren daarvan overeen.

De nis achter de tombe is 31 c.M. diep; de hoogte, genomen van de dekplaat tot den top van het boogsegment, bedraagt 1.83 M.; de breedte langs de dekplaat gemeten 2.68 M. Ongeveer in het midden zien we een *reliefwerk* ingemetseld, hoog 1.02 en breed 1.90 M., dat door twee stijlen in drie even breede nissen wordt verdeeld; elke stijl heeft aan den voorkant een contrefort-versiering (het contrefort aan den linker stijl toont nog duidelijk drie geledingen) en eindigt in een pinakel. Elke nis heeft een trapeziumvormig grondvlak, dat zacht naar voren afhelt, is 13 c.M. diep, en wordt van boven afgesloten door een rondboog, die aan de binnenzijde dubbele redents met hangend bladwerk draagt, aan de buitenzijde hogels en op den top een kruisbloem. De bogen zijn onder den top gemeten 81 c.M. hoog. Aan weerskanten van iedere kruisbloem ziet men een zwaar verminkt zwevend engelenfiguurtje.

Deze reliefs zijn evenals die op den voorwand der tombe in een jammerlijken toestand. In het midden Christus, ten oordeel tronend op den regenboog, de aardbol onder zijn voeten; hoofd en armen ontbreken. In de linker nis eveneens hoofd- en armlooze resten van twee geknielde vrouwen, waarvan elk een staanden engel achter zich had. In de rechternis de luttel sporen van een geknield manspersoon, die insgelijks een staande figuur achter zich had, die naar de gewoonte der »patronen” bij zulke voorstellingen, zijn hand op den schouder van zijn beschermeling legde²⁾.

Dr. Kalf zegt, blz. 101, dat volgens de prent van Immink die staande figuur óók een engel verbeeldde. Maar uit die prent blijkt dit, mij althans, niet; en uit hetgeen nog op den niswand aanwezig is, zou ik gissen dat achter dien knielenden ridder, een staande ridderfiguur, bijv. een Sint Joris, moet gedacht worden; dan verklaar ik mij dien vorm van been en voet, alsook het zwaard, dat die figuur blijkbaar aan de linkerzijde heeft gedragen.

Blijkens genoemde prent prijkte eertijds boven de middelste nis het wapen van

1) Vgl. met dit costuum en deze coiffure die van tijdgenooten: Gudula von Holzhausen te Frankfurt a. M. (Dehio und v. Bezold: »Denkm. d. D. Bildhauerkunst”, 14 Jahrh. Taf. 10) en van Anna d’Auvergne te Souvigny (Marcou: »Album du Musée de Sculpt. Comp. III, pl. 38).

2) Men heeft hier patronen niet in den engen zin van dooppatronen te verstaan, doch in de bredere beteekenis van beschermheiligen.

Hoorne »zijnde die van Polanen en Rotselaer door den tijd vernield» (v. Goor blz. 80). Van die beide verdwenen schilden zal er dan een boven elke zijnis bevestigd zijn geweest.

Geschiedenis. Behalve de verminking en verwaarloozing die dit monument, met de overige tomben en epitaphiën, te lijden had, is er van zijn geschiedenis weinig met zekerheid te zeggen. Daar de derde vrouw er niet op voorkomt, kan men vragen of niet juist zij, na Jan's dood, het monument besteld heeft; maar dan zou zij toch haar eigen beeltenis óók hebben doen opnemen in het plan. Niet zelden toch werd een grafmonument ontworpen en uitgevoerd met de beeltenissen van man en vrouw erop, terwijl één hunner, soms zelfs beiden, nog leefden. Waarschijnlijker dunkt ons, dat Jan zelf, na den dood zijner eerste vrouw (1353) en tijdens het leven der tweede, of, nog liever, na den dood ook dezer tweede vrouw (1366) en vóór zijn plan tot een derde huwelijk, de tombe heeft doen ontwerpen en vervaardigen. Als zeker mag men wel aannemen, dat heer Jan, die uiterlijk in 1384 overleed, niet op een monument heeft behoeven te wachten totdat het koor der tegenwoordige kerk gereed kwam. Dit n.l. geschiedde volgens van Goor in 1410¹⁾. Maar volgens Gramaye werd in dat jaar de bouw pas begonnen²⁾. We kunnen dus aannemen, dat het monument dagteekent uit het laatst der 14de eeuw, reeds in de vroegere kerk een plaats had, en daaruit, voor zoo veel en zoo goed mogelijk, naar de nieuwe kerk is overgebracht.

De vraag is echter, hoe dat monument er toen uitzag, hoeveel wij nog van het eerste werk voor ons hebben.

Dr. Kalf schrijft er (blz. 100) dit van: »Er bestaat een opmerkelijk stijlverschil tusschen de drie liggende beelden en het overige beeldwerk van deze tombe. Vermoedelijk is zij, in haar tegenwoordige gedaante, gemaakt, nadat in 1410 het koor der kerk was gereedgekomen, en zijn de liggende beelden afkomstig van een in de vroegere kerk reeds aanwezig monument van Jan I en zijn twee vrouwen.»

Inderdaad, als er iets is overgebracht, dan zeker de dekplaat met de drie beelden. Dit gedeelte kon, zij het met moeite, toch zonder beschadiging van de tombe afgenomen en weder daarop neergelegd worden. Maar het lijkt ons toe, dat de dekplaat toen met geweld voor haar nieuwe plaats pasklaar is gemaakt, en men haar de hoeken heeft afgeslagen om ze in de nis te kunnen schuiven; dat verder de ligging van den steen, of liever de stand der tombe, in de vroegere kerk een andere is geweest, zoodat de tegenwoordige linkerrand van de dekplaat in of tegen den muur sloot.

Want die rand is, gelijk we zagen, recht afgehouden. Welnu, terwille der nieuwe plaatsing behoefde dat niet te gebeuren; aan de tegenovergestelde zijde der plaat, die ten opzichte der omgeving in juist dezelfde voorwaarden verkeert, is het ook niet geschied. Ter verwijdering van het opschrift — bij die gelegenheid of waarschijnlijk later — behoefde dat ook niet. Want wel zal dat opschrift in de koperen plaat aan minstens drie zijden

1) Van Goor: »A. W.» blz. 80.

2) Gramaye: p. 18.

hebben gestaan, gelijk dat bij andere tomben het geval is, maar als de tegenwoordige linkerzijde die derde zijde was, waarom heeft men haar dan zoo radicaal behandeld, terwijl men aan de beide andere zijden zich tevreden hield met eenvoudig het koper uit de groef te lichten. Bovendien, als dat opschrift langs dien korten linkerrand had doorgelopen, dan zou de dekplaat, die nu reeds eenige centimeters verder over de tombe uitsteekt dan aan den tegenovergestelden kant, een nóg grooteren oversprong hebben gehad; en men kan niet onderstellen, dat men ze op zulk een in het oog springende onsymmetrische wijze op den onderbouw zal gelegd hebben, terwijl men anders kon.

Wij achten het daarom waarschijnlijk, dat die zijde der dekplaat niet later is afgekapt, maar steeds onbekapt is geweest, en dus oorspronkelijk tegen een muur heeft gelegen, terwijl de tegenwoordige achterzijde vrij was. Maar om den kooromgang niet te belemmeren heeft men de plaat en daartoe heel den stand der tombe, omgekeerd, het monument dwars gezet met de lange zijde in den muur, zoodat het geen lastig sta-in-den-weg werd.

Beschouwen wij thans den onderbouw. De eene hoekpijler, rechts, is 15 c.M. breed en in kalksteen, gelijk de wanden der tombe; de andere, links, is 5 c.M. breeder en in baksteen gemetseld. Heeft zich nu aan den linkerhoek, die eertijds tegen den muur sloot, geen kalksteen pijler bevonden of is die, wat waarschijnlijker is, tijdens afbraak en herbouw zoek geraakt? In ieder geval heeft men in het gemis voorzien door metselwerk en daarbij de baksteen¹⁾ op hun breedte gelaten. — De sterke afbrokkeling der kroonlijst vlak onder de vooruitspringende randen der dekplaat — op een plaats derhalve, waar zij in gewone omstandigheden 't minste te lijden heeft — wordt nu verklaard als veroorzaakt bij het opheffen en weer terugleggen van den zwaren deksteen op de tombewanden.

Eindelijk, wat die wanden zelf aangaat, bij aandachtige beschouwing blijken meerdere verschillen tusschen de vijf met reliefs gevulde nissen (in het midden der voorzijde) en de overige, ledige, nissen, die zich op iederen hoek dier zijde en aan den rechter- en linkerwand bevinden. 1°. De hogels op de spitsbogen hebben in de ledige nissen een andere teekening dan in de gevulde, en terwijl in gene de top aller bogen eenzelfde ornament draagt, zijn deze gekroond met een kruisbloem. 2°. De redents in de ledige nissen zijn enkelvoudig, in de gevulde nissen samengesteld. 3°. Bij de ledige nissen hebben de stijlen geen contrefortversiering en eindigen bij de geboorte der bogen, in de andere stonden er contreforten voor en ze loopen tot de kroonlijst door. 4°. Die kroonlijst zelf, ofschoon overal sterk afgebrokkeld, vertoont toch nog duidelijk boven de ledige nissen een andere profileering dan boven de gevulde. 5°. De vulling der zwikken tusschen kroonlijst en bogen bestaat bij de ledige nissen in een cirkel met vierpas, bij de andere in gothisch vensterwerk. Eindelijk 6°. is de afstand der stijlen, hart op hart gemeten, bij de ledige nissen 27 c.M., bij de gevulde nissen 32 c.M.

Bij deze zes punten van verschil komt nog een zevende. Wij meenen n.l. dat de thans ledige nissen eertijds gevuld waren, niet met reliefwerk maar met los- of vrijstaande

1) Tot het vergelijken van deze baksteen met die in 1410 aan den koorbouw zijn gebruikt, vond ik helaas geen gelegenheid.

beeldjes. Hoe zouden anders de reliefs in de vijf nissen van het front voor een groot gedeelte gespaard gebleven en die der andere nissen spoorloos zijn weggekapt? Van zulk een bewerking is dan ook niets te bespeuren, wèl van een egale polychromie der niswandjes, waartegen de beeldjes »uitkwamen», te wier bevestiging dan ook de gaatjes gediend hebben, die we nog in dien achterwand zien, en die wij anders niet verklaren kunnen.

Op de prent van B. Immink (1713) bij Van Goor »A. W.» blz. 80 zijn de beide hoeknissen ook ledig; op die van F. Erlinger, voorkomende in Leroy: »Notitie Marchionatus» (1678) en later in: »Grand Théâtre Sacré du Duché de Brabant» Tom. II, past. 1, pag. 188 (1729) ziet men in die hoeknissen resten van reliefs. Maar gelet op de overige vrijheden, die de teekenaar zich veroorloofde, en waarvan wij nog meerdere bewijzen zullen zien, kunnen we aan dit getuigenis geen waarde hechten.

Deze talrijke verschillen tusschen de vijf middelste nissen in het tegenwoordige front en de overige, de rijkere architectuur der eerste, waarop wij boven wezen, daarbij de zeer eigenaardige breuk tusschen de beide hoeknissen en de meest belendende der vijf middelste, wijzen er duidelijk op, dat dit geheele middelstuk met de reliefs, niet tot de oorspronkelijke bekleding van dezen wand heeft behoord, doch later is ingevoegd.

Wij stellen ons derhalve het monument in zijn oorspronkelijken toestand voor als met één korte zijde tegen een muur, met de overige drie vrijstaande; deze drie zijden waren dan met gelijke nissen versierd, de beide lange zijden zullen tien, de korte zijde zes of zeven zulke nissen gehad hebben, overeenkomstig de afmetingen der dekplaat; eindelijk in iedere nis een vrijstaand beeldje. De nissen afkomstig van den langen wand, die nu tegen de muur is geschoven, zullen, voor zoover noodig, aan de bekleding van den tegenwoordigen linkerwand zijn besteed.

De boven aangehaalde woorden van Dr. Kalf konden aanleiding geven tot de meening, dat de reliefs van jonger datum zijn dan de beelden op de dekplaat. — Wij hopen gelegenheid te hebben om den »stijl» der Bredasche monumenten in één slotartikel te behandelen; willen echter nu reeds als onze meening te kennen geven, dat de reliefs, al zijn ze later in de tombe gezet, daarom niet noodzakelijk later gemaakt moeten zijn en evengoed uit de vroegere kerk kunnen komen. Het stijlverschil met de beelden op de dekplaat kan alleen reeds verklaard worden uit een verschil van meester of atelier; niets inderdaad, noch de costumes, noch de architectuur der nisjes, noch de »stijl» van het beeldwerk, dwingt ertoe deze reliefs later te dateeren dan het laatste kwart der 14de eeuw ¹⁾. Ook het relief boven de tombe, dat in stijl met het werk op den voorwand

1) De heer Pit verwijst in dit verband naar de grafbeelden van Arent van der Sluys (Rijksmus. Amsterdam) en van Claes van Putten en Aleydis v. Stryen (Geervliet): de beelden op de tombe te Breda lijken hem hierbij, in sculpturaal opzicht, achter te staan.

In de reliefs ziet hij een familietrek met Sluters werk te Dyon en vergelijkt er mee een beeldje der tombe van Adolf VI te Kleef. Vgl. »Onze Kunst» 1908, I, blz. 21 v.v.; »L'art flamand et hollandais» 1908, p.p. 19—25; »Les sculptures holl. au mus. nat. d'Amsterdam» (1902) p.p. 11—14; »Catalogus v. d. Beeldhouwwerken in het Ned. Mus.» (1904), Inleiding III—V.

overeenkomt, lijkt ons eveneens in de oudere kerk, boven of bij de sarkofaag, aanwezig te zijn geweest. Zulke reliefs in kerken, waar reeds een grooter, eigenlijk, grafmonument voor de betrokken personen bestond, waren evenmin iets vreemds als het toevertrouwen van verschillende, schoon bij elkander behoorende, stukken aan verschillende meesters of werkplaatsen ¹⁾).

II.

In de eerste der vijf traveeën van den omgang der absis, aan de Noordzijde, staat in een nis van den buitenmuur het monument van Jan II van Polanen (zie fig. 4). Plaats.

Deze Jan was een zoon van Jan I van Polanen en diens eerste vrouw Oda van Hoorne. Hij volgde zijn vader in 1377 als heer van Breda op. Eerst huwde hij met Maria, de bastaarddochter van Jan III van Brabant, later, in 1384 met Odilia van Oversolms, die in 1428 overleed. Jan zelf stierf in 1394 ²⁾. Personalia.

Ook dit monument heeft den vorm eener rechthoekige sarkofaag, doch is zóó in de nis geplaatst, dat alleen vóór- en bovenzijde zichtbaar bleven. Zij staat ongeveer 10 M. hoog op een gemetselde laag boven de kerkvloer en is uitgevoerd in witten zandsteen; alleen de dekplaat is van zwarten leisteen. Daarop ligt, onder een baldakijn, het zwaar verminkte beeld van een ridder, het hoofd westwaarts. — Boven de tombe zijn onder den segmentvormigen hoog der nis, twee, onderling even groote, platen in den muur ingemetseld. Beschrijving.
A.

De 15 c.M. hooge *voetlijst* heeft het profiel van een gothische basis; de bovenste moulure is echter niet bolrond, maar een holle kwartcirkel. De loodrecht staande *wand* is 80 c.M. hoog en vertoont binnen een rechthoekige randlijst vier cirkelvormige medaillons, waarvan ieder gevuld is met een vierpas, die een scherp prismatisch profiel heeft. De gaten, die men in het midden dier vierpassen ziet, dienden ter bevestiging der wapenschildjes, waarvan, op de prent van Immink, het meest linksche geen blazoeneering meer draagt; doch op die van Erlinger zijn ze alle vier te herkennen; Polanen, Horne, Putten en Brederode. De zwikken tusschen de ronde medaillons en de rechthoekige lijst zijn met fraai gestyleerd bladwerk bekapt (vgl. fig. 5 en 6). B.

De *dekplaat*, waarvan de linkervoorhoek is afgestooten, is 15 c.M. dik, 2,77 M. lang ³⁾ en 1,21 M. breed ⁴⁾. In de schuin opstaande groef van den geprofileerden rand staat het volgend opschrift in gothische minuskels: Hier · leghet · begraven · Jan · here · was · van · der · Lecke · ende · van · Breda · die · sterf · int · jaer · ons · heren · als · men · screef · MCCC.XCIII · XI · daghe · in · Oegsht · maent · Bidt · voer · siin · ziele.

1) Zoo werd in 1435 aan Gilles de Backere het albasten beeld van Michelle de France voor haar graftombe in St. Donat te Brugge besteld; maar de beeldjes langs de wanden van het monument werden opgedragen aan Tiedeman Maes, beiden Brugsche kunstenaars (Pinchart I, p. 129).

2) De datums uit dezelfde bronnen, als boven, bij Jan I. Als sterfjaar van Jan II staat op de tombe zelf 1393 aangegeven. Het jaar van opvolging, 1377, komt overeen met het sterfjaar van Jan I, gelijk Roest v. Limburg dat opgeeft.

3) Van hoek tot hoek op de voorzijde gemeten.

4) Van de nismuur tot den voorsten bovenrand.

Op de dekplaat ligt aan den westkant een stuk *baldakijn*. Het heeft in grondvlak de gedaante van een halven zeshoek en vertoont aan de binnenkant een gothisch ribben-gewelf met sluitsteen. De opgaande zijden, boven de bijna verdwenen gabeldriehoeken, dragen blind vensterwerk, en, in de zwikken een gestyleerd bladornament in den trant

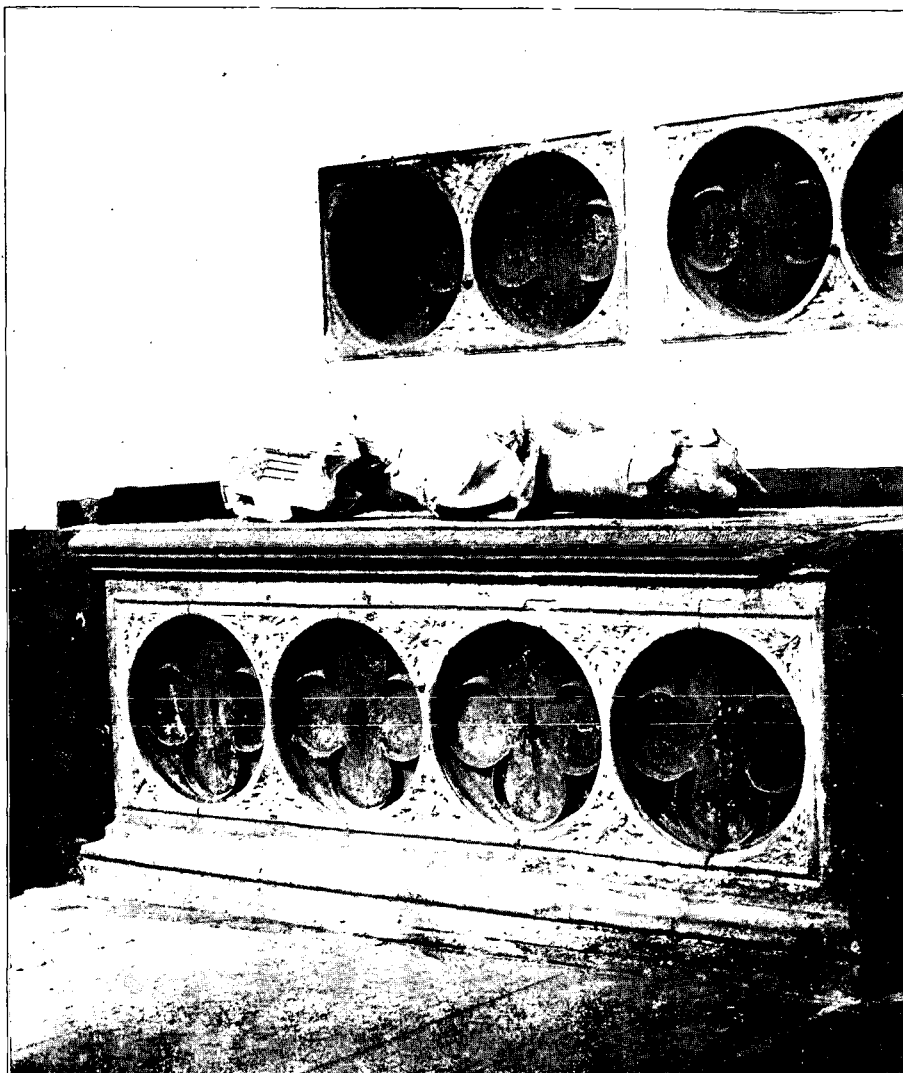

Fig. 4 (foto Monumenten-bureau, Min. B. Z.).

van dat op de tombe. Opmerkenswaardig is de rechthoekige opening in een der zijden van het baldakijn ingehakt, terwijl de daaraan beantwoordende zijde, naar den nismuur gekeerd, eenzelfde versiering draagt als de overige.

Onder het baldakijn ligt het overblijfsel van een *beeld*, waar aan nog duidelijk

deelen der ridderkleeding zijn te onderscheiden: een maliënkap over het hoofd en een dito bedekking van den hals; een wijde mantel met franje omzoomd, die het harnas op de borst vrijliet, maar in lange plooiën van de armen afhing. Onder het harnas ziet men om de heupen wederom het maliënhemd, waaronder de accotoen of wambuis uitkomt. De dijen zijn door maliën, de knieën door ijzeren platen (kniestukken) beschermd. — Het hoofd lag eertijds op een kussen, en aan de voeten, die met de onderbeenen verdwenen zijn, rustte een leeuw: op de prent van Erlinger ligt het beeld nog ongeschonden; op die van Immink ontbreken de voeten, maar de leeuw is er nog ¹⁾). Ook droeg de ridder

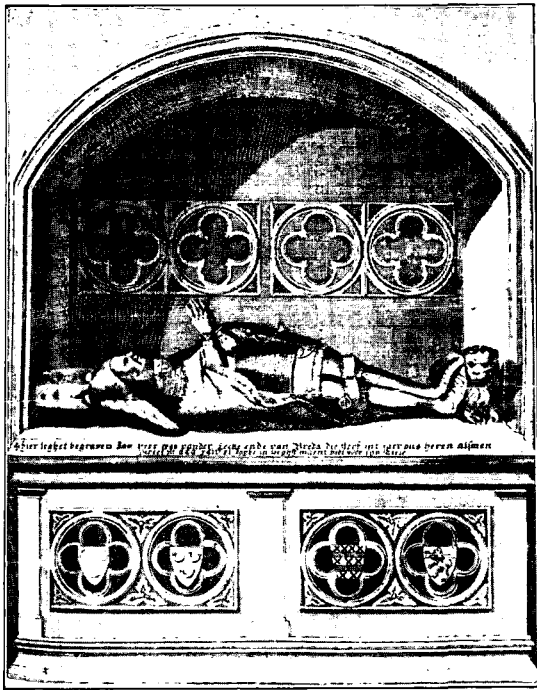

Fig. 5 (Erlinger).

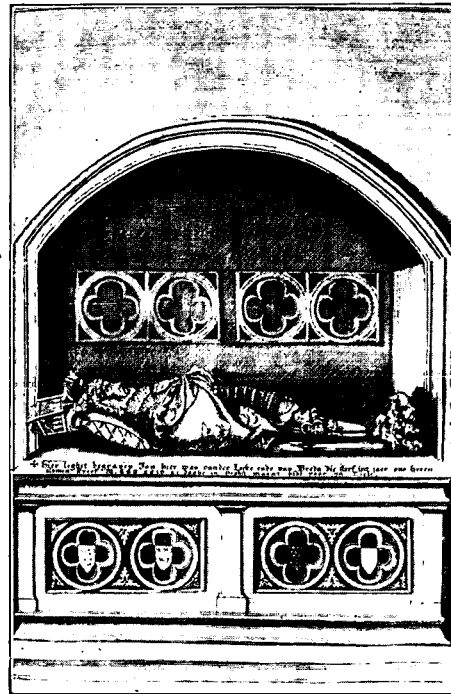

Fig. 6 (Immink).

eertijds een helm op de maliënkap, evenals Jan I, en de handen had hij eveneens op de borst samen in biddende houding.

De teekening van 1861 door R. W. Kleyn geeft een reconstructie van het geheel; de vormen alweer volgens de 18de eeuwse prenten; de *polychromie* volgens de kleuren, die op het monument zelf nog zijn na te gaan.

Boven de tombe zijn in den wand der *nis* — die, langs de muur gemeten 2,92 M. breed is en van dekplaat tot den top van het segment 1,90 M. hoog — twee zandsteen

1) Dat dier kijkt bij Erlinger naar het Westen, bij Immink naar het Oosten. Misschien bestonden er, ten tijde der teekenaars, nog maar fragmenten van.

platen ingemetseld die op dezelfde wijze bewerkt zijn als de voorzijde van de sarkofaag: ronde medaillons met vierpassen waarin, blijkens de dookgaten, vroeger eveneens wapenschildjes bevestigd waren. Echter komen deze schildjes op de meergenoemde prenten ook reeds niet meer voor. Hun hoogte is 68 c.M. en dit is ook de hoogte der platen in den voorwand.

Geschiedenis. Wij achten het daarom niet onmogelijk, dat die twee platen boven de tombe, uit gelijk materiaal, van gelijke hoogte en met hetzelfde ornament als die der voorzijde, oorspronkelijk de twee korte zijden der sarkofaag hebben bekleed, doch bij de plaatsing in de tegenwoordige nis, daarvan zijn afgenomen.

Want vroeger stond dit monument elders. Van Goor verhaalt (bl. 27): »Hij [Jan II] verkoor zijn begraafplaats in de kerk te Breda aan 't hooge koor, voor het H. Sacrament, onder een verheven toetsteenen zerk, waarop zijn beeltenis gehouwen legt; welke Tombe naaderhand bij Hendrik, graaf van Nassau, verplaatst is recht tegenover daar die plag te staan, om redenen dat hij aldaar 't Sacramenthuisken deed bouwen.»

Als Jan II zelf zijn begraafplaats koos, dan behoort dat »hooge koor» nog aan de vroegere kerk van vóór 1410, tenzij men aanneme òf dat met den bouw van het nieuwe koor reeds onder Jan's bestuur begonnen was — volgens Van Goor werd dit in 1410 voltooid — òf dat Jan, die in 1394 overleed, van de bouwplannen zijns opvolgers geweten heeft, die volgens Gramaye in 1410 den bouw van het nieuwe koor begon. Maar deze beide onderstellingen hebben geen grond. Ten andere is het niet waarschijnlijk dat Jan 16 jaren op een monument heeft moeten wachten. We mogen dus aannemen, dat het monument in de vroegere kerk heeft gestaan en, evenals dat van Jan I, naar het nieuwe gebouw is overgebracht.

Daarna is het nóg eens verplaatst, onder Hendrik III, en dus vóór 1538, in welk jaar Hendrik overleed, en na 1525, toen met den bouw van den omgang der absis werd begonnen ¹⁾. Waar heeft het monument vóór deze (tweede) verplaatsing gestaan? — Volgens Van Goor »recht tegenover» de plaats waar wij het nu zien. Maar »recht tegenover» heeft bij Van Goor een eigenaardige beteekenis: op blz. 82 zegt hij dat »recht tegenover» de tombe van Jan II het monument van Renesse staat. Dit nu bevindt zich tegen den middelsten afsluitingswand van absis en omgang, en is, als men voor de tombe van Jan II staat, niet eens zichtbaar. Méér aanwijzing geven de schilderingen op den afsluitingswand schuin tegenover de nis, waarin thans het monument is geborgen. Deze schilderingen hebben betrekking op het H. Sacrament en schijnen de plaats aan te duiden waar, in het presbyterium, het »Sacramenthuisken» werd gebouwd.

De gevolgen dezer verplaatsingen en wat het monument verder nog te lijden had maken de gissing naar zijn oorspronkelijken vorm en toestand min of meer gevaarlijk.

1) Kalf, blz. 85.

Toch willen wij wijzen op de afbeelding in »Grand Théâtre Sacré du Duché de Brabant'' 1) van een monument, dat eertijds in den kooromgang der Kathedraal van Mechelen stond en opgericht was voor zekeren Van Hoelen, gezegd Mirabelle, en diens vrouw Maria van Ghistelles (zie fig. 7). Volgens het opschrift overleed die van Hoelen 9 Augustus 1375 en Maria op 10 Maart 1425 2). Het grafteeken werd op stadskosten besteld en het beeldwerk ervan opgedragen aan Jan Keldermans, den oudsten vertegenwoordiger van dit kunstenaars-geslacht, in 1391 of 1392; maar de polychromie is eerst in 1415 of 1416 uitgevoerd 3).

De versiering in dit monument komt treffend met die der tombe te Breda overeen: de medaillons met vierpassen en wapenschilden vinden we op beide in gelijke vormen en in gelijk aantal. De pilaster in het midden van het front zal te Mechelen evenmin gestaan hebben als te Breda, waar, volgens de prenten van Erlinger en Immink, zich nochtans óók een pilaster moest bevinden. Zulke ornamenten immers kende, of gebruikte althans, de gothische tijd niet; ook laat de structuur der tombe die niet toe: de voorwand toch is uit vijf platen zóó te zamen gezet, dat de fijne versiering der zwikken in één onverdeeld stuk kon gekapt worden, en dat tevens de voegen tusschen de platen — boven en onder het midden der medaillons — tot de voor het oog minst merkbare afmetingen werden teruggebracht. — Omgekeerd zal de afwezigheid van elk ornament in de zwikken tusschen de medaillons op de teekening der Mechelsche tombe, geen bewijs kunnen zijn voor de afwezigheid ervan op het monument zelf. Een onderzoek naar de fragmenten in de sousterrains van het Cinquantenaire te Brussel leidde tot geen resultaat.

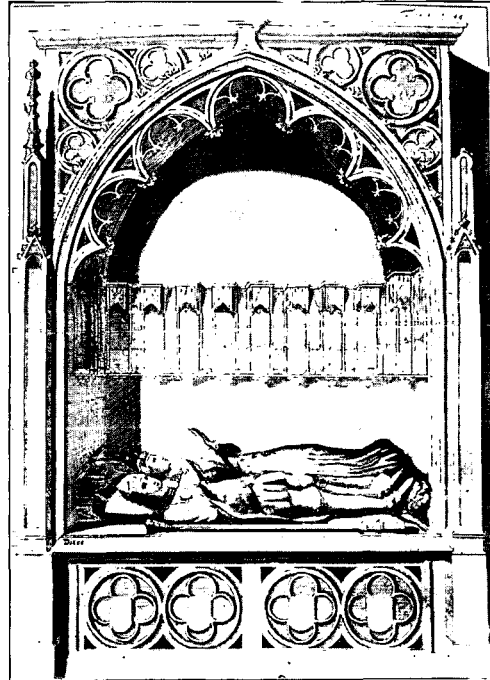

Fig. 7.

Of nu de tombe van Mechelen, die, in 1391 of '92 begonnen, zeker wel in 1393 of '94 gereed is gekomen, tot model heeft gediend van die te Breda, welke in Jan's sterfjaar 1394 zal besteld geweest zijn? En of verder dezelfde Keldermans, die het beeldhouwwerk voor het monument van Mirabelle

1) Tom. I, pag. 48.

2) Volgens »Grand Théâtre enz.'' t. a. p., overleed Van Hoelen in 1405 en is de tombe derhalve uitgevoerd tijdens het leven van beide echtgenooten. Dit lijkt onwaarschijnlijk omdat het op stadskosten geschiedde.

3) Zie »Annales d. l. Société d'Arch. de Bruxelles'', VIII, p.p. 63—64. Cfr. Em. Neefs: »Hist. d. l. peinture et d. l. sculpture à Malines'' II, p. 15.

maakte, óók belast is geworden met de ontwerping of uitvoering der tombe van Jan II? — daarop is met geen beslissend ja of neen te antwoorden. Als de twee platen, die wij thans boven diens sarkofaag zien ingemetseld inderdaad de oorspronkelijke bekleeding der zijwanden hebben gevormd, dan heeft deze niet, gelijk die van Mirabelle, met drie zijden in een nis, maar minstens met drie zijden vrijgestaan. Ter bekleeding van de andere, lange zijde kunnen die twee platen niet gediend hebben, wijl dan tusschen het tweede en derde medaillon een dubbele rand zou hebben gestaan, wat op de voorzijde niet het geval is.

Ook is niet uit te maken of een nis, gelijkend op die van het monument te Mechelen, tot het oorspronkelijk geheel te Breda heeft behoord. Zoo ja, dan zal die bij de eerste verplaatsing, met den muur der oude kerk, verdwenen zijn. Toch lijkt mij de rechthoekige opening in het onbewerkte vlak van het baldakijn, thans naar den beschouwer gekeerd, erop te wijzen, dat dit baldakijn deze bestemming niet oorspronkelijk heeft gehad; maar wellicht tegen den platten wand eener nis heeft gehangen, als eerste eener kortere of langere rij baldakijnen, gelijk we op de afbeelding der Mechelsche tombe zien.

R. LIGTENBERG O. F. M.

DE NIEUWE CATALOGUS VAN HET MAURITSHUIS. — REPLIEK.

Het vorig nummer van dit tijdschrift bevat een kritiek, zelfkritiek en aanvullingen van Dr. C. Hofstede de Groot op den »Catalogue raisonné 1914» van het Mauritshuis. Weliswaar verklaart de schrijver, dat zijn opmerkingen niet als blaam bedoeld zijn, maar die bladzijden vol aanvullingen en verbeteringen moesten toch op hen, die het boek niet kennen, den indruk maken dat er al te veel aan den arbeid ontbreekt.

Ik zal de laatste zijn, om tekortkomingen in dit omvangrijke werk te ontkennen en ik aanvaard gaarne die opmerkingen, welke tot verbetering van den catalogus kunnen leiden. Tot inzending van opmerkingen wordt in het voorbericht zelfs opgewekt. Maar Dr. Hofstede de Groot's kritiek is zóó eenzijdig, dat zij, naar het mij wil voorkomen, den goeden naam van den catalogus schaadt. Immers zijn opstel bevat noch een karakteristiek van den inhoud van het boek, noch een globale opsomming van de aangebrachte aanvullingen en verbeteringen, noch ook een juiste opgave der tekortkomingen, aangezien niet gemaakte fouten als zoodanig worden aangemerkt.

Nóode missen wij een zij het nóg zoo korte vermelding van de allervoornaamste nieuwe vondsten van anderen (Moes, Van Biema, Gower, 't Hooft, Dr. Dirksen, Chamberlain, Dr. Barnouw) en van Bredius en mij (handteekening van den De Man, wapen op den Memlinc, enz.). Een enkel woord over de uit de uitgebreide depôt-lijst te concluderen schifting zou, in verband met onze museumbelangen in het algemeen, in het »Bulletin» toch zeker wel op zijn plaats zijn geweest. In de plaats daarvan zijn reeksen kleine fouten vermeld, waardoor die opmerkingen van Dr. de Groot, die van werkelijk belang zijn en die ik gaarne aanvaard, in de verdrukking zijn geraakt.

Het heeft mij eenigzins bevreemd, in Hofstede de Groot's opstel verbeteringen aan te treffen van fouten in den catalogus van 1914, die reeds in den catalogus van 1895 blijken te zijn gemaakt. Waar ik van alle kanten (vooral van Bredius en wijlen Moes) voortdurend mededeelingen van nieuwe vondsten alsook van fouten in den catalogus van 1895 ontving, had ik dit ook, althans in geval van belangrijke details zooals dat van den Royal Prince, mogen verwachten van de zijde van Dr. Hofstede de Groot, die een der bewerkers is van de vorige editie. Ook een nieuwe vondst als die betreffende den Jacob Savery zou mij vóór het afdrukken van den catalogus even welkom zijn geweest als b.v. het nieuwe bewijs voor de juistheid der Maerten de Vos-attributie, dat mij door Dr. Dirksen werd gebracht — om slechts één voorbeeld uit vele te noemen.

Ik kom thans tot mijn tegenwerpingen tegen die opmerkingen van den schrijver, welke ik ongegrond acht. Op de *drukfouten*-noot ga ik niet in, want het zou mij even gemakkelijk vallen, uit den catalogus van 1895 even zoovele drukfouten aan te halen. Voor de grap zij, als tegenhanger van mijn »premier" in plaats van »grenier", slechts deze genoemd: Goltzius' Minerva heeft in den catalogus van '95 »la tête couverte d'un masque" in plaats van d'un »casque"! Het is eenvoudig ondoenlijk, om een werk van *zulk* een omvang fouteloos te houden. In den catalogus van 1895 is zelfs de alfabetische volgorde in de war: Ruisdael, Ruysdael, Ruysch.

Dat de Heer Nardus thans te Suresnes woont, weet ik, maar het eene geschenk aan het Mauritshuis deed hij, toen hij te Arnouville woonde, het andere toen hij te Vincennes verbleef. Ik kan niet geacht worden op de hoogte te zijn van de meerdere of mindere tijdelijkheid van de woonplaatsen van hen, die iets aan 't Museum schenken. Lord Huntigfield's woonplaats heb ik uit de literatuur over het onderwerp geput.

Hetgeen ik bedoel met de »ancienne attribution" van den Holbein No. 275, behoeft voor den lezer heusch geen »raadsel" te zijn. Ziehier hetgeen er staat (let wel: sub verbo Holbein en dus a priori reeds aan diens meester toegeschreven): »Ce tableau est considéré par les uns comme une oeuvre originale de Holbein, par les autres comme une copie d'après lui et par d'autres encore comme du au pinceau d'un maître contemporain de Holbein. M. Bredius le croit une oeuvre du Maître de la mort de Marie et le compare avec une Madone peint par celui-ci et faisant partie de la collection Crernin à Vienne (No. 60). Nous croyons que ce tableau merveilleux n'est ni l'oeuvre de ce maître, ni une copie d'après Holbein. *En gardant provisoirement l'ancienne attribution*, qui pourrait être juste, nous inclinons à croire qu'il s'agit d'une oeuvre d'un maître allemand contemporain de Holbein." M.a.w. ik blijf voorloopig het portret onder Holbein vermelden omdat die er nog 't dichtst van alle schilders bij staat en de juistheid van die *oude* attributie niet zóó geheel uitgesloten schijnt. Maar ik voor mij zoek intusschen in de richting van een Duitschen Holbein-tijdgenoot. — Dat is toch, dunkt me, duidelijk genoeg. — Het zinnetje »cela n'est pas certain" is het gevolg van een onbegrepen zinsnede uit de geschreven Sweerts-biografie van Bredius, die door een vergissing is blijven staan in het zetsel. — Bij het wegvallen van een titel, gelijk bij het »Memento Mori" etc. is het eenvoudigste

middel om de fout te herstellen het opzoeken in het nummerregister. Werkelijk, men komt daar met een beetje goeden wil wel uit, evenals uit de gewraakte »klakkeloosheid» in het levensschetje van Slabbaert, reeds door mijzelf onder de errata op blz. 527 verbeterd. De mondelinge mededeeling op blz. 115 behoort bij het eerste noot-teeken en heeft niet betrekking op iets wat reeds in den catalogus van 1895 gedrukt was. Het tweede noot-teeken moet vervallen. De andere gewraakte mondelinge mededeeling is mij eveneens wel degelijk gedaan, nl. door den ter plaatse genoemden kolonel Wagner, die blijkbaar ook niet wist, dat het »Algemeen Nederlandsche Familieblad» van den tienden Julij achttienhonderd drie en tachtig, nummer eenenveertig, bladzijde twee, kolom twee, het belangrijk nieuws reeds had bevat.

Thans kom ik tot datgene waarin ik in zake de toeschrijvingen niet met den Heer Hofstede de Groot accoord kan gaan. In No. 10 »Beeldemaker, Vossejacht» zie ik geen karakteristieken Hondius. Ik heb wel aan Hondius gedacht, maar vergelijking o.a. met de schilderij der collectie Delaroff bracht mij er toe, diens auteurschap van het schilderij in het Mauritshuis te ontkennen. Ik zal in de volgende uitgave zetten: *toegeschreven* aan Beeldemaker, want op dezen lijkt 't m.i. meer op dan op Hondius. Totdat de ware maker gevonden wordt.

No. 631. Govert Flinck. Christus als hovenier. Dat het een gewijzigde copie naar Rembrandt is, zegt de catalogus eveneens (»copie modifiée d'après le tableau de Rembrandt de . . .»). Ik kan beslist tegenspreken, dat de letters, die erop staan, een verhaspeld monogram R f zouden voorstellen, zooals Hofstede de Groot meent. Er staat zeer duidelijk Gt F, zooals het facsimile in den catalogus aangeeft, en die letters zijn noch verhaspeld, noch nieuw. »Er is geen spoor van aanwijzing, dat het door Govert Flinck zoude gemaakt zijn» zegt Dr. Hofstede de Groot. Hiertegen veroorloof ik mij, juist deze signatuur voor zulk een spoor te houden, waarbij ik nog voeg een tweede, in den catalogus ter plaatse aangegeven »spoor», nl. den catalogus der veiling van Reenen, den Haag 7 Juni 1820, die schilderijen bevatte, afkomstig uit de nalatenschap van Paulus Potter. In dien catalogus wordt de schilderij onder No. 22 als »door G. Flinck» vermeld. Het lijkt mij dus niet zoo gewaagd, het schilderij (dat trouwens sedert zijn komst in Mauritshuis (1900) steeds Flinck heeft geheeten) G. Flinck te doopen.

De kans op juistheid der toeschrijving aan Claes Hals van No. 623 van den catalogus is grooter dan Dr. de Groot meent. Het schilderij was eerst anoniem, maar Bredius vond er steeds veel verwantschap in met het werk van Harmen Hals. Daarom werd het weldra als »toegeschreven» aan C. Hals gecatalogiseerd, totdat Bredius verscheiden acten vond, door Claes Hals op precies dezelfde wijze met dezelfde letters C H ondatteekend. Van toen af heette het stuk zonder meer Claes Hals. Er was voor mij geen reden, om van deze attributie af te wijken.

No. 134, Jacob Ruisdael, Strandgezicht. De Heer Hofstede de Groot begint aldus: »de schrijver houdt dit schilderij bij wijze van vraag voor een oude copie. Deze vraag kan niet beantwoord worden, indien men niet de beide andere voorstellingen van hetzelfde

onderwerp kent. De schrijver doet dit niet en nu komt het mij eenigszins onvoorzichtig voor onder deze omstandigheden een dergelijk oordeel uit te spreken." Hiertegenover stel ik de vraag, of een museumdirecteur, een twijfelachtig geval ontmoetende op het gebied zijner speciaal-studie, niet bij wijze van vraag die kwestie ook in den catalogus mag stellen. Immers ja toch! Bovendien: men kan wel degelijk een schilderij voor een oude copie houden, ook al kent men geen andere oude voorstellingen van hetzelfde onderwerp. Mijn oordeel is in dit geval vooral gebaseerd op jarenlange nauwkeurige bestudeering van het schilderij in het Mauritshuis, aan de echtheid waarvan naar ik meen Bredius het eerst heeft getwijfeld, en dat ook naar mijn meening de vergelijking met authentiek werk van Ruisdael niet kan doorstaan. Ik zie er nergens zijn hand in. In den catalogus zeg ik, na te hebben vermeld, dat Dr. Hofstede de Groot alle drie de voorstellingen voor eigenhandig houdt: »pourtant, dans notre tableau, il y a des faiblesses (p. e. dans les figures, dans le ciel, dans la perspective etc.) qui nous font croire qu'il s'agit d'une ancienne copie. Le tableau de la collection Thiem, dont nous connaissons la photographie, a une perspective très exacte, un dessin plus correct," enz. Ik heb langzamerhand genoeg echte strandjes van Ruisdael gezien, om te kunnen volhouden, dat het strandje in het Mauritshuis niet goed genoeg voor Jacob Ruisdael is. Zijn de beide andere het ook niet, dan is het best mogelijk, dat het origineel nog onbekend is of niet meer bestaat¹⁾.

De aanvullingen op de levensbeschrijvingen, door Dr. Hofstede de Groot gegeven, zullen den bewerker van het meerendeel dier biografieën, Dr. Bredius, zonder twijfel welkom zijn. Hetgeen door Dr. de Groot gezegd wordt aangaande Verstralen, komt, op een kleinigheid na, op hetzelfde neer wat in den catalogus geconcludeerd wordt. Dr. H. d. G.'s onderstelling, dat Verstralen, in plaats van 1630, 1603 gedateerd zou hebben, is evenwel wat al te ver gezocht. De meest eenvoudige conclusie is toch immers, dat de Verstralen, dien men in de oorkonden vindt, niet identiek is met den schilder van het winterlandschapje.

Naar aanleiding van De Groot's derde rubriek, de »opmerkingen over de schilderijen en de daaraan toegevoegde aantekeningen", merk ik op, dat m. i. de aantekeningen in den catalogus veel te uitgebreid zijn. Zij waren het reeds in de uitgave van 1895 en moesten het blijven in die van 1914, omdat de voorbereiding tot deze uitgave reeds lang geleden was begonnen en veranderen van systeem de verschijning nog meer zou hebben vertraagd.

Betreffende de in genoemde rubriek gemaakte opmerkingen zij nog het volgende gezegd:

No. 266. Willem van Haecht. Het sub No. 5 vermelde schilderij wordt in den catalogus gezegd te zijn bij Sir Cuthbert Quilter. Ik meende te weten, dat de erven het terug hadden gekocht en had dus eigenlijk niet moeten zeggen »appartenant à Sir C. Q.," maar: »collection Sir C. Q. †". Het zal Dr. H. d. G. wellicht interesseeren, dat de terug-

1) Dr. Bredius deelt mij mede, dat hij er van overtuigd is, dat het schilderij der collectie Thiem het origineel is. Bredius kende het reeds voordat het verpoetst werd. Er stond toen bovendien een mooie echte handteekening van Jacob Ruisdael op.

gehouden schilderijen (o.a. de mooie Hals) zijn bij Sir Cuthbert's dochter, Mrs. Vivian, the Hill House, Belstead, Ipswich.

Voorts wordt gevraagd, waarom ik onder No. 15 niet vermeld, dat het origineel der daar bedoelde schilderij zich in 1895 bij Jos. Monchen bevond. Antwoord: omdat de mededeeling daaromtrent in den catalogus van 1895 onjuist was. De schilderij, thans eigendom van den Heer C. Lunsing Scheurleer, geeft dezelfde voorstelling maar is anders van compositie.

No. 53. Jan van der Heyde. De copie bij Porges, door Dr. Hofstede de Groot genoemd, is mij wel bekend¹⁾ maar ik vond haar niet de moeite van 't vermelden waard. Ik heb zelfs de vermelding van uit artistiek oogpunt veel waardevoller copieën achterwege gelaten, b.v. de Zwart's copie naar Rembrandt's officierskop, Jacob Maris' copie naar den Simeon van Rembrandt.

No. 579. Rembrandt. Rustende reizigers. Zeer zeker zou het bezwaar van het te groote aantal personen zijn opgelost, indien het verhaal ontleend bleek aan het bedoelde apocriefe evangelie. Maar dan zou het bezwaar blijven, dat er een paard op staat en geen ezel. Zoolang handhaaf ik dus mijn wijziging van »Rust op de vlucht'' in »Rustende Reizigers''.

No. 166. Jan Steen. De hoenderhof. Dr. H. d. G. zegt, dat ik Six' opstel had moeten citeren, en dat hij 't niet met Prof. Six eens is. Welnu, ik citeer Six' opstel ter plaatse uitdrukkelijk (blz. 354), zeg in de noot op de daaraan voorafgaande blz., dat het kasteel *niet* is Honselaarsdijk en zeg in de schilderij-beschrijving »une petite fille''. Uit alles blijkt derhalve zonneklaar, dat ik noch Six' Honselaarsdijk-hypothese aanvaard, noch zijn meening deel, dat het kind Willem III zou voorstellen.

No. 402. J. Vermeulen. Stilleven. Ik geloof niet, dat het ontstaan van diens stillevens zóó laat moet worden gesteld als Dr. H. d. G. wil (1660—70). Wel kan het later worden gesteld dan de catalogus aangeeft, maar zóó laat toch niet, eerder 1630—1650. Dat Dr. H. d. G. de eerste is geweest, die de schilderij aan Vermeulen toeschreef, was mij onbekend. Ik zal dit in de Holl. uitgave veranderen.

Ten slotte wil ik nog even terugkomen op hetgeen ik boven over den opzet van den catalogus zeide. Ik bedoel, dat men, op dezen weg doorgaande, zich al te veel zal gaan verliezen in aantekeningen en meer en meer de kans, om aan de beschrijvingen esthetische opmerkingen toe te voegen, zal zien verminderen. Zooals de catalogus thans is, is hij een alleruitvoerigste inventaris met zeer belangrijke inedita in de biografieën en uitvoerige kritische opmerkingen achter de schilderijbeschrijvingen. De drukkosten zijn hoog en de catalogus moet daarom, wil de verkoopprijs niet exorbitant zijn, een groote oplaag hebben, waarvan een lange tusschenpooze tusschen de edities het gevolg is. Het middel om aan dit bezwaar te ontkomen is: kleiner oplagen zonder prijs-

1) Ik heb er o.a. met Dr. Hofstede de Groot vóór gestaan op de tentoonstelling in den Jardin des Tuileries, eenige jaren geleden.

verlaging en dus minder omvangrijke catalogi, die, telkens na eenige jaren opnieuw verschijnend, behalve de beschrijvingen slechts de wetenschappelijke resultaten op biografisch en stijlcritisch gebied geven in uiterst beknopten vorm, verder verwijzend naar de literatuur. Voorts zou de herkomst van elk stuk slechts *zeer* kort moeten worden vermeld. De literatuur kan, zoo men wil gecentraliseerd worden door het jaarlijks in een uitgave vereenigen van die notities betreffende kunstenaars en kunstwerken in het Museum, welke voor kunsthistorici van belang zijn. Deze uitgave zou bij wijze van museumbulletin verkrijgbaar kunnen worden gesteld, als aanvulling op den catalogus. — Wie meer wil weten kan zich dan tot de Directie wenden en desgewenscht haar gegevens in de bibliotheek van het Museum raadplegen. Eindelijk zouden de prent- en fotografievermeldingen in den catalogus op een minimum teruggebracht moeten worden, hoewel de Directie natuurlijk daarvan behoorlijk bijgehouden lijsten moet bezitten.

Een aldus besnoeide catalogus zou eindelijk nog door bekorting der beschrijvingen veel aan leesbaarheid kunnen winnen, terwijl aan die beschrijvingen voorts leven zou moeten worden ingeblazen door esthetisch karakteriseerende opmerkingen, die thans vrijwel geheel ontbreken. Ik maak mij sterk, dat op deze wijze iets te bereiken valt, dat frisscher is en veelzijdiger en wetenschappelijk niet minder bruikbaar.

W. MARTIN.

BOEKBESPREKINGEN.

Wij ontvingen ter aankondiging: D. S. van Zuiden, *De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage van af hunne komst tot op heden*. Drukkerij Levisson, 1913.

De schrijver behandelt uitvoerig de geschiedenis der Joodsche gemeente en van de verschillende vereenigingen en stichtingen, welke te 's-Gravenhage daarmede in verband staan. Een afzonderlijk hoofdstuk is door den Heer S. Seeligman hieraan toegevoegd over het geestelijk leven en de Hebreeuwsche typographie in Den Haag. De eerste bijeenkomsten der Joden werden gehouden ten huize van Abraham Boas in de sint Jacobstraat en in 1720 werd aan de Voldersgracht de eerste synagoge gesticht, die in 1724 gereed kwam en tot 1844 dienst deed, toen de tegenwoordige synagoge werd geopend, waarnaast in 1878 eene tweede synagoge werd gesticht.

Uit de oude synagoge werden overgebracht de Arke, waarvan het bovenstuk in 1739 werd geschonken, de koperen kronen, afkomstig van de Portugeesche synagoge, eenige oude wetsrollen, vazen en koperen armen. De verdere meubileering en de voorhangen dateeren uit 1844.

Het boekwerk is met zorg gedrukt en versierd met afbeeldingen van synagoge en begraafplaats en met de portretten van een aantal parnassijns en bekende leden der Haagsche gemeente.

Etsen van Rembrandt. — Door de directie van de Koninklijke Stearinekaarsenfabriek »Gouda» te Gouda is als reclame-uitgaaf eene serie van drie portefeuilles met reproducties naar etsen van Rembrandt verkrijgbaar gesteld, met tekst van J. Philip van der Kellen Dz. De reproducties zijn vervaardigd door Gebrs. van Leer en op de bekende goede wijze uitgevoerd. De te reproduceeren etsen zijn door den Heer Van der Kellen gekozen uit het Rijks-prentenkabinet; elke portefeuille bevat 12 reproducties, Bijbelsche voorstellingen, portretten en landschappen.

Bij de erven F. Bohn te Haarlem is verschenen een »Führer durch das Frans Hals Museum», van de hand van J. O. Kronig. In een kort bestek wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de Haarlemsche school, waarbij in het bijzonder de aandacht wordt gewijd aan de in het museum aanwezige schilderijen, waarvan er 64 zijn afgebeeld.

Het is een vlot geschreven gidsje, dat ook goed is uitgevoerd en in een handig formaat. De clichés zijn echter voor het meerendeel te klein en de op grooter schaal gegeven details van enkele schilderijen doen nog te meer betreuren, dat de overige clichés zoo peuterig klein zijn uitgevoerd.

CATALOGUS VAN VOORWERPEN in het Stedelijk Museum »De Lakenhal» te Leiden.
Leiden, G. F. Théonville.

De sedert eenigen tijd uitverkochte oudere oplaag van den Catalogus van het Leidsch Stedelijk Museum is thans vervangen door een nieuwe. Het is een aangename taak dit smakelijke boekje, waaraan Mr. Dr. J. C. Overvoorde zijn beproefde krachten wijdde, in het kort aan te kondigen voor de lezers van het »Bulletin».

De inleiding, die zeer beknopt de geschiedenis van het Museum resumeert, geeft tevens duidelijk het program, dat bij de catalogiseering werd gevolgd; een program, dat zich had aan te passen aan de bijzondere omstandigheden, waaronder deze uit zooveel heterogene bestanddeelen bestaande verzameling werd gevormd.

Het was een verstandig idee den in 1908 verschenen Catalogus der schilderijen niet weer opnieuw bij 't geheel, dat daardoor een onhandig formaat zou gekregen hebben, in te lijven. Zoo toch is de tweeledigheid van dit Museum, dat aan den eenen kant van algemeen belang voor de Nederl. kunstgeschiedenis is, maar aan den anderen kant zulk een zeldzaam volledige collectie van rein locale antiquiteiten bergt, opnieuw vooropgesteld. Het gaat dus hier enkel om de rubrieken: I. plaatsbeschrijving, II. stadsbestuur, III. belastingen en heffingen, IV. krijgswezen, V. rechtspraak en politie, VI. gezondheidsdienst, VII. armwezen, VIII. onderwijs, IX. kerkwezen, X. handel, XI. gilden en neringen, XII. kunst- en handwerk, XIII. verkeer te water en te land, XIV. vereenigingen, XV. familielevens, XVI. kleeding, XVII. woning, XVIII. meubelen, XIX. vaatwerk, XX. genotmiddelen en spelen, XXI. geschiedenis, XXII. Hoogeschool, XIII. omgeving van Leiden.

Men ziet, deze indeeling, die natuurlijk niet onaantastbaar is, zal heel wat hoofdbreken gekost hebben, en heeft ten minste het voordeel van bruikbare orde te scheppen in dezen chaos van dingen, waaronder maar zeer weinig zijn, die uit een oogpunt van kunstwaarde belang opleveren. Op deze wijze worden dergelijke voorwerpen, die maar een zeer bescheiden deel van het kapittel beschavingsgeschiedenis, waartoe men ze gewoonlijk rekent, illustreeren, toch bruikbare documenten voor dengene, die zich op de hoogte wil stellen van het onderdeel dier cultuurgeschiedenis, dat men zeden en gewoonten zou kunnen noemen. Te meer daar zorgvuldig bewerkte registers het opzoeken mogelijk maken.

Ik zeide: de indeeling is niet onaantastbaar en kan dat niet zijn, waar de rubrieken zulk een groote marge hebben. Zoo zijn onder gilden en neringen (3 Hallen) stukken gebracht als een groote schoorsteenboezem en een dennenhouten tafel, die men wellicht onder woning en meubelen zou zoeken. Zoo staan onder »Volkskunst» — een rubriek, waarvan hier niemand ooit recht begrijpen zal wat ze eigenlijk beteekent — papieren knipsels, die zeker op zichzelf beschouwd knutselwerken van geen hoogere orde zijn dan »haarwerken», die echter elders vermeld zijn. Ook over de onderverdeelingen zou men van meening kunnen verschillen. De beteekenis van »vechtwapens» is niet al te duidelijk. Bedoeld zijn waarschijnlijk oorlogswapens of krijgswapens. Maar men kan over dergelijke woorden twisten en zal, naarmate men zichzelf er in werkt, beseffen, dat de moeilijkheden dikwijls onoverkomelijk blijken.

Zoo wil ik er dan ook nog liever ten slotte op wijzen, dat de afdeelingen kerkboeken en Leidsche drukken aan uitvoerigheid van omschrijving zeker niets te wenschen overlaten en dat de enkele nummers, waaronder dingen vermeld staan, wier uitvoering ze tot de werkelijke kunstnijverheid doet behooren, zoowel onder de meubelen als onder de sieraden en elders toch ook behoorlijk tot hun recht komen.

Alles samengenomen kan men de verzameling en den schrijver gelukwenschen met dezen Catalogus.

Zestien goede autotypiën, waarvan de schikking soms wel wat stillevensachtig is uitgevallen, wat echter bij den aard der verzameling past, versieren de uitgave.

Utrecht.

W. VOGELSANG.

KORTE BERICHTEN.

Musea.

Stedelijk Museum te Rotterdam. — In de Raadsvergadering van 7 Mei l.l. kwam te Rotterdam aan de orde het voorstel van B. en Ws. om op het Henegouwerplein een Museum van Oudheden en Kunstnijverheid te stichten en daarvoor een crediet van f 500.000 beschikbaar te stellen.

De tegenwoordige opstelling in de veel te kleine en sombere vertrekken onder het Museum Boymans vond uit den aard geen verdediger, doch wel bleken er ernstige bezwaren

te bestaan tegen de wijze, waarop B. en Ws. zich eene oplossing voorstelden. De heer Verheul behandelde principieel de bezwaren, verbonden aan de combinatie van beide musea en wilde het Kunstnijverheidsmuseum verbinden aan de Academie voor kunsten en technische wetenschappen, die in eene middelbare technische school zal hervormd worden, en wees tevens op de reeds aanwezige verzameling van het Museum van Land en Volkenkunde. Later verdedigde Mr. S. Muller Fzn. in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant» de splitsing der niet bijeenbehoorende musea.

Na uitvoerige discussie werd op voorstel van den heer Gerritsen besloten om B. en Ws. uit te noodigen om nader advies uit te brengen omtrent de samenvoeging der musea en in afwachting hiervan de verdere behandeling van het voorstel aan te houden.

Tegen het plaatsen van de twee musea in één gebouw bestaat minder bezwaar, indien dit wegens de plaatselijke omstandigheden gewenscht wordt; doch dan dienen beide musea verder ook volkomen gescheiden te blijven en elk onder een zelfstandig beheerder geplaatst te worden. Beiden, zoowel het Museum van Oudheden als het Kunstnijverheidsmuseum hebben te Rotterdam hun reden van bestaan en beiden kunnen zich tot interessante musea ontwikkelen, doch de goede ontwikkeling hiervan wordt van den beginne af in gevaar gebracht door de samenvoeging onder één hoofd. Het Museum van Oudheden is nog slechts in een stadium van eerste ontwikkeling en voor de kunstnijverheid moet nog zelfs de kern gevormd worden. Beide verzamelingen hebben de volle werkkraft nodig van een deskundig beheerder en de eischen voor den beheerder te stellen zijn voor beide musea te verschillend, dan dat verwacht mag worden, dat één persoon en de noodige werkkraft, en de noodige speciale kennis in zich zal vereenigen, die vereischt worden om deze musea op te voeren tot eene hoogte, geëvenredigd aan de plaats, die Rotterdam als havenstad bekleedt.

Daarvoor is meer nodig dan het beschikbaar stellen van een zoo belangrijk bedrag voor de stichting van het gebouw en de goede wil van den beheerder.

Wij hopen, dat dit aan het gemeentebestuur aanleiding zal geven om nader kennis te nemen van de uitvoerige beraadslagingen door den Bond gewijd aan de inrichting der musea en dat Rotterdam hierdoor behoed zal worden van te vervallen in de fout, waaronder zoovele andere musea gebukt gaan, met name van de samenvoeging van niet bijeenbehoorende onderdeelen en het hinken op twee gedachten, waardoor of een deel of het geheel der verzameling belet wordt om tot volle ontwikkeling te komen.

J. C. OVERVOORDE.

Meppel. — Te Meppel is opgericht de vereeniging »het Schultehuis», tot instandhouding van historische bouwwerken en voorwerpen.

Aangekocht is hiervoor het Schultehuis te Wanneperveen, door den heer B. Houwink Hzn. te Meppel, voor de som van f3000 en f500 voor den inventaris, tot groote spijt van antiquairs, die toen fabelachtige prijzen gingen bieden.

Dit en andere huizen zullen tot musea worden ingericht, alwaar alles zal worden verzameld wat voor de historie der steek van belang is.

Een obligatieleening van f25.000 zal worden uitgegeven, terwijl met zeer groote waarschijnlijkheid ook steun van rijk, provincie, gemeente etc. kan worden verwacht.

Het bestuur zal bestaan uit de autoriteiten in Meppel en omstreken, terwijl de burgemeesters uit omliggende gemeenten zijn benoemd tot adviseerende leden.

Het huis zal tegen entrée ter bezichtiging staan. Er is alle kans, dat de regeering de restauratie voor haar rekening neemt.

N. R. Ct. 12 Mei 1914, avb.

Museumplannen te 's-Hertogenbosch. — Men bericht ons:

De afdeeling kunsten en wetenschappen van het ministerie van binnenlandsche zaken heeft in overweging genomen om eventueel haar steun te verleen voor het herstel van het belangrijke middeleeuwsche priesterkoor der St. Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch en wel in verband met het plan, om in voornoemde kerk een museum op te richten voor kerkelijke oude kunst.

Deze kerk werd in 1533 door de orde der Kruisheeren gebouwd. Zij bezit een zeer fraai choor, in laat-Gothischen stijl gebouwd boven een tongewelf, dat over de rivier de Dieze geslagen is. In 1601 werd tegen dit choor een hoog schip, en nog later hier-tegen weer een dwarsarm opgetrokken. De pastorie heeft een merkwaardigen gevel uit 1619.

Utrecht. — Het voormalig Catharyne-convent is door den Raad beschikbaar gesteld voor museum van kunstnijverheid en daaraan verbonden onderwijsinrichting. B. en Ws. hebben overwogen of het gebouw kon dienen voor een centraal kunstmuseum, maar zij meenen, dat hiertoe het voormalige convent van St.-Agnes en het Nicolaas-kerkhof een grootere en meer brandveilige ruimte biedt.

In het Catharyne-convent worden voor de verzamelingen de boven- en beneden-kruisgang ter beschikking gesteld en voor het onderwijs een aantal zalen op de verdieping.

Bouwwereld, 17 Juni 1914.

Den 12^{en} April l.l. is te *Vlissingen* het Stedelijk Museum heropend in het door Mevr. van der Broeck—van Os hiertoe geschonken huis in het Bellamypark.

Den 17^{en} Januari 1890 werden eenige lokalen in het raadhuis afgestaan voor eene oudheidkamer, hoofdzakelijk op aansporen van de Heeren W. van Os en Kalbfleisch en later werd deze verzameling geplaatst in den gevangentoren, welke echter te vochtig bleek om als museum te dienen.

Voorburg. — »Hofwijck». Het beschamende feit, dat een buitenlander ruim f20.000 schonk voor een zoo Nederlandsch belang als de aankoop en het herstel van Huygens' buitenop trek, waarvoor Nederlanders eerst na heel veel moeite een f10.000 bijeen brachten,

schijnt in zoover prikkelend te hebben gewerkt, dat na het bekend worden van die milde gift, het geld wat ruimer is gaan toevloeien. Op de vergadering van den Ned. Oudh. Bond te Breda kon de heer Hofstede de Groot althans mededeelen, dat er nog slechts f5000 te kort kwam.

Monumenten.

Balgooi. — Te Balgooi Wychen staat een oude toren, meer dan zes eeuwen oud. Laten wij hem restaureeren, zei de burgemeester op advies van den minister in de jongste raadsvergadering. Neen, zei de raad, afbreken is veel voordeeliger. Wij kunnen onze wegen er mee verbeteren. En zoo zal het geschieden. Prozaïsch, niet waar? De vreemdeling, die lust zou gevoelen Balgooi te bezoeken, zou er kunst en geschiedenis in letterlijken zin in het slijk vertrap vinden.

N. R. Ct.

Naar de »N. R. C.» mededeelt heeft de gemeenteraad zijn besluit tot slooping ingetrokken tengevolge van den aandrang door de Regeering, Gedep. Staten en Heemschut uitgeoefend.

Delft. — De oude St. Hubertustoren, staande nabij het Duivelsgat te Delft, een der weinige bij de ontmanteling der stad Delft voor de hand van den slooper gespaarde historische bouwwerken, welke zich thans in zeer desolaten toestand bevindt, zal binnenkort gerestaureerd worden en ingericht tot clubgebouw van de roeivereeniging »De Delftsche Sport».

Het ontwerp voor de restauratie van den toren en voor den bouw van de nieuwe bootenbewaarsplaats, is uitgevoerd door den heer van Megeren.

N. R. Ct. 15 April.

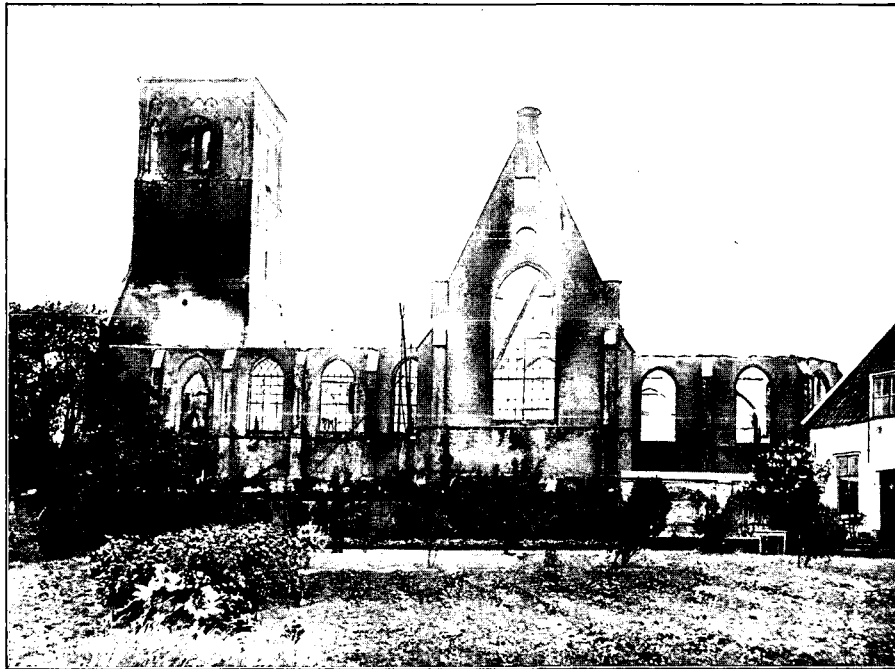
Wachthuisje aan de voormalige O. L. Vrouwepoort te Maastricht. — Naar aanleiding van het adres van het Kerkbestuur der O. L. Vrouweparochie te Maastricht aan het gemeentebestuur aldaar om over te gaan tot amotie van het aan de gemeente toebehoorend wachthuisje werd door het bestuur van den Bond een adres gericht aan het gemeentebestuur om hiertoe geen verlof te geven in verband met het oudheidkundig belang van dit gebouwtje.

Het bestuur ontving hierop den 1^{en} Mei l.l. van B. en Ws. bericht, dat besloten is om het gebouwtje in zijnen tegenwoordigen vorm ter plaatse te behouden. Aan het slot van dit schrijven melden B. en Ws.: »Met genoegen kunnen wij U mededeelen, dat Uw steun in den vorm van een warm pleidooi voor behoud zeer veel heeft bijgedragen tot de genomen beslissing, deshalve wij U verzoeken onzen dank te aanvaarden voor de door U in deze verleenden steun en getoonde belangstelling.»

De Ned. Herv. kerk te Streefkerk. — Den 6^{en} Mei l.l. werd wederom een belangrijk bouwwerk vernield door het onvoorzichtig omgaan met vuur, al heeft de beruchte loodgieterspot hieraan ditmaal waarschijnlijk geen direkte schuld.

De Nederl. Herv. kerk te Streefkerk dateert grootendeels van kort na den brand van 1572, alleen het onderstuk van den toren stamt nog van den ouden bouw uit het tweede kwart der 15de eeuw, waarop in de 17de eeuw een bovenstuk met ballustrade en twee boven elkander geplaatste achtkante open koepels met bal en windwijzer is aangebacht. In het oude onderstuk, dat bij den laatsten brand behouden bleef, vindt men nog een steenen kruisgewelf.

De kerk was bij den herbouw van kleine IJselsteenen gebouwd en werd gevormd door een schip zonder zijbeuken met transept, koor en bijkoor. Het schip was vijf travees lang, waarvan er twee den ingebouwd en toren omsloten. Het was gedekt door een laag

De Ned. Herv. kerk te Streefkerk, na den brand.

segmentvormig tongewelf met trekbalken, die op schoren rustten. De transeptarmen sprongen ter breedte van twee travees buiten het schip uit en het koor met bijkoor waren twee travees diep en werden driezijdig gesloten. Koor en bijkoor werden gescheiden door 2 met bogen verbonden pilaren met achtkante kapiteelen en basementen.

De kerk was rijk versierd met gesneden houten meubelen, waaronder eene preekstoel met boogpaneelen en rijk gesneden fries uit 1655, een eenvoudig doophek uit de 2de helft der 17de eeuw met koperen doopboog (midden XVIII) en twee gedraaide koperen kandelaars. Aan de binnenzijde van het doophek was in 1678 een voorstuk met boogpaneelen en eierlijst aangebracht. Verder vond men er een rijk gesneden heerenbank met het wapen van Meiboom uit het eind der 17de eeuw, een polderbank met boogpaneelen,

eierlijst en gesneden fries uit 1668 en een fraai orgel afkomstig uit de Remonstrantsche kerk te Rotterdam en ongeveer 15 jaren geleden hierheen overgebracht.

Zeer rijk was ook het koperwerk, dat met het houtwerk bij den brand grootendeels is verloren gegaan. De zeer fraaie groote kroon met 2 rijen van acht lichten en bekroond met een dubbele adelaar, was een geschenk van Klaes Gerritse en Jannetje Jans uit 1656 en de drie andere kroonen, ook elk met 2 rijen van 8 lichten, waren elk met drie schildjes versierd en dateerden uit \pm 1700. Verschillende kleine blakers op de banken verlevendigen het interieur van de kerk.

Onder de zerken waren te vermelden die van Lijntje Pieters uit 1656, van Ds. Wilhelmus van den Poel, ov. 1664, en zijne echtgenoot Barbara van Tricht, ov. 1704 en een zerk met wapen uit 1664.

De thans gesmolten torenklok was ongeveer 93 c.M. hoog en 126 c.M. breed en was versierd met een rand met een vogel en een dubbelen adelaar, en met het wapen van Renes baron de Mai. Het randschrift luidde: Verbum domini manet in aeternum. Wouter Both end Eppe van der Arck hebben mi goten tVtrecht 1638.

Naar wij vernemen bestaat het plan om de kerk weder op de oude muren, die grootendeels bij den brand intact bleven, te herbouwen.

Het kerkzilver werd buiten de kerk bewaard en heeft niet door den brand geleden.

Verkwanselen van kerkelijke oudheden. — Kort na elkander bevatte de »N. R. Ct.» een tweetal advertenties, die een eigenaardig licht werpen op de belangstelling van sommige kerkbesturen voor de aan hunne zorgen toevertrouwde oudheden.

De eerste advertentie luidde aldus (20 Februari 1914):

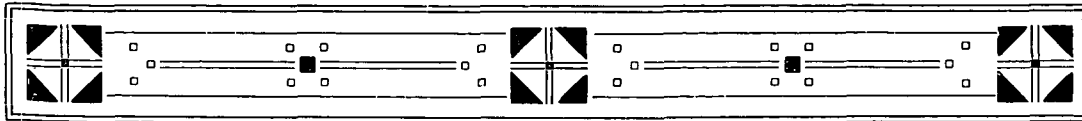
Kerkkroon uit de 17de eeuw, massief koper, renaissance stijl, benevens *antieke boltafel* door een kerkvoogdij *te koop aangeboden*. Brieven, No. 6630, bureau dezer Courant.

Het kerkbestuur voelde blijkbaar eenigszins het droevige van dit geschacher in antiquiteiten, die toch wel voor de naastbetrokkenen de meeste waarde moeten hebben, en schroomde althans daarbij zijn naam te noemen. Verder nog ging het kerkbestuur van Streefkerk door openlijk zijn adres te vermelden in de navolgende advertentie, welke reeds vóór den brand verscheen:

Te koop aangeboden een antiek Avondmaalstel (geen zilver) en eenige andere *oudheden*. Inlichtingen te bekomen bij de Kerkvoogdij te Streefkerk.

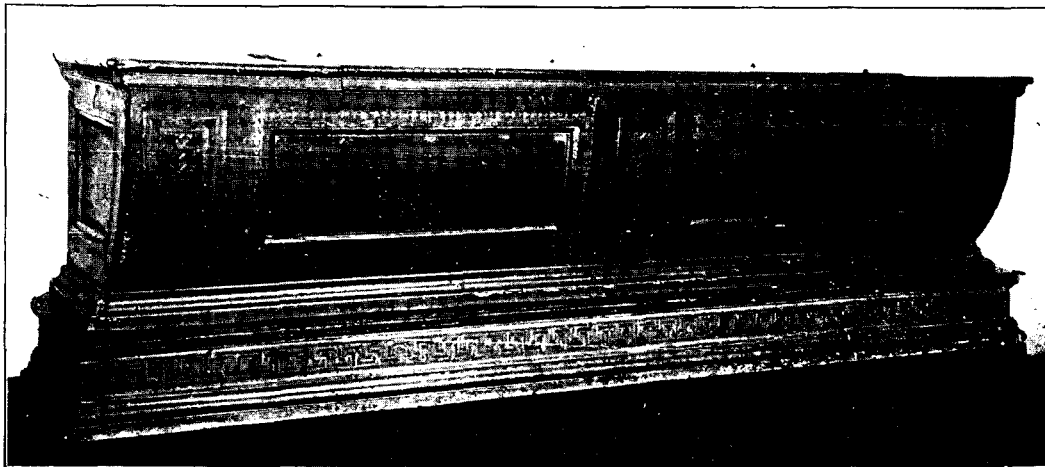
Deze berichten spreken voldoende voor zich zelf en wij hebben nog slechts hieraan de vraag toe te voegen, hoe lang de Nederlandsche regeering nog mag wachten met het indienen van een wetsontwerp tot bescherming van monumenten?

De in de eerste advertentie genoemde oudheden bleken toe te behooren aan de Herv. Kerk te Nieuwerkerk in Zeeland, waar men uit de opbrengst een deel wenschte te bekostigen van de uitgaven voor een nieuw orgel en voor betere verlichting van de kerk. Door bemiddeling van ons bestuurslid den Heer Mr. W. Polman Kruseman werden de voorwerpen aangekocht voor het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.

AANWINSTEN NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Eenige vrienden van het Nederlandsch Museum hebben de meubelverzameling verrijkt met een zeer mooie Toscaansche »cassapanca» uit het einde van de 15de eeuw. Het is een meubel, dat men beschouwen kan als een overgang tusschen een »cassa» en een

Afb. I. Italiaansch werk uit de 15de eeuw.

»cassapanca», tusschen het loutere bergmeubel dus en het bergzitmeubel. Een »sitttekist» zou men een dergelijke kistbank in dien tijd bij ons genoemd hebben. Nog heeft deze »sitttekist» geen rug- en zijleuningen, zooals bijv. de cassapanca, welke zich reeds in het museum bevindt, maar hij is toch duidelijk als zitmeubel bedoeld, aangezien de voorwand van de eigenlijke kist boven het voetstuk, waaraan hij bevestigd is, naar binnen buigt om ruimte aan de beenen van den zittende te geven. Afbeelding I vertoont de kistbank, zoo gefotografeerd, dat men zich het best een voorstelling van den vorm kan maken, doordat men ook den eenen zijwand ziet, maar de rustige indruk, dien dit mooie, met groote bescheidenheid versierde meubel maakt, wanneer men zich er midden voor plaatst en den eenvoudigen vorm, de harmonische vlakverdeling, het fijne inlegwerk en de rijkheid der toch nooit te drukke profielen, ten volle kan waarnemen, die indruk gaat bij een op dergelijke wijze genomen photo wel eenigszins verloren. De cassapanca is, als de meeste groote Italiaansche meubelen uit de 15de en 16de eeuw, vervaardigd van notenhout met binnenwerk

van populierenhout. Als wandmeubel bedoeld, is hij aan de achterzijde vlak en onversierd. De gewelfde voorwand, de vlakke zijwanden en de drie plinten van het voetstuk vertoonen fijn inlegwerk, dat o. a. de paneelen omsluit, en wel in den vorm van vlechtwerk, perspectivisch geslingerd lint, aan een staaf geregen blokjes en meanderrand, alles in dezelfde kleur als de kist, ingelegd in zwarten fond. De paneelen worden ingesloten door rondgeprofileerde lijstjes, terwijl om het vlechtwerk, dat de stijlen versiert, ingelegde randen schijnprofielen vormen, waardoor het lijkt of de stijlen, die de paneelen insluiten, zelf ook van paneeltjes zijn voorzien. Dat de zitplank van de »sittékist» slechts over het grootste deel van zijn lengte, en niet in zijn geheel als opklapbaar deksel dienst doet, bewijst nog bovendien

Afb. II. Italiaansch werk uit de 16de eeuw.

noemt. Het bankje, dat afbeelding II weergeeft, is van notenhout met goud beschilderd op een bolusgrond. Het goud is nog ten deele goed bewaard. Zooals veelal bij dergelijke Italiaansche meubelen, die als wandmeubel zijn gedacht, is de beeldhouwde versiering op de wangen naar één zijde aangebracht. De achterzijde van het meubeltje is dan ook geheel onversierd gelaten. Vertoont de voorste wang aan de voorzijde in de volle modelleering van de tweede helft der 16de eeuw een mascaron tusschen geknikte voluutkrullen, welke op leeuwenklauwen steunen, de achterwang geeft aan zijn naar voren gekeerde zijde, hier zonder mascaron en zonder leeuwenklauwen, toch een soort projectie van het ornament van de voorwang te zien; wat vóór zwaar gemodelleerd is, is achter slechts

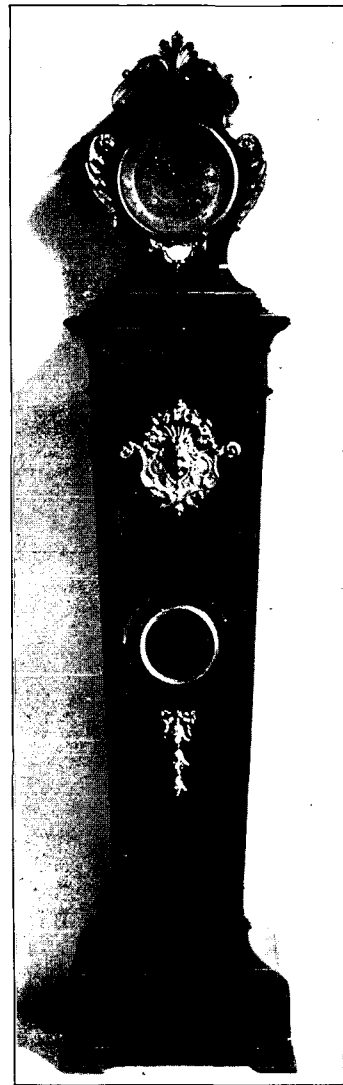
dat dit meubel als een cassapanca en niet als een gewone kist is te beschouwen. Een dergelijke kistbank bezit ook, gelijk men weet, het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn (afgebeeld in W. von Bode, Die Italienischen Hausmöbel, blz. 12, fig. 16). Beide cassapanca's toonen in hun eerder fijne dan forsche verhoudingen duidelijk hun nog vijftiende-eeuwsch karakter.

Na dit vroeg-renaissance-meubel kunnen we, als tweede aanwinst in de verzameling, van een laat-renaissance-meubel, eveneens Italiaansch, melding maken, een stuk dat men reeds barok — natuurlijk in den goeden zin van het woord — kan noemen. Het museum heeft namelijk in bruikleen gekregen een schabel zonder leuning, van den vorm dien men met een Duitsche benaming vaak een hokker

met ingegrifte profiellijnen aangegeven. Deze eigenaardigheid treft men meer bij Italiaansche meubelen aan, ja het komt immers voor dat de achterpooten van een meubel slechts geschilderd de motieven weergeven, welke op de voorpooten gebeeldhouwd zijn. Men zie o.a. den Italiaanschen fauteuil in onze meubelverzameling.

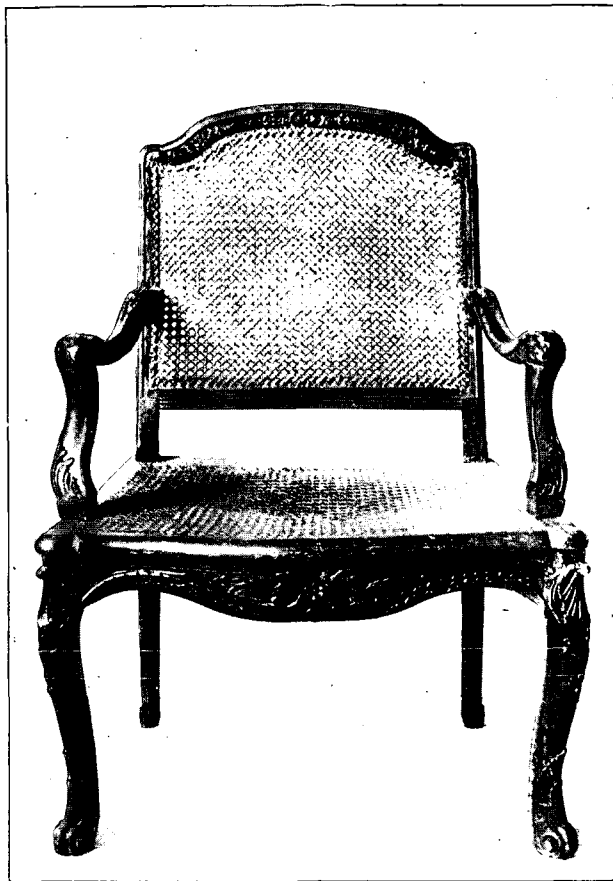
In het ornament van de schabel, speciaal in dat van de voorwang, vinden we reeds in al zijn onderdeelen datgene, wat zich pas een honderd jaar later in het noorden zal ontwikkelen. Sterk barok van compositie en lijn toch, als bij ons pas omstreeks 1700, is dit beeldhouwwerk. De geknikte voluutkrullen, begrensd door breede profielranden, die vakken van samengestelden vorm inlijsten, het mascaroon met kam, de neerhangende schelp daarboven, ze zijn met de om de voluten buigende bladen allen motieven, zooals we die omstreeks 1700 in het beeldhouwwerk van den tijd van Lodewijk XIV vinden. Het mascaroon zal dan gewoonlijk vriendelijker kijken, veelal ook een vrouwenmasker zijn, het geheel zal minder fors en van een minder zware houtsoort zijn gesneden, maar in de steenbeeldhouwkunst van dien tijd vinden we toch zeer zeker deze vormen terug.

Toevallig kunnen we hier onmiddellijk een meubel uit den tijd van Lodewijk XIV laten volgen. Afbeelding III toont een Fransche klok uit het einde van de 17de eeuw, een nieuwen aankoop van het museum. Hier vinden we eveneens een mascaroon — ditmaal van verguld brons als appliek op de schacht van het voetstuk aangebracht. Het vertoont duidelijk zijn Fransch karakter. Echt Fransch zijn ook de haast menschelijke vormen van onze klok. Als een kop zit het uurwerk op de schouders van den piédestal. En slank is het meubel als alleen een Fransch meubel kan zijn. Hoe geheel anders zijn hier de verhoudingen dan bij een Oud-Hollandsche klok. Als veelal bij klokken uit dien tijd is het ornament niet in hout, maar in brons en koper uitgevoerd. De photo toont duidelijk hoe in het zwarte finer koperen biezen op de profielen en ter omlijsting van de vlakken zijn ingelegd. Deels zijn deze lijstjes geprofileerd, deels glad of voorzien van parelrand. Het verdere ornament is evenals het mascaroon als bronzen applieken aangebracht. Julien Le Roy is de maker van deze klok, de horlogier die niet enkel om zijn goede uurwerken beroemd was, maar van wien men weet dat hij ook zocht naar goede vormen voor zijn klokkasten. En onze klok kan, dunkt mij, daarvan getuigen.

Afb. III.
Fransch werk. Stijl Lodewijk XIV.

De verzameling der meubelen is voorts, eveneens door aankoop, een Franschen fauteuil en een dito stoel rijker geworden. De fauteuil (afbeelding IV) vertoont sterker dan de exemplaren, die tot heden in het museum waren, het karakter van het Regentschap. In vorm ontloopt deze niet veel den armstoel, eveneens uit den tijd van het Regentschap, dien het museum reeds eerder aankocht, maar het ornament — de fijne bloemslingertjes in nog geheel symmetrische plaatsing tusschen lijnen, die, al veel fijner, echter toch nog Lodewijk XIV-lijnen

Afb. IV. Fransch werk. Stijl van het Regentschap.

in de herinnering roepen — draagt duidelijk het kenmerk van den overgangstijd tusschen den stijl van Lodewijk XIV en dien van Lodewijk XV. Beide armstoelen vertoonen intusschen de meer voorkomende tegenstelling dat de eene, die dichter bij het Lodewijk XIV staat door zijn vroeger ornament en nog grooter aantal rechte lijnen — te weten: de twee zijranden van de zitting en de onder- en zijranden van de rugleuning — reeds geen verbindingskruis meer tusschen de pooten heeft, terwijl dit bij de andere, die al asymmetrisch versierd is, nog wel het geval is. Onze nieuwe armstoel vertoont nu zijn beukenhout, in de was gezet, maar sporen van verf laten nog de oude kleur zien, waarschijnlijk een groenachtig crème.

Het andere Fransche meubeltje, een stoel, die nog zijn oude, maar niet meer heel mooie beschildering van lichtgroen met grijs heeft bewaard, vult de meubelen uit den tijd van Lodewijk XVI aan. Wel bezat het museum al een tabouretstoel, maar deze kon moeilijk

als voorbeeld voor den gewonen Lodewijk XVI-stoel dienst doen. Intusschen vertoont de nieuw aangekochte, zooals dat vaak bij stoelen uit dien tijd voorkomt, toch overeenkomst met den tabouretstoel, en wel in de verbinding van zitregel en leuning, een verbinding, die bij beiden noodzakelijk is om een nog ronde zitting met een reeds rechten rug te combineeren.

Wat den tijd betreft staat tusschen deze twee stoelen een gemarketteerd tafeltje. Het herinnert aan het Lodewijk XV-schrijftafeltje met vuurscherm uit de verzameling, maar vertegenwoordigt met zijn sterker gebogen pooten een later stadium van dien stijl.

ELISABETH NEURDENBURG.

VERSLAGEN.

Elfde jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumenten 1913. — Het belang van dit jaarverslag wordt zeer verhoogd door de toevoeging van een uitvoerigen Catalogus van de boeken en tijdschriften, welke op Nederland betrekking hebben. Aan de samenstelling van dezen Catalogus heeft de adjunct-secretaris, Dr. E. Haslinghuis, zeer veel zorg besteed.

»De verzameling fotografieën van monumenten nam weder geleidelijk toe; zij bestaat thans uit 2258 negatieven en 3337 foto's, tegen 2001 en 3004 aan het eind van het vorig jaar. Tot de belangrijkste aanwinsten behooren de fotografieën naar een tweetal kunstvoorwerpen uit de O. L. Vrouwekerk te Maastricht, die zich thans te Rome bevinden in de bijzondere schatkamer der Vaticaansche basiliek van St. Pieter. Het zijn twee gouden relikkruisen, die na de opheffing van het Kapittel der O. L. Vrouwekerk, door een der kanunniken, Pastoor Lijnsens, in 1837 aan Paus Gregorius XVI zijn geschonken.»

Wij nemen de uitvoerige beschrijving uit het verslag over, daar helaas geen afbeeldingen van deze belangrijke voorwerpen het verslag illustreeren.

»Het eene kruisje, volgens overlevering van Constantijn den Groote afkomstig, doch stellig niet ouder dan de zesde eeuw, is bevestigd in een staurotheca, een met gemmen bezet, gedreven goud triptykje, waarvan de achterkant met plantornament en de binnenzijde der luikjes met de beeldjes van Jezus en Maria en de heiligen Demetrius, Mattheus, Barnabas, Timotheus, Pantelemon en Timon zijn versierd. Terzijde van het kruisje staat Constantijn, en er omheen zijn parels en geëmailleerde medaillons aangebracht met Grieksche inscripties, twee jambische disticha, waarin de beteekenis van het kruis geprezen en een zekere Joannes als de maker er van genoemd wordt.

Het tweede kruis is thans helaas in een glazen stolp geplaatst (die wegens de verzegeling niet verwijderd mocht worden) en ontsierd door een paar engelenfiguren, te Rome er aan toegevoegd. Het heeft den vorm van een patriarchaal kruis en vertoont aan den voorkant fragmenten van het kruishout in een met gestempelde rinceaux versierde, gouden omranding. De achterkant, op dergelijke wijze omlijst, heeft een Grieksch opschrift, in alexandrijnen, waaruit blijkt dat een Keizer Romanos het deed maken, en is versierd met kleine gedreven medaillons, waarin de busten van Jezus en Maria, Michaël en Gabriël en Keizer Demetrius. Dit met enkele cabochons en parelen versierde kruis, dat, volgens een weinig betrouwbare oorkonde, door Keizer Philip II van Zwaben aan de kerk van O. L. Vrouw geschonken zou zijn, is Byzantijnsch werk, en dagteekent vermoedelijk uit de elfde eeuw.»

Over den stand der werkzaamheden wordt bericht, dat de uitgave van den voorloopigen inventaris van Zuid-Holland, door Mr. Overvoorde bewerkt, dit jaar kan worden tegemoet gezien. De inventaris van Gelderland is geheel, die van Overijsel gedeeltelijk door den heer Hoefer voltooid. Voor Groningen en Friesland zal de heer Peters de noodige gegevens verstrekken. De provincie Noord-Brabant is gedeeltelijk geïnventariseerd.

Voorts vermeldt het verslag, dat de secretaris met de bestudeering der monumenten van Maastricht zoover gevorderd is, dat hij met het schrijven van den tekst kan aanvangen.

De heer Hoefer, die de Commissie vertegenwoordigde bij het Congres voor monumentenzorg en heemschut te Dresden en ook als afgevaardigde de vergadering der bestuurders van Duitsche »Denkmalarchive» bijwoonde, bracht van beide bijeenkomsten uitvoerige verslagen uit, die als Bijlagen I en II aan het Verslag zijn toegevoegd. Op de vergadering liet de Directeur van het Saksische monumentenarchief zich zeer waardeerend uit over de inrichting van het Bureau, dat hij eenige jaren geleden bezocht en roemde »die mustergültige Anordnung» harer verzamelingen. »Ook elders blijkt de inrichting van het Bureau en hare werkwijze de aandacht te hebben getrokken, want de Belgische regeering zond Prof. Dr. Ad. de Ceuleneer, dien zij belast had met de voorbereiding van de instelling eener Belgische Commissie voor de monumentenbeschrijving, naar 's-Gravenhage ter bestudeering van een en ander.»

In het afgelopen jaar is de Commissie herhaaldelijk opgetreden om te waken voor het behoud van belangrijke monumenten. Daar dit ingrijpen om verschillende redenen niet altijd tot gunstige resultaten leidde, geeft de secretaris der Commissie nogmaals den dringenden wensch te kennen, »dat de Overheid ook in Nederland — als in welhaast alle andere staten van Europa en zelfs in vele minder-beschaafde landen — door wettelijke bevoegdheid in staat zij te waken voor de instandhouding en het goede onderhoud der kunstwerken uit het verleden.»

Museum en school voor kunstnijverheid te Haarlem. Verslag over het jaar 1913. — Een plan tot reorganisatie van het Museum is in voorbereiding om, zoodra eenige lokaliteiten door verplaatsing van het Handelsmuseum van het Koloniaal Instituut naar Amsterdam vrijkomen, deze onmiddelijk volgens het opgemaakte plan te kunnen inrichten. Enkele beschouwingen over de decoratieve en de ambachtskunst lichten het reorganisatieplan eenigermate toe.

De reorganisatie van de school voor kunstnijverheid heeft dit jaar door de oprichting eener bouwkundige afdeling haar beslag gekregen. Door het organiseeren van maandelijksche tentoonstellingen (ja zelfs meerdere in één maand) tracht de volijverige Directeur de belangstelling, niet alleen der leerlingen maar ook der Haarlemsche inwoners, levendig te houden.

Tot de belangrijkste behooren:

De tentoonstelling van ikatweefsels afkomstig van het eiland Soemba. Deze verzameling werd door belangstellenden te Rotterdam aangekocht en aan het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam ten geschenke aangeboden.

Voorts de tentoonstelling van geschilderde glasramen, ontworpen door Johan Thorn Prikker en uitgevoerd door G. Heinersdorff te Berlijn, die voor de »Drie-koninkerk» te Neuss bestemd zijn en ten slotte de belangrijke tentoonstelling van moderne medailles en plaquettes, welke zoowel door Nederlandsche als buitenlandsche artisten en verzamelaars waren ingezonden.

Eenige afbeeldingen van werkstukken der leerlingen, sierlijke buffelhoornen lepeltjes van Jules Vermeiren en een Buddha beeldje illustreeren dit met zorg uitgevoerde verslag.

Verslag van het Friesch Museum te Leeuwarden over het jaar 1913. — De Conservator deelt in zijn verslag mede, dat in het Museum eene retrospectieve afdeling voor het boerenbedrijf zal worden ingericht. Door schenking en aankoop is het Museum in het bezit gekomen van ouderwetsch Friesch karngerei o. a. een volledige karmolen, kaasbereidings werktuigen enz. Hoewel het vormen eener dergelijke afdeling zeer is toe te juichen, zoo vragen wij ons af, of het verzamelen van dergelijke voorwerpen niet ligt op den weg van het Openlucht Museum.

Voorts werden voor het Munt- en Penningkabinet op de veiling Wigersma, mede met steun van particulieren, bijna alle op Friesland betrekking hebbende stukken, die in de collectie ontbraken, aangekocht. Behalve eenige gouden Byzantijnsche en Merovingische munten uit de terpen, werd ook »de unieke goudgulden van hertog George van Saksen, als bewindhebber van Friesland (1504—1515)» voor het Museum verworven.

Tot slot zij vermeld dat behalve eenige schedels, nog »twee gestempelde stukken terra-sigillata uit fabrieken te Rhein-Zabern, een gouden bracteaat uit Ferwerd, een kleine beschilderde potscherf uit Hichtum, een soort vaatwerk, dat in het Museum nog niet vertegenwoordigd was», tot de belangrijkste terpvondsten behooren.

Sint-Bernulphusgilde. Verslag over de jaren 1901—1912. Een verblijvend verschijnsel mag het voorzeker genoemd worden, dat na veeljarige onderbreking, het Bernulphusgilde wederom een verslag harer werkzaamheden het licht heeft doen zien. Na een kort overzicht der lezingen gehouden op de vergaderingen van 1901—1908 en eene beschrijving der verschillende studiereizen (de reis naar Neuss en het bezoek aan de tentoonstelling te Düsseldorf in 1902 worden uitvoerig besproken) volgt eene uiteenzetting der redenen van de kwijning van het gilde. Na den dood van den stichter-deken, de ziel van het gilde, Mgr. G. W. van Heukelum, wiens gouden priesterfeest en uitvaart door Dr. A. Jansen in symphathieke bewoordingen herdacht worden, heeft het gilde zijn werkzaamheden geheel gestaakt.

Op initiatief der heeren Dr. A. Jansen, L. Fock, W. Mengelberg en A. J. van Rossum werden in Mei 1911 plannen tot reorganisatie van het gilde besproken, die tot hare herleving geleid hebben. Van de eerste daaropvolgende jaarlijksche algemeene vergadering in Sept. 1911 en het bezoek aan Utrecht en Jutphaas wordt uitvoerig verslag uitgebracht, terwijl fraaie afbeeldingen, o.m. van de Utrechtsche kerken, het artikel illustreren.

Verslag van het Museum »de Lakenhal» te Leiden, over het jaar 1913. — Onder de aanwinsten worden vermeld: zeventien schoorsteentegels van gebakken aarde met ingedrukte figuren, afkomstig van het perceel aan de Kaiserstraat n°. 3; een groote bierpot van bruin gebakken aarde, versierd met een geornamenteerd randje en geribde banden met het wapen van Leiden en het jaartal 1686, voorts een roodaarden pot op 3 pootjes, te Noordwijk opgegraven, waarin zich eenige zilveren munten bevonden (van 1571 en

ouder datum) en ten slotte eenige gevelsteen en verschillende bronzen en zilveren penningen.

De overige gelden werden besteed tot aflossing van voorschotten van de Vereniging Rembrandt voor aankopen in 1912.

In het afgelopen jaar werden drie tentoonstellingen gehouden; twee van teekeningen en prenten uit den atlas van het Gemeente-Archief en één van photographieën naar schilderijen van Gerrit Dou naar aanleiding van de herdenking van diens geboortedag.

De in 1914 gereed gekomen Catalogus werd reeds elders in dit Bulletin besproken.

Verslag van het Museum van Oudheden te Nijmegen over het jaar 1913. — Door overname en aankoop van kasten en vitrines hoopt de Commissie in de gelegenheid te zijn de belangrijke ethnographische collectie Beyens, op doelmatige wijze te kunnen exposeeren.

Dank zij de verhooging van subsidie door B. en W. met f300 werd de Commissie in staat gesteld uit de collectie-Le Maistre eenige zeldzame, op den vrede van Nijmegen (1678) betrekking hebbende gedenk- en legpenningen aan te koopen.

Tot de belangrijkste aanwinsten moeten voorts gerekend worden: een beitel van serpentijnsteen gevonden bij den »Plasmolen» en verschillende bonte kralen van blauw, geel, bruin en zwart glas. Ook de atlas werd met eenige teekeningen en prenten van Nijmegen en omgeving en portretten van bekende inwoners verrijkt.

Verslag van de Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior» te Zaandijk over 1911—1912. — De Bibliothecaris schrijft o.m. »Onder de aanwinsten moet in de eerste plaats vermeld worden het geheele archief van het voormalig Brand-assurantie-contract van oliemolens en ladingen aan de Zaan, welk contract, opgericht in 1727, in het najaar van 1912 werd ontbonden wegens de in de industrie zoo veranderde omstandigheden.»

De Atlas werd verrijkt met eenige teekeningen van verdwenen oude gevels te Zaandam.

De heer Honig betreurt het, dat de fondsen niet toereikend zijn om op veilingen te koopen. Zoo was het hem niet mogelijk twee portretten van bekende Zaanlanders voor het Museum te verwerven.

In het Verslag over het jaar 1913, dat inmiddels is verschenen, vinden wij vermeld, dat de afdeling kleederdrachten met eenige fraaie zijden kasekientjes en wagden werd verrijkt, terwijl ook voor den atlas en de bibliotheek eenige portretten en boekwerken werden verworven.

Tegelijkertijd mochten wij het 2de deel van den Catalogus der verzameling »Jacob Honig Jz. Jr.» ontvangen, waarin de schilderijen, voorwerpen, betrekking hebbende op

huiselijk en maatschappelijk leven, handel en nijverheid, kleederdrachten, penningen enz. beschreven zijn.

Het eerste deel van dezen Catalogus verscheen in 1900: »de Boekerij» en bevatte »de beschrijving van de boeken en geschriften, die door Zaanlanders zijn geschreven of over de Zaanstreek handelen».

De nieuwe Catalogus, met eenige photo's geïllustreerd, ziet er verzorgd uit. De korte omschrijvingen der voorwerpen zijn veelal met verklarende toelichtingen voorzien. De indeeling is zeer overzichtelijk; alleen zou dunkt ons, een meer systematische rangschikking der voorwerpen, naar den aard der materie, als aardewerk, glaswerk, meubels enz. in afd. IV: Voorwerpen betrekking hebbende op het huiselijk maatschappelijk leven enz. te wenschen geweest zijn.

Verslag van het Museum van Oudheden te Groningen over het jaar 1913. — Onder de belangrijke stukken, die aan het Museum geschonken werden, zij in het bijzonder vermeld, de fraaie zandsteen Lodewijk XV-gevelversiering met deur en balkon, afkomstig van het afgebroken huis »'t Hof». Tevens deelt de Commissie mede, dat zij door de welwillendheid van den heer Isaac Israëls, die bereid is verschillende voorwerpen uit de nalatenschap zijns vaders af te staan, in staat is gesteld, een gedenkkamer voor Jozef Israëls in te richten.

Verslag over den toestand van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen over het jaar 1913. — De aankopen bestaan voornamelijk uit eenige belangrijke munten, penningen en prenten van Zutphen en de Graafschap. Door de secretaresse werden in het afgelopen jaar tien tentoonstellingen, hoofdzakelijk van schilderijen, georganiseerd. Ter herdenking onzer onafhankelijkheid werden in Juli en Augustus prenten en historische voorwerpen van Zutphen en de Graafschap uit de 18de en begin der 19de eeuw geëxposeerd.

■ ■ ■ ■ ■

□ BOEKBESPREKING. □

CATALOGUS VAN HET PROVINZIAL-MUSEUM IN BONN, »Gemäldegalerie, vorwiegend Sammlung Wesendonck», bearbeitet von Direktorial-Assistent Dr. Walter Cohen¹⁾.

Het in Nederland en aan Nederlanders veel te weinig bekende Museum te Bonn bergt naast zijn schatten van Romeinsche kunst- en cultuurgeschiedenis een kleine maar uiterst belangrijke verzameling schilderijen en beeldhouwwerken uit Christelijke tijden, die gedurende eenige jaren onder het energiek toezicht stond van den Direktorial-Assistent Dr. Walter Cohen, den bekenden schrijver der studiën over Quintijn Matsijs. Het is een geluk, dat deze kundige conservator, wien men met wijs beleid zekere vrijheid van gestie

1) Mit 103 Tafeln. Preis 2 Mark, Bonn 1914, Kommissionsverlag von Friedrich Cohen.

niet onthield, thans nog vóór zijn vertrek naar Dusseldorf, waar hij met Dr. Koetschau zal samenwerken, den Catalogus der schilderijen-verzameling heeft afgeleverd.

In het geheel omvat de collectie thans een aantal van over de driehonderd werken der Duitsche, Nederlandsche en Italiaansche school, wanneer men de in bruikleen gegeven verzameling Otto Wesendonck (223 schilderijen) en de 72 stukken, die de Koninklijke Musea te Berlijn volgens haar decentraliseerend principe afzonderden, mederekent. Natuurlijk is deze eenigszins bonte samenstelling van zoo verschillende bron in den Catalogus slechts in de Voorrede aangegeven, terwijl verder de schilderijen eenvoudig alphabetisch behandeld zijn en de weinige Franschen en Spanjaarden eveneens in dit geheel zijn opgenomen.

Gewichtig is de zin in de Voorrede van den Schrijver, waarin hij een toelichting geeft bij zijn wijze van behandeling van de stof »(ich) glaubte keine bessere Form geben zu können als indem ich bei der Abfassung dieses Buches Rücksicht auf die Bedürfnisse des kunstgeschichtlichen Unterrichts an der Universität nahm — daher die vielleicht gar zu reich verstreute Literaturnachweise und die kleinen Künstlerbiographien, die immer dann ausführlicher gestaltet wurden wenn es sich um seltenene Meister handelte.» Die zin klinkt als een soort verontschuldiging, die voorwaar onnoodig is, want het in de boven omschreven wijze verrichte werk is zóó verdienstelijk, dat het dit kleine boekje tot heel iets anders maakt dan tot een conscientieusen inventaris van een wel aardig maar toch niet groot provinciaal museum. Men kan er inderdaad zeer veel uit leeren. Niet alleen zijn alle bijkomstige observaties, inscripties, facsimiles van handteekeningen, maten etc. zoo volledig mogelijk meegedeeld, maar ook de Schrijvers, die zich in niet altijd gemakkelijk toegankelijke en in 't geheugen liggende tijdschriften en werken met deze meesters en hun kunst hebben beziggehouden, worden chronologisch genoemd. Het gewichtigste ten opzichte van het schilderij in kwestie wordt zeer in 't kort maar voldoende meegedeeld. Mondelinge en schriftelijke mededeelingen van kenners, voor de 17de-eeuwsche Nederlanders vooral van Dr. Hofstede de Groot, die den Heer Cohen van advies diende, zijn er steeds bij genoteerd, en de eigen opmerkingen van den saamsteller toonen, hoe hij in staat was het meerendeel van dit reusachtige materiaal zelfstandig te beoordeelen en te verwerken. Wie zich de moeite geeft aan de hand van de talrijke en zeer goede afbeeldingen een bepaalde school door te werken is in eens in den breede geïnformeerd. En nu is het wel waar, dat zulk een kunsthistorisch apparaat voornamelijk studeerenden aan de Universiteit te Bonn ten goede komt en dat de verzameling daardoor eenigszins het karakter aanneemt van de nuttige collectie te Straatsburg, maar wie ook zich buiten deze stad met dergelijke zaken bezig houdt, zal toch dankbaar zijn voor de wetenschappelijke opvatting en de voortreffelijke systematiek, waarvan iedere bladzijde getuigt.

Het kan hier geenszins mijn doel zijn enkele grepen te doen, toevoeging of correcties te beproeven, die van zelf en niet het minst door den Schrijver op den duur noodig zullen zijn, maar het is mijn bedoeling om door de vermelding en bespreking van dit handige boek, voornamelijk in Nederland, eenige propaganda te maken voor een Museum waarin zooveel interessante Nederlandsche schilderijen uit alle tijden in zoo kleine ruimte

te vergelijken zijn met allerlei tijdgenooten van elders. Ik noem maar eens voor de middeleeuwen een Pietà van Albrecht Bouts, het bekende Laatste Oordeel van den Haarlemschen Mostaert, de Hemelvaart van Maria door een imitator van Geertgen tot St. Jans, het stuk, dat ook op de Tentoonstelling in Utrecht te zien was, twee merkwaardige Scorels; voor den lateren tijd werken van Boursse, uitstekende stalen van Brekelenkam's kunst; zeer merkwaardige schilderijen van een der beginners van het Hollandsche landschap; Molijn; van Esaias van de Velde, van Heda, Boelema de Stomme e.a. meer.

Het Museum excelleert wel niet in werken van de allergrootste meesters, maar de kring, die vele om zich hadden, is hier gemakkelijk te bestudeeren. Enkele zeldzame figuren, wier identiteit slechts met moeite was vast te stellen, als Jan Boekhorst, maken het geheel kunsthistorisch interessant. En over het algemeen is de qualiteit ook van de werken uit de Duitsche, Italiaansche en andere buitenlandsche scholen zóó, dat een bezoek aan dit Museum veel meer oplevert, ook voor den buitenlander, dan verrijking van kennis met nieuwe namen en feiten. Men kan slechts de hoop uitspreken, dat de vele Bonn aandoende Nederlanders thans het Museum minder voorbijgaan, dan veelal het geval was, èn dat deze Catalogus ook voor de Directie en de Commissies waaronder zij ressorteert eene aansporing moge zijn in denzelfden geest voort te gaan, door het benoemen van een kundig ambtenaar, voorzichtige aankopen ook voor de afdeeling beeldhouwkunst te doen voortzetten, om niet te laten inslapen wat hier met zooveel energie en kennis tot leven gewekt werd. Ook een opgave van de schilderijen in dépot en een uitgebreide aanwijzing der bestaande fotografische reproducties ontbreken niet en verhoogen het belang van het hiermede aangekondigde geschrift.

Maart, 1914.

W. VOGELANG.

DERDE VOORLOOPIG BERICHT OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN.

Opnieuw verslag doende omtrent de gewelfschilderingen te Enkhuizen¹⁾, moet ik beginnen met mede te deelen dat de voorspellingen die ik meende te kunnen maken niet geheel zijn uitgekomen.

Wel is in de Zuiderkoorafsluiting het laatste oordeel afgebeeld, maar in de vakken daarnaast staan niet de verwachte onderwerpen. Vak 1 aan de Noordzijde vertoont de hemelpoort, vak 1 aan de Zuidzijde de hel, vak 2 daarnaast Eliah in den wagen met vurige paarden bespannen, die zijn mantel op Elisa laat vallen, als type van het antitype van de hemelvaart, die in den spiegel der menschelijke behoudenis ontbreken. Daarin stemt het gewelf te Enkhuizen dus met dat van Naarden overeen.

De schilderijen in dezen beuk zijn beter bewaard dan in den Noorder en het

1) Bulletin 1912, blz. 51 en 1913 blz. 87.

eikenhout is iets blanker gebleven, waarschijnlijk ten gevolge van zonniger ligging van de kap.

Ook de beide balken met hun karbeelen, die reeds schoon zijn gemaakt, hebben redelijk wel leesbare opschriften op banderollen.

S. Vijzelaar, de schilder die de dekkende verflaag verwijdert, maakte van die moeilijk te ontcijferen gothische letters opschriften, die in het algemeen betrouwbaar lijken. Ik heb die ten minste grootendeels kunnen lezen. De verdere lezing is gelukt, van den eersten balk door de hulp van den Heer J. F. M. Sterck, die mij het thans in gebruik zijnde gebed bij de inwijding van een kerk en de woorden van den hymnus mededeelde. Het gebed is uitgebreider; in het kerklied ontbreekt een woord. Die van de tweede balk herkende ik dadelijk als woorden uit het Hooglied. Opmerkelijk is daarbij dat de meeste verzen weer zijn overgenomen uit een blokboek, het Canticum canticorum. Daar ik niet in de gelegenheid was de opschriften zelf na te gaan, kan ik, waar blijkbaar fouten in het afschrift staan niet met zekerheid zeggen of die, zooals het schijnt, reeds op den balk voorkomen. In meer dan een geval lijkt het afschrift volkomen betrouwbaar, waar toch zeker een fout is.

Ik geef dus geen diplomatisch opschrift, maar een leesbaren tekst. Wat verloren ging staat tusschen [], wat ontbreekt tusschen ().

1ste balk; Westkant, karbeel: mi balk: [B]enedic domine \wedge domum istum \wedge et omnes habitantes in ea sicutque intra sanitas sanctitas \vee castitas amicitia (?) karbeel: virtus victoria onderkant karbeel: fides spes et balk: caritas benignitas temperantia patientia spiritualis \wedge et obedientia per karbeel: infinita secula.

Oostkant karbeel: Alleluia balk: [S]alve regina misericordiae \wedge vita dulcedo et [spes] \wedge nostra Salve ad te clama || mus regule filij ebe ad karbeel: [te] suspiria | (mus).

2de balk; Westkant karbeel: [Ecce] balk: [quam pulchra es et || quam decora carissima || in delicijs || statura tua || assimilata est palme et ubera tua karbeel: [uotris], onderkant, karbeel: [Videamus] balk: si floruerunt mala punica || ubi dabo tibi ubera || mea alleluia alleluia karbeel: [alleluia].

Oostkant, karbeel: [caput tuum est] balk: carmelus \wedge collum sicut turris eburnea \wedge veni dilecte mi egrediamur in agrum \wedge videamus si flores fructus karbeel: [parturiunt].

Onder den Zuiderkarbeel van den eersten balk zijn de drie haringen van Enkhuizen geschilderd. Het is dus niet onmogelijk dat tusschen karbeel en balk de onleesbare overblijfselen van schijnbare letters van den naam van den schilder zouden kunnen afkomstig zijn. Maar er staat zeker niet, zooals in het »Bulletin" onlangs, blz. 89, uit de »Nieuwe Rotterdamsche Courant" werd overgenomen H. Reik, de eerste letter lijkt een \mathfrak{A} . Uit de rest kon ik in het geheel niets maken. Een afgekorte voornaam voor een »van" zou in de XVde eeuw al even onmogelijk zijn als de spelling Reik is.

De Heer A. Dekema te Enkhuizen heeft ook thans weer eenige opnamen van

groote afmetingen gemaakt, die evenals de voorgaande voor *f*3.— per stuk bij hem te verkrijgen zijn. Van den Noorderbeuk zijn het de volgende vakken:

Noordzijde.	Zuidzijde.
*8. De krijgsknechten tegen den grond geworpen. Joh. 18. 9.	
*9. Laatste avondmaal.	*9. Mannarapen. Exod. 16.
*10. Intocht in Jerusalem. Luc. 19.	
*11. Doop in de Jordaan. Matth. 2.	*11. Naaman de Syrier van melaatsheid genezen.

***** Ook zijn de vijf vakken van de Zuiderkoornis opgenomen.

J. SIX.

EEN MOOI SCHOORSTEENSTUK.

In het voorsalon van het huis n°. 11 in de Lange Hofstraat te Zutphen, bewoond door den heer I. Vles, herinneren nog een stuc-plafond en eene schoorsteenbetimmering aan de 18de eeuw.

Het plafond, Lodewijk XV, heeft langs den omtrek op ieder der hoeken en in het midden van elk der langste zijden tusschen sierlijke krullen een mandje met fruit en bloemen. De schoorsteen in dit salon is zeer eenvoudig betimmerd, beneden aan den voorkant zit een spiegel en daarboven eene schilderij, beide door eene lijst van wingerdbladeren omgeven. Langs den ondersten rand der schilderij zijn wingerdbladeren en druiventrossen uitgestoken met in het midden eene versiering, gevormd door een muziekboek, eene viool, fluiten, enz.

Ondanks de slechte belichting der schilderij gelukte het den photograaf na een paar mislukte proeven, om er eene tamelijk goede photo van te nemen.

Naar deze photo is de hierbij gaande afbeelding vervaardigd, welke, naar ik hoop, den lezer eenig idee omtrent de kunstwaarde van dit schoorsteenstuk zal kunnen bijbrengen.

De schilderij stelt eene groep van vier personen in 17de-eeuwsche kleeding voor, twee vrouwen en twee mannen, van wie er drie om eene tafel zitten, terwijl de vierde, eene vrouw, ervoor staat. Over de tafel ligt een grijs-groen kleed.

De man op den voorgrond bespeelt eene luit. Hij draagt eene paarse broek en een blauw wambuis. Zijn hoofd is gedekt door eene soort baret met pluimveeren er tegenaan, welke door eene agrafe vastgehouden worden. Een muziekboek ligt open voor hem op tafel.

De persoon op den achtergrond, in een lichtbruin wambuis gekleed, heeft het hoofd naar links gewend en schijnt iets tot een ander te zeggen, die evenwel op de schilderij niet te zien is. Dat hij iets betoogt, kan mede blijken uit zijn vooruit gestrekten linkerarm, waarvan de hand uitgespreid en iets naar boven gericht is.

De vrouw, tusschen de beide mannen gezeten, luistert met aandacht naar het gesprek van haar buurman. Zij heeft een rood jakje aan. Voor beiden liggen twee open-

geslagen muziekboeken op elkaar. Voor de tafel staat eene vrouw met ontbloote armen. Het benedenlijf en de rechterborst heeft zij door een rood kleed bedekt, dat uitgebald voor haar lijf staat. Over de linkerborst plooit zich een geel zijden doek, dien zij met de linkerhand omhoog houdt. In de daardoor ontstane plooi draagt zij fruit. Met de rechterhand heft zij een glas omhoog, dat te halver hoogte met rooden wijn is gevuld.

De schilderij is wat teekening, kleur, belichting en groepeerling betreft meesterlijk uitgevoerd. Het best geslaagd is de groep om de tafel, het minst de vrouw ervoor, wier uitgebald benedenkleed stellig geen voordeel aan haar figuur doet. Haar linkerarm evenwel is voortreffelijk geschilderd.

Van de groep om de tafel vallen verscheidene meesterlijk gepenseelde details aan

Schoorsteenstuk in een huis, Lange Hofstraat no. 11, te Zutphen.

te wijzen, als de ongedwongen houding, waarmee de luitspeler aan tafel zit, diens kanten kraag, het opengeslagen muziekboek voor hem op tafel en het daarop vallend licht. Meesterlijk is de ingehouden aandacht uitgedrukt, waarmee de vrouw luistert, en prachtig is de kop van den persoon op den achtergrond — een echte Christuskop — verzorgd.

Wij zeiden daareven reeds, dat er blijkbaar nog een persoon op het stuk aanwezig geweest moet zijn, waaruit dan zou volgen, dat de schilderij door haar te verkleinen voor de schoorsteenbetimmering is pasklaar gemaakt.

De schilderij heeft eene zorgvuldige restauratie nodig. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is zij noch geteekend noch gedateerd. Van gissingen, wie haar geschilderd zal hebben, wil ik mij onthouden.

Zutphen.

J. GIMBERG.

DE ZORG VOOR DE MONUMENTEN EN KUNSTSCHATTEN IN ITALIË.

In den vorigen jaargang van het »Bulletin» (blz. 64—77) publiceerde ik reeds eenige mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië. Dat was voornamelijk naar aanleiding van de beide wetten van 27 Juni 1907 en 20 Juni 1909. Het reglement behoorende bij de laatste dezer wetten was nog niet verschenen, toen het artikel geschreven werd. Wel was het voorschrift toen al bij Koninklijk Besluit van 30 Januari 1913 goedgekeurd, maar het verscheen eerst 5 Juni van dat jaar in het Staatsblad. Dan duurde het nog eenige maanden voor de tekst der nieuwe bepalingen voor het publiek verkrijgbaar werd gesteld.

Het reglement, zooals dat nu van kracht is, mag in veel opzichten belangrijk heeten, omdat daarin wordt toegelicht, hoe de wet over »de zaken van oudheid en kunst en hun onvervreemdbaarheid» door de Italiaansche regeering wordt nageleefd. Vooral daar de wet in de praktijk op velerlei moeilijkheden stuitte, is het van belang te weten, welke de officieele opvattingen zijn. Een uittreksel uit het reglement moge hier dus volgen, waarmede op de vorige bijdrage meteen een aanvulling geleverd wordt. Het heeft mij zeer gespeten, dat ik bij het eerste artikel geen rekening heb kunnen houden met het belangrijke proefschrift van den Heer J. W. Frederiks, doch dit werk was hier te Rome niet voor mij toegankelijk. Ik kon er eerst kennis van nemen nadat mijn bijdrage reeds verschenen was.

Titel I. — Bepalingen aangaande het binnenland.

HOOFD I. — Over zaken, die het eigendom zijn van den Staat of van bij de wet erkende genootschappen.

1^e Sectie: Bijzondere bepalingen betreffende de zaken die staatseigendom zijn.

§ 1. — *Algemeenheden.*

Art. 1. — »De onroerende en roerende goederen, welke staatseigendom zijn en het belang hebben, waarover in het eerste artikel van de wet van 20 Juni 1909 (n°. 364) gesproken wordt, staan onder het toezicht van het Ministerie van Onderwijs, voor zoover aangaat de zorg voor hun goede bewaring, en zulks óók indien zij administratief behooren tot bureelen, die van andere Ministeries afhankelijk zijn.»

»Het toezicht van het Ministerie van Onderwijs wordt uitgeoefend door middel der bevoegde »superintendenties», zooals dat bepaald is bij de wet van 27 Juni 1907 (n°. 386).» — Over de organisatie dezer superintendenties en over de organisatie van de afdeeling voor oudheden en schoone kunsten in het algemeen wordt in de eerste artikelen van de aangehaalde wet uitvoerig gehandeld.

Art. 2. — »Wanneer aan de zaken, waarover in het voorgaande artikel gesproken wordt, zich teekenen van achteruitgang voordoen, zoodat de staat van het object naar het geheel of ten deele kan worden geschaad, dan zijn de administreerende bureelen gehouden daarvan terstond kennis te geven aan den betrokken superintendent, die aan

den Minister van Onderwijs de noodige voorstellen zal doen, tevens een plan overleggende van de maatregelen die tot verbetering vereischt zijn."

»Op gelijke wijze zal de superintendent handelen in gevallen, waarin de achteruitgang eener zaak tot zijn kennis is gekomen, vóórdát hij de mededeeling van het administreerende bureel ontving."

»Van wege het Ministerie van Onderwijs wordt beslist aangaande de voorstellen, door den superintendent gedaan. Wanneer het gaat om zaken, die onder beheer staan van andere administraties, dan zal de Minister aan deze mededeeling doen van het door hem goedgekeurde plan, opdat dit uitgevoerd worde [van wege de betrokken administratie] onder toezicht der superintendtie."

»In zeer dringende gevallen kunnen de bureelen der genoemde administraties rechtstreeks maatregelen treffen, doch alleen voor zoover het geldt een onmiddellijk dreigend gevaar weg te nemen. Elk geval wordt terstond ter kennis gebracht van het Ministerie van Onderwijs. Evenzoo, wanneer het zaken betreft, die onder het beheer van het Ministerie van Onderwijs zelf staan, zal de superintendent in de genoemde gevallen gemachtigd zijn rechtstreeks te voorzien, om vervolgens aan het Ministerie verslag uit te brengen."

Art. 3. — »Wanneer regeerings-bureelen voornemens zijn aan de onroerende goederen, welke onder hun beheer staan eenigerlei verandering aan te brengen, zullen zij daarvan het Ministerie van Onderwijs in kennis stellen en de opgemaakte plannen bij den superintendent (ter beoordeeling) inzenden."

»Het Ministerie kan zijn goedkeuring aan het ingezonden plan onthouden, wanneer blijkt, dat de voorgestelde werken schadelijk zijn of op eeniger wijze het karakter en de belangrijkheid der betrokken zaak zullen wijzigen."

»Het Ministerie is bevoegd de plannen na onderzoek terug te wijzen en andere te doen opmaken door de superintendties."

»Op gelijke wijze zal gehandeld worden, wanneer het herstellingen betreft, of ook enkel verwijderingen, aan roerende goederen; behalve, wat het laatste aangaat, de werkelijk dringende gevallen."

Art. 4. — »Op voorstel van den superintendent, gehoord — in meer gewichtige gevallen — de provinciale commissie voor de zorg der monumenten en de »consiglio superiore per le antichità e le belle arti", zal vanwege het Ministerie van Onderwijs de rijks-instelling worden aangewezen, waaraan de roerende goederen kunnen worden overgedragen, die staats-eigendom zijn en die de regeerings-bureelen [ook de musea] niet meer kunnen of niet meer willen bewaren."

§ 2. — Over de rijks-verzamelingen.

Art. 5 en 6 handelen over de staatsverzamelingen en musea, hoe zij beheerd moeten worden en op welke wijze de superintendties over deze verzamelingen toezicht hebben uit te oefenen. Vooral het »in hoever" is in dezen een gewichtig punt, dat echter nog niet voldoende is geregeld. Geschillen tusschen superintendties en directies liggen voor de hand en hebben zich dan ook reeds meermalen voorgedaan. Op andere plaatsen

is de directeur van een belangrijk museum tevens superintendent van het district, zoodat hij toezicht op zich zelf heeft te houden. Voor zulke gevallen zou een bijzondere bepaling moeten worden gemaakt.

De laatste alinea van deze paragraaf handelt over het restaureeren van schilderijen: »Aan de restauraties van schilderijen zal steeds een ministerieele machtiging vooraf moeten gaan; ook zal het oordeel van den »consiglio superiore» in elk bijzonder geval worden ingewonnen. Uitzondering op dit voorschrift wordt alleen toegelaten voor eenvoudige herstellingen, voor absoluut dringende gevallen, en voor werkzaamheden van louter conservatie.» (Drie begrippen, welke hinderlijk rekbaar zijn).

§ 3. — *Reproductie van zaken van oudheid en kunst welke staatseigendom zijn.*

Art. 7—13. — Bepalingen over het maken van afgietsels.

Art. 14—20. — Bepalingen over het maken van kopieën en fotografische reproducties.

§ 4. — *Aankopen en aanwinsten.*

Art. 21—25 bevatten de eenigszins belemmerende bepalingen daaromtrent: Directies zijn slechts bevoegd met de hun ter beschikking gestelde middelen voorwerpen aan te koopen, waarvan de prijs 1000 lire niet te boven gaat. De aankoop geschiedt op eigen verantwoordelijkheid. Voor aankopen van 1000 tot 2000 lire is een preventieve machtiging van het Ministerie noodig.

Aankopen van 2000—8000 lire geschieden niet meer vanwege een directie, doch vanwege de regeering; een gunstige beschikking van de betrokken sectie van den »consiglio superiore» is telkenmale noodig. Gaat de prijs 8000 lire te boven, dan beslist de genoemde raad in voltallige zitting en is tevens voor den aankoop de toestemming van den Raad van State noodig. De »consiglio superiore» besluit voorts aan welke verzameling het verworven voorwerp zal worden toegewezen.

Aan een directie kunnen overeenkomstig de voorafgaande bepalingen geen voorwerpen te koop worden aangeboden, wier prijs 2000 lire te boven gaat. Ieder die een kunstvoorwerp, dat in zijn bezit is, aan den Staat te koop wil aanbieden, heeft zich te wenden tot het Ministerie van Onderwijs, door middel van een der superintendenties.

Een museum mag ook geen geschenk definitief aanvaarden; dit geschiedt door het Ministerie, ten behoeve van de betrokken verzameling. Wanneer het een zaak van enig belang betreft, dient bovendien het gevoelen van den »consiglio superiore» te worden gevraagd (over het al dan niet wenschelijke van de aanwinst, over eventueele voorwaarden enz.).

Zaken in bruikleen komen in de Italiaansche musea, voor zoover mij bekend is, niet voor.

2e Sectie. — Bijzondere bepalingen betreffende zaken en bezit van genootschappen enz.

§ 1. — *Bewaring.*

Art. 26. — »De zaken bedoeld in art. 1 van de wet van 20 Juni 1909, welke eigendom zijn van de gemèenten, provincies, openbare instellingen van weldadigheid, kerken, broederschappen, en van alle bij de wet erkende genootschappen, zijn (volgens

de termen der reeds aangehaalde wet) onderworpen aan de voogdij en het toezicht van het Ministerie van Onderwijs."

»In twijfelachtige gevallen zijn de genootschappen enz. gehouden een vraag te richten tot den superintendent, opdat deze uitmake, of de betrokken zaak het voornoemde belang heeft of niet."

Art. 27. — »Van de onroerende en roerende goederen, die aan de vermelde genootschappen enz. toebehooren, zullen krachtens art. 3 van de wet van 20 Juni 1909 lijsten en opgaven worden gevorderd."

De vordering tot indiening van deze lijsten gaat uit van den prefect der provincie.

Art. 27 omschrijft verder de maatregelen, welke zullen genomen worden, wanneer de genootschappen enz., die als bezitters optreden, in gebreke blijven, de lijsten binnen den in de wet gestelde termijn in te leveren, als ook wanneer op deze lijsten vergissingen of weglatingen voorkomen.

Art. 28. — »In de kerken en in alle kerkelijke en gewijde gebouwen zullen de zaken van kunst en oudheid voor ieder vrijelijk zichtbaar moeten zijn op daartoe bestemde uren." — Dit »vrijelijk" beteekent »ongehinderd" en niet »kosteloos", getuige vele kerken (te Venetië b.v.), waar een vast entree van de bezoekende vreemdelingen verlangd wordt.

§ 2. — *Verwijdering.*

Art. 29—39 geven de uitvoerige voorschriften over de verwijdering, verplaatsing en tijdelijke verwijdering der voorwerpen. Daartoe moet steeds aan het Ministerie toestemming en machtiging worden gevraagd. Ook kan het Ministerie, door tusschenkomst harer superintendenties, een verplaatsing of tijdelijke verwijdering eischen in het belang van het voorwerp in kwestie. De tijdelijke verwijdering beteekent meestal een in depôt nemen door de regeering; in de meeste gevallen gaat deze maatregel met een restaurering gepaard.

§ 3. — *Restaureeringen.*

Art. 40. — »Wanneer een als eigenaar optredend lichaam aan zaken, waarvan in de beide voorgaande §§ sprake was, herstellingen of veranderingen, van welken aard ook, wil aanbrengen, zal het lichaam aan den superintendent een aanvraag met opgemaakte plannen moeten toezenden, ten einde de machtiging van het Ministerie van Onderwijs te bekomen."

»Het Ministerie kan de machtiging weigeren, indien blijkt, dat de herstellingen of veranderingen schadelijk zijn, of op eenige wijze het karakter of het belang der betrokken zaak zullen aantasten of verminderen. Ook kan het Ministerie [de herstellingen of veranderingen op zich zelf wenschelijk achtende] de in onderzoek genomen plannen in hun geheel of gedeeltelijk terugwijzen; in welk geval het Ministerie bevoegd is andere, door de superintendentie opgemaakte plannen in de plaats te stellen."

Art. 41. — »In uiterst dringende gevallen (*casi di estrema urgenza*) kunnen vanwege de bezittende lichamen de beslist noodzakelijke maatregelen genomen worden, om dreigend gevaar af te wenden. Nooit echter zullen maatregelen mogen bestaan in herstellingen van

een artistiek karakter. Van het geval moet de betrokken superintendie onmiddellijk in kennis worden gesteld."

Volgen voorschriften voor op te maken proces-verbaal.

Art. 42. — »Zoodra aan de zaken, waarvan hier sprake is, zich teekenen van achteruitgang voordoen of wanneer het noodig geacht wordt over te gaan tot maatregelen om het behoud te waarborgen, is de betrokken superintendent gehouden het noodige plan voor de herstelling op te maken, hetzij op verzoek van het als eigenaar optredend lichaam, hetzij op eigen initiatief."

»Het plan wordt door den superintendent aan het Ministerie van Onderwijs toegezonden met een voorloopige begroting der te maken kosten. De superintendent zal bovendien zoowel van de door hem geconstateerde beschadigingen als van de door hem voorgestelde maatregelen tot verbetering mededeeling doen aan den prefect der provincie, aan den beheerder der betrokken instelling, of aan het bestuur van het lichaam dat als eigenaar optreedt."

»In gewichtige gevallen zal de Minister van Onderwijs, alvorens het ingediende plan goed te keuren, het oordeel inwinnen van den »consiglio superiore per le antichità e le belle arti", of van de betrokken sectie van dezen raad."

Art. 43. — »Wanneer het plan is goedgekeurd, heeft het Ministerie het recht tot de uitvoering over te gaan."

Art. 44 geeft eenige bepalingen, volgens welke tot de uitvoering der werkzaamheden kan overgegaan worden, ook in geval het bezittend lichaam weigerachtig is de onkosten geheel of gedeeltelijk te dragen. De uitspraak volgt dan later.

3e Sectie. — Verdere voorschriften.

§ 1. — *Vervreemdingen.*

Aangezien alle kunstschaten en voorwerpen van archaeologisch en historisch belang, welke in bezit zijn van staat, provincie, gemeente, kerk, klooster of andere bij de wet erkende organisatie of instelling bij art. 2 van de wet van 20 Juni 1909 onvervreemdbaar zijn verklaard (behoudens gevallen van uitzondering) bevatten de art. 45—50 van het reglement hoofdzakelijk bepalingen van overdracht van het eene lichaam aan het andere. Deze overdrachten kunnen in sommige gevallen, als het belang van de betrokken zaak daarmede gemoeid is, door het Ministerie worden voorgeschreven, zoodat dan van feitelijke onteigening sprake kan zijn. Over de wijze, waarop het bedrag van uit te keeren vergoedingen zal vastgesteld worden, worden eenige voorschriften gegeven. Mogelijkheden van ruil komen mede ter sprake.

§ 2. — *Algemeene bepalingen.*

Art. 51. — Over het uitgeven in huur en voor gebruik ter beschikking stellen van onroerende goederen. Dit zal niet mogen geschieden dan met toestemming van het Ministerie van Onderwijs voor elk bijzonder geval.

»Wat betreft de gebouwen bestemd voor eeredienst zal men vermijden, dat daarin door het aansteken van kaarsen, het ophangen van lampen en dergelijke gevaar ontstaat

voor de bewaring der kunstvoorwerpen, welke in deze gebouwen aanwezig zijn.”

Art. 52. — »Wanneer staat, provincie of eenig ander der bovenbedoelde lichamen een gebouw aankoopt of onteigent, ten einde dit te doen afbreken, dan zullen onder de materialen, die volgens contract aan den ondernemer van het sloopingswerk worden toegewezen, zich nimmer zaken of onderdeelen mogen bevinden, die het belang hebben waarvan in art. 1 van de wet van 20 Juni 1909 sprake is, ook indien zulke onderdeelen bij het sloopingswerk zelf aan het licht mochten komen.”

»Elke overeenkomst in strijd met deze bepaling zal ongeldig zijn.”

HOOFDSTUK II. — Over zaken, die het eigendom zijn van particuliere personen.
1^e Sectie. — Kennisgeving van het »overwegend belang”.

Art. 53. — »De kennisgeving aan de eigenaars en bezitters van zaken, die het overwegend belang hebben, waarover in art. 5 van de wet van 20 Juni 1909 gesproken wordt, zal geschieden:

a. òf door middel van een aangeteekend schrijven met bewijs van ontvangst.

b. òf door middel van een acte, opgemaakt ter griffie eener rechtbank of op de secretarie van een gemeente, en ter kennis gebracht van den betrokken persoon op gelijke wijze, als is vastgesteld voor de dagvaardingen ter civiele procedure.”

»De gezegde kennisgevingen kunnen worden uitgevaardigd hetzij rechtstreeks door het Ministerie van Onderwijs, hetzij door een der superintendenten, of ook door een ambtenaar opzettelijk daartoe gemachtigd.”

»In zeer dringende gevallen, of wanneer er gevaar bestaat dat het kunstwerk ontrokken of naar het buitenland vervoerd zal worden, ook indien er oogenblikkelijk gevaar bestaat voor de goede bewaring, kunnen de ambtenaren van de administratie der »oudheid en schoone kunsten” en de andere openbare ambtenaren, genoemd in het eerste lid van art. 2 der wet van 27 Juni 1907, overgaan tot de kennisgeving van het aanwezige »overwegend belang” bij mondelinge verklaring aan den eigenaar of bezitter, van welke mondelinge verklaring proces-verbaal wordt opgemaakt. Het proces-verbaal zal ondertekend worden door den ambtenaar, die tot de verklaring is overgegaan en door den belanghebbende. Indien deze laatste weigert zijn handteekening te plaatsen, zal daarvan in het proces-verbaal melding worden gemaakt, welk document dan evenzeer van kracht zal zijn.”

Art. 54. — »De eigenaar of bezitter zal zich tot den Minister van Onderwijs kunnen wenden, met het verzoek, dat over de gedane aanzegging de »consiglio superiore” zich nader uitspreke.”

2^e Sectie. — Verandering van eigendom en bezit.

§ 1. — *In te dienen verklaringen.*

Art. 56—61 geven voorschriften omtrent de wijzen waarop het Ministerie van Onderwijs in kennis moet worden gesteld van elken overgang van eigendom en bezit (geheel of gedeeltelijk) der zaken, waarvan het »overwegend belang” officieel is geconstateerd. De verschillende punten, welke in te dienen verklaringen moeten bevatten, worden nauwkeurig

omschreven. De bij de wet bepaalde verplichtingen, betreffende doelmatige conservatie enz., gaan op den nieuwen eigenaar over. Hij die eenig voorwerp, waarvan het »overwegend belang» hem is bekend gemaakt, te koop, in huur, of ten geschenke aanbiedt, is gehouden van de hem gedane mededeeling van te voren verklaring af te leggen (op gelijke wijze alsof op het voorwerp een servituut rustte). Voorts zal hij aan het Ministerie van Onderwijs schriftelijk verklaring afleggen aan wien, waar en wanneer de overdracht heeft plaats gehad, daarbij tevens opgave doende van den eventueel ontvangen prijs. In geval van gerechterlijke verkoop is hij, die den verkoop ten uitvoer legt verplicht het aanwezig zijn van het »overwegend belang» in alle acten te vermelden en bovendien van den op handen zijnden verkoop aan het Ministerie van Onderwijs mededeeling te doen. De verkooper zal binnen een maand aan het Ministerie kennis geven aan wien het voorwerp (roerend of onroerend) werd toegewezen en tot welken prijs. Indien op een openbare veiling een zaak »van overwegend belang» onder den hamer zal worden gebracht, moet daarvan door den auctionair aan het Ministerie schriftelijk mededeeling worden gedaan; hij zal *terstond* kennis moeten geven aan wien het voorwerp werd toegewezen en tot welken prijs.

Art. 62. — »De kanseliers van de burgerlijke rechtbanken moeten aan het Ministerie van Onderwijs aanschrijving doen van de faillissementen van handelaars in antiquiteiten en oude boeken en van de faillissementen van verzamelaars in dergelijke voorwerpen, binnen het ressort van hun rechtbank vallende, opdat van wege het Ministerie men zich overtuige, of niet onder de te verkoopen goederen zich zaken bevinden, waarvan een bekendmaking van het »overwegend belang» wenschelijk moet worden geacht.» De curator van het faillissement is gehouden, zoodra hij met het opmaken van den inventaris een begin heeft gemaakt, zijn kwaliteit ter kennis van het Ministerie te brengen. — Opgemerkt moet worden, dat bij overlijden van een verzamelaar *geen* inzage van inventaris aan het Ministerie verleend behoeft te worden, tenzij dit op wettige en overwegende gronden geëischt wordt. De executeurs van het testament zijn ook in het minst niet verplicht het Ministerie aangaande hun kwaliteit mededeeling te doen. Zij verstrekken alleen schriftelijk opgave, aan wien of wie der erven een zaak, waarvan het »overwegend belang» reeds vroeger was vastgesteld, ten deel is gevallen, op de wijze zooals dat boven werd uiteengezet.

§ 2. — *Recht van voorkeur.*

Art. 63–65 omschrijven nader op welke wijze het bij art. 6 van de wet van 20 Juni 1909 aan de regeering toegekende recht van voorkeur wordt uitgeoefend. Vgl. ook art. 9 van dezelfde wet.

3^e Sectie. — Over onteigening van roerende en onroerende goederen.

Art. 66. — In de gevallen voorzien bij art. 7 van de wet van 20 Juni 1909 moeten steeds voorafgaan aanvraag en formaliteiten zooals vereischt zijn bij de algemeene wet op de onteigeningen tot openbaar nut (25 Juni 1865) en bovendien de bijzondere bekendmaking, dat de betrokken zaak overwegend artistiek of historisch belang heeft, op de wijze zooals dat bij dit reglement zelf is bepaald.

Volgen in art. 67—73 de verdere bepalingen op welke wijze en in welke gevallen van het recht tot onteigening door de regeering gebruik wordt gemaakt.

4^e Sectie (art. 74—76). — Voorschriften aangaande de wijze van conservatie der onroerende goederen, die tot »zaak van overwegend belang”, d. i. tot »staatsmonument” zijn verklaard.

HOOFD III. — Nadere bepalingen en voorschriften, die zoowel omtrent de onder »Hoofd I” als de onder »Hoofd II” bedoelde zaken en voorwerpen van kracht zijn. Deze artikelen (77—82) handelen vooral over verbouwingen, in welke gevallen daartoe dient te worden overgegaan, naar welke beginselen, enz.

HOOFD IV. — Over de opgravingen en gelukkige ontdekkingen.

De onder dit hoofd uitgewerkte voorschriften zijn zeer uitvoerig en van groot gewicht; zooals van zelf spreekt, waar het gaat over den bodem van een land als Italië! Het zou 't beste wezen, indien van deze bepalingen door een archaeoloog een afzonderlijk overzicht bewerkt werd. Meer dan bij de andere »Hoofden” is hier toelichting noodig. Met recht plaatst ook de Italiaansche wetgeving de »opgravingen” op zich zelf. Het zijn niet de monumenten, die het Italiaansche volk heeft *voortgebracht*, maar de monumenten, die zijn bodem *toebehooren*. Wanneer iemand van een schilderij, reeds sedert jaren in zijn bezit aanwezig, ontdekt dat het een Raffael is, dan is dit iets anders dan wanneer hij in zijn akker een Apollo-beeld opdelft, ofschoon dat daar ook reeds vroeger aanwezig was. De beide vondsten vallen onder geheel verschillende titels. Zoo ooit dan is het inzake »opgravingen” van belang te vergelijken, welke opvattingen de verschillende landen zijn toegedaan. Terstond doet zich bijv. reeds de vraag voor, in hoever de Staat gerechtigd is bij ontdekkingen in den bodem zich het recht van opgraving voor te behouden. Eenerzijds kan het wenschelijk zijn iemand te verbieden verder één spade in zijn grond te steken; anderzijds kan het noodzakelijk wezen een eigenaar te gelasten tot een opgraving over te gaan, of toe te laten dat vanwege de regeering tot een onderzoek op zijn terrein wordt overgegaan. Men komt hier voor de neteligste juridische kwesties te staan en met schadeloosstelling, tijdelijke inbezitname en onteigening is men er lang niet altijd af. Trouwens de wetgeving op de »monumenten” heeft in Italië nog heel wat meer kwesties in de wereld geholpen! Uit het reglement volgen hier, voor zoover de opgravingen aangaat, verder alleen de titels:

1^e Sectie (art. 83—85). — Over de werkzaamheid van den Staat in het algemeen.

2^e Sectie (art. 86—99). — Regeerings-opgravingen in terreinen toebehoorende aan staat, provincie, gemeente, aan lichamen (als boven bedoeld) en aan particulieren.

3^e Sectie (art. 100—115). — Opgravingen uitgaande van particulieren (Italianen of niet-Italianen).

4^e Sectie (art. 116—120). — Over gelukkige vondsten en ontdekkingen.

5^e Sectie (art. 121—122). — Nadere bepalingen, geldende voor alle gevallen, waarvan in de vier voorafgaande secties sprake was.

6^e Sectie (Art. 123—127). — Algemeene bepalingen.

Titel II. — Over den uitvoer naar het buitenland.

HOOFD I. — Algemeenheden.

Art. 129. — »Een ieder die eenig voorwerp van historisch, archaeologisch, palethnologisch, artistiek of numismatisch belang naar het buitenland wil uitvoeren (ook tijdelijk), hetzij van dit voorwerp volgens artikel. 5 van de wet al dan niet het »overwegend belang» is vastgesteld, moet aan het »koninklijk bureau voor den uitvoer van zaken van oudheid en kunst» het gezegde voorwerp doen toekomen.» Bij het onderzoek moet hij zelf of een gevolmachtigde tegenwoordig zijn.

Art. 130. — Aan het bureau van uitvoer moeten ook getoond worden alle schilderen beeldhouwwerken, benevens alle verdere kunstvoorwerpen, vervaardigd door levende kunstenaars of door kunstenaars die nog geen vijftig jaar geleden overleden zijn (met inbegrip van kopieën en afgietsels), opdat een certificaat worde afgegeven, dat er wettig niets in den weg staat, dat deze kunstwerken (die volgens de wet *vrijelijk* mogen worden uitgevoerd) over de grenzen worden gebracht. De kunstwerken, waarvoor het vermelde certificaat is uitgereikt, zijn vrij van uitvoerrechten.

Art. 131. — »De incunabelen en gedrukte boeken tot en met het jaar 1550 en de houtsneden, gravures, miniaturen, gebonden of ongebonden manuscripten (ook niet verluchte) voor zoover ouder dan het jaar 1550, zijn onderworpen aan al de bepalingen van uitvoer, die geldig zijn voor de zaken van kunst en oudheid.»

»Een ieder die zaken wil uitvoeren, die onder het eerste lid van dit artikel vallen, heeft die zaken toe te zenden aan een der rijks-bibliotheken, aangewezen bij Kon. besluit van 27 Augustus 1905, n°. 498.» — De directie der bibliotheek, tredende in de plaats van het bureau van uitvoer, neemt de noodige beschikkingen, op dezelfde wijze als dat voor gezegd bureau is voorgeschreven.

Volgen nog eenige verdere bepalingen en omschrijvingen.

Art. 132. — »Het is verboden in een enkele zending zaken, die wettelijk als kunstvoorwerpen worden beschouwd, samen te voegen met voorwerpen, die slechts van bibliografisch belang zijn.»

Art. 133. — »De verificatie der voor uitvoer aangeboden goederen kan buiten de lokalen van het bureau plaats vinden in geval het voorwerp volgens de wettelijke bepalingen geheel vrij over de grenzen mag worden gebracht, of wanneer het gaat om colli's, die door hun omvang of gewicht moeilijk te vervoeren zijn.»

»De uitvoer zal slechts mogen geschieden, wanneer de eventueel verschuldigde rechten geheel voldaan zijn.»

HOOFD II. — Over den uitvoer van voorwerpen, waarvoor bijzondere toestemming noodig is.

1^e Sectie. — In te dienen verklaringen.

Art. 134 schrijft voor op welke wijze de aanvraag, om een voorwerp onder het vorige hoofd van dit reglement vallende over de grenzen te mogen voeren, moet worden opgesteld en welke opgaven in dit document moeten worden gedaan.

Art. 135 geeft eenige nadere toelichtingen.

2^e Sectie. — Onderzoek der voor uitvoer aangeboden voorwerpen.

Art. 136. — De verificatie der colli's geschiedt door drie daartoe aangewezen ambtenaren. Zorg en omzichtigheid worden strikt voorgeschreven. Bij ontdekking van eenige fraude volgt terstond inbeslagname van de zending als contrabande. Het verbaal der inbeslagname zal onmiddellijk in handen worden gesteld van het Beheer der Financiën, opdat dit terstond de noodige stappen doe tot oplegging der verbeurde boete. Een afschrift van het verbaal zal verder aan het Ministerie van Onderwijs worden toegezonden.

Art. 137. — »De ambtenaren in het vorige artikel vermeld zullen zich overtuigen, of de inhoud der colli's nauwkeurig overeenkomt met de bijgevoegde verklaringen. Na gehouden onderzoek zullen zij beslissen:

1°. Of er termen zijn aan het Ministerie voor te stellen, dat het voor uitvoer aangeboden voorwerp door den Staat worde aangekocht.

2°. Of het »veto" tegen den uitvoer dient uitgesproken te worden.

3°. Of de uitvoer kan plaats hebben; in welk geval tot uitgifte der schriftelijke toestemming kan worden overgegaan, met te maken voorbehoud wat betreft voldoening der verschuldigde rechten."

Art. 138. — »Wanneer, hetzij uit de bijgevoegde verklaringen, hetzij uit de verrichte verificatie, aan de met het onderzoek belaste ambtenaren blijkt, dat men kennelijk te doen heeft met een voorwerp, dat van »overwegend belang" is en dus valt onder het art. 5 van de wet, dan zullen de gezegde ambtenaren hun beslissing opschorten en het Ministerie van Onderwijs met hun bevinding in kennis stellen.'

»Op gelijke wijze zullen de ambtenaren handelen, indien zij bemerken of gegronde reden hebben om te vermoeden, dat aangaande een voorwerp de verklaring van »overwegend belang" reeds vroeger is afgelegd, of dat men te doen heeft met een voorwerp, weleer in bezit van een godsdienstige of andere instelling en daaraan onvreemd, of dat het voorwerp afkomstig is van geheime opgravingen of wel van een gelukkige vondst, waarvan geen aanzegging is gedaan."

Volgen verdere bepalingen, hoe met het in beslag genomen voorwerp gehandeld moet worden.

3^e Sectie. — Uitoefening van het aan den Staat toegekende recht tot aankoop.

Art. 139. — »Iedere zaak, aangeboden voor uitvoer naar het buitenland, kan door de regeering worden aangekocht, tegen den prijs die in de overgelegde verklaring als verkoopprijs staat opgegeven, en dit krachtens art. 9 van de wet van 20 Juni 1909."

»Wanneer het bureau van uitvoer oordeelt, dat dit recht van aankoop moet uitgeoefend worden, zal het daarvan kennis geven aan het Ministerie van Onderwijs, opgevende den gevorderden prijs, benevens de redenen, waarom de aankoop wordt aangeraden. Indien naar het oordeel der ambtenaren tegen den uitvoer van het voorwerp in kwestie tevens het veto moet uitgesproken worden, zal daarvan tegelijkertijd mededeeling worden gedaan."

Art. 140. — Het bureau zal van het gedane voorstel tot aankoop den eigenaar in kennis stellen en hem tevens de vereischte verklaring doen toekomen, dat het voorwerp door de zorgen der regeering zal worden bewaard, tot de termijn van twee maanden verstreken is, waarin de regeering te besluiten heeft, of zij het voorwerp inderdaad wil aankopen tegen den gevorderden prijs, of wel zich wenscht te bepalen tot het veto van uitvoer. Blijkt bij onderzoek, dat de betrokken zaak niet die bijzondere waarde bezit, welke de ambtenaren van het bureau meenden er aan te moeten hechten, dan wordt natuurlijk niet tot aankoop overgegaan en evenmin het veto uitgesproken. De bovengenoemde termijn van twee maanden kan tot vier maanden worden verlengd, wanneer de regeering wel gezind is tot aankoop over te gaan, doch voor het oogenblik niet de benoodigde sommen tot haar beschikking heeft. (Vgl. nader voor de gewichtige bepalingen der wet *Bulletin* 1913, blz. 70 vgg.). Art. 141—143 van het reglement geven nog eenige aanvullende voorschriften, die hier niet van belang zijn.

4^e Sectie. — Het veto van uitvoer.

§ 1. — *In 't algemeen.*

Art. 144. — »Indien na ingesteld onderzoek het bureau van uitvoer meent het veto te moeten voorstellen, zal van dit besluit proces-verbaal worden opgemaakt, dat in afschrift aan het Ministerie van Onderwijs wordt toegezonden. Aan den eigenaar wordt mededeeling gedaan.» (Hem komt het gemotiveerde document, zooals dat door de ambtenaren wordt opgemaakt, dus *niet* onder de oogen).

Art. 145. — Indien het bureau in twijfel verkeert, of het veto al dan niet moet aanbevolen worden, wordt insgelijks proces-verbaal opgemaakt. Het Ministerie zal dan het oordeel van den »consiglio superiore per l'antichità e le belle arti» inwinnen, alvorens verdere stappen te doen. De uitvoerder, die van den stand der zaak van wege het bureau op de hoogte wordt gebracht, mag mede aan het Ministerie schriftelijk zijn gevoelen te kennen geven. Wanneer de meening van den »consiglio superiore» gehoord is, zal de minister zijn besluit nemen en dit zoowel aan het bureau van uitvoer als aan hem, die het voorwerp in kwestie voor uitvoer heeft aangeboden, ter kennis brengen.

Art. 146—147 bevatten voorschriften, waarbij de gedragslijn der ambtenaren voor zekere gevallen nader bepaald wordt.

§ 2. — *Bijzondere normen voor den aankoop van voorwerpen, waarop het veto van uitvoer rust.*

Art. 148. — »Indien het gaat om een zaak, waarop het bureau van uitvoer het veto wenscht toegepast te zien, en daarbij adviseert, dat het voorwerp tegen den prijs, die door den uitvoerder bedongen was, *niet* moet worden aangekocht, dan zal het Ministerie bevoegd zijn, op voorstel van gezegd bureau, met den uitvoerder welwillende onderhandelingen te openen om tot een vermindering van den prijs te geraken; of ook kan den uitvoerder worden gevraagd, of hij er in toestemt, dat door middel van een aan deskundigen op te dragen schatting een billijken koopprijs voor het voorwerp bepaald wordt; een en ander volgens het tweede lid van art. 9 van de wet.»

Indien de uitvoerder op het voorstel van schatting ingaat, zal hij dit schriftelijk aan het Ministerie te kennen geven, een of meer deskundigen aanwijzend, aan wie hij zijnerzijds de schatting wenscht toe te vertrouwen. Dit document wordt aan den superintendent doorgezonden en deze kiest van de zijde der regeering een gelijk aantal deskundigen, als door den uitvoerder was aangewezen. Voorts bepaalt hij dag en uur waarop de schatting zal plaats vinden. De uitvoerder mag daarbij tegenwoordig zijn, terwijl ook het bureau van uitvoer een ambtenaar zal afvaardigen. Ieder der beide partijen draagt de kosten voor haar eigen deskundigen. Van de resultaten der samenkomst wordt proces-verbaal opgemaakt, dat door al de aanwezigen wordt onderteekend.

Art. 149. — Indien de deskundigen niet tot een vergelijk aangaande den prijs kunnen komen, zullen zij een scheidsrechter aanwijzen. Als zij het ook over den scheidsrechter niet eens kunnen worden, zullen zij van hun besprekingen en motieven proces-verbaal doen opmaken, dat, onderteekend, aan den eersten voorzitter van het Hof van Appel wordt toegezonden. Deze beslist, of doet uitspraak, hoe men tot een beslissing zal komen.

Art. 150. — »De deskundigen zullen den prijs vaststellen, uitgaande van de waarde, welke het voorwerp naar hun oordeel *binnen de grenzen van het Koninkrijk* vertegenwoordigt.»

Indien de uitvoerder met den bepaalden prijs geen genoegen neemt, dan zal hij het voorwerp, waarop voortaan het veto van uitvoer rust, moeten behouden en naar behooren bewaren, zooals dat bij de wet is voorgeschreven. Indien het Ministerie van zijn kant tegen den schattingsprijs tot den aankoop niet wenscht over te gaan, zal het voorwerp aan den eigenaar-uitvoerder worden teruggegeven, met de verplichtingen alsvoren.

Deze laatste bepaling heeft in de praktijk aanleiding gegeven tot groote onbillijkheden.
5^e Sectie. — Toestemming tot uitvoer.

Art. 152—154. — Administratieve bepalingen.

HOOFD III. — Over den uitvoer van zaken, waarvan certificaat is afgegeven, dat zij vrij mogen worden uitgevoerd.

HOOFD IV. — Douane-rechten.

HOOFD V. — Over zendingen per postpakket of als poststuk met aangegeven waarde.

HOOFD VI^A. — Tijdelijke uitvoer van kunstwerken enz.

HOOFD VI^B. — Tijdelijke invoer van kunstwerken enz.

HOOFD VII. — Contrabande.

Titel III. — Financieele bepalingen.

G. J. HOOGWERFF.

GEGEVENS VOOR DE GESCHIEDENIS DER KLEEDERDRACHTEN (KLEEDING) IN DE 14de EEUW, UIT DE REKENINGEN DER GRAFELIJKHEID.

Bestudeerende de kostuumgeschiedenis in Nederland, heb ik gemeend, dat de enkele gegevens voor de 14de eeuw, die ik vond in de grafelijkheidsrekeningen van Holland en Zeeland van belang genoeg zijn meer bekend te worden. Het is geen verkwikkelijke arbeid deze droge posten door te werken, terwijl bovendien de enkele gegevens, die ik heb kunnen vinden, nog geen nieuwe vaste wendingen in de kostuumgeschiedenis in Nederland — die nog moet worden geschreven — zullen brengen, maar ik heb gedacht toch dit weinige te moeten doen drukken, om eene herhaling van dezen arbeid voor anderen overbodig te maken, terwijl er tevens aan te verbinden is, wat mij eene vermelding waard dacht voor dit onderwerp uit het onlangs als dissertatie verschenen boek van Post¹⁾.

De aanleiding, die Post's boek geeft, is uiterst welkom nu ook het N. Nederlandsche materiaal op de markt te brengen. Hoewel het minutieuse systeem van Post in menig opzicht voortreffelijk is, kleeft er aan deze bewerking van het onderwerp een groot gebrek — onvolledige en onvoldoende aanhaling van voorbeelden zonder eenige afbeelding en zonder de groote lijn telkens weer op te nemen — zoolang tenminste niet is voldaan aan de eischen, waaraan, naar wij vernemen mochten, het eerlang verschijnende groote geïllustreerde werk van denzelfden auteur zal tegemoet komen. Onze opmerkingen houden er rekening mede, dat dit bezwaar daar zal worden opgeheven.

Maar laten wij thans de grafelijkheidsrekeningen nader beschouwen. Door van Wijn, op wiens arbeid de onderzoekingen van Schotel, Hofdijk, van Lennep en ter Gouw, Huet, van der Kellen e. a. steunden, zijn de grafelijkheidsrekeningen gebruikt in de vele geschriften, die nog steeds tot de bronnen en litteratuur behooren, wanneer men over het leven onzer vooroorouders zoowel voor kultuur- als voor kunst-historische doeleinden iets meer wil weten. In buitenlandsche studiën zijn ze, voor zoover ik kan nagaan, nooit gebruikt.

Van de origineelen, die zich bevinden in het Rijksarchief te 's-Gravenhage, is een gedeelte tot heden uitgegeven²⁾. Bij onderzoek bleken van nut te zijn voor het gestelde doel die der jaren 1317—20 en 1330—31, terwijl die van 1343—1344 bijzonder veel opleverden en ook in 1354, 1355, 1378—79 en 1380 sporadisch nog hier en daar iets te vinden was.

Bijzondere vermelding waard is een geheele beschrijving van een ridderkostuum uit het jaar 1343 in de rekeningen van Holland III blz. 118 en over het algemeen zijn de aantekeningen over het krijgskostuum het talrijkst en van het meeste belang; over

1) Paul Post: Die französische-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik 1350 bis 1475. Dissertation.

2) Rekeningen der grafelijkheid van Holland en Zeeland onder het Henegouwsche huis, 5 dln. Utrecht 1875—80.

de mannenkleeding vindt men hier en daar wat, weinig over de vrouwen- en kinderkleeding en zoo goed als niets geven de rekeningen ons over het geestelijk kostuum.

Vrij goed wordt men ingelicht over stof en kleur der kleederen, maar wat men zoo gaarne zou vinden, de beschrijving van een patroon of een nadere kleuromschrijving, zooals die aangetroffen wordt o.a. in Delaborde's Ducs de Bourgogne, waar wij ons in verbeelding kunnen voorstellen de kostbare kledingstukken door de Bourgondische vorsten gedragen, zooals wij die ook in de miniaturen van dien tijd aantreffen — ontbreekt helaas. Daarentegen vindt men herhaalde malen aangegeven, hoeveel el men voor dit of dat kledingstuk noodig had, waardoor men zich een denkbeeld van hunne ruimte vormen kan: ook enkele benamingen zijn van belang.

Daar de hieronder aangehaalde plaatsen dus soms weinig licht geven en zoo heel veel vragen nog onopgelost blijven, heb ik getracht hieraan eenigszins tegemoet te komen door de monumenten hier te lande en in het buitenland ter vergelijking aan te voeren, ofschoon hun aantal geen aanspraak op volledigheid kan maken en slechts de gewichtigste opgenoemd zijn. Het is dan ook wel gelukt hier en daar tot een ietwat positievere voorstelling van feiten te komen, zooals uit de slotopmerkingen blijkt.

**Krijgs-
kostuum.
Maliën-
kolder.**

1343. *Harnasch van batlerien*¹⁾. Rek. v. Holl. 3. 199.

1344. *Mijns heren maelgeharnasch te scuren en van 2 ysere cousen te vermaken*. Rek. v. Holl. 3. 338.

1344. *Baerbier daer mijns heren maelgeharnasch mede ghemeert was*. Rek. v. Holl. 3. 119.

Men moet hier denken aan een maliënkolder, die op talrijke monumenten te vinden is; hier te lande o.a. op muurschilderingen van 1337 in de Dominikanerkerk te Maastricht (afb. Huis Oud en Nieuw, 1908), op de miniatuur van 1332 uit den Rijmbijbel No. 21 in fol. mus. Meerman-Westhr. (afb. W. Vogelsang, Holländische Miniaturen pl. I), grafmonumenten van Arnoud van der Sluis († 1311) Ned. mus. v. Gesch. en Kunst, en van Nic. van Putten, waarvan van Wijn in het 5de deel van de Maatschappij v. Nederl. Letterkunde een afbeelding en beschrijving geeft.

Post haalt op. cit. blz. 7 drie grafmonumenten, dat van Jean Voisin († 1326)²⁾, van Pierre de Puisieux († 1333) en van Druyes d'Equilly († 1343, Dyon, S. Benigne) aan, met de opmerking dat tot circa het midden der 14de eeuw de maliënkolder de gewone bewapening van den ridder was.

Voor zoover wij kunnen nagaan was dit ook het geval in Duitschland, waar de volgende monumenten te noemen zijn: graf van Otto von Ravensberg (begin 14de eeuw) te Bielefeld³⁾, dat van Otto en Gottfried (c. 1320) in de Kloosterkerk te Kappenberg⁴⁾,

1) Niet zeker of dit een maliënkolder is dan wel een harnas van platen. Zie voor deze en verdere middeleeuwsche benamingen J. Verdam: mid. Ned. Wb. Batlerien wordt gebruikt voor metalen keukengereedschappen.

2) Afb. Gaz. d. Beaux Arts 1875 p. 348.

3-4) Afb. Dehio en v. Bezold: Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst taf 5, 6, 29.

van Ulrich von Werd († 1332) te Straatsburg in de Wilhelmerkerk ¹⁾, miniatuur uit het begin der 14de eeuw Codex Baldiuni Trevirensis, die van c. 1334 van Willem van Oranje te Kassel en van c. 1330 uit het Parijsche Manesse handschrift (alle drie afgeb. bij Janitschek: Malerei in Deutschland blz. 173, 182, 181).

Zowel bij ons als in het buitenland was de maliënkolder dus de gewone bewapening; dat deze wapenrusting nog lang, ook voor ridders gebruikt werd, blijkt o. a. uit het graf van Jan II van Polanen in de kerk te Breda († 1394), waarover de heer R. Ligtenberg in dit tijdschrift Juni 1914 uitvoerig schreef; immers is er geen reden om aan te nemen dat het kostuum door heer Jan daar gedragen een bijzonder onmodern vorm aangeeft.

Op het maliënharnas volgt dan naar tijdsorde de z. g. »Plattenrock» en de gedeeltelijke voorziening met platen — langzame overgang naar het geheel uit gesmeed-ijzeren platen bestaande harnas.

Platen.

1343. *1 borst tot eenre steecplate* ²⁾. Rek. v. Holl. 3. 138.

1343. *Riemen ende ghespen tot mijns heren platen*. Rek. v. Holl. 3. 140.

1344. *18 grote ziden coerden platen ende tornikeele* ³⁾ mede te rien. Rek. v. Holl. 3. 338.

Tot de vroegste monumenten waar platen bij ons voorkomen, behooren het schilderij der heeren van Montfoort († 1345) Rijksmuseum, waar ijzeren platen aan arm, knie, dijbeen en beenen zich bevinden zonder dat zij nog een samenhangend geheel vormen; en de reeds hierboven genoemde miniatuur v. 1332 met een dergelijke kniebedekking van leer of metaal.

Voor de Zuidel. Nederl. haalt Dehaisnes in zijn Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut p. 144. 1302 aan »pieches de flanchiers, pairs de plates, gorgerets de plate», terwijl wij in het grafmon. v. Walcourt te Anderlecht (midden 14de eeuw) en waarvan een gipsafgietsel is in het Rijksmuseum een monument vinden, waarvan de lijfbedekking van leer is, rechts geregen, boven- en benedenarm (afzonderlijk) zijn bedekt door leer met versiering en ribbels (pennen?), de beenbedekking is waarschijnlijk leer en geregen, terwijl de knieën beschermd worden door ijzer.

Wat vindt men in Frankrijk van dien aard? Het grafmonument van Robert v. Artois († 1317) te St. Denis en van Haymon (1318) te Corbeil, waarvan zeer goede afbeeldingen zich bevinden bij Marcou: Musée de sculpture comp. III pl. 8 hebben beide een beenbedekking, waarvan ik den aard niet durf vast te stellen; op het zegel van Jean de Chalon 1301 wordt de knie beschermd door een ronde metalen plaat, terwijl die van Otto van Artois (1302) de vorm heeft van een koker ⁴⁾. Men zou dus geneigd zijn hier een iets vroeger voorkomen van platen te constateeren, in de Zuidel. Nederl. zowel als in Frankrijk, doch men heeft nog in Duitschland en in Engeland eerst de monumenten te beschouwen alvorens een meening te zeggen.

1) Afb. Dehio en v. Bezold: Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst taf 5, 6, 29.

2) Pantser of borstharnas voor een tournooi (een typ. benaming dus voor dit deel der wapenrusting).

3) Wapenrok.

4) Afb. Demay: Le costume du moyen-âge d'après les sceaux, fig. 70 en 71.

Bezien wij in Duitschland de keurvorsten-rij-reliefs (zie Dehio en v. Bezold tafel 25) uit het voormalig Handelshuis, thans in het museum te Mainz (van c. 1320) dan heeft men ook hier een lijf- en kniebedekking bestaande uit leer of metaal, terwijl de figuren aan het koorgestoelte van den Dom te Keulen van c. 1330¹⁾ een dergelijke been- en kniebewapening toonen, en het graf van Berthold V in den Munster te Freiburg in Br. ijzeren kniebedekking heeft en armen zoowel als beenen door maliën worden beschermd; het harnas is van leer.

Bij Stothard: *Monumental Effigies of Great Britain* zijn vele Engelsche grafmonumenten afgebeeld en geeft in de inleiding blz. XIII vlg. tal van aanwijzingen van belang voor dit onderzoek. Afzonderlijke bescherming door platen of leer komen niet eerder voor op monumenten dan c. 1330—35, hoewel uit documenten blijkt dat platen in 1313 voor lichaam en beenen werden gebruikt. Arm en knie zijn bedekt door stukken leer, waarop een metalen plaat in gotische vormen aan het graf van William Longespee (? † 1250) (het grafmon. is echter later) in de cathedraal te Salisbury; een dergelijke plaat op leer als kniebescherming doch niet in bovengenoemden vorm is te vinden bij Robert de Vere († 1214, doch het monument van 1275?) in Scarcliff Church; Derbyshire; dat van Aymer de Valence († 1323) in de Westminster abbey heeft het been met metalen plaat bedekt, vergulde (?) kniestukken, aan den arm en elleboog ronde platen; het graf van John of Eltham (1334) heeft aan den arm een ronde plaat, de beenbedekking is wellicht van leer; op het graf in Ifield Church (c. 1317) zijn de arm en schouder versterkt door ijzer (versiering). Een soort bus van metaal waarin arm en been zijn gesloten, terwijl de knie ook waarschijnlijk met die materie is voorzien, heeft men aan het graf v. S. John d'Abernoun (1327) Stoke Dabernoun Church, Surrey, terwijl ik als laatste wil noemen het monument in Ash Church, Kent, waarvan de opperarm een gebogen plaat draagt, de schouders ronde (met versiering van leeuwenkoppen), de voorarm gebogen platen; de beenen zijn bedekt door leer of metaal.

Het groote bezwaar bij al deze monumenten is, dat wij zoo moeilijk kunnen onderscheiden of de bescherming van metaal is, dan wel van hard-gemaakt leer, ook voor de vroege, hierboven reeds genoemde in ons land is dat het geval. Nog blijft ons te spreken over eenige monumenten hier te lande, die wat later van datum zijn dan de reeds vermelde.

Daarvoor komen allereerst in aanmerking de graven van Jan I († 1384) en Jan II van Polanen († 1394), beiden in de kerk te Breda²⁾. Het eerste vertoont over den maliën-kolder heen een lederen harnas, dat op de rechterzijde is dichtgeregen; dij en scheenbeen worden beschermd door leer, wellicht metaal, door riemen en gespen vastgemaakt, dito onderarmbedekking, terwijl de kniestukken van ijzer zijn.

Het tweede heeft een borstharnas van ijzer (met versiering); de heupen worden door maliën, de knieën door ijzeren platen beschermd, de dijen door metaal.

1) Her. Reiners: *Studien z. deutsch. Kunstgeschichte* 113. Rheinische Chorgestühle der frühgotik (onvoldoende afbeeldingen) p. 82.

2) Afb. *Bulletin Oudh. Bond.* Juni 1914 p. 132 fig. 1 en p. 140 fig. 4.

Het graf van een lid der familie Drakenborch¹⁾ in het Sted. Museum te Utrecht uit het einde der 14de eeuw vertoont een lederen harnas, been en arm zijn waarschijnlijk van leer, met wellicht metalen bescherming aan ellebogen en knieën.

Van het graf van de heeren v. IJsselstein uit de 2de helft der 14de eeuw is zoo weinig over, dat het hier niet van belang kan zijn.

Wat blijkt thans uit deze gegevens? Kan men tot een bepaalde conclusie komen? Helaas neen. Uit het voorafgaande is alleen te vermoeden, dat wellicht de bescherming door platen hier te lande wat later in gebruik is gekomen dan in de zuidelijke gewesten en Frankrijk; een reeds volkomen samenhangende metalen bewapening voor armen en beenen voor het eerst in Frankrijk op het graf van Pierre Chantenelle († 1352, Parijs, Musée Cluny). Zie Post op. cit. bld. 8. Met de andere ons omringende volken, met Duitschland en Engeland vinden we geen verschil, maar volkomen zekerheid is, bij het gering aantal monumenten, dat ons overgebleven is, niet te verkrijgen.

Thans komen we tot de arm- en beenbedekking in het bijzonder.

1343. *Hantscoen ende armleder*. Rek. v. Holl. 3. 118.

1344. *Hantscoen te vermaken 1 paer platen*. Rek. v. Holl. 3. 358.

1344—45. *2 paer armleder; 1 paer armleder*. Rek. v. Holl. 2. 114.

Arm- en
beenbe-
dekking.

Hoe moet men zich dit denken? Waarschijnlijk was dit armleder met ijzeren pennen stijfgemaakt of althans van ruggen voorzien, wellicht plaatselijk verdubbeld of opgevuld, tot welke conclusie wij gekomen zijn door het vergelijken van de monumenten die ik reeds vroeger besprak, nam. het graf v. Drakenborch, Jan I v. Polanen, v. Walcourt en de Engelsche graven. Ook Dehaisnes haalt op. cit. verschillende plaatsen aan waar sprake is van leer tot bescherming van den arm, o. a. p. 144. 1302 »III paires de cuir à bras»; p. 163. 1304 »pour le cuir des brachieres" enz.

1344. *2 kniebusse*²⁾ v. *2 dielinghen*³⁾. Rek. v. Holl. 3. 358.

Hier heeft men dus een kenschetsend Hollandsch woord, dat ons aantoonde den vorm van het voorwerp; de kniebus is, naar mijne meening, hoogstwaarschijnlijk eene plaatbescherming, die de knie insluit op de manier als, o. a. op het schilderij der heeren van Montfoort voorkomt.

Ook de bewapening van arm en beenen met platen komt wellicht hier te lande iets later voor dan in de zuidelijke gewesten, doch voorzichtigheid is hier ook weer in acht te nemen.

Over het harnas werd een wapenrok gedragen. In de grafelijkheidsrekeningen vindt men hierover het volgende:

1341. *Tornikial*⁴⁾. Rek. v. Holl. 3. 39.

1343. *Tornikael ende coverture 2½ roet sindael*. Rek. v. Holl. 3. 119.

Wapenrok.

1) Afb. Dozy en de Roever: Het Leven van onze Voorouders, deel II p. 166.

2) Bus of koker voor de knie.

3) Bedekking der dijen.

4) Wapenrok.

1343. *Ziden corden ende zide tot mijns heren torkeelen ende tot synen wamboyse.* Rek. v. Holl. 3. 143.

1343. *Tornikeal.* Rek. v. Holl. 3. 118.

1343. *Krijgswamboys.* Rek. v. Holl. 3. 118.

1344. *Tornikeele te poynte*¹⁾ *vermaken.* Rek. v. Holl. 3. 358.

1344. *18 grote ziden corden, plate ende tornikeele mede te riën.* Rek. v. Holl. 3. 338.

1344. *Stof voor wapenroc.* Rek. v. Holl. 2. 482.

Voor het rijgen kan men het beste vergelijken de grafmonumenten van v. Walcourt en van Jan I van Polanen (zie onder platen), waar we echter alleen leer geregen vinden.

Hoofdbe-
dekking. Tot een zeer belangrijke factor van het krijgskostuum hoort de bedekking van het hoofd, de manier, waarop men dit zoo gewichtig en zoo moeilijk te beschermen lichaamsdeel tegen de zware houwen van de wapenen der vijanden tracht te dekken.

1342. *Ketelhoet.* Rek. v. Holl. 2. 114.

1343—44. *Ketelhoet.* Rek. v. Holl. 3. 137, 139, 143, 144, 158, 159, 161, 338.

1344. *Ketelhoed te hernaghelen.* Rek. v. Holl. 3. 159.

1344. *Ijzeren hoed.* Rek. v. Holl. 3. 355, 356, 358.

1344. *Beckeniel*²⁾. Rek. v. Holl. 2. 114.

1343. *Helm te gaten.* Rek. v. Holl. 3. 158.

1343. *Helm te stofferen*³⁾. Rek. v. Holl. 3. 122.

1343—44. *Helm.* Rek. v. Holl. 3. 120, 122, 143, 356, 358.

1343—44. *Cembre*⁴⁾ *v. sijnen helm.* Rek. v. Holl. 3. 102, 118, 158.

1343. *Paeus*⁵⁾ *vederen mijns here helm mede te maken.* Rek. v. Holl. 3. 130.

1344. *Kalfsvelle: covelare*⁶⁾ *timber up helm te maken.* Rek. v. Holl. 3. 337.

1343. *Stoc om m. heren helm op te draghen.* Rek. v. Holl. 3. 158.

Onder de woorden »ketelhoed, ijzeren hoed en beckeniel» heeft men zich een »bassinnet» of gewone pot voor te stellen, terwijl de ijzeren hoed in 't bijzonder wel een ijzeren hoofdbedekking met rand naar beneden tot bescherming van de oogen zou kunnen zijn, zooals men die o. a. vindt bij Viollet-le-Duc in zijn Catalogue du mobilier deel V op »bassinnet» en »bavière», en bij Couderc: Album de portraits pl. XI op de miniatuur van c. 1378.

»Een helm te gaten!» Het waarschijnlijkst zullen deze openingen gediend hebben om het helmteeken aan vast te maken door middel van maliën of yeters⁷⁾, om de maliën aan te bevestigen; een andere lezing zou zijn, dat de openingen dienden om lucht door te laten.

Men vindt dus helmen niet eerder hier vermeld dan 1343, maar we kunnen

1) Zoo, dat het goed zit.

2) Bedekking van het hoofd van ijzer of staal.

3) Voeren.

4) Helmteeken.

5) Pauwenvederen.

6) Dikke grove stof.

7) Viollet-le-Duc: Catalogue du mobilier, deel II, »joustes».

toch aannemen, dat ze eerder hier voorkomen, o. a. komen verschillende soorten van hoofdbedekkingen van metaal voor op de reeds genoemde miniatuur van 1332; ook Dehaisnes noteert ze 1294, 1302, 1321 enz. (p. 83, 144, 236). Even verder komt bij hem voor in 1322 (bld. 247) »a visiere et colerite deriere, wat niet strookt met wat Post op. cit. blz. 12 zegt: c. 1350 wordt de helm spitsers, van achteren langer (voorbeeld ± 1360 en 1366).

Een eigenaardige gewoonte vindt men in »stoc om m. heren helm op te draghen»; hoe men zich dit voorstellen moet, toont ons een miniatuur (± 1330) uit het Parijsche »Liederhandschrift»¹⁾, waar men een page ziet, die den helm van zijn heer draagt op een stok, loopende naast of achter het paard, dat zijn meester berijdt.

1341. *Pro barbitonsorum domini una lata corridia de albo corio.* Rek. v. Holl. 3, 38.

1343. *Barbier*²⁾. Rek. v. Holl. 3, 118, 140, 357.

1343. *Colette ende barbier.* Rek. v. Holl. 3, 119.

1343. *Zie maelgeharnasch.*

1344. *1 elle wits laken mijns heren barbier mede te voederen.* Rek. v. Holl. 3, 345.

1344. *mijns heren 3 barbier ende . . . 1 barbier mede te voederen 4 ellen wits lakens.* Rek. v. Holl. 3, 357.

Kin- en
baardbe-
dekking.

Onder een barbier verstaat men een metalen bedekking van baard en kin, die men voorn. aan de »bassinet» vindt, ijzeren hoed en helm vanaf de 14de eeuw, en die door middel van scharnieren vastzit aan dat hoofddekseel ter weerszijden boven de kaak; de barbier hangt bewegelijk en is meestal gevoerd.

1341. *Pro 15 parabus calcariorum deauratum.* Rek. v. Holl. 3, 36.

1343. *1 paer sporen van latoene*³⁾. Rek. v. Holl. 3, 153.

1343. *1 paer moletten*⁴⁾. Rek. v. Holl. 3, 153.

Sporen.

Op het schilderij der heeren van Montfoort († 1345) meen ik zoogen. moletten te vinden, evenals op de keurvorstenrij-reliefs te Mainz (c. 1320), terwijl een zeer vroeg voorbeeld ons het zegel van Jan v. Bourg (1211, afb. bij Demay op cit. f. 140 bld. 147), toont. Vergulde sporen vinden wij bij Dehaisnes 1322 p. 247, en 1337 p. 309, doch iets bijzonders valt er niet bij op te merken.

Over het krijgskostuum zwijgen de rekeningen verder; wij kunnen zien wat zij opleveren voor de mannenkleeding.

1317. *Te cousen ende te schoen ende te linen cledren.* Rek. v. Holl. 1, 65.

1319. *Linnen kleederen.* Rek. v. Zeel. 1, 169.

1343. » » op meerdere plaatsen. Rek. v. Holl. 3.

1344. » » » » » » » » 3, o. a. *linnen laken tot mijns here wambuese.*

Mannen-
kleeding.

Linnen-
kleederen.

1) Afb. Janitschek: die Malerei in Deutschland, p. 181.

2) Zie Viollet-le-Duc op cit. deel V »baviere».

3) Messing, geelkoper.

4) Rad v. spoor, deze sporen waren in den vorm van een molentje en wellicht daarom zoo genoemd.

Rok.	1317. <i>Rok. Rek. v. Holl. 1, 49.</i> 1343. <i>1 zwart voeder m. here zwarten roc mede te voederen. Rek. v. Holl. 3, 151.</i> 1343—1344. <i>rok op meerdere plaatsen. Rek. v. Holl. 3.</i> 1545—1345. <i>Ondersneden roc</i> ¹⁾ . <i>Rek. v. Holl. 2, 114.</i>
Kleur en grootte.	Het aantal ellen varieert van 5—8 voor een rok, die meestal van laken was »strypts», »graes», »bruunghemenghet», »moreyts» ²⁾ »groen». Blauw en ook rood komen niet zooveel voor, wat — al moet men voorzichtig zijn — merkwaardig is met het oog op de 14de eeuwsche, dus schijnbaar geheel onnaturalistische miniaturen, die zich bijna geheel met blauw en rood (rose) behelpen.
Scharlaken ³⁾ .	1319. <i>Scarlaken (graaf). Rek. v. Zeel. 1. 185.</i> 1340. <i>2 strypte scarlaken. Rek. v. Zeel. 2. 231.</i> 1343. <i>18 ellen linnen lakens, mijns heren wamboys mede te maken ende m. h. cleder v. scarlaken en de moreyde mede te voederen ende 2 paer linnen cleder of te maken. Rek. v. Holl. 3. 146.</i> 1343. <i>4 ellen roet scarlakens mijn here te cleederen, ghescutt (?) jeghens zwart brunet. Rek. v. Holl. 3. 137.</i>
Zijde, sindael ⁴⁾ .	1319. <i>Sindale en zide. Rek. v. Zeel. 1. 178.</i> 1343. <i>Sindale en zide. Rek. v. Holl. 3. 130.</i> 1343. <i>Side en sindale m. h. cleder scarlakens ende brunets mede te stofferen. Rek. v. Holl. 3. 139.</i> 1343. <i>1 siden wamboys te maken tot m. h. behoef ende om zide ende stoffe daertoe overmits dat al met side ghenayt was. Rek. v. Holl. 3. 134.</i>
Samit ⁵⁾ .	1343. <i>Samiten mantel, gevoedert van ghevetten</i> ⁶⁾ . <i>Rek. v. Holl. 3. 118.</i>
Fistein ⁷⁾ .	1343. <i>1 nieuwe jupe v. fisteine dobbble. Rek. v. Holl. 3. 130.</i> 1343. <i>20 ellen fisteyns mijn here een dubbel gupe te maken ende een wamboye mede te lenghen. Rek. v. Holl. 3. 135.</i> 1343. <i>1 dobbel jupe, 14 ellen fustains. Rek. v. Holl. 3. 156.</i> 1344. <i>Fustajjn. Rek. v. Holl. 3. 341.</i>
Fluweel.	1343. <i>4 timmer</i> ⁸⁾ <i>grijs wercs. m. h. vluelen cleder te voederen. Rek. v. Holl. 3. 152.</i> 1343. <i>4 timmer graeus wercs. tot een voeder te sinen vluelen cledere. Rek. v. Holl. 3. 154.</i>

1) 2 soorten stof, wellicht mi-parti; duidelijk is deze plaats niet; daar deze »roc» hoorde bij de strandvondst, bedoelde men waarschijnlijk een rok, waar van onderen een stuk af was; wilde men spreken van een rok met splitten, dan zou men zeggen een »doorsneden roc», trouwens dit zou ook hier te vroeg zijn.

2) Donkere kleur.

3) Fijne stof, gewoonlijk rood, doch er was ook bruin, paars, groen, blauw, wit en zwart scarlaken.

4) Fijne stof, meestal zijde.

5) Zijfluweel.

6) Moet zijn ghenette: genetkat, soort wezel.

7) Bombazijn.

8) Naam voor bepaald aantal vellen bont (vorm, waarin het tezamen verpakt werd).

1343. *1 ellen wit fluweels.* Rek. v. Holl. 3. 337.
 1343. *Van een lederen rocke te maken.* Rek. v. Holl. 3. 120. Leer.
 1343. *Van 1 lederen roc tot m. h. behoef.* Rek. v. Holl. 3. 122.
 1343. *3 vellen camoes¹⁾ m. here eenen lederen roc of te maken.* Rek. v. Holl. 3. 118.
 1343. *Lederen rocke, die mouwen te lenghen ende 1 wambeus te lenghen.* Rek. v. Holl. 3. 130.
 1843. *Ghulden cleet.* Rek. v. Holl. 3. 125.

In de aanmerkingen aan het slot zijn deze aanhalingen verwerkt en het is dus voldoende deze hier alleen genoteerd te hebben. Ook vindt men in de grafelijkheidsrekeningen een en ander over de sluiting der kleeren. Helaas is de oogst hier zeer gering.

1343. *Van knoppen te maken.* Rek. v. Holl. 3. 353. Sluiting der kleeren door zijden snoeren of knopen.
 1343. *1 gaenge²⁾ mijn heren cleder mede te maken.* Rek. v. Holl. 3. 152.
 1344. *Om ziden snoere m. h. cledere mede te rien.* Rek. v. Holl. 3. 353.
 1344. *50 koperen naeldecken an lederen riemeken; 25 risnoere v. gaerne met koperen naelden.* Rek. v. Holl. 3. 358.

De 2de plaats wijst wellicht op den nauwen snit der kleeren, maar is dan wel erg vroeg (vergelijk ook Post op. cit. blz. 25 enz.); te meer, daar de volgende hier genoemde plaats iets dergelijks inhoudt, zou men geneigd zijn te gelooven, dat de »gaenge» voor het rijgen noodig was. Deze »naeldecken» en »risnoere», werden die ook misschien voor het sluiten der kleeren gebruikt? Onmogelijk is het niet, daar men dergelijke manier van dichtrijgen ook aan de monumenten vindt.

1317. *Wambuis v. linnen laken.* Rek. v. Holl. 1. 63. Wambuis.
 1343. *Wamboys te nauwen ende een bord daer ane te maken.* Rek. v. Holl. 3. 159.
 1343. *Wamboysmouwen verlenghen.* Rek. v. Holl. 3. 159.
 1343. *Ledere rocke, die mouwen te lenghen ende 1 wambeus te lenghen.* Rek. v. Holl. 3. 130.
 1343 en 44. *Wamboyse.* Rek. v. Holl. 3. 116, 120, 354, 356, 357, 361.
 1343. *Wamboys leder om te lenghen.* Rek. v. Holl. 3. 129.
 1343. *Wamboys te lenghen met fisteyn.* Rek. v. Holl. 3. 135.
 1343. *1 marteren pels m. h. wamboys mede te voederen.* Rek. v. Holl. 3. 150.
 1343. *1 siden wamboys te maken tot m. h. behoef ende om zide ende stoffe daertoe, overmits dat al met zide ghenayt was.* Rek. v. Holl. 3. 147.
 1343. *Een marteren pels gefronst³⁾ te maken voer mijn here.* Rek. v. Holl. 3. 139.
 1344. *1 zwart corduanenvel m. h. wamboys mede te maken.* Rek. v. Holl. 3. 368.
 1344. *Om wit laken, sijn wamboys mede te voederen ende cousen of te maken.* Rek. v. Holl. 3. 356.

Wellicht gaan de hiergenoemde veranderingen gepaard met bekende modewisselingen tegen het midden der 14de eeuw, nam. het nauwer enz. worden der kleeding. Tevens

1) Gemsleer.
 2) Gevlochten koord.
 3) Geplooid.

zouden ze er dan op wijzen, hoe men bij alle weelde aan het grafelijke hof toch betrekkelijk zuinig was.

- Jupe ¹⁾. 1343. *1 jupe de nigro panno seminato de vluial con bacilis et foramia chindone* ²⁾. Rek. v. Holl. 3. 39.
1343. *1 dobbel jupe, 14 ellen fustains*. Rek. v. Holl. 3. 156.
1343. *1 nieuwe juppe van fisteine dobbel*. Rek. v. Holl. 3. 130.
1343. *20 ellen fisteyns mijn here een dubbel gupe te maken ende een wamboys mede te lenghen*. Rek. v. Holl. 3. 135.
- Froc ³⁾. c. 1343. *6 elne lakens tot eenen frocke*. Rek. v. Zeel. 2. 335.
1344. *Van 3 frocs, die hem mijn here die grave gaf, elkerlyc 6 elle lakens*. Rek. v. Zeel. 2. 313.

In vergelijking met de »jupe» was de »froc» dus korter misschien, want voor een »dobbel jupe» waren c. 14 ellen fustein noodig, voor een »froc» 6 ellen laken. Toch zou dit verschil nog kunnen liggen aan de andere soort stof, die gebruikt werd voor deze 2 kleedingstukken, nam. als het laken smaller was dan »fisteyn».

Mantel en hoyke. Wat den mantel en de »hoyke» ⁴⁾ betreft, bijzonder valt er niet bij op te merken. Daar de »hoyke» tal van malen voorkomt, als geschenk of betaling diende voor de onderhoorigen van den graaf, moet zij zoo het gewone kleedingstuk geweest zijn. Meestal was zij, evenals de mantel ook dikwijls, met bont gevoerd. De rekeningen verhalen ons het volgende over deze twee kleedingstukken:

1343. *Samiten mantel, gevoedert van ghevetten* (zie bij samit). Rek. v. Holl. 3. 118.
1344. *Mantel 3 ellen groens laken, 3 ellen zacgroens* ⁵⁾ laken. Rek. v. Holl. 3. 344.
1344. *Mantel 6 ellen laken*. Rek. v. Holl. 3. 355.
1344. *Mantel met martel gevoert*. Rek. v. Holl. 3. 354.
1344. *Mantel met maerter te voederen ende 13 maertersvellen te conreyden*. Rek. v. Holl. 3. 354.
1343. Op meerdere plaatsen.
1344. Op meerdere plaatsen.

Kousen en andere beenbedekking. Laten we thans, nu we van de mannenkleeding de bedekking van den romp besproken hebben, zien wat de rekeningen ons vertellen over de beenbedekking. Kousen komen voor onder de laarsen van c. 1½ el het paar, ook een beenbedekking waar 6 ellen 't paar voor noodig waren; elders wordt geschreven over »cousen met solen», waar men dus de zool, van leer waarschijnlijk, vast aan de beenbedekking moeten denken; over schoenen en laarzen, over handschoenen vallen geen bijzonderheden op te merken;

1) Lang kleed.

2) Een jupe van zwart laken met stukken fluweel en gevoerd met bont(?).

3) Jas, overkleed.

4) Bedekking van hoofd en lichaam door een kleedingstuk, een soort »cape», soms kort, soms langer; de latere huik.

5) = satgroen = donkergroen.

eigenaardig is het voorkomen van een mof voor den graaf, gevoerd met 1 el rood laken; de plaats en zijn als volgd:

1344. *Grote muffele, 1 elle roets laken voor voeder.* Rek. v. Holl. 3. 345.
1343. *Mijn here te cousen 6 brachs ende 3 vierde lakens half moreyt ende half blaue.* Rek. v. Holl. 3. 124.
1343. *1 paer witter scarlaken cousen met solen.* Rek. v. Holl. 3. 121.
1343. *Socken, mutsen, wanten v. beveren.* Rek. v. Holl. 3. 118, 129.
1344. *Cousen van laken 6 ellen.* Rek. v. Holl. 3. 344.
1344. *8 paer cousen 10 ellen roets laken.* Rek. v. Holl. 3. 353.
1344. *3 ellen blaues lakens m. h. grote wanten of te maken ende cousen onder zijn laersen.* Rek. v. Holl. 3. 344.
1344. *4 brachs roets scaerlaken m. here te cousen ende te caproensvoeder; 5 elle lakens bruin ende zwart m. h. oec te cousen; 2½ ellen piers lakens, noch m. h. te cousen.* Rek. v. Holl. 3. 344.
1344—45. *2 paer linnen cousen.* Rek. v. Holl. 2. 114.
1344—45. *1½ elle blaues laken tot 1 paer cousen m. h. onder zijn laersen.*
1344. *1 paer hogher scoen m. h. up te wapenen.* Rek. v. Holl. 3. 368.
1344. *1 paer laersen met ghespen.* Rek. v. Holl. 3. 338.
1343. *Wanten, mutsen en socken v. beveren.* Rek. v. Holl. 3. 118, 129.
1343. *Vossenwanten.* Rek. v. Holl. 3. 156 (graaf).
1343. *Vossenwanten 1 paer.* Rek. v. Holl. 3. 160 (knecht).
1344. *3 paer harten handscoen.* Rek. v. Holl. 2. 484.
1 paer harten handscoen. Rek. v. Holl. 2. 544.
1344. *1 paer wanten met vossen gevoedert.* Rek. v. Holl. 3. 357.
1343. *6 vilt hoeden.* Rek. v. Holl. 3. 116.
1343. *1 vilt hoed.* Rek. v. Holl. 3. 154.
1343. *Hoed gevoedert met maertersvel (graaf).* Rek. v. Holl. 3. 130.
1343. *Mutsen v. beveren.* Rek. v. Holl. 3. 118, 129.
1343. *1 caproen v. paerl (graaf).* Rek. v. Holl. 3. 103.
1344. *Caproen over huve, 3 ellen mits halver breyde (laken).* Rek. v. Holl. 3. 341.
1344. *5 caproenen 9 ellen lakens, ½ vierendeel min. ½ roet, ½ sanguien¹⁾.* Rek. v. Holl. 3. 360.

Wat is deze caproen over huve? Misschien heeft men hier iets dergelijks als we later zien op Ouwater's: Opwekking van Lazarus als hoofdbedekking van den Jood rechts, die met den rug naar den toeschouwer is gekeerd.

1317. *Hemden, cousen ende scoen.* Rek. v. Holl. 1. 64.
1317. *Den kindren te rocken en te heyken, 14 ellen strüpts laken.* Rek. v. Holl. 1. 65.

Schoenen en
laarzen.
Hand-
schoenen.

Hoeden enz.

Vrouwen-
en kinder-
kleding.

1) Bloedrood.

1319. *Om 2 corsete*¹⁾ *ende voeder*. Rek. v. Zeel. 1. 187.

1343. *Langhe cleder v. joncvrouw 16 ellen lakens*. Rek. v. Holl. 2. 10.

1344. *Corte cleder v. dubbel lasuyr*²⁾ *v. greyne*³⁾ (*mire vrouwen haer suster*). Rek. v. Holl. 2. 218.

Deze »corsete» kan men het best vergelijken met het kledingstuk »coers» door Dr. E. Neurdenburg in haar dissertatie⁴⁾ beschreven, een bovenkleed bestaande uit reepen bont op borst en rug, waaraan een rok met plooiën hing, een pelsrok. En deze »langhe cleder» en »corte cleder»? Wellicht hebben wij ons hier de kortere kleding voor te stellen, die c. 1350 in gebruik kwam in de naburige landen (zie Post op. cit. blz. 25).

Geestelijke
kleding.

Eindelijk valt nog te berichten wat de posten ons over de geestelijke kleding verhalen; helaas zoo goed als niets,

1343—44. *1 paer cleder (kapelaan)*. Rek. v. Holl. 2, 44.

Tot slot hebben wij in het kort mede te deelen, wat de uitslag van het onderzoek der grafelijkheidsrekeningen van Holland en Zeeland der 14de eeuw is.

Aan het hof der graven hier zal men zich langzamerhand den nieuwen vormen, zooals die uit Frankrijk kwamen, aangesloten hebben (het hof der heeren van Blois maakte eene uitzondering, daar het geheel onder Franschen invloed stond), terwijl de kleding der lagere standen weer, wat den vorm betreft, bij die van het hof zal ten achter geweest zijn.

Het gering aantal verschillende kledingstukken en de weinige inlichtingen, die we over den vorm vinden, zouden er toe leiden te vooronderstellen, dat men hier niet zooveel diverse kostuums had en weinig belang stelde in den vorm der kleederen, toch moet men voorzichtig zijn in het trekken van dergelijke conclusies.

Wat het krijgskostuum betreft, waarover we het grootste en beste materiaal hebben, er is toch met iets meer zekerheid van te zeggen: *dat wij de bescherming met platen later aangenomen hebben dan onze zuidelijke bureu*.

Ten tweede meent men een *klein aantal kleuren en gedempte tonen* te kunnen onderscheiden.

Ook eenige kenschetsende Hollandsche benamingen voor kledingstukken zijn te noemen; wij hebben hier slechts het woord »*kniebus*» gevonden, maar dat kan aangevuld worden met eenige woorden die ik in den loop van dit onderzoek elders heb aangetroffen. Namelijk vindt men in de rekeningen der heeren Blois woorden als »*stillegang*», 1377—79 v. leer met houten zool, een soort trip of pantoffel dus; »*stoep*» is schoepe, een soort tabbaerd en 't Duitsche »*schaube*» later, uit dezelfde jaren; »*gortrok*», een onderrok, een om het middel gebonden rok, 1362 en 1379.

1) Keurs.

2) Blauw.

3) Stof van geiten- of kemelshaar.

4) Dr. E. Neurdenburg: van Nyeuvont, loosheit ende practike: hoe sy vrou Lortse verheffen. — Utrecht.

In Delaborde's Ducs de Bourgogne 1423—1433 staat »pour la façon et estoffes d'une autre robe de brunette fourrée d'aigneaux à V plois faicte pour Mds. à la façon de Hollande'', iets verder weer »d'une robe à la façon de Hollande oudit puc de Lille à V plois fourrée de martres''. Heeft men hier met een bepaalde Hollandsche mode te doen? Men zou geneigd zijn het te gelooven.

IMA BLOK.

IN MEMORIAM.

Leuven.

De oorlogsgeesel woedt over een groot deel van Europa. De opwinding door den strijd, de groote vermoeyenis en de hevige gemoedsaandoeningen, maken in de streken, waar de legermachten strijden, dat van beide zijden daden worden verricht, die in gewone omstandigheden algemeen ons afgrijzen zouden wekken. Door den oorlog zijn de menschelijke gevoelens verstompt en lang bedwongen dierlijke hartstochten worden ontketend. Welke partij hierin het verst is gegaan en wie de meeste schuld treft, is thans nog niet uit te maken, daar nagenoeg alle berichten, die tot ons komen, partijdig zijn gekleurd en wij zelf nog te veel medeleven in den strijd. Eerst later zal de historicus met onbevangener blik de daden kunnen beoordeelen en trachten ieders verantwoordelijkheid vast te stellen.

Oorlog is een uitzonderingstoestand en vele, op zich zelf onverdedigbare daden schijnen althans eenigszins te verontschuldigen door de omstandigheden, waaronder zij worden verricht. Doch ook hierbij is eene grens en die grens is verre overschreden door hetgeen te Leuven is geschied.

De strekking van den oorlog is om den tegenstander zooveel mogelijk te treffen en schrik en ontsteltenis te brengen in het land van den vijand. Diens legermacht moet bestreden worden en daarnaast eischt de eigen veiligheid, dat ook tegen de non-combatanten met de grootste strengheid worde opgetreden, wanneer dezen zich in den strijd mengen. Vele onschuldigen worden daarbij getroffen, het is verschrikkelijk, doch het schijnt eenmaal onafscheidelijk van den krijg. Doch evengoed als het liefdewerk van het Roode Kruis van beide partijen bescherming eischt, evengoed eischt de algemeene beschaving, dat zooveel mogelijk gespaard worde, wat op het gebied van wetenschap en kunst behoort tot het hoogste, wat de grootste kunstenaars hebben voortgebracht. Dit toch is van internationale beteekenis en onmisbaar voor de studie en de ontwikkeling van de menschelijke beschaving. Verwoest geluk, vertrapte velden, in den strijd gevallen krachten zijn haast onherstelbare verliezen, doch de tijd heelt deze wonden, hoe smartelijk ook. Maar de vernietigde kunstschaten zijn niet te vervangen en geen krijgsroem kan opwegen tegen de blaam, die hem treft, die opzettelijk de edelste uitingen van de grootste kunstenaars aan vernietiging prijs geeft. Daarmede wordt een diepe wond gereten in aller hart, daarmede wordt een onherstelbare schade toegebracht, niet alleen aan het ongelukkige land, dat

door den strijd wordt geteisterd, maar aan de algemeene beschaving en aan allen, wier gezichtskring wijder is, dan die van een eenzijdig ontwikkeld legerhoofd.

Dit verlies treft in de eerste plaats ook ons, Noord-Nederlanders, wier beschaving en kunst zoo nauw verwant zijn aan de schoone Vlaamsche kunst uit den tijd van haren hoogen bloei.

Leuven is verwoest, zoo klonk het haast ongelooflijk bericht, doch, helaas, wat in onze eeuw van zoogenaamde beschaving onmogelijk scheen, het bleek waarheid. Een innig medelijden met de onschuldige slachtoffers, gemengd met een snijdend smartgevoel trof ons in eigen boezem, omdat met de kunstschaten van Leuven zooveel is ondergegaan, wat ook ons zoo lief was en zoo nauw verwant aan onze eigen kunst. In enkele uren zijn tal van wereldberoemde kunstschaten, zoovele uitingen van het hoogste kunstgevoel, aan de vernietiging prijsgegeven, waaronder werken, zooals nog geen van het thans levend Duitsche geslacht heeft voortgebracht. En dan nog te denken, dat, zooals velen meenen, voor deze barbaarsche daad zelfs niet de minste reden bestond, en dat slechts een misverstand bij een deel der Duitsche troepen zelf heeft aanleiding gegeven tot dit bloedbad en dit ongehoord vandalisme. Doch al mocht de Duitsche lezing juist blijken, dan nog kan hetgeen vooraf ging, geen verontschuldiging zijn voor deze daad.

Mij ontbreken thans de gegevens om in een kort artikel samen te vatten, wat Leuven voor de beschavingsgeschiedenis beteekende; slechts een kort overzicht kan ik geven van de belangrijkste kunstwerken, waarbij ik mij beperk tot de lieflijke herinneringen aan een vroeger bezoek aan deze schoone stad en tot enkele gegevens, die ik ontleen aan het uitnemende werk, dat Dr. H. van der Linden in 1909 aan Leuven wijdde.

Het schitterend *raadhuys*, een juweel van laat-gothische bouwkunst, in 1448—1459 gebouwd door Matheus de Layens, is gelukkig grootendeels gespaard, al zal ook hierbij wel eenige schade aan het fijne beeldwerk zijn toegebracht. Het is een der fraaiste, zoo niet het fraaiste der Vlaamsche paleizen van burgerkracht en strekte o. a. ten voorbeeld voor het in 1525 door Hendrik van Pede gebouwde stadhuis van Oudenaerde. Bekend zijn de zoogenaamde historische zaal met de fraaie schouw en de schilderijen van Dirk Bouts, Jan van Billaert, O. Venius, de Crayer, van Orley en anderen.

Vrijwel verwoest schijnt daarentegen de beroemde *Sint Pieterskerk*, een kruisvormige driebeukige basiliek met kapellenkrans rond het koor. Deze kerk maakte van binnen een majestueusen indruk door de sierlijkheid der proporties. Zij werd in de jaren 1425—1497 gebouwd naar de plannen van Sulpicius van Vorst, ook wel Plissis van Diest genaamd, en werd na diens dood onder verschillende bouwmeesters voltooid, waaronder o. a. Jan Keldermans en Matheus van Layens, de ontwerper van het Raadhuys. De voorgevel werd in 1507 begonnen naar het ontwerp van Joost Metsijs, die zich gedeeltelijk aansloot bij de oudere plannen van Gilis Stuerbout uit 1481. Deze voorgevel kwam nooit gereed. Toen de bovenbouw te zwaar bleek, werd, na kleine instortingen in 1578 en 1603, een gedeelte afgebroken en werd de voorbouw tot de thans aanwezige hoogte teruggebracht. De kerk verving een oudere kerk, waaraan nog de ruime 13de-eeuwsche krypt herinnert.

Hoogstbelangrijke kunstschaten verhoogden den roem van de kerk. Men vond er o. a. een prachtig oksaal uit 1488, een laat-gotisch doopvont met koperen hefboom van Quinten Metsijs uit 1489, een ijzeren kroonluchter met 12 armen in flamboyantstijl door J. Metsijs uit 1490, een 15 Meter hoog tabernakel uit 1450, ontworpen door Matheus de Layens, een gesneden orgel uit 1556 en een rijk gesneden renaissance portaal uit 1556, toegeschreven aan Cornelis de Vriendt uit Antwerpen, die o. a. in 1551 het bekende tabernakel te Zoutleeuw vervaardigde.

De brouwerskapel was versierd met laag-reliefwerk uit 1506 van Jan Borman uit Brussel, die ook in 1493 het altaar sneed voor de kapel van het schuttersgilde, en uit lateren tijd vond men er de marmeren communiebank uit 1708 van de hand van Alexander van Papenhoven, een leerling van Artus Quellinus. Eenige XV^{de}-eeuwsche muurschilderingen werden in 1898 blootgelegd.

Tot de beroemdste schilderijen behoorden het Martelaarschap van den H. Erasmus, uit 1466, en het H. Avondmaal, uit 1468, beiden door Dirk Bouts, en de H. Anna-legende door Quinten Metsys uit 1509. Verschillende kleinere kunstwerken versierden het bedehuis, waaronder de mooie grafplaat voor A. Bertyns en diens echtgenoot uit 1563 en de beroemde grafmonumenten van Hendrik I van Brabant (ov. 1235), de oudste in België, en die van zijne echtgenoot Mathilda van Vlaanderen (ov. 1260).

Naast deze heerlijke hoofdkerk vallen nog te vermelden de *Sinte Geertrudekerk*, 1443—1489, met het beroemde laat-gotische koorgestoelte door Mattheus de Waeyer uit 1540, de *Sint Jacobskerk* met den ouden XII^{de}-eeuwschen toren en met een zeer oud doopvont en een mooi Sacramentshuisje uit 1467 door Gabriel van den Bruyne, omgeven door een koperen leuning door Jan Veldener uit 1568, en eenige XV^{de}-eeuwsche beelden, de eenvoudige doch mooie *Sint Quintenkerk* uit de 2de helft der 15de eeuw, de vroeg-gotische *Dominikanenkerk* met gedeelte van een koorgestoelte door Godfried van der Loy uit 1530, de *kerk van het Groot Begijnhof*, in 1305 begonnen, met mooie zerken van begijnen uit 1458 en 1459, en uit lateren tijd de *Sint Michaëlskerk*, 1650—1666, ontworpen door Willem Hesius uit Brussel, met goeden voorgevel in Jezuietenstijl. De mooie predikstoel uit deze kerk, vervaardigd door H. Verbruggen uit Antwerpen in 1700, werd later naar de Sinte GEDURE kerk te Brussel overgebracht. De kapel van het gasthuis bewaarde nog een Romaansche poort uit 1222. In de kerken vond men nog verschillende goede schilderijen van C. de Crayer, Ger. Seghers, Erasmus Quellinus, Peter Verhaeghen, e.a. en verder bekende reliekkasten, kelken en andere altaarsieraden.

Van de profane bouwwerken zijn naast het raadhuis te noemen de overblijfsels der oude stadsmuren op bogen, uit 1161, de Lakenhalle uit 1317, en eenige oude huizen, zooals de Dekenij uit 1680, het laat-gotische Athenaeum, eenige oude huizen bij het raadhuis en de zoo schilderachtig aan de Dyle gelegen huisjes achter de Sinte Geertrude kerk.

De kloeke Lakenhalle uit 1317 werd in 1426 tot universiteitsgebouw ingericht en nauw zijn steeds de banden geweest tusschen deze beroemde hoogeschool en de katholieke wereld in Nederland. De namen van Erasmus en Paus Adriaan VI zijn innig met deze

universiteit verbonden en men vond hier o. a. het college van den Tarweschoof voor Friesland en Gent, het college van 's-Hertogenbosch of S. Willibord, gesticht in 1604, dat van Holland of Sinte Pulcheria, uit 1617, en dat ten Hoogen Heuvel voor de Utrechtsche zendelingen, uit 1686. De bibliotheek bevatte vele zeldzame werken en prachtige handschriften, waarbij ook unieke bronnen voor de geschiedenis van Noord-Nederland.

Reeds vroeger moest Leuven eenige zijner kunstwerken naar elders zien vertrekken. De Afneming van het kruis, door Rogier van der Weyden omstreeks 1440 geschilderd, verhuisde naar Madrid¹⁾, de twee luiken van het H. Avondmaal van Dirk Bouts, uit 1468, naar Berlijn, de Aanbidding der koningen van P. P. Rubens, uit 1633, naar Grosvenor house te Londen en de H. Borromeus van Casper de Crayer, uit 1668, naar het museum te Nancy.

Wat zal thans nog gespaard blijken na de ramp die Leuven trof?

Er is hier een daad van vandalisme geschied, die niet is goed te pleiten en niet is goed te maken, en diep treurig stemt het, dat die daad is geschied door de vertegenwoordigers van een volk, dat wij zoo gaarne hoogachten voor het vele, dat het verricht heeft voor de studie der kunstgeschiedenis en voor het behoud der kunstschaten in eigen land. Al mogen ook enkele door partijhaat verblinde bladen in Duitschland dit vandalenwerk, dat ons terugvoert tot de donkerste tijden der middeleeuwen, hebben toegejuicht, wij vertrouwen, dat het Duitse volk als geheel deze daad ten strengste zal veroordeelen, zoodra een tijd van rustiger beoordeeling is aangebroken. De daad van den toevalligen bevelhebber te Leuven, die last gaf tot de algemeene verwoesting, mag niet aan geheel het volk worden aangerekend, maar wel mag na deze daad in het belang van de beschaving worden geëischt, dat door de daartoe geroepen hoogste organen van het bestuur maatregelen getroffen worden, die eene herhaling van dergelijke daden voor de toekomst onmogelijk maken.

Het krijgsgeluk voert de Duitse legerscharen door de centra van beschaving van België en door de aan hooge kunst zoo rijke streken van Noord Frankrijk; wij sidderen bij de gedachte aan de gevaren, die de kunstwerken aldaar thans bedreigen.

Bij het begin van den oorlog zoude de keizer het »Vae victis" gesproken hebben en wel zwaar drukt de hand van den overwinnaar op het ongelukkige land. Doch de oude kunstwerken zijn geen partij in dezen strijd; de oude beschaving kan door den overwinnaar niet vernietigd worden, slechts kan een volk zijn aanspraken op een plaats onder de *beschaafde* volken verliezen, door de vernietiging der kunstwerken te bevelen of toe te laten.

Moge dit begrip ook tot den overwinnaar doordringen, vóórdat nieuwe onherstelbare verliezen te betreuren vallen.

J. C. OVERVOORDE.

1) In de sint Pieterskerk te Leuven hing nog eene goede copie.

KORTE BERICHTEN.

Amsterdam. — Dezer dagen is een aanvang gemaakt met het sloopen van een der huisjes, welke links van den hoofdingang der *Oude Kerk* gelegen en tegen deze kerk aangebouwd zijn. Men heeft onlangs daar ter plaatse in den kerkmuur eenige scheuren en een lichte verzakking geconstateerd. Om zulks beter te kunnen onderzoeken en ter restauratie, werd het wenschelijk geoordeeld een der huisjes te sloopen. Daarmede is men thans bezig.

Maasbode, 6 Juni.

De *St. Anthonispoort*. — Men verneemt dat in het voormalige Waaggebouw, als het gemeente-archief het verlaten heeft, de Commissie voor Stadsschoon of het Kon. Oudh. Gen. zal gaan zetelen. In elk geval zal het niet een bestemming krijgen, welke tot vermindering der architectuur zou kunnen leiden. De metselaarsgildekamer blijft voor bezichtiging door het publiek opgesteld.

Arnhem. — Bij graafwerk aan de muziektent op het eiland in den grooten vijver van Sonsbeek is men gestuit op muurfragmenten. Men meent hier de overblijfselen van den »Gulden Spijker», door hertog Karel van Gelder gebouwd, voor zich te hebben.

Berg. — De restauratie van het Raadhuis te 's-Heerenberg, een gebouw uit het begin der 16de eeuw, met een achthoekigen traptoren midden voor den gevel, heeft een aanvang genomen. Er zullen drie jaren mede gemoeid zijn.

Doesburg. — De commissie tot restauratie der 14de-eeuwsche *St. Martini-kerk* had zich tot de Prov. Staten van Gelderland om subsidie gewend. De kosten der restauratie werden geraamd op een totaal van *f*50.737. Het rijk draagt hierin *f*25.000, de gemeente *f*2500 bij, terwijl particulieren *f*10.000 toegezegd hebben. Gedep. Staten stellen thans voor ook uit de provinciale kas steun te geven, en wel ten bedrage van hoogstens *f*5000.—

Poortje te Enkhuizen. — Volgens »de Bouwwereld» van Juli l.l. is thans het mooie poortje, uit het jaar 1625, aan de Paktuinen 306 te Enkhuizen gesloopt, dat in 1912 door het Gemeenteraadslid C. Stapel aan een antiquair te Hoorn werd verkocht. Men vreest thans, dat ook de mooie gevel aan de Nieuwe Westerstraat 90, die aan den zelfden eigenaar behoort, spoedig zal volgen.

Zoo verdwijnen onze monumenten, dank zij het uitblijven van eene wet tot bescherming hiervan.

Enkhuizen. — Het Peperhuis, voorheen magazijn der V. O. I. Cie, en in 1625 gesticht, zal hersteld worden. Het aanvankelijk opgevatte plan om den westgevel te verminken, is opgegeven, en de eigenaars hebben besloten het gebouw in den oorspronkelijken toestand te brengen.

Ferwerderadeel. — In de kloosterterp tusschen de dorpen Ferwerd en Wanswerd, een der grootste terpen uit onze provincie, is deze week een houten doopvont gevonden, waarvan de kuip rust op een breed voetstuk, dat met de kuip zelve uit één boomstam is bewerkt. De hoogte van het geheel is 62 c.M., de middellijn van de kuip 35 c.M., die van de waterkom 20 c.M.

Het Friesch Museum te Leeuwarden bezit een dergelijk doopvont, dat echter op 4 korte pootjes rust en waarvan de kuip grooter is dan 't thans gevonden exemplaar.

Mr. P. C. J. A. Boeles zegt in zijn beschrijvende catalogus van het Friesch Museum: »Houten doopvonten zijn buitengewoon zeldzaam en waarschijnlijk de oudste. Eene bepaalde datering is niet te geven.»

Bij dit doopvont, dat pl.m. 6 M. onder de kruin van de terp lag, werden nog drie aarden potten gevonden. Een en ander is door een der eigenaars van voornoemde terp, den heer J. P. Wiersma te Leeuwarden, in bewaring genomen.

Prov. Gron. Ct., 25 Juli 1914.

's-Gravenhage. — Een der glazen in de Groote Kerk is in de werkplaatsen van den heer J. L. Schouten te Delft hersteld. Het is dat, hetwelk keizer Karel V voorstelt, knielend voor de op de wolken gezeten Moeder Gods. Daarboven staan de wapens van den keizer en van het Duitsche rijk. De 12 ontbrekende vakken van het onderste deel moesten geheel ontworpen worden, wat in den stijl der 16de eeuw gebeurd is. Men heeft hier een cartouche geschilderd, omgeven door de 16 kwartieren van den keizer. Het jaartal 1914 is in dit gedeelte aangebracht.

Haarlem. — De sinds lang hangende kwestie-Amsterdamsche poort is in de raadsvergadering van 6 Mei in dezen zin opgelost, dat ten noorden van de bestaande brug een nieuwe voor het groote verkeer gebouwd zal worden. De trambrug, die de poort hoogelijk ontsiert, kan dan verdwijnen.

's Hertogenbosch. — Het bestuur der vereeniging »'s Hertogenbosch' Belang» heeft tot het kerkbestuur der parochie van St. Catharina het verzoek gericht, de in deze kerk hangende schilderijen van van Thulden en Verhaeghen niet naar elders over te brengen of te verkoopen.

Te *Kesteren* in de Neder-Betuwe zijn in de kerk, onder een dikke laag kalk, zandsteenversieringen als beeldjes en randen, ontdekt.

Volgens de N. R. Ct. 16 Juli Av.bl. B. is de gebarsten kerkklok te *Kruiningen* naar de gebroeders Van den Berge te Midwolde gezonden om tot een nieuwe klok om te gieten. De klok is gegoten door Simon Waghenens te Mechelen in 1490 en is versierd met een gotisch opschrift en met de beelden van de H. Maagd en van Sint Joris.

Het is volkomen te begrijpen, dat Kruiningen naar een klok met zuiverder klank verlangt, doch was er hier geen aanleiding om te trachten de oude klok uit de smeltkroes te redden?

Leiden. — Van de restauratie van de Academie is gebruik gemaakt om den gedenksteen voor Dr. Coster, die op een ongelukkig oogenblik in den hoofdgevel was geplaatst, naar een bescheidener punt over te brengen, waar deze aan het gebouw geen afbreuk doet.

Middelburg. — Het gemeenteverslag over 1913 vermeldt o. a. de voortzetting der restauratie van den zijgevel van het raadhuis. Bij het herstellen der raamomlijstingen en der daartusschen geplaatste dubbele pilasters bleek dat deze veel meer vergaan waren, dan men gedacht had. In overleg met Dr. P. Cuypers besloot men deze herstellingen grooter omvang te geven. Daardoor kon, wilde men het toegestane bedrag niet overschrijden, de bedoelde gevel slechts gedeeltelijk gerestaureerd worden.

In de vestibule van het raadhuis is men begonnen het plafond te herstellen.

De Ned. Herv. kerk te *Olterterp* (Fr.), dateerende uit de 13de eeuw, is voor rekening der familie Jhr. Sandberg geheel gerestaureerd. Tevens is voor hare kosten daarin een uurwerk geplaatst. *Prov. Gron. Ct.*, Juni 1914.

Een »Frankisch» grafveld te Rijnsburg. — In een akker, gelegen ten Westen van de gasfabriek te Rijnsburg, is in den zomer van 1913, gedeeltelijk door de eigenaars en gedeeltelijk door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, een grafveld ontgraven uit de 5de of 6de eeuw na Christus. De gevonden voorwerpen werden het eigendom van het Museum van Oudheden. Over deze opgraving berichtte Dr. J. H. Holwerda in het »Leidsch Jaarboekje» van 1914 (blz. 43—49 met 2 pln).

De graven, enkele lijkgraven maar meestal brandgraven, bevatten veelal sieraden en wapenen, die men den dooden in het graf had meegegeven. Al het ijzer in de graven was tot vormlooze roestklompen verteerd, maar de sieraden, van verguld brons en goud, waren bewaard gebleven. Het fraaist was een bronzen gesp, gegraveerd in den stijl van den tijd der volksverhuizing, met goud, filigraanwerk en gekleurd glas (verroterie cloisonnée) versierd. Behalve dit kunstwerk vindt men afgebeeld eenige broches, een groot aantal kralen van verschillende vormen en een klein bronzen blokje, waarop een met flauwe lijntjes ingegraveerd kruisje is te bespeuren. Bij denzelfden doode gevonden als de groote gesp, zou dit het oudste voorwerp zijn met een Christelijk symbool uit ons land.

Ook een groot aantal urnen werd in het grafveld opgegraven. Naast vaatwerk, dat Dr. Holwerda aan de Franken toeschrijft, zooals het o. a. ook in het eenige jaren geleden te Katwijk ontgraven grafveld voorkwam, is er ook in betrekkelijk grooten getale vaatwerk van anderen vorm, zooals het in de Saksische gebieden van Duitschland en in Engeland wordt gevonden. Dr. Holwerda meent het voorkomen van deze urnen als een

nieuwe aanwijzing te mogen beschouwen voor de vooronderstelling, dat de Angelsaksen, op weg uit het Saksische land naar hun nieuwe woonplaatsen in Engeland, ergens aan den mond van den Rijn een tijd lang naast andere Germaansche stammen hebben gewoond.

Ritter. — De gemeenteraad heeft besloten den toren der Ned. Herv. Kerk, een der oudste van Zeeland, te laten herstellen. De kerk dagteekent uit het begin der 17de eeuw (op een der kapspanten vond men indertijd het jaartal 1611) en de toren is nog afkomstig van een middeleeuwsche kapel, die hier vroeger stond.

Venloo. — Het Arsenaal wordt bedreigd door een bij den gemeenteraad ingediend plan van bebouwing. In strijd met het gevoelen van den burgemeester, die vóór slooping is, meenen eenige leden van het dagelijksch bestuur, zich beroepend op het oordeel o. a. van Dr. Jan Kalf, dat het betreurenswaardig zou zijn als dit gebouw, dat bovendien voor hedendaagsche doeleinden zeer goed ingericht kan worden, moest verdwijnen.

Weerselo. — Volgens een bericht in de N. R. Ct. zijn met rijkssteun een elftal grafzerken uit de 16de en 17de eeuw tegen de wanden der Ned. Herv. Kerk geplaatst en schoongemaakt. Zij zijn versierd met wapenschilden van bekende adellijke geslachten als Ripperda, Raesfeldt, Hackfort enz.

IJsselstein. — De gemeenteraad besloot, op voorstel van den wethouder Schilte, om den op 10 Augustus 1911 gedeeltelijk verbranden St. Nicolaas-toren te doen herstellen. Deze fraaie toren in Renaissance-stijl heeft in zijn vierkant benedendeel boven elkander een Dorische, een Jonische en een Korinthische pilasterorde. De twee bovenste afdeelingen zijn versierd met nissen van gehouwen steen, geflankeerd door kleinere pilasters. Op dit vierkante deel staan twee achtkante geledingen in den trant van het begin der 17de eeuw.

Zalt-Bommel. — De restauratie van den St. Maartenstoren is nog niet voltooid. De kosten worden geraamd op \pm f18.000, waarvan de helft in 1915 en de andere helft in 1916 verwerkt moeten worden. De gemeenteraad besloot een adres aan de regeering te zenden om over beide jaren alsnog 50 % subsidie te verleen. Aan de Prov. Staten zal 25 % gevraagd worden.

De gemeenteraad van *Zutphen* heeft gisteren het voorstel van B. en W. goedgekeurd om f2440 van de begroting 1913 over te schrijven op die van 1914 tot herstel van den Wijnhuistoren en het daarin aanwezige carillon. Zooals men weet, is dat klokkenspel het eerste werk hier te lande van de gebroeders Hemony.

N. R. Ct. 4 Mei 1914.

Voorkoming van brandgevaar voor monumenten. — Door den gemeenteraad van Utrecht is in de vergadering van 29 Januari 1914 eene wijziging gebracht in de brand-

verordening, ten einde voor de belangrijkste monumenten het steeds bij loodgieterswerk dreigend gevaar te beperken. Dit artikel luidt aldus:

»Het is verboden eenige werkzaamheden met heet of gesmolten metaal, asphalt of houtcement te verrichten of een vuurpot, eene door spiritus of benzine werkende soldeerlamp, -bout of afbrandlamp te hebben of te bezigen op een dak of in eene dakgoot van de in het derde lid van dit artikel aangewezen gebouwen. Burgemeester en Wethouders zijn bevoegd van dit verbod, onder voorwaarden door hen te stellen, ontheffing te verleenen.»

In art. 3 genoemde gebouwen zijn de belangrijkste kerken, enkele openbare gebouwen en gestichten en de musea, bibliotheek en archief, die wegens de aldaar bewaarde stukken niet minder dan de monumentale gebouwen zelf voor eene bijzondere bescherming in aanmerking komen. De overtreding van het verbod wordt gestraft met een boete van hoogstens 10 gulden.

Door de gekozen redactie blijven B. en Ws. geheel vrij in het bepalen der voorwaarden, waaronder afwijking van het verbod kan worden toegestaan, en terecht, want eene omschrijving hiervan in de verordening is moeilijk te geven. De tegenwoordige redactie biedt de gelegenheid om zich hierbij naar de omstandigheden te regelen. Bij de opnoeming van de gebouwen, waarop de verordening van kracht zal zijn, heeft men met opzet de particuliere gebouwen er buiten gelaten.

Deze verordening biedt ongetwijfeld eene goede gelegenheid om voor het behoud der monumenten te waken en het door Utrecht gegeven voorbeeld verdient ook voor andere gemeenten in ernstige overweging genomen te worden.

De zorg voor de Indische Oudheden. — In 1896 heeft de toenmalige koning van Siam over Java gereisd en hem werden, op zijn verzoek, beelden en andere onderdeelen van Javaansche tempels naar huis medegegeven. Kort geleden heeft de heer T. van Erp in een »Nota betreffende het schenken van Hindoe-Javaansche beelden aan wijlen Z. M. den koning van Siam (1896)«, gedateerd 18 Nov. 1913, beschreven wat naar Siam verhuisd is.

De gouverneur-generaal, wiens gast de koning was, beloofde hem één enkel Boedhabeeld van Midden-Java. Te Jogja werden hem eenige fragmenten geschonken van de Tjandi Prambanan; van Jogja toog de koning naar de Boroboedoer en vroeg er: 5 boeddha-beelden, nl. 4 uit de nissen der gaanderijen en 1 uit de opengewerkte stoepa's der cirkelvormige terrassen; 2 leeuwen, die voorheen prijken als wachters bij de poorten der stoepa; 1 makara-spiner, een prachtvol monumentaal stuk; 2 kala-kap-bekroningen van de nissen; 1 raksjasa, een unicum; en eenige steenen die eenmaal behoorden tot de tableaux der balustraden.

Toen de resident van Kedoe seinde, dat het wegschenken van deze stukken de kunstwaarde van den tempel niet schond, volgde de telegrafische toestemming van den landvoogd. De koning zelf zocht de stukken uit; ze werden met 8 ossenkarren vervoerd naar Semarang en daar naar Bangkok ingescheept. Meereendeels zijn zij geplaatst in den

lusttuin van 's Konings paleis te Bangkok. De Boeddha's werden met grooten praal bijgezet op de tinnen van de Wat Phra Kea, de zg. Gouden Pagode.

De heer Van der Kemp schrijft onder het bericht van den heer Van Erp: »Het is mij te machtig om er verder nog iets van te zeggen»

In de dagob, bij het hoogste beeld, offerde de Koning bloemen, na de volgens zijn leer gebruikelijke sembah gemaakt te hebben. Dat was niet meer dan beleefd, na zulk een succes.

N. R. Ct.

Valsche antiquiteiten. — Door Jhr. J. L. Mock te Santpoort werd ons een uitvoerig artikel gezonden, waarin gewezen wordt op de vele falsificaties, die tegenwoordig op de veilingen als echt worden aangeboden. Dit artikel is te uitvoerig om in zijn geheel te plaatsen. Wij ontleenen hieraan het volgende:

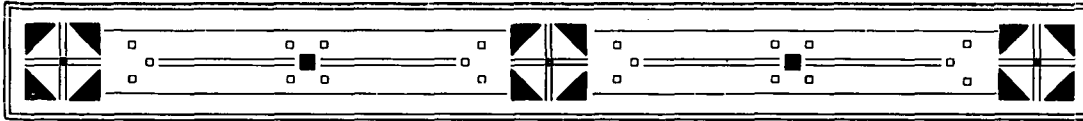
In de veiling F. Muller te Amsterdam van 13 Mei 1914 werd als »Superbe pièce» een rijk gesneden koffertje van het Hoogheemraadschap der Hondsbossche Zeeveeringen bij Petten verkocht als 17de eeuwsch werk. Het was in den catalogus afgebeeld. Het werd voor Dordtsche rekening gekocht voor 470 gulden en opgeld = f 517.

Volgens Jhr. Mock is het echter tusschen 1880 en 1885 gemaakt door een zekeren van Eeden, die in 1889 te Amersfoort woonde. Deze sneed het naar een doek met dezelfde voorstelling, welke hij op de rommelmarkt te Haarlem had gekocht. Er werden door hem drie dergelijke koffertjes gemaakt, waarvan er een door hem werd verkocht aan Mr. Just Enschedé te Haarlem en een aan den Heer Jacobi, eigenaar van hotel Fünckler te Haarlem. Het derde kistje werd tevergeefs aangeboden aan Dr. Ekama te Haarlem en is waarschijnlijk hetzelfde, dat in 1913 aan Jhr. Mr. H. Gevers van Marquette werd aangeboden. Het hout van de kistjes was zoogenaamd oud gemaakt door het met een vijlenborstel te borstelen en verder was de illusie verhoogd door gebruik te maken van oude hengsels en sloten.

Het is helaas geen zeldzaamheid dat kooplui in antiek menig zoogenaamd oud stuk verkoopen, dat jonger is dan de bankbiljetten, die zij ervoor weten te bedingen, en ieder ingewijde weet, dat ook op veilingen voorzichtigheid is aan te bevelen. Slechts zeldzaam echter kan met zekerheid de fabrikant van het nieuw-oud worden aangewezen gelijk hier en bij de indertijd door den Heer Hoyneck van Papendrecht terecht gesignaleerde voortbrengselen uit de fabriek van den antiquair Wernink te Leiden.

Dr. F. D. K. Bosch te Leiden is benoemd tot adjunct-oudheidkundige bij den oudheidkundigen dienst in Ned. Indië.

Wegens de werkzaamheden van den Secretaris in het belang van het Roode Kruis, verzocht hij het verslag van de algemeene vergadering te Breda uit te stellen tot eene latere aflevering van het Bulletin. In verband hiermede worden ook de bij dit verslag behorende stukken eerst later geplaatst.

EEN NEDERLANDSCH »MONUMENT" TE ROME (VILLA BORGHESE) EN ZIJN BOUWMEESTER, JAN VAN SANTEN.

De Hollandsche en Vlaamsche schilders, die in de 16de en vooral in de 17de eeuw te Rome gewerkt hebben, zijn ontelbaar, en wanneer men, afgaande op de nu bekende gegevens, hun aantal ging schatten, zou het mettertijd slechts nog grooter blijken. Het contingent der beeldhouwers, dat uit deze gewesten naar Italië toog, is vanzelf aanmerkelijk kleiner, en haast zonder uitzondering waren deze meesters, als Nicolaas Mostaert, Jacob Cobart, Frans Duquesnoy en Frans Dusart (om vier van de voornaamsten te noemen) uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig ¹⁾. De bouwmeesters zijn nog minder in aantal, doch wel opmerkelijk is het, dat zij juist voor het meerendeel Noord-Nederlanders zijn geweest.

Een onbekende architect, Cornelis Laurens, die omstreeks 1600 te Rome verblijf hield, was van Waveren afkomstig ²⁾, maar Cornelis Meijer, die in de tweede helft der 17de eeuw vooral als waterbouwkundige zich verdienstelijk maakte en voor den paus o. m. plannen voor de droogmaking der Pontijnsche moerassen en voor de bevaarbaar-making van den Tiber uitwerkte, was een »olandese" ³⁾.

»Olandese" was feitelijk ook Lodewijk van Wittel (Luigi Vanvitelli, † 1773), zoon van den schilder Gaspar van Wittel, die volgens Houbraken van Amersfoort, volgens

1) In het tweede deel der »Bescheiden in Italië betreffende Nederlandsche kunstenaars en geleerden" vindt men op een paar honderd schilders slechts 17 beeldhouwers vermeld. Daarvan is alleen een zekere Rinaldo Delfuensis, »scultor in ligno" Hollander († 1592).

2) »Bescheiden in Italië" II, blz. 138, 277, 317 vg.

3) In de Nederlandsche biografische werken vindt men zoo goed als niets over hem en zijn beteekenis. Ook zijn te Rome verschenen en rijk geïllustreerde folio-werken zijn in het vaderland nauwelijks bij name bekend. Uit de parochiale archieven blijkt, dat hij sedert 1682 met zijn volwassen zoon Otto en een huishoudster in de straat woonde, die tegenwoordig Via Mario de' Fiori heet. In 1685 ging hij met dien zoon tot de katholieke kerk over. Hij verhuisde in hetzelfde jaar en komt in 1689 nog éénmaal voor in de Via del Babuino. Behalve Otto woont dan ook een tweede zoon, Giovanni, bij hem in. In het doodenboek van de parochie S. Nicola in Arcione staat ingeschreven: Cornelio Maier, zoon van wijlen Giovanni, overleden 23 Augustus 1701, in den ouderdom van 74 jaar, weduwnaar van Esther Daelman uit Amsterdam. — Over dezen Nederlandschen waterbouwkundige ware door een tegenwoordig collega een belangrijke studie te schrijven. In het derde deel der »Bescheiden in Italië", dat nu ter perse is, zal eenig materiaal over hem voorkomen. Verder verschaffen zoowel het archief van het Vaticaan als het Staatsarchief te Rome talrijke gegevens over zijn werkzaamheden. In een van zijn boeken heeft Meijer ook een aantal technische »uitvindingen" beschreven.

andere berichten van Utrecht geboortig was. Lodewijk geniet in Italië nog heden ten dage groote vermaardheid als bouwmeester van het paleis te Caserta, weleer zomerresidentie der Napelsche koningen en nu kroondomein. Als ontwerper van dezen statigen prachtbouw van meer dan 250 M. front zou men van Wittel met recht als de achttiende-eeuwsche evenknie van Jacob van Campen mogen beschouwen¹⁾. Hij is ook de eenige Nederlander, wiens naam in het stratenplan der »Eeuwige Stad» is vereeuwigd. — Eeuwiger kan het al niet!

Jan v. Santen. De waardige voorganger van Lodewijk van Wittel was Jan van Santen, uit Utrecht, die het onder de regeering van Paulus V (Borghese) tot pauselijk bouwmeester heeft gebracht. Ook hij heeft aan Italië een paleis gegeven, bescheidener van afmetingen dan het gevaarte te Caserta, maar niettemin een werk van beteekenis en van ontegenzeggelijke verdienste. Het is de »Villa Borghese», die aan iederen bezoeker van Rome welbekend is, al was het alleen maar wegens de schitterende verzameling van schilderijen en beeldhouwwerken, die in de hooge zalen van het gebouw is ondergebracht. De woning te hebben gesticht voor Titiaan's »Amor sacro e profano» mag op zich zelf voor iederen architect een eer zijn.

Over dit »Nederlandsch monument te Rome» en over de persoon van den kunstenaar, die het maakte, zal deze bijdrage handelen. Aangaande het leven van Jan van Santen (Giovanni Vasanzio) was tot dusver niet zoo heel veel bekend. Wij hebben getracht zijn biografie met behulp van gegevens uit de Italiaansche bronnen geput eenigszins aan te vullen.

Biografie. Men wist, dat Jan van Santen omstreeks het midden der 16de eeuw geboren moet zijn en uit de Romeinsche archieven blijkt, dat hij een Jan Pieterszoon was. »La vita di Giovanni Fiammingo, architetto» vindt men in het bekende werk van den academicus Baglione: »Le vite de pittori, scultori et architetti» etc.²⁾, doch in deze levensbeschrijving staan geen data hoegenaamd vermeld. Zij bestaat voornamelijk uit een opgave der door den meester nagelaten bouwwerken³⁾.

Wanneer Van Santen naar Italië gekomen kan zijn, is onzeker. In de jaren 1583 en 1593 schijnt hij als »aggregato» van de Accademia Romana di San Luca voor te komen, maar dit staat allerm minst vast⁴⁾. In elk geval was hij al vóór 1600 te Rome, blijkens een eigenhandige, niet precies gedateerde inschrijving in het ledenboek der broederschap van den H. Kiliaan, welke confraterniteit in de kerk van Campo Santo

1) Over Lodewijk van Wittel vindt men eveneens enkele gegevens in het tweede deel der »Bescheiden in Italië». Een aantal onbekende brieven van hem zullen in de »Bescheiden» III worden opgenomen. Van Wittel heeft Meijer ook in zijn uitgaven nog overtroefd: gaf de laatste in folio uit, de eerste publiceerde in plano.

2) 1e druk (Roma, 1642) blz. 175 vg.; 2e druk (Roma, 1649), idem.

3) Het levensbericht bij Monaldini, »Le vite de più celebri architetti» (Roma, 1768) gaat op Baglione terug. Gewichtiger is deze bron voor van Wittel.

4) »Bescheiden in Italië» II, blz. 30 en 110.

haar kapel en altaar had¹⁾: »Joannes van Santen, Ultrajectensis." Door een jongere hand is de kwaliteit bijgeschreven: »Sanctissimi Domini Nostri Pauli V architectus."

Baglione vertelt, dat Giovanni Fiammingo eerst schrijnwerker was en zich vooral op het maken van siermeubelen, z.g. »studioli", kunstkastjes van ebbenhout, bewerkt met ivoor of schildpad, toelegde. Zulke kastjes zijn in verscheidene Italiaansche musea nog te zien. Zij bestaan uit een samenstel van vakken en vakjes, laden en laadjes, en waren overvloedig met intarsies, soms van binnen ook met schilderwerk versierd. Zij dienden voor berging van curiosa, munten enz. Het geheel staat op een tafel of rust op een onderstel, als een

Afb. 1. J. Wh. Bauer. Villa Borghese in haar oorspronkelijken toestand.
(Miniatuur op perkament).

dressoor. Door het maken van zulke »studioli", die door hun opzet met pilasters, kolommetjes, nisjes en anderszins veel op gebouwtjes lijken, kreeg Van Santen lust »de regelen der architectuur nader te bestudeeren en zich de kunst eigen te maken welke noodig is om een bouwwerk naar den eisch samen te stellen." Dan begon hij de verkregen kennis van constructie en verhoudingen bij het samenstellen zijner kunstkastjes praktisch toe te passen en bracht het gaandeweg zoover, dat hij zich tot een bedreven bouwmeester opwerkte.

1) Het boek berust in het archief der genoemde stichting. Vgl. »Bescheiden in Italië" II, blz. 246.

Sedert 1600, niet lang na de boven vermelde inschrijving, komt Jan van Santen voor onder de leden der Duitsch-Nederlandsche broederschap van S. Maria in Campo Santo. Aanvankelijk verschijnt hij niet dan af en toe ter vergadering, tot hij in het najaar van 1606 verkozen wordt tot »camerlengo», dat is zooveel als beheerend voorzitter, voor de Nederlandsche gewesten. Het bestuur van kerk en hospitiüm van Campo Santo was namelijk tusschen Germania Inferiora en Germania Superiora gedurende de heele 17de eeuw zorgvuldig verdeeld. Jaarlijks werd uit elken landaard een volledig bestuur gekozen. Daarvan waren de lagere titularissen gelijktijdig in functie, maar de vier »camerlenghi» hadden ieder drie maanden lang de opperste leiding in handen, zoodat een geregelde afwisseling tusschen de twee nationaliteiten ontstond. In 1608 maakt Van Santen deel uit van den bestuursraad der twaalf »assistenti»¹⁾. Het blijkt dus, dat hij in dezen tijd reeds een gezien heer was en eenigszins verrast zijn wij hem uit de rechterlijke archieven, juist in het eigen jaar zijner eere, van een zijde te leeren kennen, die aanvankelijk verdacht moet heeten. Meteen echter leeren de documenten over het voor van Santen hoogst onaangenaam voorval, dat Baglione geheel betrouwbaar is, als hij mededeelt, dat de meester vroeger meubelmaker van zijn ambacht is geweest.

Den 10^{en} April 1606 vinden we Giovanni Santen, timmerman, woonachtig in de Via Giulia, in hechtenis genomen en zich verantwoordend voor den politierechter²⁾. Hij verklaart als volgt:

»Ik ben gearresteerd in mijn winkel, naar ik meen van wege eenig ongenoegen, dat ik heb gehad met mijn landgenoot Arnaldo Romelar. Wij kwamen elkaar tegen op de Piazza Navona en hij begon mij uit te schelden, zeggende »fielt», hetgeen een zeer beleedigend woord is in onze taal. Wij raakten handgemeen en hij stootte mij met een vinger in het oog, zooals men nog zien kan, daar het geheel bebloed is van binnen. Ik vluchtte in een boekwinkel en nam een stok. Hij greep er ook een en gaf mij een slag, waardoor deze vinger mij heel gekneusd is. Ik heb een klacht ingediend.»

De politiedienaren schijnen gedacht te hebben, dat Van Santen de aanleiding had gegeven tot het standje, maar dit blijkt onjuist. Hij wordt dan ook na de voorloopige ondervraging op vrije voeten gesteld, doch ondergaat vier dagen later nog een nader verhoor. De griffier doopt hem dan plechtig »Giovanni di quondam Pietro de Sanctis». Het protocol luidt in vertaling als volgt:

»Ik geloof dat ik weer gehaald ben voor die bastonnade met Arnaldo Arumelar. Hij is van dezelfde stad als ik ben en bevindt zich te Rome sedert een jaar. Ik heb hem 33 dagen lang onderhouden, toen hij hier kwam, maar hij heeft mij nooit iets betaald. Ik liet mij met hem in op aandringen van verscheidene landgenooten, die mij zeiden dat hij arm was en van honger stierf»

1) Voor een en ander zie »Bescheiden in Italië» II, blz. 266 vg., 354, 356 vgg.

2) Vgl. voor het volgende A. Bertolotti, »Artisti belgi ed olandesi a Roma» (Firenze, 1880), blz. 71 vgg. en 236 vgg.

Op 18 April werden dan nog verklaringen afgelegd door twee getuigen à décharge, die bij de vechtpartij op de Piazza Navona tegenwoordig waren geweest, beiden Nederlanders: Cornelis Duyst en Wouter Strip. Vooral de getuigenis van den eerste geeft een levendige beschrijving van het voorgevallene; de laatste had gedacht, dat het wel niet zoo erg zou worden en had — daarom een goed heenkomen gezocht. Duyst stak ook wel geen hand uit om van Santen te helpen, maar bleef tenminste toeschouwer tot het einde. Hij getuigt als volgt:

»Ik bevond mij den 7^{en} van deze maand wandelend op de Piazza Navona, in gezelschap van meester Giovanni van Santen, Nederlander. Daar ontmoetten wij toevallig Arnaldo Romolar, eveneens een landgenoot van ons. Deze voegde aan gezegde Giovanni, wellicht omdat hij met hem op geen al te besten voet stond, allerlei onnette dingen toe (*molti termini indecenti*), hem met de vuist dreigende en de pas afsnijdende, hem ook beleedigend in het Hollandsch, zeggende »fielt'', dat een erg kras woord is in gezegde taal. Giovanni, zich tot Romolar wendende, vroeg hem, wat hij van hem wilde en waarom hij hem een »fielt'' noemde; en nadat zij aldus tot hooge woorden waren gekomen, raakten zij handgemeen, waarbij Giovanni aan het oog gewond werd. Hij ging op de vlucht en toen Romolar hem achterna zette, zocht hij zich te verdedigen, en toen hem bij geval een stuk hout in de hand kwam, verweerde hij zich daarmee zoo goed mogelijk. Door den oploop van menschen kon ik verder niets meer zien.'' — De verklaring is door den getuige eigenhandig bekrachtigd en ondertekend. Zij werd schriftelijk ingediend.

Uit de verdere stukken blijkt, dat Romelar een sujet was, dat er werk van maakte van Santen te benadeelen en te belasteren, daarbij partij trekkend van een slordigheid, waaraan de artistieke schrijnwerker zich schuldig had gemaakt. Den 12^{en} April 1606 diende ook Romelar, wonende in de herberg de Witte Duif, van zijn zijde een aanklacht in, waarin hij uiteenzette, hoe van Santen in het vorige jaar een brief had achtergehouden, gericht aan een Nederlandschen kapelaan van de stichting der Anima. Deze brief was aan den kapelaan gezonden door diens broeder te Antwerpen, met een ingesloten wissel van 24 scudi op Nicolaas van Olst, plaathandelaar en drukker, wonende bij S. Maria della Pace. Van Santen zou getracht hebben dien wissel te innen, maar de kapelaan was door van Olst gewaarschuwd. Over deze zaak werd in de stad druk gesproken en het gerucht had zich ook in het vaderland verbreid. Toen was Van Santen naar den kapelaan gegaan, om dezen een verklaring op schrift te vragen, welke zijn naam van de aangewreven smet zou zuiveren. De kapelaan was een goed man en had het document gegeven; maar niettemin hadden de landgenooten te Rome over de aangelegenheid gepraat. Romelar, of hoe hij heeten mag, schijnt druk te hebben meegepraat, want Van Santen, met het stuk van den kapelaan in handen, dat hem vrijpleitte, had termen gevonden om hem tot tweemaal toe wegens laster in de gevangenis te laten zetten. Dit was de reden, waarom Romelar zich op de Piazza Navona zoo had opgewonden, en hij beklagt zich nu, de namen van verschillende te Rome wonende Nederlanders noemende,

die getuigen kunnen, dat hij aangaande Van Santen alleen dat gezegd heeft, wat als waarheid in omloop was.

De drie getuigen, waarop Romelar zich beriep, waren Theodoor de Wilt, miniaturschilder, wonende in de herberg »den Gouden Boom» bij S. Giovanni de Fiorentini, voorts de bekende advocaat Joannes Honorius van Axel, die te Rome zeer gezien was¹⁾, en als derde een Vlaamsch »profumiere». De verklaringen van deze getuigen bevestigden echter alleen, dat er over Van Santen zekere praatjes in omloop waren. De kapelaan, gedagvaard, verklaarde 15 April evenmin iets feitelijks ten nadeele van den »timmerman» en wist enkel te vertellen, dat hem bekend was, dat Romelar en Van Santen elkaar geen goed hart toedroegen; hetgeen voor de politie wel geen onthulling zal geweest zijn.

Van Santen zelf verklaarde, dat hij den bewusten brief van Alexander de Wijse, procurator der Anima²⁾, had ontvangen, om dien aan den kapelaan ter hand te stellen. Hij had het stuk echter vergeten en thuis op den schoorsteen (*sul camino*) laten liggen. Zoo was het gerucht ontstaan, dat hij zou gepoogd hebben brief en wissel te verduisteren. Romelar ging de zaak in het minst niet aan en wij mogen aannemen, dat hij het praatje had helpen uitstrooien, om Van Santen in naam en faam te schaden. De beweegredenen van zijn handelwijze liggen in duister. Dat zijn hatelijk opzet mislukte, mag blijken uit het feit, dat Van Santen juist in September 1606, zooals wij zagen, tot bestuurder van Campo Santo werd gekozen.

Dat Van Santen bij zijn verhoor opgeeft in de Via Giulia zijn woning en winkel te hebben, was een aanleiding om in het archief der parochie van S. Giovanni de' Fiorentini een klein onderzoek in te stellen. De bevolkingsregisters (»status animarum») echter van dit kerspel, waartoe de Via Giulia behoorde, bleken over het eerste kwartaal der 17de eeuw niet aanwezig. Ik vond alleen in de doopboeken ingeschreven op 26 Juni 1601: »Pietro Paulo, figlio di maestro Giovanni di Pietro, fiamingho, et Livia di Lorenzo, conjugj, nato a di detto.» — Het echtpaar kreeg geen andere kinderen. Hun huwelijk is niet in de parochie der Florentijnen gesloten; vermoedelijk echter wél te Rome.

Tusschen 1607 en 1610 valt de overgang van Van Santen tot de architectuur. In de besproken processtukken komt hij steeds als »falegname» en »ebanista» voor, maar in 1611 wordt hij al gevonden in den »rolo de famiglia» van Paulus V als: Giovanni Santi, architetto delle fontane³⁾. Weldra zou hij promotie maken, want in de pauselijke kasboeken staat al op 27 Juli 1613 een eerste betaling geboekt aan: »D. Joanni Flandro, architecto palatii apostolici, sc. 25 de camera pro hujus mensis ordinaria provisione.» Voortaan ontvangt hij geregeld zijn maandelijksch salaris; het laatst 19 Februari 1621⁴⁾.

In 1613 deed Van Santen een grafsteen plaatsen in de kerk van de H.H. Cosma e

1) Nader over hem: »Bescheiden in Italië» II, register van personen.

2) Geboortig van Doesburg. Hij was notaris van het gerechtshof der Rota. Vgl. nogmaals »Bescheiden in Italië» II, register.

3) Zie Orbaan, »Bescheiden in Italië» I, blz. 66.

4) Bertolotti, t. a. p., blz. 38 vg.

Damiano, voor den Utrechtschen schilder Willem van Weede, welke grafsteen nog ter plaatse aanwezig is¹⁾). Het opschrift luidt:

D. O. M.

HIC SITUS EST WILHELMUS VAN WEDE
VLTRAJECTINUS BELGA PICTOR EGREGIUS
QUI OBIT ANNO SALUTIS MDCXIII
DIE OCTOBRIS XVII
AETATIS SUAE XXI.

PIETATIS COGNATIONIS AC AMICAE
RICORDATIONIS ERGO MONUMENTUM
HOC EI POSUIT
JOANNES VAN SANTEN VLTRAJECTINUS,
ARCHITECTUS GENERALIS PAPAE
PAULI V PONT. MAX.

In November van hetzelfde jaar 1613 schatte Van Santen een huis »sotto S. Pietro in Montorio», toebehoorende aan de broederschap van Campo Santo, welk huis deze broederschap volgens pauselijk onteigeningsbesluit had over te dragen aan het klooster van S. Maria della Scala, daar dit uitgelegd moest worden. Van Santen was voor de schatting wel de meest aangewezen man, in zijn kwaliteit van pauselijk bouwmeester én als »confratello» van Campo Santo²⁾).

Intusschen was Van Santen van de Via Giulia verhuisd naar de omgeving van het Quirinaal; wellicht reeds als weduwnaar. Den 1^{en} Januari 1616 overleed zijn eenige zoon: »Franciscus filius M. Joannis de Flandria, magistri viarum», — oud 15 jaar. (Aanteekening ontleend aan het doodenboek der parochie van Santi Apostoli). Wel is de voornaam een andere dan in het doopboek stond opgegeven, doch dit komt meer voor en wijst er slechts op, dat de persoon een dubbelen naam heeft gedragen, in casu Pierpaulo Francesco. De leeftijd bewijst afdoende, dat geen andere zoon bedoeld kan zijn.

In 1618 trad Van Santen in aangenamer relatie tot de Anima dan hij in vroeger jaren, tengevolge van den fatalen wisselbrief, gestaan had. Den 22^{en} Maart schreef hij zich eigenhandig in het broederschapsboek in als: »Joannes van Zanten, architetto generale di Nostro Signore papa Paulo V, a questo di etc.»³⁾).

In het »Liber Mortuorum» van deze Nederlandsch-Duitsche nationale stichting vinden wij ten slotte ook den datum van zijn begrafenis: »Die 25 Augusti 1621, mortuus

1) Vgl. Bertolotti, t. a. p., blz. 82.

2) »Bescheiden in Italië» II, blz. 363.

3) »Bescheiden in Italië» II, blz. 570.

est D. Joannes Vandenzan, architectus, in parochia 12. Apostolorum, et fuit sepultus in hac ecclesia in fossa particulari, ante altare Sanctae Mariae" ¹⁾). — De grafzerk is niet meer aanwezig. De juiste sterfdatum blijkt uit het doodenboek van de parochie Santi Apostoli, waar meteen de woning van den overledene staat vermeld: »Anno 1621, die 21 Augusti. Obiit in comunione Sanctae Matris Ecclesiae, in nostra parochia SS. Duodecim Apostolorum, in domibus Ill^{mi}. cardinalis Bentivoglii, ubi erat monasterium Refugii, in Monte Quirinali, Dominus Joannes Baptista, architector Ill^{mi}. cardinalis Borghesii (et olim Pauli V), flander, cujus corpus sepultum fuit in ecclesia Alemanorum, quae dicitur de Anima."'

De kardinaal Bentivoglio is de beroemde Guido, de nuntius van Vlaanderen en schrijver van de »Guerra di Flandra". Terecht wordt in de sterfacte van diens »huizingen" gesproken, want het was niet in zijn eigenlijk paleis dat Jan van Santen woonde, maar in het belendend perceel, het vroegere klooster van S. Maria del Refugio. Daar waren de »familiares" van den kardinaal ondergebracht en tevens enkele personen behorende tot de hofhouding van den kardinaal Scipio Borghese. Het paleis van dezen laatste, dat eveneens aan het voormalig klooster paalde, was namelijk in dezen tijd nog niet geheel voltooid. Met de leiding van den bouw was juist Van Santen belast (zooals wij beneden zien zullen), vandaar dat hij in de onmiddellijke nabijheid gehuisvest was.

Bij zijn dood was Van Santen inderdaad geen pauselijk bouwmeester meer. Paulus V was 28 Januari 1621 overleden, maar misschien was de meester reeds vóór diens dood weder in dienst van Scipio Borghese overgegaan. De laatste betaling uit de pauselijke kas geschiedde, zooals wij zagen, 19 Februari 1620.

Helaas zijn ook weder de »status animarum" aan de parochie der Twaalf Apostelen over de jaren 1614—'19 niet bewaard. In 1612—'13 komt de naam van Van Santen nog niet voor; zooals ook niet te verwachten was. In 1620 vinden wij hem ingeschreven, wonende in het huis, dat in de sterfacte wordt genoemd: »domus secunda, ubi erat domus S. Maria Refugii. — D. Joannes Ivantem (*sic*), architector Ill^{mi}. cardinalis Borghesii, cum duobus servis."

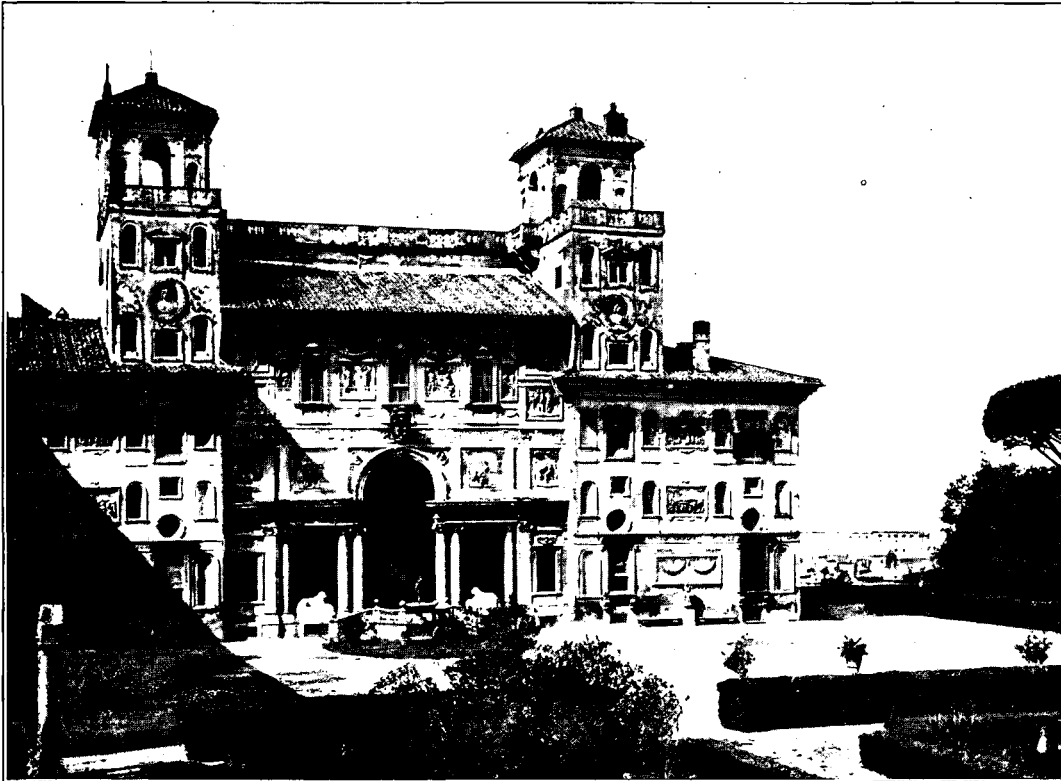
In zijn ambt van pauselijk bouwmeester werd Van Santen opgevolgd door geen ander dan Domenichino Zampieri, den schilder van Bologna; maar diens rijk duurde precies zoo lang als Gregorius XV (Ludovisi) aan de regeering was (1621—'23). Deze was zelf een Bolognees en nam bij voorkeur stadgenooten in zijn dienst. Zoo riep hij ook Guercino tot zich, die juist in deze twee jaren te Rome gewerkt heeft, later nimmer meer. Domenichino was als architect niet meer dan dilettant. Het eenige bouwwerk, dat hij voor den paus tot stand bracht is diens »Villa suburbana", de Villa Ludovisi; nu een schaduw van vroegere grootheid. — Met Urbanus VIII komt dan het tijdperk van Lorenzo Bernini, weldra almachtig.

Nog 5 Maart 1620 had Van Santen aan Paulus V voor 138 scudi twee schilderijtjes

1) Als voren, blz. 596.

op koper verkocht, in lijsten van ebbenhout, ingelegd met zilver. Hieruit blijkt dat hij nog tot kort voor zijn dood het vroegere ambacht af en toe beoefende; tenzij men aanneemt, dat hij de lijsten nog van weleer had staan. De schilder van de beide stukjes wordt niet genoemd; het eene stelde een Annuntiatie voor, het andere een Maria Hemelvaart ¹⁾).

Baglione sprekende van het uiteinde van Van Santen wijdt den meester nog de volgende weinig eervolle vermelding: »Ten laatste Giovanni Fiammingo, door ongeregeldheid van eten en drinken en door een al te overvloedig leven, vulde zich dermate en werd zoo dik en zwaar van buik, dat hij zijn levensjaren er mee bekortte, en uit spijt, dat hij

Afb. 2. Annibale Lippi. Villa Medici. (Parkzijde).

geen super-intendent van de bouwfabriek van St. Pieter was geworden, is hij uit dit leven onder de regeering van Gregorius XV verscheiden, nalatende den roem zijner werken aan deze wereld.”

Op deze biografische bijzonderheden moge thans een overzicht van de artistieke werkzaamheden van den pauselijken bouwheer volgen. Baglione deelt mede, dat hij door Overzicht
der werken.

1) Bertolotti, »Artisti”, blz. 39.

Pignatelli, destijds zelf nog niet gepurperd, maar in hooge gunst bij den kardinaal Scipio Borghese, aan dezen werd voorgesteld. Onder leiding van Flaminio Ponzio had hij zich toen al tot architect bekwaamd. Het is onjuist, dat hij zijn leermeester na diens dood als pauselijk bouwmeester is *opgevolgd*. Toen Ponzio in 1615 stierf, stond Van Santen, zooals wij zagen, al sedert eenige jaren in dienst van het Vaticaan.

Scipio Borghese, om zijn minzaam karakter te Rome algemeen gevierd en om zijn kunstzin spreekwoordelijk, was een neef van Camillo Borghese, die in 1605 als Paulus V den H. Stoel beklom (zoon van diens met den hertog Caffarelli gehuwde zuster). Zijn oom verhief hem nog in het eerste jaar van zijn pontificaat tot kardinaal, gaf hem naam en wapenschild, met bovendien een paar abdijen en verschillende prebenden. Scipio Borghese was o.m. ook protector van Duitschland en Vlaanderen; misschien was het door deze relatie met de Nederduitsche gewesten, dat hij zich het lot van Van Santen aantrok. Hij liet hem de plannen voor zijn »villa suburbana» buiten de Porta Pinciana ontwerpen, die tusschen 1612 en 1620 werd opgetrokken en aangelegd. Voor wij dit bouwwerk echter nader bespreken een enkel woord over de verdere zaken, welke door Van Santen in en bij Rome tot stand zijn gebracht.

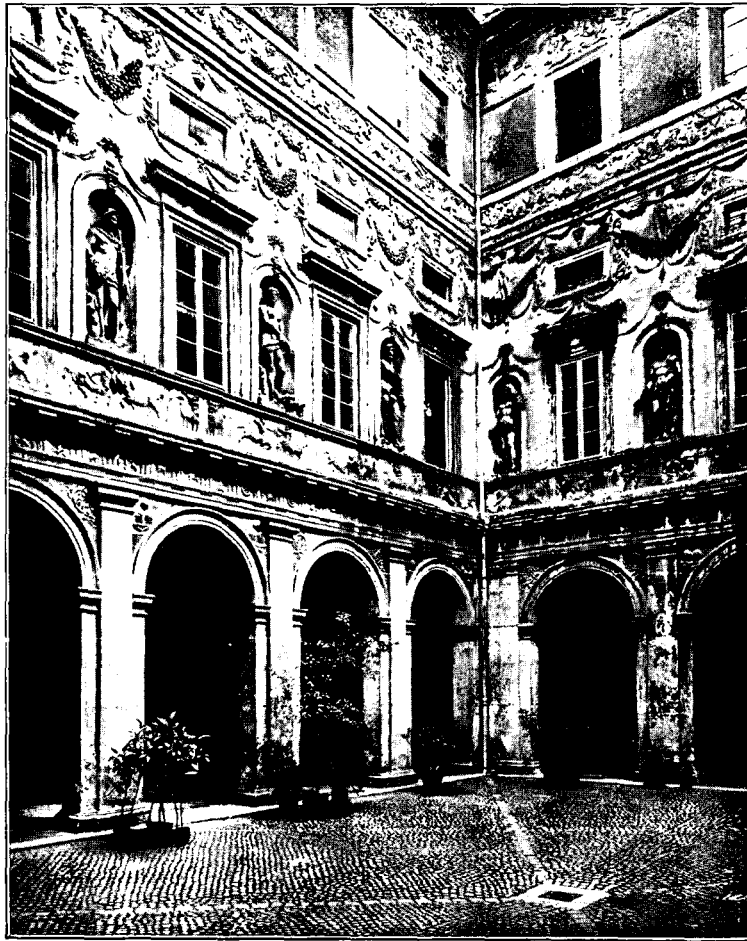
Hiertoe behoort in de eerste plaats de kerk van San Sebastiano, niet ver van de gelijknamige poort, aan de Via Appia, doch de ombouw van deze kerk was al door Flaminio Ponzio begonnen (1612) en werd enkel onder leiding van Jan van Santen ten einde gebracht¹⁾. Op dezelfde wijze voltooide hij de Villa Mondragone bij Frascati, die in 1572 onder Gregorius XIII door den kardinaal Altemps was aangelegd. Paulus V kocht haar en liet haar tot een enorme familie-villa uitbreiden, eerst aan Ponzio daartoe opdracht gevende, na diens dood aan Van Santen. Het kolossale, lompe bouwwerk is genoemd naar het wapendier der Borgheses. Echter kan er, wat deze villa aangaat, eenige verwarring in het spel zijn tusschen Giovanni delle Fontane, d. i. Jan van Santen en Giovanni Fontana van Como, den broeder van Domenico († 1614). In andere bronnen wordt althans vermeld, dat deze laatste het fraaie en zeer ruime terras van de Villa Mondragone aangelegd zou hebben.

Behalve de »Villa Pinciana», geheel door Van Santen gebouwd, voltooide hij ook voor den kardinaal Scipio Borghese in zijn latere levensjaren, zooals wij zagen, het groote paleis, dat deze op den heuvel van het Quirinaal had doen oprichten, om dicht bij zijn oom, den paus, te kunnen wonen. Ook hier was Ponzio voorganger geweest en zelfs Van Santen kwam met den bouw misschien niet geheel gereed. Het paleis is het tegenwoordige Palazzo Pallavicini-Rospigliosi, waar door Guido Reni in 1609 in opdracht van den kunstlievenden kardinaal het »lusthuis» met het bekende plafond der »Aurora» versierd was. Aan de inwendige decoratie van het paleis werkte o.a. ook Paulus Bril mede, in dezen tijd in zijn volle kracht. Ook het tegenover het paleis gelegen kerkje van San Silvestro werd in dezen tijd door Bril en Domenichino met fresco's versierd.

1) Baglione, blz. 97, 135, 175.

Ook al geen zelfstandige en zelfs een nog minder duurzame eer heeft Van Santen kunnen inleggen met de poort van het Vaticaanisch paleis: »la porta con bella facciata, dove sta la guardia degli Svizzeri." Het is natuurlijk zeer onjuist uit deze woorden op te maken, dat Van Santen het pauselijk verblijf van een nieuwen »gevel" zou hebben voorzien! Met de poort is niet anders bedoeld dan de tegenwoordige hoofdingang van

het Vaticaan, rechts terzijde van St. Pieter, de z.g. *Portone di Bronzo*. De »facciata" was het front van deze poort. Maar op een andere plaats van zijn boek, in het leven van Paulus V¹⁾, deelt Baglione mede, dat de ingang met den geheelen torenvormigen voorbouw, »*Torre dell' Orologio*" genaamd, eigenlijk het werk is van »maestro Martino", d.i. Martino Ferrabosco, en door Jan van Santen enkel werd voltooid: »*Fece fare la porta maggiore del palazzo con la sua facciata opera principiata da maestro Martino, architetto, e poi da Giovanni Vasanzio fiammingo compita.*" Dat Baglione zich ook hier weder niet vergist, blijkt wel afdoende daaruit, dat Ferrabosco zelf de »torre" als een van zijn eigene bouw-

Afb. 3. Giulio Mannozi. Palazzo Spada. (Binnenhof).

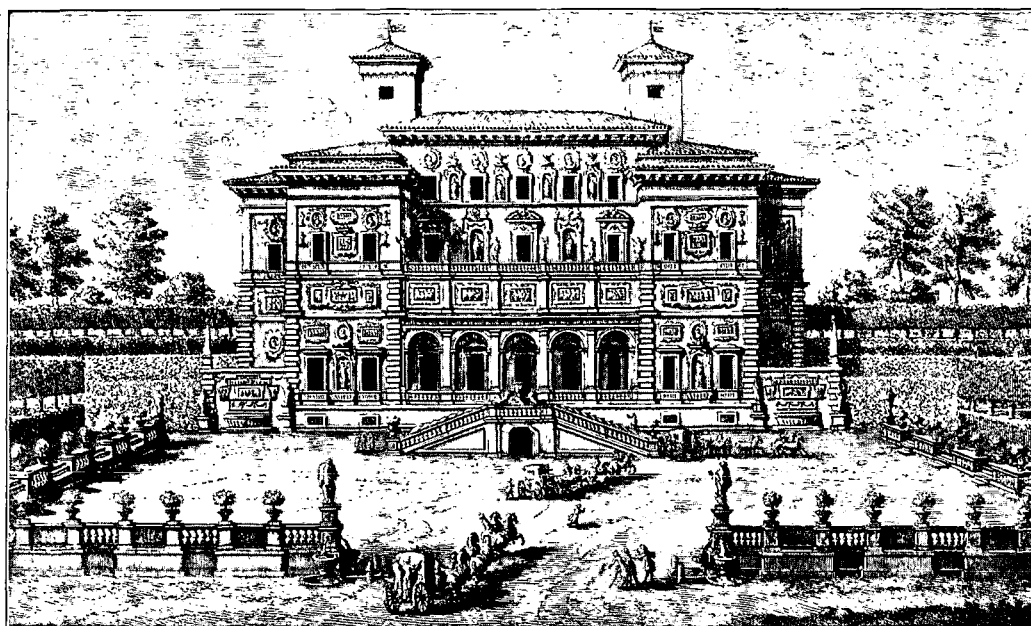
werken heeft afgebeeld in de belangrijke uitgave »*L'architettura della basilica di San Pietro*", waarbij de prelaat Costaguti den tekst heeft geschreven²⁾. Van Santen nu wordt in dit werk in tekst en onderschrift met geen enkel woord genoemd, zoodat

1) Blz. 17.

2) Uitgegeven te Rome in 1684 voor de eerste (niet voor de tweede) maal. De »torre" werd in 1617-'18 gebouwd; de platen dateeren van 1620.

zijn aandeel ook in dezen kennelijk ondergeschikt is geweest¹⁾. De geheele ingang werd door Bernini met zijn kolonnade (1656—'63) geheel gemaskeerd en is daarna door den aanleg der Scala Regia (1663—'66) volkomen van aanzien veranderd. De toren verdween. Waar Bernini de dingen deed of overdeed, bleef van het oorspronkelijk gewoonlijk bitter weinig behouden.

Verder voorzag Van Santen nog de binnenplaatsen en tuinen van het Vaticaanisch paleis van een paar fonteinen, waaronder mogelijk de zeer fraaie in het midden van den »Cortile di Belvedere'' gerekend moet worden, die onder Paulus V werd geplaatst. De fontein, die deze op het plein van St. Pieter liet oprichten en die men op de beide schilderijen van Swanenburgh (te Kopenhagen en te Augsburg) als »nieuwteje'' ziet afgebeeld,

Afb. 4. Villa Borghese, omstreeks 1750. (Vasi, »Magnificense di Roma'').

werd door Maderna geleverd. Verder moeten door Van Santen ook in het Quirinaal verschillende veranderingen en verfraaiingen zijn aangebracht, doch welke der kleinere toevoegingen precies uit dezen tijd dateeren en hem moeten worden toegeschreven valt ter plaatse onmogelijk uit te maken. De pauselijke mandaat- en kasboeken geven in dezen

1) Vgl. ook Ferrabosco's ontwerp bij Bonanni, »Numismata summ. pont. templi Vaticani fabricam'' (Romae 1696), pl. 79—81. Bonanni citeert in zijn tekst Baglione en zegt, dat Van Santen de poort met beeldhouwwerk versierde. Dit is echter alleen een vrije interpretatie van den bron. Een teekening, die den gevel van St. Pieter, met zijn eigen »torre'' én met de »torre dell orologio'' ter zijde, voorstelt, is gepubliceerd door Egger: »Römische Veduten'' (Wien u. Leipzig, 1911) Tafel 23. De schets schijnt op goede gronden aan Ferrabosco te mogen worden toegeschreven; zij is geen weergave eener gegeven werkelijkheid, doch een ontwerp.

ook maar zeer vage en nimmer gedetailleerde aanwijzingen. Men bedenke, dat Van Santen was aangesteld om tegen een vast salaris te werken en voor al wat onder herstellingen en onderhoud viel geen extra loon ontving.

Zeker is het, dat hij geen groot aandeel heeft gehad aan den bouw der pauselijke paleizen, en welke fonteinen en andere openbare werken naar zijn ontwerpen mogelijk zijn uitgevoerd in de jaren, dat hij »magister viarum» was, daartoe zou een langdurig onderzoek in de afdelingen »Depositeria Generale» en »Acque e Strade» van het Romeinsche Staatsarchief noodig zijn. Over de bouwwerken, die Van Santen in particuliere opdracht van den paus en in dienst van den kardinaal Nepote tot stand heeft gebracht, zouden misschien in het familie-archief der Borgheses gegevens te vinden zijn, dat sedert een aantal jaren als afzonderlijk fonds van de Vaticaanse archieven deel uitmaakt. Maar voor zulke omvangrijke speciaal-onderzoekingen met vrij onzekere uitkomsten ontbreken aan schrijver dezes tijd zoowel als gelegenheid ten eenenmale — voorloopig tenminste.

De resultaten van nadere onderzoekingen afwachtend, bezitten wij als eenig werk, dat met zekerheid geheel aan Van Santen kan toegeschreven worden, alleen de Villa Borghese. Zooals gezegd was het een »villa suburbana», geen zomerverblijf ingericht met het doel er langeren tijd te wonen. Daarvoor hadden de Romeinsche families hun villa's bij Frascati en elders. De stads-villa, gelegen te midden van haar park, diende alleen om zich op een achtermiddag wat te verpozen en er een buitenfeest te kunnen geven. Het was een mode, die weldra naar het Noorden oversloeg, waar Fransche koningen en Duitsche vorsten even buiten de residenties hun lustpaleizen bouwden, geheel zooals Amsterdamsche patriciërs hun buitenplaatsen hadden aan den Amstel, aanvankelijk nog lang niet van die meer gevestigde staatsie als de buitens aan de Vecht¹⁾. Nog in het »hoe warm het was en hoe ver» der »Camera Obscura» vindt men den theetuin beschreven met zijn vaderlandschen koepel, trouwe voortzetting van eenzelfde traditie, die nóg niet opgegeven en zelfs naar Duitsch voorbeeld in de dicht opeengedrongen miniatuur moestuintjes met hun hokjes en vlaggestokken vlijtig gedemocratiseerd wordt. Ziedaar de »villa suburbana» en haar geschiedenis! Surrogaat van buitenleven voor hen, die, 't zij wegens besognes en weelde, 't zij uit geldgebrek de stad niet kunnen verlaten en ontberen.

Villa
Borghese.
Bestemming.

Te Rome zijn er verschillende van zulke stads-villa's nog in stand, waarvan de Farnesina het prototype is. De meest doorluchtige namen zijn er aan verbonden: Medici, Albani, Torlonia, Mattei, Doria. Het is een geheele krans, die nog niet gansch verwelkt is, al ging van den vroegeren luister veel te loor. De Villa Borghese is uit den kring nog steeds de meest bekende.

Jan van Santen ontwierp het »Casino» in kennelijke en wellicht bedoelde navolging der nabijgelegen Villa Medici, die door den architect Annibale Lippi († 1581) in het eind der 16de eeuw voor rekening van kardinaal Ricci da Montepulciano was gebouwd

Bouwe-
schiedenis
en stijl.

1) Vgl. Hooff's »Periosta, die met traeghe stroomen glijt» en Vondel's »Wijcksang».

en omstreeks 1600 door kardinaal Alessandro de' Medici, den lateren paus Leo XI, die maar 26 dagen regeerde, werd aangekocht (afb. 2). Echter is de Villa Borghese meer dan de villa der Medici in zijn genre het kenschetsend bouwwerk bij uitnemendheid geworden en heeft daardoor ook op den villa-bouw van later tijd een veel grooteren invloed uitgeoefend. Dit is niet zoozeer te danken aan de oorspronkelijkheid van het ontwerp als wel aan de meerdere doelmatigheid. De Villa Medici is nog een halfslachtig ding: een nuchter woonhuis aan den voorkant, een weelderig lustverblijf met hallen en terrassen aan de parkzijde. Van Santen werkt om te beginnen veel meer compact. Ook hij gebruikt de twee torens, maar die hebben bij hem een geheel andere, vastere, stempelende werking. Zijn bouw is veel meer belijnd en besloten. Dan gaf ook de plaatsing van het »casino" midden in het park bij de vrije ligging geheel andere mogelijkheden, zoodat het resultaat bij zekere overeenkomst toch geheel afwijkend is. Lippi wist blijkbaar nog niet recht hoe en wat, ofschoon ook hij terrein genoeg tot zijn beschikking had. Maar Van Santen, beter begrijpende waar het heen moest, vermeed de aansluiting bij den strakken stijl der hooghartige barockpaleizen, zooals hij die om zich heen zag ontstaan, en ging terug op motieven van een volle eeuw her. Deze sprong terug, dit inzicht, dit willens en wetens en rechtstreeks teruggaan op den levendiger stijl van Rafaël is voor den zeventiend'eeuwschen bouwmeester hoogst merkwaardig. Hij hervat, hij begint en zet voort tevens.

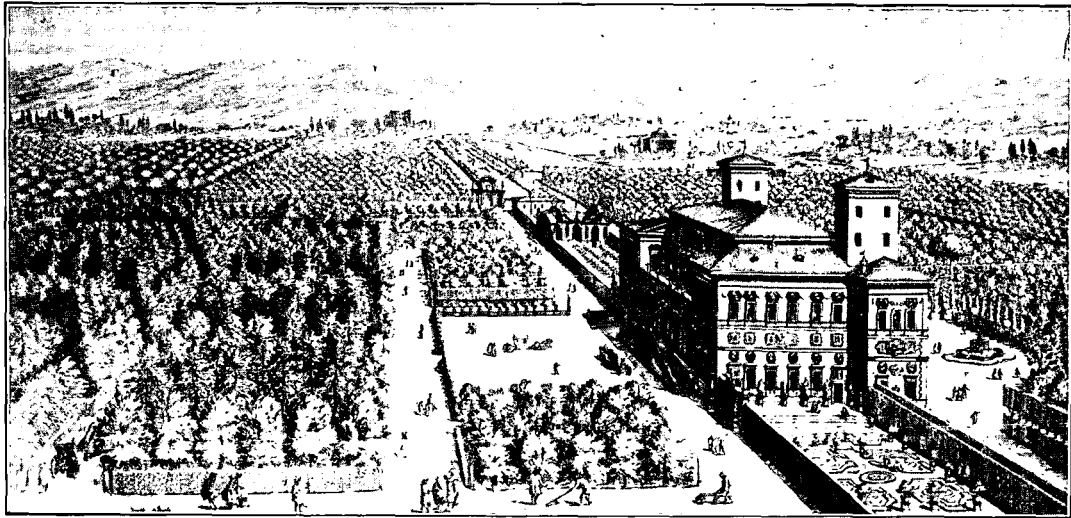
Het is verrassend te zien, hoe Van Santen in opzet en plattegrond van zijn bouwwerk zich zonder te copieeren bepaald aansluit bij de door Baldassare Peruzzi in 1509, naar men aanneemt met hulp van Rafaël, gebouwde Villa Farnesina, het vermaarde »zomerhuis" van Agostino Chigi aan den Tiber. Dit is reeds eerder opgemerkt. Niet echter is er tot dusver op gewezen, dat Van Santen zich voor zijn mooien portico met de vijf door pilasters gescheiden bogen (hoofdzaak van zijn gevel) duidelijk geïnspireerd heeft op de façade van het door Rafaël zelf ontworpen Palazzo dell' Aquila. Dit paleis is in de 18de eeuw afgebroken, doch men kent het voldoende uit afbeeldingen¹⁾. De gevelversiering met reliefs, guirlanden en beelden-in-nissen komt ook daar reeds voor, zoodat deze niet zonder meer van Lippi werd overgenomen. Die gaf alleen een wenk in de richting.

Verder is er nog een belangrijk bouwwerk, dat in dit verband vooral betrokken moet worden: Het is het in 1540 gebouwde Palazzo Spada, waarvoor Rafaël's eigen huis in het Borgo, zooals men weet, het voorbeeld is geweest. De cortile van dit paleis toont wederom nauwkeurig dezelfde bogen en pilasters, zooals op de hier bijgevoegde afbeelding (n°. 3) duidelijk te zien is. Ook zijn de muurvlakken, evenals de voorgevel weder voorzien van de rijke decoratie met beelden in nissen en relief-guirlanden naar de ietwat speelsche mode van dien tijd, welke niet lang zou duren; tot zij met Lippi en Van Santen weder herleefde.

1) Ferrerio, »Palazzi di Roma" en minder goed bij Geymüller, »Raffaello Sanzio, studiato come architetto" (Milano, 1884). Vgl. ook Wölfflin, »Renaissance und Barock", 3e Aufl. (München, 1908), blz. 5.

In de tweede helft der 16de eeuw werden de strenge façades voor de woonhuizen meer en meer regel, zoo effen en onversierd mogelijk, misschien mede onder Spaansche invloeden, die in het leven der hoogere kringen waren doorgedrongen¹⁾. In 1615 ongeveer begint die dwang dan vrij plotseling te wijken en is het, of de levensvreugde wordt herwonnen. Van dezen geest is de Villa Borghese een der allereerste getuigen, nadat de Villa Medici in haar beide fronten merkwaardigerwijs nog de beide levensopvattingen, als twee zijden éener medaille, had uitgedrukt.

Na 1620 volgen dan de villa's elkander snel op en hun bouwstijl toont, dat met Van Santen's schepping blijvend rekening gehouden is. Hij en zijn lastgever hebben geweten den juisten toon te treffen. Wat tot stand kwam was een aangenaam verblijf, zonder de heerschende starheid toch van zekere staatsie, niet te weidsch en toch behagelijk,

Afb. 5. Villa Borghese, gezien van het Zuiden. (Falda, »Giardini di Roma»).

verre van primitief-landelijk en toch zoo »buiten" dat men, zonder zich weelde te ontzeggen, kon wanen zich aan de natuur zelf te verkwikken.

Het park van de Villa Borghese is aangelegd door Domenico Savino en werd door Girolamo Rainaldi, den leerling van Domenico Fontana († 1655), nog uitgebreid en verfraaid. Een laatste belangrijke uitlegging had nog plaats in het einde der 19de eeuw, toen de »tuin" der Guistiniani aan de bezitting werd gevoegd. Het Casino werd in 1782 door prins Marcantonio Borghese gerestaureerd, doch niet verbouwd. Dat de villa aan haar oorspronkelijken toestand naar het uiterlijk thans niet meer beantwoordt, komt hoofdzakelijk doordat de oude gevelversiering grootendeels is verdwenen en doordat de

1) In de straten van Rome ziet men van deze bouwwijze voorbeelden te over. Het huis van den schilder Zuccari (1590) bij S. Trinità de' Monti is een bizar gewilde uitzondering, geen voorbeeld van stijl.

dubbele trap in het front voor een vlak bordes heeft plaats gemaakt. Zoo berooid als het geheel met de kale vleugel-façades er nu uitziet is het aanvankelijk niet geweest!

Het laatst is over de Villa Borghese geschreven door H. Bergner ¹⁾. Deze schrijver weet over den bouwmeester, diens afkomst en beteekenis, blijkbaar niets en schijnt hem, afgaande op een onjuiste transcriptie van den naam bij Wölfflin, zonder meer tot een Rijnlandschen Duitscher («Hans von Xanten») te willen maken. Maar te veel in Wölfflin kijkende, meer dan in de hem ten dienste staande bronnen, komt Bergner tot een ernstiger misvatting, als hij, sprekende over den gevel, kort en goed verklaart: »Alle Schmuck ist auf die Mitte geworfen». Dat dit onjuist is, bewijzen alle de oude afbeeldingen, die wij van de villa kennen. Nog bij de herstellingen van 1782 bleven de reliefs op de vleugels gehandhaafd. Eerst in de 19de eeuw zijn deze verwijderd, toen ook de dubbele trap werd weggenomen.

Iconografie.

De vroegste afbeelding, die wij van de Villa Borghese bezitten is zeer merkwaardig, omdat zij betrekkelijk kort na de voltooiing ontstaan is. Het is een waterverfteekening op perkament (h. 30 × br. 45 c.M.), die in de verzameling Borghese zelf bewaard wordt en van de hand is van Johann Wilhelm Bauer van Straatsburg, die van 1631 tot '37 te Rome heeft gewerkt ²⁾ (zie afb. 1). Het gebouw is weergegeven met helle waterverfkleur-tjes, minder met kunst dan wel met kunstvaardigheid, die vooral in de poppetjes op den voorgrond ten toon is gespreid. De weergave van den gevel heeft echter de verdienste van nauwkeurigheid en dit is een groot ding. Men ziet de dubbele trap in haar oorspronkelijken toestand en ook hoe de façade in twee tinten is bewerkt: de muurvakken bepleisterd, de omljstingen van natuursteen (travertijn). Dezelfde natuursteen is ook voor de verschillende balustraden gebruikt. Tegenwoordig is het geheel, de voorhal inclus en alleen de balustrades uitgezonderd, gelig oversausd, wat minder fraai staat. Op den voorgrond van Bauer's teekening ziet men ook de aardige fonteintjes, ter weerszijden van den inrij tot het vierkant omheinde voorplein. Deze zijn nog volkomen intact.

Uit de 17de eeuw zijn verder geen deugdelijke afbeeldingen meer over, maar een bijzonder duidelijk en volledig beeld der villa hebben wij in het werk van Giuseppe Vasi: »Delle Magnificenze di Roma antica e moderna. Libri X». (Roma 1747—'61, obl. folio). In het laatste deel komt aldaar als plaat 187 de gravure voor, die wij hier afbeelden en die de voorstelling, welke wij ons door Bauer van den oorspronkelijken toestand der façade konden vormen, in alle opzichten steunt (afb. 4).

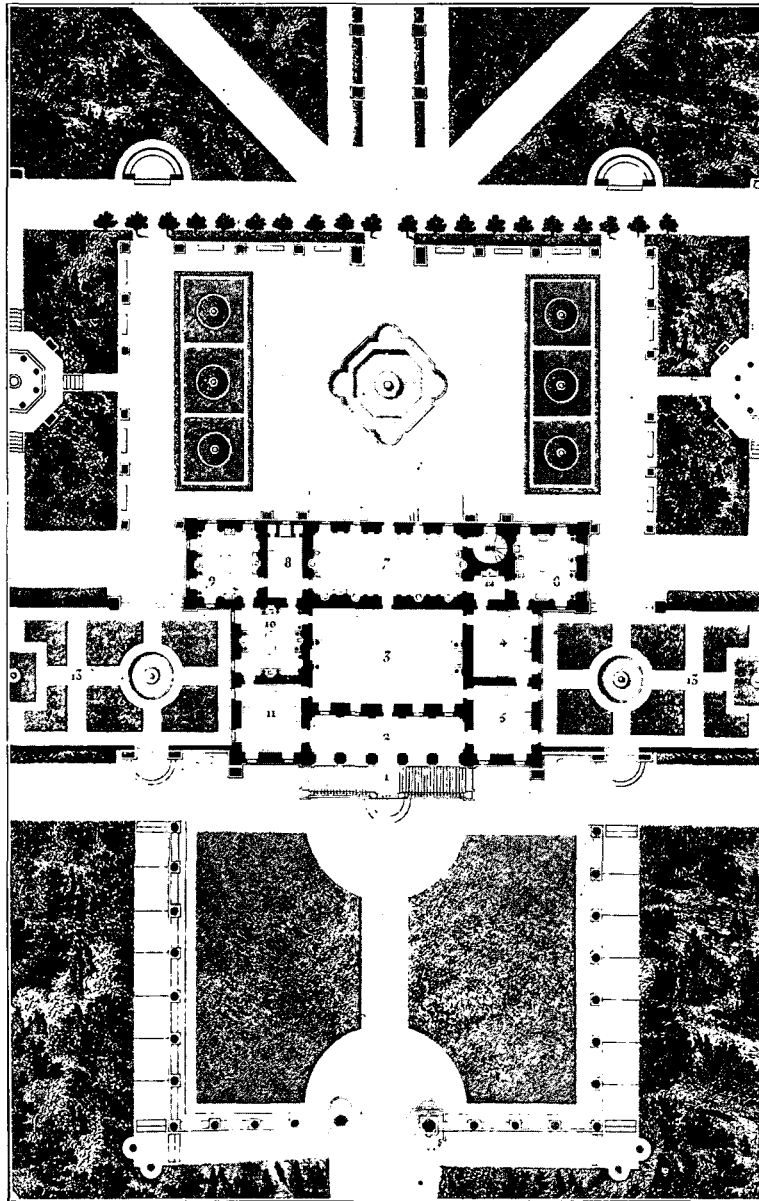
1) »Das barocke Rom» (Leipzig, 1914), blz. 37 vgg. en »Römische Villen und Garten der Barock», »Zeitschrift für bild. Kunst», 1913—'14, blz. 15 vgg.

2) Hij overleed te Weenen als hofschilder in 1640 en is bekend als illustrator van Strada's »de Bello Belgico», in zijn sterfjaar verschenen. Voorts kent men van hem reeksen gravures: »Capricci di varie battaglie» (1635) en »Vedute de' giardini» (1636), beiden te Rome met andere series in het licht gegeven. Zijn hoofdwerk zijn de 151 gravures bij Ovidius' »Metamorphosen» (verschenen 1641). Verschillende miniatures van zijn hand komen voor. Vgl. Thieme-Becker, »Allgem. Lexicon der bild. Künstler» III, blz. 89 vg. De »veduta» der Villa Borghese wordt aldaar niet vermeld, evenmin als vier andere kleinere miniatures met Romeinsche stadsgezichten, die zich in de Galleria bevinden.

In een ander bekend plaatwerk: Giovanbattista Falda, »I Giardini di Roma», waarvan in de tweede helft der 18de eeuw verscheidene oplagen met afwijkende titels zijn verschenen (bij Gian Giacomo Rossi, alla Pace, meest: zonder jaar; obl. plano) komt als blad 15 ook een belangrijke »veduta prospettiva» voor, die de villa met haar naaste omgeving zeer nauwkeurig weergeeft, gezien van de zuid-zijde. Alleen het verschiep is wat fantastisch (afb. 5). Blad 16 van dit zelfde werk vertoont een plan van den geheelen aanleg der villa, met alle bijbehorende terreinen, in den toenmaligen omvang.

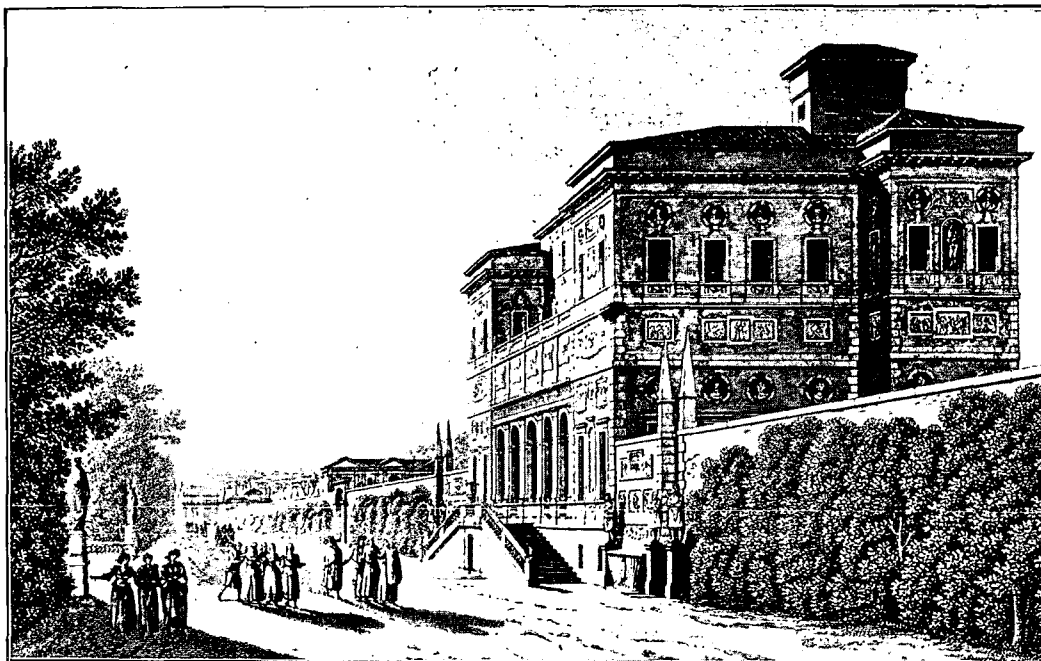
In een derde plaatwerk, eveneens bij Rossi verschenen: Ferrerio, »Palazzi di Roma» (obl. folio; z. j.), vindt men in het tweede boek, behalve een gravure, die nogmaals den gevel met zijn versiering uitvoerig weergeeft (plaat 26), een grooten plattegrond van het casino, die echter moeilijk duidelijk is af te beelden (plaat 27).

In plaats daarvan kies ik het plan uit een veel later werk, dat tevens de naaste omgeving van het gebouw weergeeft: Percier et Fontaine, »Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs» (2e éd. Paris 1824; klein plano).

Afb. 6. »Plan général du grand casin de la Villa Borghese». (Naar Percier et Fontaine, 1824).

Plaat 20—26 van deze uitgave handelen over de Villa Borghese en geven, behalve den genoemden plattegrond (afb. 6), zoowel gezichten op het huis zelf als in het park. Een van deze platen geeft nog een blik op het casino van ter zijde, die wij afbeelden, mede ter vergelijking met de gravure uit Falda (afb. 7; vgl. afb. 5). Het gewichtigste wat men hier zien kan is, dat zelfs nog omstreeks 1820 de dubbele trap aanwezig was en de versiering met beelden en reliefs, zoowel op voor- als op zijgevel niet was verwijderd. Overigens zijn er op deze afbeelding een paar onjuistheden op te merken: De zijgevel is met zekere betweterij »gesystematiseerd», zoodat hij twee ramen minder vertoont dan hij in werkelijkheid heeft en altijd heeft gehad. De verdubbelde daklijst is een verzinsel,

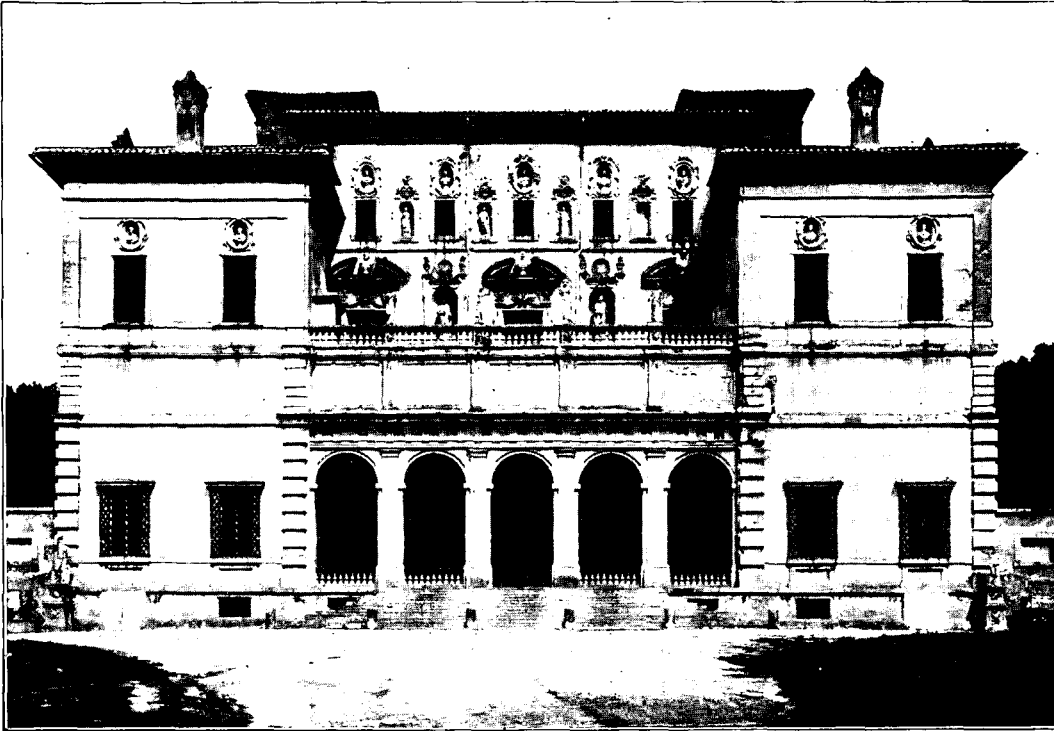
Afb. 7. »Vue de la façade principale du grand casin». (Naar Percier et Fontaine).

concessie aan den smaak van dien tijd. De toren is de helft te laag en met afgeplat dak almeê tendentieus weergegeven.

Door deze aanteekeningen heeft men van de iconografie der Villa Borghese een overzicht gekregen. Er rest thans nog van het uit- en inwendige een beschrijving te geven naar oogenschouw.

Beschrijving. De tegenwoordige toestand, waarin het gebouw zich uiterlijk bevindt, blijkt uit de foto, die wij hier als afb. 8 reproduceeren. Hier ziet men hoe de dubbele »scalinata» door een enkelvoudige trap met smal bordes is vervangen en hoe de relief-versieringen van de vleugels en van de vijf vakken boven de voorhal geheel zijn verdwenen. Alleen vier keizerbustes hebben zich boven de ramen der verdieping weten te handhaven.

De breedte van den voorgevel is, zonder de beide flankerende looze muurtjes, waartegen fonteinen geplaatst zijn, 42.50 M. De wijde der bogen van de voorhal bedraagt 2.80 M., gemeten langs de bovenzijde der balustrade. Deze portico is evenals het daarboven aangebrachte fries zeer streng van vormen en sober van profileeringen. Hij is, zooals wij gezien hebben, op bouwwerken van Rafael geïnspireerd, in den stijl die bij zuiverheid van lijnen en wéloverwogen verhouding een rijkelijke, in onze oogen haast speelsche versiering der muurvlakken toeliet. 't Is een eigenaardig stelsel, dat aan den opgelegden canon strikt zich houdend, niettemin zulke on-architectonische elementen

Afb. 8. Villa Borghese, in haar tegenwoordigen toestand.

kwistig in zich opneemt, en zich daarop berekent. Dit is niet het normale echte barock, dat nimmer het een deed mét het ander en van al zulke vermengingen en toevalligheden steeds ver is gebleven. Wat Van Santen hier levert, op gezag van een, die meerder was dan hij, geeft blijk van een misverstand van grenzen en bedoelingen. Een relief aan te brengen in een tympanon of een relief met acanthus te versieren is iets *anders* dan een heelen gevel in alle uitvoerigheid met ornament als 't ware te bedekken.

De hooge attica boven den portico met haar vijf vakken is zwaar, maar zij was noodig om de gewelfde hoofdzaal, die achter de voorhal gelegen is, de vereischte hoogte te kunnen geven. Er boven langs loopt de balustrade van het tusschen de uitspringende

vleugels gelegen bordes, welke balustrade overeenkomt met die beneden tusschen de bogen en met de omsluiting rondom het vierkante voorplein, waar het traliwerk van travertijn met zitbanken afwisselt (zie afb. 1 en 4). Aan eenheid in de onderdeelen is zorgvuldig vastgehouden.

De façade is nu nog versierd met een aantal beelden en bustes in nissen. De reliefs met mythologische en zinnebeeldige voorstellingen zijn alle verwijderd. Aan de beide zijgevels zijn ook de bustes uit hun nissen verdwenen. Het eenig relief-ornament is bewaard aan het Zuider front (rechter zijgevel), waar boven langs de vensters, onder de daklijst nog de festoenen bewaard zijn en de ornament-vakken tusschen de kozijnen. De linker zijgevel is, behalve de ledige nissen met hun omlijsting, van alle versiering ontdaan.

De vensters zijn ingevat in zeer eenvoudige posten van natuursteen, terecht, daar het ornament, dat er boven en er tusschen was aangebracht oorspronkelijk reeds levendig genoeg was. De zijgevels toonen zes ramen in de breedte, waarvan de eerste twee, gerekend van af het front onderling, slechts $\frac{1}{4}$ tusschenruimte hebben van de overige, nauwkeurig zooals dat op de gravure van Falda (afb. 5) staat aangegeven.

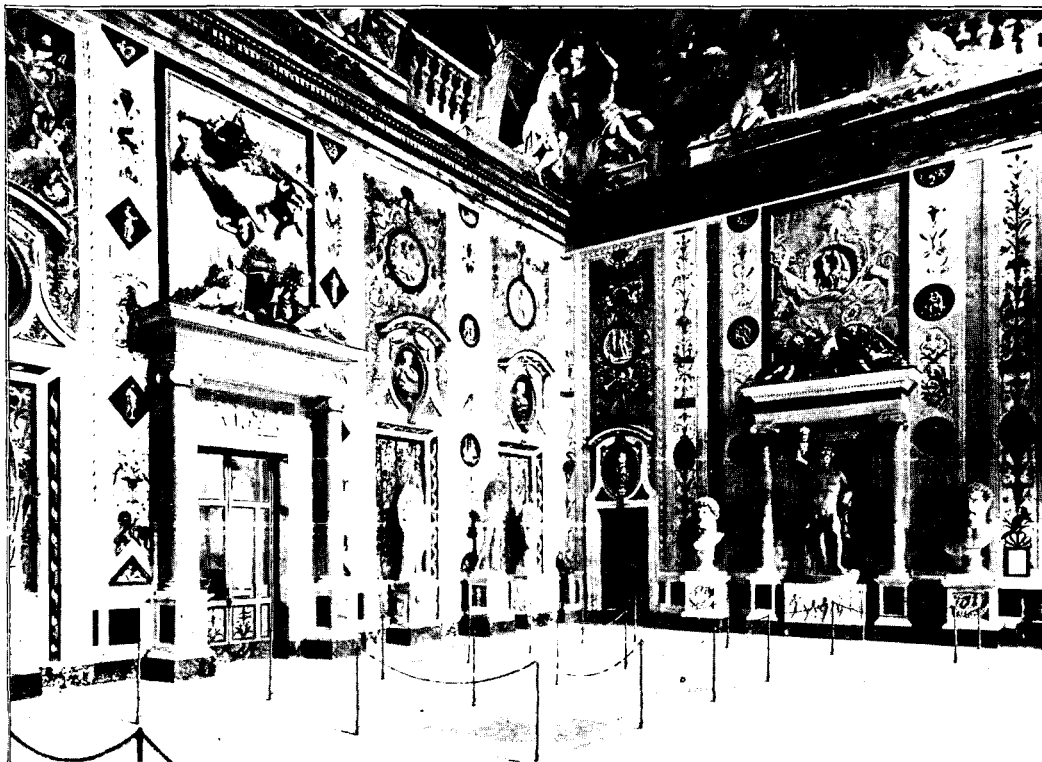
Uit den achtergevel rijzen de beide torens ten halver hoogte van den gevel zelf, onversierd. Ook aan dit front zijn de nissen thans ledig en het ornament niet meer aanwezig. Aan dezen gevel is ook op de verdieping de geliefde loggia zichtbaar, gelegen op het Oosten. Haar vijf, nu dicht gemetselde, bogen corresponderen met de vijf bogen van de voorhal; alleen zijn hier de beide uiterste arcaden door dubbele pilasters van de middelste drie gescheiden, welke indeeling aan den gevel een verlevendigd en zeer smaakvol voorkomen geeft. Dat de bogen helaas zijn dichtgemetseld heeft de loggia met zoo goed als al hare paleis-zusters te Rome gemeen. De menschen zijn kouwelijk geworden, of hadden de ruimte noodig als zaal.

Aan de achterzijde worden in de hier breeder uitgebouwde zijvleugels ook de ramen van een tusschenverdieping (mezzanino) zichtbaar. Hiervoor was ruimte, daar de gelijkvloersche middenzaal, als gezegd, hoog is opgetrokken. Dit laatste was toen al een vereischte. Weldra zou de hoofdzaal door twee volle verdiepingen heen worden ontworpen, waarmee de z.g. »Italiaansche zaal» ontstond, die wij ook in onze Noordelijke paleizen uit dien tijd kennen. Aan deze weelde van binnen moest aan het uiterlijk iets worden opgeofferd. Aan de voorzijde is de moeilijkheid opgelost door de reeds genoemde hooge attica, boven de bogen van de voorhal; d.w.z. opgelost was zij, toen de vijf vakken nog met hun uitvoerige reliefs gevuld waren, zoodat het kon lijken, of die daarvoor bestemd waren.

De rechthoekige achtertuintuin is juist onlangs weder in stijl aangelegd, wat gemakkelijk kon geschieden, daar al de beelden en marmervasen nog op hun plaats stonden. Alleen de groote, ronde fontein heeft in het midden een antiek Venusbeeld, dat er zeker niet in hoort. Vermoedelijk zal deze fontein wel een dubbel bekken hebben gehad. Rondom het huis is verder een vierkante aanleg van steeneiken.

De volièrés, die den naar het Noorden zich uitstrekkenden omsloten tuin indeelen en afsluiten, zijn niet door Van Santen ontworpen, maar blijkbaar later gebouwd. Zij toonen een meer gewilde stijl met grilliger en deels hoogst willekeurige details.

Wat het inwendige aangaat is de hoofdzaal beneden van nissen en vakken voorzien voor de plaatsing van beeldhouwwerken. In het gewelf is de groote mythologische fresco van de hand van Mario Rossi. De wanden zijn bedekt met ornament-schilderingen en mozaïek-versiering (afb. 9). De decoratie der verdere benedenzalen is op dergelijke wijze behandeld. De gewelfschilderingen aldaar zijn doorgaans van later tijd; het meest bewonderd is steeds de linker frontzaal, »de zaal van den dansenden faun'' (op het plan n°. 11), waar de beschildering, met schijnarchitectuur en figuren staande op het fries, door Tommaso Conca is aangebracht. In deze zaal was in het begin van dit jaar Leonardo's

Afb. 9. Hoofdzaal (»Salone'') der Villa Borghese.

»Monna Lisa'' tijdens haar kort bezoek aan Rome voor het publiek tentoongesteld.

Het fraaist versierd is de langwerpige achterzaal gelijkvloersch, de z.g. »Galleria''. Zij is bijzonder rijk van materiaal! Ook hier zijn de wandvakken met mozaïek bekleed, maar in plaats van de omlijstende schildering vindt men marmer-incrustaties van bijzondere weelde¹⁾.

1) Burckhardt, »Cicerone'', 9e Aufl. II, blz. 356: »... ein Luxus der Inkrustation, welche dem hintern Saal einen wahrhaft einzigen Stoffwert gibt. Die Verwendung der Steine besonnener und geschmackvoller als in irgend einer Kirche. Der Bau übrigens typisch für den Barockstil.'' — Vgl. Wölfflin, »Renaissance und Barock'', blz. 108.

De wenteltrap, die naar de verdieping voert, is in een hoek gedrongen. Aan een statiger opgang kon geen ruimte worden opgeofferd. De achterzaal boven is van dezelfde afmetingen als beneden de »Galleria". Zij is de voormalige loggia, waarvan het pla. plafond met den bekenden fresco van Lanfranco, den »Olympus" voorstellende, is versierd. In deze zelfde zaal ziet men verder de »Jacht van Diana" en de »Sibylle" van Domenichinot. Het systeem van de overwelving blijkt uit de afbeelding (n°. 10). De wandbekleding van de geheele bovenverdieping is van nagemaakte marmers. In de vleugels bevinden

Afb. 10. Bovenzaal (voormalige »loggia") der Villa Borghese.

zich achter, evenals beneden, eenige kleinere vertrekken; aan het front twee ruimere zijzalen, in een waarvan (de zuidelijkste) Titiaan regeert, in de andere (gelegen boven de »zaal met den dansenden faun") Rafael met zijn graflegging.

De gansche verzameling schilderijen en beeldhouwwerken, die reeds sedert de 17de eeuw is bijeengebracht, werd eerst in 1891 uit het paleis Borghese naar de villa overgebracht. Vroeger bevonden zich hier echter reeds de twee belangrijke collecties van antieken de z.g. »Monumenta Burghesiana" en de afzonderlijk genoemde verzameling der »Monumenta Gabina", de laatste bestaande uit 47 sculpturen in 1792 te Gabii opgegraven. Beide collecties werden aan Napoleon door zijn zwager Camillo Borghese, die met

Paulina Bonaparte gehuwd was, noodgedwongen afgestaan voor een som, die nooit geheel werd betaald. In weinig jaren was echter een nieuwe verzameling bijeengebracht en deze bevindt zich nu nog ter plaatse.

In 1901 werd de villa met haar volledige inventaris van kunstwerken en het geheele park voor 3.600.000 fr. door de Italiaansche regeering aangekocht. Het park, tegenwoordig met den Pincio verbonden, is als wandelplaats het een en al van Rome; het gebouw is als staatsmuseum ingericht.

Indien iemand zich mocht aangemoedigd voelen op het hier behandelde thema Uitweiding. verder voort te werken, hij zou te Rome zonder twijfel materiaal kunnen verzamelen voor een studie over »het Nederlandsche aandeel in de ontwikkeling van het barock»; doch na het noodige voorwerk verricht te hebben zou hij vermoedelijk tot de ontdekking komen, dat dit aandeel ondanks het tamelijk langdurig optreden van Jan van Santen, toch maar betrekkelijk gering is geweest. Of hij zou, niet uitsluitend tot de bouwkunst zich beperkende, een figuur als Frans Duquesnoy met diens aanhang in het pleit kunnen betrekken. Dan zou hij vermoedelijk wel tot een ander inzicht komen. In ieder geval zou hij een bruikbare operatie-basis verkrijgen voor verdere onderzoekingen en zijn inzicht in de geschiedenis van onze eigene bouwkunst in de 17de eeuw zou alleen aan juistheid kunnen winnen.

Bernini heeft nooit veel vat op ons gehad, maar welke krachten waren er vóór hem werkzaam? Het Raadhuis van Jacob van Kampem doet zich aan ons voor niet alleen als een historisch product maar ook als een ontegenzeggelijk logisch resultaat. 't Is met recht een macht-woord. De *historie* waaruit dit bouwwerk is voortgekomen is de onze, en toch, de zich als machtwoord opleggende *stelselmaat*, daar zitten we mee. Er is een dwingende logica in dat gevaarte. Maar van wat? Wij kunnen het onmogelijk meer wegdenken; maar *terugdenken*, d. i. reduceeren eigenlijk evenmin. Wat doet dit »Achtste Wonder» daar nu net bij ons? — Dit kan de studie van de inheemsche architectuur ons met geen mogelijkheid leeren, dan alleen wanneer ze door de kennis der Italiaansche bouwkunst voortdurend wordt toegelicht.

Het ongeluk wil alleen, dat er op dit gebied in Italië eerst nog het noodige valt te doen, vóór men tot die kennis kan komen. De wording der dingen, de feiten, de *kunsthistorie* kennen wij van de Italiaansche Renaissance tienmaal beter, dan van de 17de eeuw, den tijd van het Barock; hoe vreemd dat in Nederlandsche ooren moge klinken, voor wie de »Gouden Eeuw» alles pleegt te zijn. Vandaar al dat geploeter in archieven, waarvan weinigen misschien doel en nut nog ten volle beseffen. Het geschiedt volgens een niet te voren opgemaakt maar langzamerhand van zelf ontstaan werkplan, nooit geformuleerd en helaas niet te formuleeren, omdat de daartoe noodige organisatie der beschikbare internationale werkkrachten vooralsnog een onmogelijkheid is. Alleen samenwerking is te bereiken. De nasporingen omtrent de bouwgeschiedenis van Rome in de 17de eeuw zijn ondernomen door het Oostenrijksche Instituut, waar zij bij Dr. O. Pollak

in de beste handen zijn, doch deze onderzoekingen beginnen met de regeering van Urbanus VIII (1623) en omvatten het tijdvak van Bernini en Borromini. Van Nederlandsche zijde zou over het eerste kwartaal der 17de eeuw een zeer belangrijk hoofdstuk te bewerken zijn, den tijd omvattende waarin Jan van Santen een der officieele hoofdmannen was op het gebied der architectuur. Het zou gaan over het optreden van Carlo Maderna en Domenico Fontana in hun laatste periode en verder over het korte tusschentijdvak, dat de overgang is geweest op Bernini. Dat interregnum kan onmogelijk een inzinking beteekenen, al mag Paulus V na 1612 wat zuiniger geworden zijn en al had Gregorius XV niet den tijd veel te beginnen. Ferrasbosco bijv. heeft al vóór Bernini de plannen ontworpen, om Maderna's facade van St. Pieter met hoektorens te voltooien. Waarom wordt zijn naam zoo zelden genoemd? Van Santen stond naast hem. Wat is de beteekenis van deze beiden? Zij hebben niet stilgestaan, maar voortgezet; ook voorbereid, naar nieuwe middelen gezocht, zooals wij uit de bespreking der villa Borghese hebben gezien.

Op zulk een tijd dient te worden ingegaan. Kan men zich beter onderwerp bijv. voor een bouwkundig proefschrift denken? In dit eerste kwartaal der 17de eeuw valt meteen een opkomende zin voor het onacademisch realisme en zonder twijfel daarmede in verband de groote toevloed der Hollandsche schilders naar Rome, de oprichting hunner schildersbent, enz. Het is juist de tijd, waarin de betrekkingen tusschen Holland en Italië vele zijn en veelzijdiger dan ooit.

Zooveel is zeker, enkele zaken meer moeten wel door Van Santen zelfstandig gebouwd zijn in de volle tien jaar, dat hij voor den paus werkte. Alleen is het, zooals wij zagen, niet makkelijk uit te maken welke. Baglione noemt niet alles en zinspeelt op meer. Aan de twee gewichtigste monumenten, welke onder de regeering van Paulus V, beide in het jaar 1612, gereed kwamen, heeft Van Santen *niet* medegewerkt: 1^e de façade van de St. Pieterskerk, die aan Carlo Maderna werd opgedragen; 2^e de groote fontein van Acqua Paola op den Janiculus, die eveneens door Maderna werd ontworpen, met medewerking van Giovanni Fontana, die de ingenieur was van het aquaduct¹⁾. Maar wat is er, behalve de Villa Borghese, juist in de jaren 1612—'20 tot stand gekomen?

Bibliografie. De Villa Borghese is met haar kunstschaten driemaal bezongen:

De eerste maal door Scipione Francucci in acht zangen van 360 »ottave rime», en wel reeds in het jaar 1615, toen het »casino» nog nauwelijks voltooid was en het park nog slechts voor een deel was aangelegd.

De tweede maal door Leporlo in een uitvoerig poëem: »la Villa Borghese» etc. Verschenen te Rome in 1628.

De derde maal door Brigentius in sierlijk Latijn: »Villa Burghesia vulgo Pinciana poetice descripta». (Romae 1716). 1 vol. in 8°.

1) Niet Domenico was hier de bouwmeester; deze was al in 1607 gestorven.

Oude proza-beschrijvingen zijn er van de villa eveneens drie:

Menilli, »Villa Borghese'' (Roma 1640), door den Leidschen hoogleeraar Sigebertus Avercampius († 1742) in het Latijn vertaald: »Jacobi Menilli . . . descriptio villae Burghesiae latine ex italicis vexit . . .'' (Lugduni Bataavorum 1723). De vertaling geschiedde voor den toenmaals verschijnenden »Thesaurus rerum italicarum''.

De tweede proza-beschrijving is die van Pietro Sebastiani, »Viaggio curioso de' palazzi e ville più notabili di Roma'' (1683).

De derde is uitgegeven door Montelatici, »Villa Borghese fuori di Poria Pinciana'' (Roma 1700).

Afb. 11. Een der oude fonteinen in de nabijheid van het »Casino'', behorende tot den oorspronkelijken aanleg.

Eenige latere litteratuur betreft meer de verzamelingen, die in het gebouw zijn ondergebracht, dan de villa zelf.

Rome, Juli 1914.

G. J. HOOGEWERFF.

JAARVERGADERING TE BREDA 23—26 JUNI 1914.

Dit jaar was Breda het punt van vereeniging en zoo verzamelden wij ons des Dinsdagsavonds op het Stadhuis, waar wij behalve door den Burgemeester, den Heer van Lanschot en Raadsleden, door het Comité van Ontvangst, bestaande uit de H.H. Mr. M. Tydeman Jr., voorzitter, Dr. Corstens, A. Verschraage, Mr. Ch. Sassen van Vlierden, Jhr. Mr. A. Reigersman en J. A. van Dongen, secretaris, opgewacht werden. Na de gebruikelijke begroetingen en voorstellingen richtte de Burgemeester een woord van welkom tot den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, wiens komst hem verheugde en aan wien hij een gulle ontvangst van de zijde der Bredasche bevolking verzekerde. Spreker betreurde het dat door vorige geslachten zooveel schoons vernield of bedorven was, doch wees er op hoe nu in onzen tijd alles gedaan wordt om datgene wat er nog over is te behouden en te beschermen. Als voorbeeld noemde hij de kerk, aan welker herstelling Cuypers en de familie Nieuwkerken gewerkt hebben, of nog werken.

Nadat de eerewijn was rondgediend, dankte de voorzitter den Burgemeester voor zijne hartelijke woorden, en verklaarde ervan verzekerd te zijn dat de Bond aangename en leerrijke dagen te Breda zou doorbrengen, ook dank zij al de moeite en maatregelen genomen door het Comité van ontvangst en meer speciaal door de Heeren Tydeman en van Dongen.

Na op het Stadhuis de bezienswaardigheden in oogenschouw genomen te hebben, gingen wij naar het Zuid-Hollandsch koffiehuis, alwaar Majoor F. van Erp, corresponderend lid van den Bond, eene lezing zou houden over den Boro-Boedoer en de onder zijne leiding uitgevoerde herstellingen. Deze bijeenkomst was ook opengesteld voor autoriteiten en belangstellenden te Breda. De opkomst was niet zoo groot als men verwacht had, waarschijnlijk ten gevolge van den stroomenden regen. Bij hen die het voorrecht hadden de boeiende rede van Majoor van Erp aan te hooren en de schoone lichtbeelden te zien, zal deze avond echter zeker in langdurige herinnering blijven. Was het onderwerp op zich zelf al van zeer groot interesse voor belangstellenden in architectonische oudheden, de volkomen beheersching ervan door den spreker tot in de kleinste bijzonderheden en de groote liefde en piëteit, die uit zijne kalme bewoordingen spraken, brachten velen van ons onder een sterke bekoring van dit reusachtige tempel-complex van het Boedhisme der midden-Javaansche bloeiperiode.

De algemeene ledenvergadering, Woensdag 24 Juni in Concordia, bezocht door 17 leden en 14 corresponderende leden, werd om tien uur geopend door den Voorzitter met eene rede, die zeer veel bijval oogste en hierachter afgedrukt is. Na vaststelling der notulen van de vorige vergadering bracht de Secretaris het jaarverslag (eveneens hierna afgedrukt) uit. Na eene kleine redactiewijziging werd ook dit aangenomen.

De Heer Dr. J. Kalf vraagt hierop het woord over de poort aan de Dominicanerkerk te Maastricht en meent dat het Bestuur nalatig is geweest in het vragen om inlichtingen, waarop de Voorzitter antwoordt dat aan den Heer Kalf geen nadere inlichtingen zijn gevraagd, omdat zijn schrijven reeds zeer met redenen omkleed was. Wel zijn deze gevraagd aan Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, wiens antwoord, mede ondertekend door Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, hij voorleest. De Heer Kalf verklaart hiermede geen genoegen te kunnen nemen. Zijns inziens waren de beoordeelaars onbevoegd. Het Bestuur had eenige leden naar Maastricht moeten sturen om de zaak plaatselijk te onderzoeken en spreker stelt voor eene commissie van drie leden te benoemen om dit alsnog te doen en dan later hunne bevinding aan de vergadering ter beslissing te onderwerpen. De Voorzitter merkt op dat dit niet door Dr. Kalf was gevraagd en dat er alreeds eene restauratie-commissie bestaat, die hare meening nog moet uitspreken. Het stuk dat te redden viel was trouwens niet van zoo overwegend belang dat het benoemen van eene bijzondere commissie ervoor gemotiveerd was. De Heer Kalf antwoordt en zegt dat de zaak niet loopt over al of niet afbreken, maar wel of er een gothisch of een modern portaal moet komen. Hierop ontstaat een eenigszins uitgebreide gedachtenwisseling waaraan o.a. door de Heeren Bouricius, Frederiks, Gimberg en Van der Pluym wordt deelgenomen. Het voorstel-Kalf tot benoeming eener bijzondere commissie in stemming gebracht, wordt met 9 stemmen (3 tegen en 3 blanco) aangenomen, terwijl de benoeming der leden aan het Bestuur wordt overgelaten ¹⁾.

1) Hiertoe zijn benoemd de H.H. Dr. J. Kalf, J. A. Frederiks en J. J. Weve, die de benoeming hebben aanvaard.

Terugkeerende tot de agenda, wordt nu door de Heeren Bouricius en Van Dalen verslag uitgebracht over de rekening en verantwoording van den Penningmeester. Deze is anders ingericht dan in vorige jaren en door eene nalatigheid, waaraan de Penningmeester geen schuld droeg, slechts in ontwerp bekend. Onder dankbetuiging aan den Penningmeester wordt alsnu de rekening goedgekeurd.

Daarop wordt overgegaan tot eene nieuwe bestuursverkiezing, waarbij alle aftredende leden herkozen worden. Bij stemming over een nieuwen Voorzitter in plaats van Mr. Dr. J. C. Overvoorde, die niet herkiesbaar is, werden 13 van de 17 uitgebrachte stemmen op Prof. Dr. W. Vogelsang vereenigd, zoodat deze als Voorzitter van den Bond zal optreden. Op voorstel van het bestuur wordt daarop, na eenige gedachtenwisseling, Arnhem aangewezen als plaats der volgende jaarvergadering, terwijl de Heeren J. Gimberg en J. J. Weve hunne benoeming aannamen tot leden der commissie voor het nazien der rekening van 1914.

Overgaande tot punt 7 der agenda, vraagt de Voorzitter eerst nog aan een crediet van f200 uit de bondskas voor de uitgave der Commissie voor de Oost- en West-Indische Compagnie-gebouwen, hetgeen wordt toegestaan. Alsnu wordt voorgelezen een schrijven van Mr. A. Loosjes over eene bijzondere uitgave vanwege den Bond van de geïllustreerde artikelen »Sloopend herboren-Nederland», verschenen in het tijdschrift »Buiten». Dit voorstel vindt instemming — de Heer Van Stockum stelt echter voor den titel te veranderen — en aan het bestuur wordt opgedragen hierover in nader overleg te treden met Mr. Loosjes en naar de kosten te informeren. Een voorstel van den Heer G. van Kalcken tot het instellen eener technische commissie tot onderzoek van het al of niet wenschelijke van het overeindzetten van grafzerken wordt door voorsteller toegelicht. Na ondersteund te zijn, wordt ook dit voorstel aangenomen en zal het bestuur eene commissie benoemen.

Alsnu krijgt de Heer Mr. P. J. van Wijngaarden het woord over de Museum-kwestie te Rotterdam in verband met het ingezonden verzoekschrift vanwege de Museum-Commissie van den Bond. Duidelijk en zakelijk wordt door hem het verloop der zaken nagegaan en erop gewezen, dat terwijl de Academie een museum meer bepaald voor aanschouwelijk onderwijs beoogde en noodig had, waarvoor reeds een kern aanwezig was (bijv. verzameling Frederiks, etc.), B. en W. van Rotterdam met een voorstel van een gecombineerd museum kwamen. Hier is een zuiver *plaatselijk* museum bedoeld, met zoowel kunstnijverheid als oudheden. Spreker vreest, dat als men op splitsing nu reeds aandringt en op strenge toepassing der stellingen, er niets tot stand zal komen, wat zeer te betreuren zou zijn. Hij verzoekt daarom den Bond zoodanig op te treden, dat er nog iets tot stand kome.

De Voorzitter zegt over de beginselvraag niet te zullen spreken, maar wijst er op, dat de Bond moet trachten eene oplossing te vinden, waardoor de door den Bond aangenomen regelen worden hooggehouden, zonder daarmede het tot stand komen van een museum in gevaar te brengen. De tegenwoordige toestand is onhoudbaar en een museum, dat slechts ten deele aansluit bij de desiderata van den Bond, is te verkiezen boven het bestendigen van den tegenwoordigen toestand. Hoeveel hierin nog te bereiken valt, kan alleen beoor-

deeld worden door hen, die met de plaatselijke omstandigheden geheel bekend zijn en hij acht het in het tegenwoordig stadium der behandeling gevaarlijk, om door te sterk aan te houden op de theoretische desiderata practisch alle verbetering in gevaar te brengen. Hij vertrouwt, dat de beste uitslag te verkrijgen zal zijn, indien met voorzichtigheid wordt opgetreden en in overleg met personen, die bekend zijn met de plaatselijke omstandigheden, zooals Mr. van Wijngaarden.

Dr. Hofstede de Groot vindt veel waars in hetgeen de Heer van Wijngaarden heeft gezegd en ziet het meeningsverschil terdege in. Zijn plaatselijke omstandigheden meestal min of meer in strijd met algemeene beginselen, een som van 5 ton voor den bouw van een nieuw museum is hier te lande iets zoo zeldzaams en eenigs, dat men moet trachten daar iets zoo goed mogelijks van te maken. De Commissie gaf ook geen raadgevingen — daarvoor was zij te weinig op de hoogte der plaatselijke omstandigheden — doch alleen theorie. Er is ook geen bezwaar, dat oudheden en kunstnijverheid onder één dak komen, mits ze maar gescheiden blijven.

De Heer van Wijngaarden betreurt, dat dit laatste niet duidelijk bleek uit het adres der Museum Commissie en vraagt, of dit nog niet zou kunnen geschieden? Alsnu ontstaat eenige discussie waaraan door verschillende leden wordt deelgenomen. Dr. Hofstede de Groot stelt een motie voor, die echter weinig instemming vindt. Ten slotte is de vergadering het er over eens, dat het meest gewenschte is de zaak, die nu weer naar B. en W. verwezen is, te laten rusten en pas op te treden als eene behandeling in den Raad op handen is.

Bij rondvraag vraagt de Heer van Dalen, namens Oud-Dordt, of er niets aan te doen zou zijn, om te verhinderen dat schatters antiquiteiten voor de belasting op het meubilair zóó hoog aanslaan, dat eigenaars ertoe gedreven worden ze te verköopen. De Voorzitter wijst op hetgeen hierover reeds door Mr. Boeles werd gezegd. Het ergste acht hij de ongelijke wijze waarop hierbij in verschillende gedeelten van het land gehandeld wordt. Tegen vrijstelling van antiquiteiten voor de personeele belasting bestaan overwegende bezwaren. Als Oud-Dordrecht een middel kan aangeven om aan de onbillijkheid in de toepassing te ontkomen, zal het bestuur gaarne in overweging nemen wat hierin nader te doen valt.

Dr. Hofstede de Groot deelt mede dat er aan het Hofwyck-fonds nog eenige duizenden ontbreken, die hij gaarne zoo spoedig mogelijk aangevuld zag, en vestigt de aandacht van het bestuur op het feit, dat sommige leden van Commissies, slechts corresponderende leden zijnde, geen stemrecht hebben. De Voorzitter merkt op, dat deze zaak reeds vroeger ter sprake is gebracht en vraagt ook dezen spreker of hij een meer omljnd voorstel hieromtrent zou willen indienen, aangezien eene wijziging alleen mogelijk is door verandering van de statuten. De Heer v. d. Pluym vraagt of er iets naders bekend is over het »Pesthuis» te Amsterdam, waarop de Heer van Riemsdijk antwoordt dat er eene commissie van gemeentewege benoemd is. Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter hierop te ruim twaalf uur de vergadering.

Dadelijk daarop hield Dr. J. H. Holwerda eene zeer belangwekkende lezing met lichtbeelden over »Moderne methoden van opgraving», die aan menigeen onzer bij hernieuwing aantoonde hoe de hedendaagsche oudheidkundige wetenschap uit zand en scherven het verleden opnieuw weet op te bouwen en ons niet meer machteloos doet staan tegenover vraagstukken, die de geschiedenis ons stelt. Nadat de Voorzitter Dr. Holwerda dank gebracht had voor zijne hoogst belangrijke mededeelingen en den Bond had aanbevolen in de belangstelling van den kundigen spreker, wien de eer toekomt, de moderne archaeologie hier te lande op vasten grondslag gevestigd te hebben, trokken wij naar het Restaurant »de Beurs» om den inwendigen mensch te versterken. Daarop werd onder leiding van de leden der ontvangstcommissie de rondgang door de stad ondernomen. Het zou te ver voeren deze hoogst leerrijke en interessante tocht te beschrijven. Bezocht werden de Grootte kerk, de Militaire Academie, de Kloosterkazerne, waar, dank zij de commissie, eene belangwekkende verzameling oud zilver was bijeengebracht, het Oude-Manhuis, de Walenkerk en het Begijnhof. Hoogst voldaan over al het geziene, vereenigden wij ons aan een gezamenlijken maaltijd in Hotel »de Kroon», waarbij de Burgemeester van Breda de eereplaats innam. Toasten van hulde en dank werden hierbij uitgebracht op de leden der ontvangst-commissie, in 't bijzonder op den volijverigen secretaris J. A. van Dongen, terwijl ook aan Dr. Wrangel, ons hier aanwezig corresponderend lid uit Zweden, een bijzondere dronk werd gewijd. Een concert door het stedelijk muziekkorps besloot dezen zoo welbesteden dag.

Donderdag ten tien uur troffen wij elkaar aan het station te Breda en in de lange tramrit naar Hoogstraten werden heel wat oude vriendschapsbanden hernieuwd, kwesties besproken enz., zoodat de reis toch nog kort viel. Met een zekeren weemoed zullen velen onzer gedenken het vele schoons, dat wij te Hoogstraten mochten zien. Wie van ons had toen kunnen denken aan het wreede lot, dat weldra het arme Belgenland zou treffen, niet alleen in zijn goed en bloed, maar ook in zijne vele kunstschaten en monumenten! Dank zij de vriendelijke ontvangst der plaatselijke autoriteiten konden wij stadhuis en hoofdkerk tot in hunne bijzonderheden bezichtigen, terwijl ook de fraaie gobelins onze bewondering wekten. Op den terugweg bezochten wij het coquette kasteeltje Bouvigne, waar de vriendelijke eigenaar, de Heer de Bruyn, na ons eerst gelaafd te hebben, ons rondgeleidde, zoowel in het kasteel als in den buitengewoon schoonen en intiemen tuin, waarvan de bekoring nog door de zachte avondtinten verhoogd werd. Ook hem den hartelijken dank van onzen Bond.

M. P. ROOSEBOOM.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

Dames en Heeren,

Met genoegen heet ik U welkom op deze bijeenkomst van den Bond in de oude hoofdstad van de Baronie, waaraan, gelijk ik reeds gisteren, in mijn antwoord op de vriendelijke begroeting door den Burgemeester, herdacht, zoovele herinneringen verbonden zijn aan ons vorstenhuis en aan belangrijke tijdperken van ons volksbestaan.

Het uitvoerig verslag van onzen ijverigen secretaris zal U weldra nogmaals het belangrijkste doen herleven, wat het afgelopen jaar ons voor den Bond heeft gebracht. Ik zal hierop niet vooruit loopen en mij bij dit openingswoord beperken tot enkele algemeene opmerkingen, waartoe dit jaar aanleiding gaf.

De verslagen van musea en vereenigingen geven eenen gunstigen indruk van het leven op oudheidkundig gebied en enkele gebeurtenissen geven zelfs aanleiding tot groote tevredenheid. Met groote belangstelling zagen wij van het nieuw opgetreden ministerie eenige verklaring tegemoet betreffende de zoo dringend noodige wet tot bescherming van monumenten en met genoegen mogen wij hierbij herinneren aan de woorden van den president-minister, zoowel tegenover uwen voorzitter en secretaris als in de Kamer tegenover ons bestuurslid Jhr. Mr. Ruys van Beerenbrouck geuit. Met het oog op den algemeenen politieken toestand en de belangrijke onderwerpen van wetgeving, die op afdoening wachten, mochten wij van den minister op geene toezegging hopen, dat hij terstond eene monumentenwet ter hand zoude nemen, doch zijn antwoord geeft het recht om te vertrouwen, dat hij aan dit voor ons zoo belangrijk onderwerp zijne aandacht ernstig zal wijden. Wij hopen in het belang van onze monumenten, dat die overweging spoedig tot een bevredigend resultaat zal voeren.

In het buitenland werden zoowel in Frankrijk als in Engeland dit jaar weder nieuwe bepalingen aan de bestaande wetgeving toegevoegd, die bewijs geven van de beteekenis, die aldaar aan eene goede monumentenwetgeving wordt gehecht, en in ons land toonden de openlijke aanbiedingen van kerkelijke oudheden te Streefkerk en te Nieuwerkerk in Zeeland, dat eene versterking van het begrip niet overbodig is, dat bij historische herinneringen ook op andere dan alleen geldelijke overwegingen van de bezitters mag gerekend worden. Gelukkig konden in de laatstgenoemde gemeente de te koop geboden oudheden door ons bestuurslid Mr. Polman Kruseman voor het Zeeuwsch Genootschap worden aangekocht en naast de aangehaalde voorbeelden mogen wij wijzen op het kerkbestuur te Oud-Vossemeer, dat weigerde om een niet onbelangrijk bod voor zijn kerkelijke oudheden in overweging te nemen.

Door de Regeering werden dit jaar weder belangrijke bedragen beschikbaar gesteld in het belang van het behoud der monumenten; eene eerste bijdrage werd verleend voor de Ned. Herv. kerk te Doesburg, den Drommedaris te Enkhuizen, de Kloosterkerk te 's-Gravenhage, de R. K. kerk te Horssen, het Raadhuis te de Rijk en den Dom te Utrecht. Van particuliere zijde werden gelden beschikbaar gesteld voor de kerk te Egmond-Binnen,

door den Heer Petri werd geijverd voor het behoud van den belangrijken gevel de Arck te Oudewater, het Spaansch Gouvernement te Maastricht werd door onzen nestor Jhr. Victor de Stuers aangekocht om dit voor ondergang te redden en te 's-Gravenhage is eene commissie werkzaam in het belang van Huygens' Hofwijck. Uit verschillende andere gemeenten ontvingen wij berichten van pogingen tot behoud, die in voorbereiding zijn en die wijzen op veler belangstelling, doch daarnaast moet ook gewezen worden op het besluit van den gemeenteraad te Amersfoort, die eene kleine subsidie weigerde voor de Kamper Binnenpoort, en op de klachten over onvoldoend onderhoud van den toren te Schillaard.

Aan den ongewenschten toestand, dat monumenten van groote beteekenis ressorteeren onder departementen, die niet in de eerste plaats het oudheidkundig belang dienen, kwam een begin van verbetering door de overbrenging van het slot Loevestein van Oorlog naar Binnenlandsche Zaken. Moge deze eerste stap ook voor andere monumenten spoedig tot navolging voeren en eindelijk eene algemeene regeling getroffen worden, waardoor voorkomen wordt, dat het Rijk zelf het voorbeeld geeft van onvoldoende onderhoud of vernieling van monumenten.

De goede resultaten, die in andere provincies bereikt werden door het instellen van oudheidkundige commissies, gaven aanleiding tot het stichten van eene dergelijke commissie voor Groningen, en te Delft gaf de eerste bekroning volgens het legaat Gijsberti Hodenpijl het bewijs van herleeftde belangstelling in de oude bouwkunst.

Gaarne wijs ik hierbij ook op de verschillende verordeningen tegen het ontsieren van de omgeving door hinderlijke reclames en op de speciale voorschriften tegen brandgevaar voor monumenten, die te Utrecht zijn uitgevaardigd en die aan andere gemeenten tot navolging mogen strekken. De kerkbrand te Streefkerk bewees nog kort geleden welke gevaren het onoordeelkundig omgaan met vuur voor de monumenten kan opleveren.

Ten slotte vermeld ik hier de belangrijke reorganisatie van den oudheidkundigen dienst in Indië, die onder de kundige leiding van Dr. Krom ook aan de monumenten van Hollandschen oorsprong aldaar ten goede komt.

Ook op het gebied der praehistorische oudheden leverden de opgravingen te Emmen en in Limburg belangrijke gegevens en met belangstelling begroet ik de oprichting van eene Praehistorische Vereeniging in Drente. Het verheugt mij, dat de kundige voor-ganger op het gebied der wetenschappelijke opgravingen in Nederland, Dr. Holwerda Jr., zich heeft bereid verklaard om aan het eind van deze vergadering eenige mededeelingen te doen over zijne werkzaamheden.

De behandeling der stellingen door den Bond aan de musea gewijd gaf aanleiding tot belangrijke discussies. De stelregel om geen niet-bijeenbehoorende musea samen te voegen werd van practisch belang bij de behandeling van de grootsche museumplannen te Rotterdam. De vereeniging van een historisch en een kunstnijverheidsmuseum vond in den gemeenteraad krachtige bestrijding van de zijde van ons corresponderend lid den Heer J. Verheul Dz. Dit leidde tot het aanhouden der beslissing en tot een adres van

de Bondscommissie voor de stellingen betreffende de musea. Met nadruk mag hier gewezen worden op het belang van de te Rotterdam te nemen beslissing.

In de laatste openingsrede wees ik op de ongunstige verhouding, die langzamerhand door het stijgen van de prijzen is ontstaan tusschen de behoeften der musea en de voor aankoop beschikbare gelden. Met genoegen mag daarom hier gewezen worden op de verhoogingen der budgetten van het Mauritshuis van 2500 tot 10.000 gulden en van het Rijksprentenkabinet van 4500 tot 7000 en de verhooging van de subsidie voor het Bataviaansch Museum, welk voorbeeld ook door den gemeenteraad te 's-Gravenhage werd gevolgd door de verhooging van het museumbudget met 2500 gulden.

Van belang is ook de poging bij de laatste staatsbegrooting om een museumfonds te vormen, waardoor overschrijving der credieten op een volgend dienstjaar mogelijk zoude worden.

Van verschillende musea verschenen dit jaar nieuwe catalogi, waaronder die van het Mauritshuis, de Lakenhal te Leiden en de verzameling Honig te Zaandijk. De verslagen wijzen op verschillende aanwinsten, waaronder in de eerste plaats genoemd mogen worden de schenkingen van twee schilderijen uit de collectie Steengracht aan het Mauritshuis en aan het Rijksmuseum. Andere bezitters van kunstschaten gaven deze voor korter of langer tijd in bruikleen aan openbare verzamelingen en stelden daardoor velen in staat om met hen te genieten van hun kostbaar bezit.

De museumplannen te Utrecht en te Arnhem naderden hunne voltooiing en te 's-Hertogenbosch en te Vlissingen werden pogingen gedaan tot het stichten of verbeteren van de musea.

Zoo zien wij weder een opgewekt leven en belangstelling op velerlei gebied, doch daarnaast ook nog veel, dat om verbetering roept. Daartoe is in de eerste plaats noodig, dat de belanghebbenden zich aaneensluiten, en waar wordt daartoe beter gelegenheid gegeven dan door den Bond? Eene krachtige ontwikkeling van onzen Bond kan slechts ten goede komen aan de oudheidkundige belangen.

Het is thans de laatste maal, dat ik als voorzitter U daartoe kan opwekken; het reglement eischt, dat na uiterlijk drie jaren een ander voorzitter optrede en met vertrouwen zie ik Uwe keuze van eenen opvolger tegemoet.

Aan mij nog slechts om U allen en in het bijzonder mijne medebestuurderslijden mijnen hartelijken dank te betuigen voor de aangename samenwerking, die ik als voorzitter steeds mocht ondervinden, en om mijne toespraak te eindigen met het uiten van mijne beste wenschen voor de krachtige ontwikkeling van onzen bond en voor het succes van zijn werken voor de echt nationale belangen, het aanwakkeren van de belangstelling en het streven naar het behoud van de schoonste uitingen van onzen nationalen geest en onze vaderlandsche kunst.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS DR. M. P. ROOSEBOOM.

Dames en Heeren,

Na de rede van onzen wakkeren Voorzitter, die ons het doel en streven van onzen Bond weer eens duidelijk voor oogen heeft gesteld, hetgeen voor ons allen, naar ik hoop en verwacht, eene aansporing zal zijn om naar onze beste krachten tot verwezelijking daarvan mede te werken, valt mij de meer prozaische taak ten deel U in het kort een overzicht te geven van het wedervaren van onzen Bond in het afgelopen jaar

Alhoewel den Bond meerdere leden door den dood ontvielen, terwijl enkele andere bedanken voor het lidmaatschap, kan hij zich toch in eenen gezonden en regelmatig bloei verheugen. Het aantal der aangesloten vereenigingen steeg van 34 op 36, dat der persoonlijke leden van 37 op 45, en dat der corresponderende leden van 423 op 438. Onder deze laatste categorie bevinden zich enkelen die voor persoonlijk lidmaatschap in aanmerking zouden kunnen komen, hetgeen op onze jongste bestuursvergadering, d.d. 7 Mei j.l., een punt van bespreking uitmaakte. De toetreding van meerdere corresponderende leden in het Zuiden van ons land mag als een verblijvend verschijnsel begroet worden. Wil de Bond aan zijn doel beantwoorden, zoo dient hij voelhorens te hebben over geheel ons land, zoodat nog in meerdere mate moet worden getracht juist in de provincie met belangstellende en deskundige personen contact te krijgen, die voor corresponderend lid in aanmerking zouden kunnen komen.

Uit het op de laatste jaarvergadering tot 9 leden uitgebreide bestuur, werden op de Bestuursvergadering d.d. 10 Oct. j.l. de Heeren Coster en Dr. Rooseboom aangezien respectievelijk als Penningmeester en Secretaris, ter vervanging der Heeren Hoefer en Dr. van Gelder. Naar aanleiding van het verzoek van H.H. Curatoren van de Technische Hoogeschool te Delft om een lid aan te wijzen in de jury van het Gijsberti-Hodenpijl-Fonds, werd de Bondsvoorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde hiertoe benoemd, terwijl de Heer Hoefer als vertegenwoordiger van den Bond is opgetreden bij de Vereeniging »de Waag» te Deventer, welke verzocht had den Bond in haar bestuur te doen vertegenwoordigen.

Over het werk van de Bulletin-Redactie, thans uit zeven leden bestaande, zal U wel niets nader medegedeeld behoeven te worden; het keurige en belangrijke Bulletin, dat op geregelde tijden in Uw bezit komt, spreekt toch genoeg voor zich zelf.

Wat nu de vier verschillende Commissies betreft, slechts eene daarvan kan op eene voltooide taak bogen. De *Woordenboek-Commissie* bericht dat er langzaam doch zeker voortgearbeid wordt en stelt eene oplevering voor het komend jaar in uitzicht. Bij de *Commissie voor de Oost- en West-Indische Compagnie-gebouwen*, wier beschrijving reeds kleine twee jaar geleden werd ingediend, ondervonden de werkzaamheden eenige vertraging, doch de Commissie hoopt nu binnen enkele maanden het resultaat harer onderzoekingen te kunnen publiceeren. Een voorstel hieromtrent zal U zoo straks gedaan worden. De *Restauratie-Commissie* is dit jaar totaal werkeloos gebleven. Reeds in de

eerste commissie-vergadering hadden de Heeren Kalf en Vogelsang op zich genomen een schema op te maken, dat als punt van uitgang bij de besprekingen zou kunnen dienen. Toen hiervan na langen tijd niets werd vernomen, drong het Bestuur op eenigen spoed aan en gaf het eindelijk aan Dr. Kalf in overweging om, als gebrek aan tijd hem belette zijn aandeel in de mede door hem op zich genomen taak te volbrengen, deze aan een ander lid der Commissie over te dragen. De Heer Kalf legde zich aanvankelijk hierbij neder, doch kwam later hierop terug en beloofde het onderwerp spoedig voor behandeling gereed te maken; doch de pogingen van het Bestuur om eenigen voortgang in de zaak te brengen werden tot nog toe niet met eenig gunstig gevolg bekroond. Na deze, helaas, eenigszins sombere beschouwing doet het resultaat der *Museum-Commissie* des te weldadiger aan. Deze bracht hare belangrijke taak tot een gunstig einde en op de algemeene vergadering van 14 Februari j.l. werd de derde en tevens laatste serie stellingen aangenomen. Zooals reeds in het Bulletin vermeld is, zal de Commissie nu nog eene uitgave van het geheel der stellingen, definitief geredigeerd en met voorbeelden uit de praktijk toegelicht, voorbereiden.

Het optreden van een nieuw Ministerie gaf ons Bestuur aanleiding de aangenomen stellingen betreffende een Historisch Museum, afzonderlijk te doen afdrukken en met een begeleidend schrijven aan de leden van de beide Kamers der Staten-Generaal te doen toekomen. Den Minister van Binnenlandsche Zaken werden ze persoonlijk aangeboden door den Bondsvoorzitter, die daartoe met den Secretaris audientie had aangevraagd; tevens maakte hij van de gelegenheid gebruik om de belangen eener wettelijke monumentenzorg warm te bepleiten. Alhoewel Zijne Excellentie bij de zeer urgente zaken die op afdoening en voorziening wachtten en in verband met de beschikbare geldmiddelen, niets kon toezeggen, bleek toch uit de belangstelling waarmede de uiteenzetting van den Voorzitter werd gevolgd en de zéér zakelijke vragen, die de Minister hier en daar stelde, dat voor de toekomst wel eenige verwachting mag gekoesterd worden.

Het ontwerp successie-wet noodzaakte het Bestuur andermaal stappen bij de Regeering te doen. In een adres aan den Minister van Financiën werd de wenschelijkheid uiteengezet dat niet alleen schenkingen aan het Rijksmuseum, doch ook schenkingen en legaten aan alle openbare musea vrij van het recht van successie zouden zijn, terwijl ook tegen de voorgestelde bepaling, dat schenkingen onder levenden, ook aan openbare musea aan een recht van 20% onderhevig zouden zijn, geprotesteerd werd. Ook dit adres werd aan de leden der beide Kamers toegezonden en werd persoonlijk, op eene audientie bij den Minister, op 6 Nov. j.l., door den Bondsvoorzitter toegelicht. Zijne Excellentie zag het fnuikende dezer bepalingen voor onze openbare musea terdege in, zoodat de hoop gegrond is dat voor legaten aan openbare musea een *modus vivendi* zal gevonden worden, terwijl de schenkingen onder de levenden vrij van recht zullen gaan.

Zoo nu en dan mochten wij van leden of corresponderende leden aanwijzingen ontvangen, die in twee gevallen aanleiding gaven actief op te treden. In Februari werd vanwege den Bond een verzoekschrift gericht aan B. en W. van Amsterdam, tot behoud van het zoogenaamde »Pesthuis» of Buitengasthuis. Het behoud van dit zoo interessante

gebouw is echter nog niet verzekerd. Meer gunstig gevolg had een adres aan B. en W. van Maastricht, in April, betreffende de dreigende slooping van het vroegere militair wachthuisje, gelegen ten Z. O. van het priesterchoor der O. L. Vrouwe Kerk. Niet alleen dat dit gebouwtje behouden bleef, doch wij mochten de voldoening smaken dat in een schrijven van B. en W. van Maastricht, van 1 Mei, waarin dit behoud wordt medegedeeld, tevens vermeld wordt dat »Uwe steun in den vorm van een warm pleidooi voor het behoud zeer veel heeft bijgedragen tot de genomen beslissing, weshalve wij U verzoeken onzen dank te aanvaarden voor de door U in deze verleende steun en getoonde belangstelling». Een dergelijk bedankje behoort zeker wel tot de zeldzaamheden in de annalen van onzen Bond, aangezien ons optreden vaak meer als lastige bemoeiing en dwarsbooming in het volvoeren van snoode plannen wordt beschouwd.

Na dit succes mag den leden en vooral den leden uit de provincie, zeker nog wel eens op het hart gedrukt worden, om toch vooral het Bestuur tijdig op de hoogte te houden van dreigende sloopingen, of grootere veranderingen in oude monumenten en belangrijke gebouwen, zoodat ons niets ontsnappe wat door tijdige actie onzerzijds misschien had kunnen voorkomen worden.

Ten slotte rest mij nog eene aangename taak. Op de laatste jaarvergadering werd bij acclamatie besloten aan Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers ter gelegenheid van zijn zeventigsten geboortedag het eerelidmaatschap van den Bond aan te bieden. Hiervan werd eene oorkonde opgemaakt op perkament, in passende bewoordingen en verlucht met vignetten van vier der voornaamste gebouwen, wier behoud wij aan onzen dapperen voorvechter te danken hebben. Bij ontstentenis door ziekte van den jubilaris, werd deze oorkonde gedeponeed in handen van Jhr. de Stuers uit Parijs. Eenigen tijd daarna ontvingen wij een schrijven van diens broeder Jhr. de Stuers waarin hij zijn erkentelijkheid uitsprak, zoowel voor zijne benoeming tot Eerelid van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, als voor de oorkonde, en ons tevens opdroeg »aan den Bond de betuiging van mijne dankbaarheid te willen overbrengen», hetgeen ik bij deze de eer heb te doen.

DR. M. P. ROOSEBOOM.

BERICHT AAN DE LEDEN EN CORRESPONDEERENDE LEDEN.

Met het oog op de nieuwe ledenlijst zoude het mij aangenaam zijn van alle adresveranderingen in het afgelopen jaar op de hoogte te worden gebracht. Naar aanleiding van art. 3 van het Huishoudelijk Reglement houd ik mij aanbevolen voor voordrachten van nieuw te benoemen leden en corresponderende leden.

Corresponderende leden, die op grond van Art. 3 der Statuten aanspraak kunnen maken op gewoon lidmaatschap, en zulks wenschen te doen, worden verzocht hiervan kennis te geven.

DR. M. P. ROOSEBOOM, *Secretaris*.

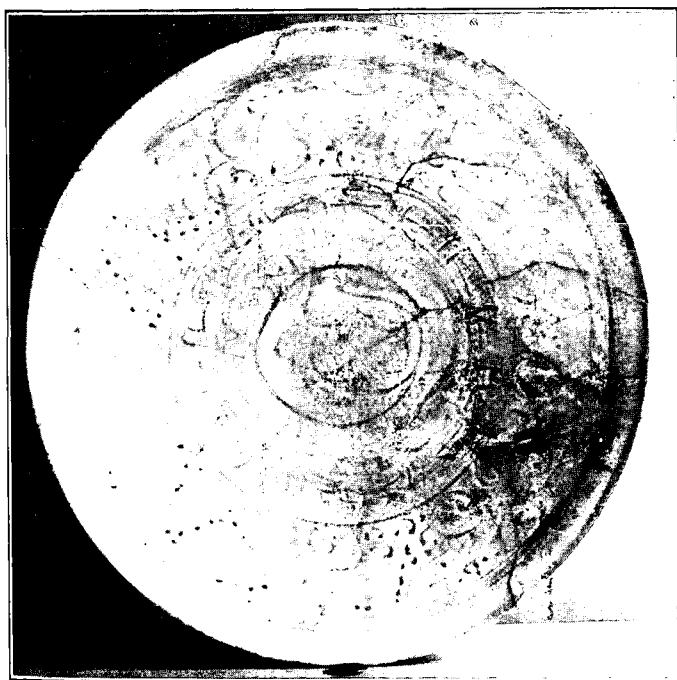
125 Laan v. N. O. Indië. Den Haag.

AANWINSTEN NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Bij het verzamelen en rangschikken van aardewerk staat men telkens voor onopgeloste vragen. Dit geldt wel in het bijzonder voor de Oostersche ceramiek, het aardewerk van Perzië, Mesopotamië, Klein-Azië, Egypte e. a. Een oorzaak hiervan is allicht te vinden in het feit, dat de belangstelling in de geschiedenis van dit aardewerk nog vrij jong is. Immers eerst in 1876 werd Perzisch aardewerk als zoodanig tentoongesteld. En pas sinds 1885 zijn er, te beginnen met een publicatie van Wallis naar aanleiding van een tentoonstelling in »the Burlington fine Arts club'' te Londen, meerdere boeken, waaronder vooral publicaties van materiaal, over Perzisch aardewerk verschenen. Hierbij komt nog dat de studie van deze soort van ceramiek

Afb. I. Bakje van Perzisch aardewerk.

Afb. II. Kom van Perzisch aardewerk.

steeds met groote moeilijkheden gepaard is gegaan. Een van de voornaamste bezwaren is wel het gemis aan geschreven documenten en het feit, dat de bewijsstukken, voor zoover ze er zijn, immers vaak voor verschillende uitlegging vatbaar zijn, of door andere documenten of door de feiten worden weersproken. Ik denk hier bijv. aan wat we uit de documenten over het ontstaan en de verbreiding der luster-ceramiek weten, of eigenlijk niet weten. Men heeft dus feitelijk de geschiedenis der Oostersche ceramiek moeten lezen uit de opgravingen in steden, wier geschiedenis men min of meer kende. En nog moeten gravingen ons zeer veel leeren. Immers pas sinds korten tijd worden deze

op inderdaad zorgvuldig wetenschappelijke wijze uitgevoerd. De waarnemingen toch, in

verschillende tijden en door verschillende personen bij gravingen gedaan, hebben zeer uiteenlopende waarde. Zij worden en werden bovendien niet gemakkelijk gemaakt door de kans, die de opgraver steeds heeft, om, tengevolge van den uitgebreiden handel, die er eenmaal in dit aardewerk werd gedreven, producten van andere, soms ver-af-wonende volken in den bodem van een land te vinden. Dit is, naar men weet, o. a. in Fostat bij Caïro het geval geweest, waar aardewerk van alle mogelijke landen bij opgravingen is te voorschijn gekomen.

Ik heb deze voor velen zoo bekende dingen even in de herinnering geroepen, alvorens over te gaan tot de bespreking van eenige nieuwe aanwinsten in het museum. Deze zijn voorbeelden van een tot voor kort nog niet, of niet voldoende, onderkende soort van Perzisch aardewerk, waarvan in den laatsten tijd verschillende stukken aan het licht zijn gekomen, hetgeen aanleiding is geweest dat men tot

een nadere definitie is kunnen overgaan. Dit, opdat we, verheugd als we zijn over iedere nieuwe groep van aardewerk, die een plaats in de lange rij komt innemen en een schakel wordt in de zoo belangrijke geschiedenis van de ceramiek, toch bedenken dat er nog zeer veel onzeker is en lang niet alle toeschrijvingen van nu op den duur gangbaar zullen blijven. Niet

Afb. III. Kom van Perzisch aardewerk.

het minst hiervan overtuigd zijn immers juist zij zelf, die de Engelschman kort en bondig de »students" noemt.

Reeds lang was men het eens over het 13de-eeuwsche Perzische aardewerk, maar voor den tijd, die aan de 13de eeuw voorafging, had men nog geen groepen van aardewerk kunnen samenstellen. In de laatste jaren worden er intusschen in Samarra in Mesopotamië opgravingen gedaan, waarbij men wel het oudste aardewerk vindt, dat tot heden uit die streken bekend is. Samarra heeft een korten bloeitijd beleefd en is daarna bedolven geraakt. Zoo weet men dat het aardewerk, dat er nu aan het licht is gekomen en dat de bekende Deutsche aardewerkkenner F. Sarre bestudeerd heeft, uit de 9de eeuw moet dagteekenen. Het brengt onmiddellijk Chineesch werk uit dien tijd in de herinnering en vertoont duidelijk de bedoeling om dit, zij het dan ook in brozer en grover materiaal, na te maken. Ook te Rhages wordt thans dit soort van aardewerk opgegraven. Behalve dit 9de-eeuwsche aardewerk is er ook

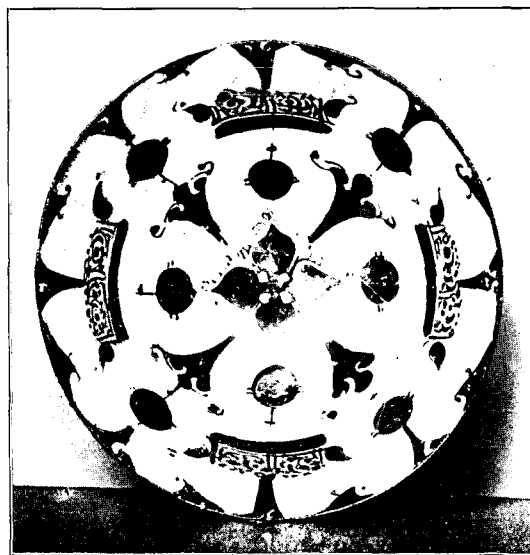
vaatwerk van iets later datum in Rhages aan het licht gekomen. Het moet uit de 10de—12de eeuw dagteekenen en vult dus de gaping tusschen deze vroegste soort en het 13de-eeuwsche aardewerk aan. Voor ons museum, dat natuurlijk ook nog geen vroeger dan 13de-eeuwsch vaatwerk als Perzisch kon aanwijzen, heeft thans de directie, die zooveel mogelijk tracht van elke soort van aardewerk, welke voor de geschiedenis der ceramiek van belang is, een voorbeeld meester te worden, eenige zeer interessante stukken aangekocht. Ook bij deze soort van aardewerk ziet men duidelijk de bedoeling om Chineesch porselein na te maken.

Afb. IV. Kom van Perzisch aardewerk.

platten rand en drie pootjes, welke den vorm van het voorlijf van een kat of ander dier (beer?) vertoonen. Het bakje is met dekkend glanzig roomkleurig glazuur overgeelwitte aarde overtrokken. Het dateert mogelijk uit de 10de of 11de eeuw.

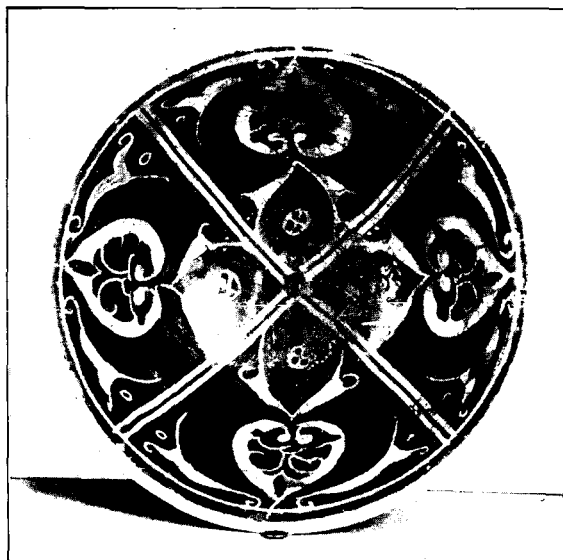
Een kom (afb. II) van grijswitte aarde, waarin aan de binnenzijde een versiering is ingegrift, is geheel met een thans zeer aangetast doorzichtig glazuur overtrokken. De ingekraste versiering bestaat uit een rand van lelievormige figuren, waaruit arabesken spruiten, naast een rand van schriftteekens, terwijl op den bodem twee naar links gewende ganzen zijn ingekrast. De ornamentrand heeft een achtergrond van komma's en gaatjes, welke dadelijk, nadat de kom gedraaid was, in de nog weeke aarde zijn geprikt, maar door het glazuur zijn gevuld, zoodat de kom, die ook op andere plaatsen licht doorlaat, doorschijnend is geworden. De Perzische pottenbakker heeft ook hier getracht wit gegraveerd porselein uit de Sung-periode, zogenaamde Blancs de Chine, na te

Afb. V. Kom van Perzisch aardewerk.

maken. Een reeds vroeger in de verzameling opgenomen kom, die uit den kunsthandel zonder bekende herkomst werd gekocht, vertoont veel overeenkomst met deze nieuwe aanwinst. De wijze van versieren met ingegrift en doorgeprikt ornament is dezelfde. Het doorzichtige glazuur van de helderwitte kom is prachtig bewaard. Een enkele blauwe vlek of streep dient bovendien tot versiering. We zullen deze twee kommen vermoedelijk als werk uit de 11de—12de eeuw moeten beschouwen.

Een ivoorkleurige kom (afb III), die, hoewel sterk beschadigd, toch nog genoeg van zijn vroegere schoonheid heeft behouden, heeft den vorm van een halven bol met iets vernauwden bovenrand. De aarde is lichtgeel, het doorzichtige glazuur is aangebracht over een relief-ornament aan de buitenzijde en een ingegrifte versiering aan de binnenzijde; het is echter op sommige plaatsen afgesprongen. Dooreenkronkelende arabesken-ranken vormen de versiering van de buitenkant, terwijl de binnenzijde randen van kleine voluutkrulletjes en van streepjes-ornament vertoont. Ook deze kom laat op verschillende plaatsen licht door. Sarre, die in de *Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen* van November 1913 een kom met dergelijke arabesken-versiering, eveneens doorschijnend, afbeeldt, beschouwt deze als Perzische kunst uit de 11de of 12de eeuw. Ook hier moeten we op de ook door Sarre besproken overeenkomst met de Sung-Blancs de Chine wijzen.

Afb. VI. Kom van Syrisch aardewerk.

Met deze aanwinsten is het museum dus in het bezit gekomen van een tot voor kort onbekende groep van Oostersch aardewerk. Maar ook de latere Oostersche ceramiek is in de laatste jaren met eenige zeer mooie stukken uitgebreid. Het zijn een paar kommen van 13de-eeuwsch Perzisch aardewerk en een 15de-eeuwsche Syrische kom, welke werden aangekocht of van welwillende zijde in bruikleen gegeven.

Afbeelding IV vertoont een Perzische kom, die aan de binnenzijde in olijfgeel luster, dat wel veel van zijn glans heeft verloren, is versierd met drie in het luster op dekkend wit glazuur uitgespaarde papegaaien, die kop aan staart in een cirkel om den bodem zijn geschikt, welke een eveneens uitgespaarden kalkoenachtigen vogel draagt. De fijn geschilderde papegaaien met hun symmetrisch krullende staarten zijn zeer decoratief. Een er van pikt naar een bloempje, dat een toevallig te groot geworden tusschenruimte aardig vult. De buitenzijde is met blauw glazuur overtrokken en met een rand van schriftteekens in olijfgeel luster versierd. We kunnen deze kom, hoewel in een geheel

andere techniek vervaardigd, beschouwen als een voorlooper van de latere 16de-eeuwsche algemeen bekende Perzische kommen, waarvan het museum er ook twee bezit. Zij zijn van een porceleinachtig materiaal, maar zijn ook aan de binnenzijde met wit en aan de buitenzijde met blauw glazuur gedekt en beide met luster — hier een naturalistisch bloemornament — versierd. Maar hoeveel mooier is deze 13de-eeuwsche kom dan de wel technisch volmaaktere, maar toch een beetje koude producten van de 16de eeuw.

Een tweede kom (afb. V), welke het museum in bruikleen heeft gekregen, behoort ook tot het Perzische aardewerk met lusterversiering en komt in veel opzichten met de eerste overeen. De kom vertoont echter aan beide zijden een dekkend wit glazuur. Ook hier draagt de buitenzijde een rand van schrifttekens in luster. De photo maakt een beschrijving van de versiering, die stralend om een soort kruisbloem of klaverblad van vieren is aangebracht, verder overbodig. Men moet deze kom waarschijnlijk \pm 1300 dateeren, aangezien het losse strooipatroon wel geen vroegere dagteekening toelaat. Met een kom in het Louvre, waarop een springende haas is voorgesteld e. a. soortgelijke heeft onze nieuwe aanwinst groote overeenkomst (zie de afbeelding bij Gaston Migeon, Manuel d'Art Musulman II blz. 279, fig. 230 en dergelijke kommen aldaar afgebeeld).

Naast deze Perzische heeft het museum van dezelfde zijde in bruikleen ontvangen een Syrische kom, die wel uit de 15de eeuw moet dagteekenen (afb. VI), gedekt met een groenblauw doorzichtig glazuur, waaronder in dikke zwarte beschildering een in vier vakken aangebrachte versiering van saamgevoegde en losse arabesken is uitgespaard. Hierdoor is de versiering in een fijn genuanceerd warm groenblauw tegen zwarten grond komen te staan. Dit soort van aardewerk was reeds in het museum vertegenwoordigd door een kom in groenblauw met een eigenaardige zwarte bloem, maar de nieuwe aanwinst spant, vooral om de diepe kleur en het evenwichtige ornament tegen donkeren achtergrond, verreweg de kroon.

ELISABETH NEURDENBURG.

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

(Schilderijen van J. A. Backer en M. van Musscher).

Sedert de laatste opgave zijn 's Rijks aankopen uit de verzameling Steengracht alle in het Mauritshuis geplaatst. Bovendien gaf Mevrouw Rose gevolg aan haar voornemen om het prachtige jongensportret van *Jacob Backer* aan den Staat der Nederlanden te schenken, zoodat ook dit meesterwerk in het Mauritshuis kon worden tentoongesteld.

Wij willen niet in herhaling vallen van hetgeen in het »Bulletin»¹⁾ reeds over deze schenking werd geschreven. Ons is evenwel gebleken, dat enkelen deze schilderij houden voor het werk van *Thomas de Keyser* en de handteekening van *Backer* voor den naam van den afgebeelden jongen. Daarom komt het ons wenschelijk voor, in het

1) Jaargang VII, 1914, blz. 8 vlg.

kort uiteen te zetten, waarom dit portret als werk van Jacob Adriaensz. Backer (1608—1651) is gecatalogiseerd.

Op de schilderij is rechts ter schouderhoogte, in donkere letters, op een donkere plaats, te lezen: »*J De backer 1634*." Stond dit gemakkelijk leesbaar op een in het oogvallende plaats der schilderij, dan zou er een kleine mogelijkheid zijn, dat het den naam van den afgebeelde zou beteekenen. Maar in dat geval zou toch het ontbreken van het »aetatis . . ." op zijn minst verwonderlijk zijn, aangezien het jaartal niet ontbreekt.

Nergens ook is eenige aanwijzing te vinden, dat wij in dien naam met jaartal iets anders vóór ons hebben dan een gewone schildershandteekening met dateering. Honderden portretten uit dien tijd zijn op deze wijze door hunne makers gesigneerd en de echtheid der letters en cijfers blijkt in het onderhavige geval overtuigend doordien zij één zijn met den achtergrond.

Dat de schilder zich noemt *De backer* in plaats van *Backer*, behoeft niemand te verwonderen, die weet, dat b.v. Esaias en Willem van de Velde zoowel met als zonder »de" signeerden, dat Adriaen van de Velde in zijn handteekening het »de" weglief, dat Gerard de Lairesse zijn naam nu eens met, dan zonder »de" schreef enz. Wil men het bewijs, dat *Backer* ook met »de" te boek staat, dan behoeft men slechts Samuel van Hoogstraten's »*Inleyding*" op te slaan, waar Jacob Adriaensz. Backer op blz. 227 en 257 »*de Backer*" wordt genoemd.

Het argument, dat de handteekening *J De backer* afwijkt van het bekende monogram *J A B*, waarmede deze meester gewoonlijk teekent, en van het *J A Backer* op het portret van Wttenbogaert van 1638, kan nooit gelden tegen het auteurschap van Jacob Backer, aangezien de voorbeelden voor het grijpen liggen, dat schilders hun signatuur wijzigen. Behalve de reeds boven in ander verband genoemde denke men slechts aan de veranderlijke signaturen van Rembrandt, Jan Steen of Philips Wouwermans, om niet meer voorbeelden te noemen.

Met volle gerustheid kan men derhalve zeggen, dat de woorden *J De backer* en het jaartal *1634* de schildershandteekening en de dateering zijn van het portret en er is niets tegen, dat deze *J De backer* identiek is met den bekenden Jacob Adriaensz. Backer. Zelfs al wilde men aannemen, dat er naast dezen een tweede zou hebben bestaan, die het jongensportret zou hebben geschilderd, dan zou men nog stooten op de moeilijkheid, dat er van dien tweeden, toch stellig buitengewoon knappen meester, nergens verder wordt gerept en dat er, bij vergelijking van het jongensportret met dat van Wttenbogaert in de Rem. Kerk te Amsterdam, geen noemenswaardige verschilpunten blijken. Bij deze met een tusschenruimte van 4 jaren geschilderde stukken blijkt b.v., naast tal van punten van technische overeenkomst, dezelfde behoefte aan een tikje rood. In het jongensportret uit de schilder die in het aanbrengen van schijnbaar ongemotiveerd rood tusschen de beide einden van den kraag, onder de kin, en in het portret van Wttenbogaert komt zij tot uiting in hetzelfde sobere rood van het stukje lak op tafel.

Kortom, wij vinden nergens aanleiding om een tweeden schilder *J. Backer* (of de

Backer) te construeeren en zoo blijft dus niets anders over dan de eenvoudige, voor de hand liggende en vroeger algemeen aangenomen verklaring, dat J De backer is de handteekening van den schilder en dat J De backer = Jacob Adriaensz. Backer.

Uit onderlinge vergelijking van de schilderwijze van de 1632 bestelde regentessen van het Burgerweeshuis, het 1634 gedateerde jongensportret en het 1638 gedateerde portret van Wttenbogaert valt alleen dit te constateeren, dat de opgaaf van het regentessenstuk des schilders krachten iets te boven ging en dat hij daarop wederom des te energieker aan doorwerkte schildering is gaan doen, daarbij naast Rembrandt ook Thomas de Keyser terdege bestudeerend. Tot de vruchten van dit »zich opnieuw aanpakken» van den in 1632 als zelfstandig meester uit Leeuwarden gekomene behoort het jongensportret. Het portret van Wttenbogaert vertoont reeds weer een kleine verslapping, die bij dezen zoo gemakkelijk schilderenden meester niet anders dan verklaarbaar is. Kort daarop vervalt hij dan in den zwierigen trant, die b.v. de 1644 gedateerde portretten bij den Heer J. T. Cremer te Santpoort kenmerken en gaat hij, evenals Bol, Flinck, Maes, ver van Rembrandt wegleidende banen betreden.

Het jongensportret van 1634 is ontegenzeggelijk het meest superieure werk, dat van Backer bekend is. Rembrandts geest leeft er in gelijk in zeer weinig werken van zijn leerlingen.

Behalve den Backer heeft het Mauritshuis nog een tweede blijvende aanwinst te boeken, een geschenk van wijlen Jhr. Mr. J. H. Hora Siccama en Jhr. W. Hora Siccama. Het is een van de beste werken van *Michiel van Musscher* en door dezen voluit gesigineerd en 1687 gedateerd. Behalve de kunsthistorische beteekenis bezit de schildering een niet geringe waarde als document voor onze handelsgeschiedenis, daar zij ons de beeltenis geeft van een energieke figuur uit de tweede helft der zeventiende eeuw, den Heer Thomas Hees (of van Hees), resident en commissaris vanwege de Staten-Generaal bij de regeeringen van Algiers, Tunis en Tripolis.

Bij resolutie van den 29sten Juni 1675 besloten de Staten-Generaal, Thomas Hees naar Algiers te zenden, teneinde aldaar, in overleg met den daar reeds aanwezigen commissaris Jacob de Pas, met de regeering van Algiers een tractaat van vrede en commercie te sluiten, in den geest zooals er tusschen Engeland en Algiers reeds een tractaat gesloten was op 29 November 1671.

Den zestienden Juli 1675 besloten de Staten-Generaal, dat Thomas van Hees met een oorlogschip onder bevel van kapitein Andringa derwaarts zou gaan, terwijl bij secrete resolutie van 26 Juli werd vastgesteld, dat de vloot van den luitenant-admiraal De Ruyter het schip tot bij Algiers zou begeleiden¹⁾. In de vergadering van 24 Juli nam Van Hees afscheid van de Staten-Generaal.

1) Dit en vele andere details danken wij aan de uitvoerige mededeelingen, welwillend door het Rijks-archief te 's-Gravenhage verstrekt. Bovendien waren wij, door de welwillendheid van Douair^e Hora Siccama te 's-Gravenhage, in de gelegenheid inzage te nemen van het »*Journal*

Bij een brief, geschreven te Algiers den 6en Juni 1677 en door de Staten ontvangen den 25sten Augustus d.a.v., zond Hees een ontwerp van een tractaat over en den 25sten Sept. besloten de Staten dit tractaat te ratificeeren. Niettemin duurde het nog tot 29 Juli 1679 alvorens tot de uitwisseling der wederzijdsche ratificatiën besloten werd, daar zich intusschen nog allerlei moeilijkheden hadden voorgedaan ¹⁾).

Terwijl Thomas van Hees in Algiers de onderhandelingen voerde, verzamelde zijn broeder Johan van Hees, koopman te Amsterdam, de gelden die noodig waren om de in Algiers gevangen gehouden Nederlandsche slaven vrij te koopen ²⁾).

Vermoedelijk in Mei 1680 uit Algiers vertrokken (20 Mei schrijft hij uit Lissabon aan de Staten-Generaal) verscheen Thomas Hees den twintigsten September van dat jaar in de vergadering dier Staten en bracht daar verslag uit omtrent zijn verrichtingen. Daarbij deelde hij mede, dat de regeering van Algiers hem bij zijn vertrek vereerd had twee paarden, een struisvogel en twee leeuwen, benevens drie sjerpen, drie geweren en drie sabels. De struisvogel en de leeuwen waren echter op de reis naar Nederland gestorven.

Reeds in April 1682 werd aan Thomas Hees opnieuw een zending naar Algiers opgedragen ³⁾). Bij secrete resolutie van 10 April van dat jaar werd hij benoemd tot Commissaris van de Staten, teneinde in Algiers in overleg met den consul Van Berck de verlossing van de aldaar als slaven gevangen gehouden Hollanders te bewerken en daarna door tusschenkomst van de Algerijnen een tractaat van vrede met Tunis en Tripoli te sluiten.

Deze zending duurde niet zoo lang als de vorige. Reeds op 20 Augustus 1683 bereikte de Staten-Generaal een bericht van Thomas van Hees, geschreven in het schip Oranje, liggende vóór Livorno, waarbij hij mededeelde, onder zekere voorwaarden een tractaat van vrede te hebben gesloten met Tripoli. In de vergadering der Staten van 8 December daaropvolgende werd het verbaal van zijn verrichtingen gelezen.

Reeds in het volgend jaar werd Hees ten derde male uitgezonden. Bij resolutie van de Staten-Generaal van 16 September 1684 besloot men, den gewezen Commissaris Thomas Hees als resident van Haar HoogMogende naar Tunis en Tripoli te zenden, om de geschenken voor de regeeringen aldaar over te leveren en de tractaten te vernieuwen en te verbeteren. Als belooning hiervoor werd hem toegekend de som van tweeduizend zilveren ducats. Den zevenentwintigsten October 1685 deed Hees, hier te lande teruggekeerd, rapport van deze zending in de vergadering der Staten.

Daarna wordt in het archief der Staten-Generaal niets meer omtrent Hees vermeld,

ofte Dagh-register van de reyse naar Algier van Thomas Hees, gedaen in 'tjaer 1675.' Dit duidelijk geschreven en uitnemend bewaarde dagboek, in twee kwarto deelen; begint 27 Juli 1675 en loopt tot 29 Februari 1680. — Het wordt, te zamen met andere op Hees' werkzaamheid betrekking hebbende stukken, besproken in de Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht, 1856, blz. 153 vlgg.

1) Omtrent het sluiten van het verdrag te Algiers (29 April 1679) bevat het Journaal van van Hees een uitvoerig verhaal.

2) Dit blijkt o.m. uit een request van diens echtgenoot Elisabeth Bors van Waveren, dat 6 Mei 1679 bij de Staten-Generaal was ingekomen.

3) Zie Kronyk v. h. Hist. Genootschap t. a. p., blz. 156.

behalve de afdoening der door hem ingediende rekeningen, o. a. in de resolutiën van 21 Juli en 27 September 1687, waarbij o. m. blijkt, dat hij de laatste terugreis van Livorno naar Holland over land gemaakt heeft.

Wij hebben deze bijzonderheden over de hoofdpersoon van Van Musscher's

Michiel van Musscher. Portret van Thomas Hees met zijn zoons en knecht.

kunstwerk laten voorafgaan aan de bespreking van de schilderij zelve, omdat daardoor menige bijzonderheid duidelijk wordt. Zoo zal een blik op de hierbij gevoegde afbeelding b.v. eenige van de geweren, sabels en sjerpen, aan Hees door de Algerijnen geschonken, doen herkennen, terwijl ook het adres op den brief, dien hij ontvangt, door het boven-

staande verduidelijkt wordt. Dit adres luidt: »Erentfeste Vrome ende Lieve Getrouwe Th. Hees Resident en Comm. wegens Haer Ho.Mo. van Regeeringen van Alg. Tunis ende Tripolis. — Algier.»

Niet alleen de Algerijnsche geschenken deed van Hees door Van Musscher afbeelden: ook de rood-fluweelen, met goud geboorduurde portefeuille, waarin hij zijn papieren bewaarde, komt op de schilderij voor. Zij ligt op tafel. Het origineel, waarop geborduurd staat: »DE · EDELE · HEER · TOMAS HEES · AMBASSADEUR · VAN · STAATE GENE-RAEL · DER · VEREENIGE ¹⁾ · NEEDERLANDEN · 1676 ·, is met de schilderij aan het Mauritshuis geschonken. De portefeuille bevat geen papieren meer, maar Hees' schild-padden haarkam!

Het jaar der vervaardiging van de portefeuille valt in de periode zijner eerste zending naar Algiers, terwijl de schilderij gedateerd is van het jaar, waarin de laatste afrekening met de Staten-Generaal plaats had.

Aangezien de afbeelding van de schilderij, die op doek is geschilderd, 76 × 63 c.M. meet en op het tafelkleed in gothische letters gemerkt is: *Michiel v. Musscher. Pinxit. Anno MDCCLXXVI*, uitvoerige beschrijving overbodig maakt, zij hier nog slechts het een en ander medegedeeld omtrent de personen rond Van Hees, alsmede omtrent het koloriet.

Uit opschriften achterop het doek, gecopieerd naar de oorspronkelijke, bij het verdoeken verdwenen opschriften, blijkt, dat Thomas Hees in 1687 twee en vijftig jaar oud was. Degene, die hem den brief aanreikt, is zijn vierentwintigjarige neef ²⁾ Andries, terwijl de zestien jaren tellende Jan Hees hem een tabakspot reikt. De neger, die hem de pijp geeft, blijkt Thomas te heeten en zeventien jaar oud te zijn.

De resident Thomas Hees draagt gele schoenen, een roode broek, donkergroen vest, bruine kamerjapon, blauw-en-oranje sjerp, waarin een mes en een bonte zakdoek zijn gestoken.

Andries Hees draagt een prachtig koffiebruin, met goud geborduurd costuum, grijsbruine kousen en roode schoenen. De zetel van Thomas is met lichtroode zijde en gouden franje bekleed. Kleurige tapijten liggen op vloer en tafel.

De groep bevindt zich in een ruim vertrek met gewitte wanden. In den spiegel boven de tafel ziet men een binnenplaats met Algerijnen, die nieuwsgierig naar binnen kijken. Boven den spiegel het Nederlandsche wapen met de spreuk: *Concordia res parvae crescunt*, benevens twee stukken koraal; rechts wapens, kruithorens en patroontasschen. Op tafel een folio-atlas, opengeslagen op de kaart van Barbarije. Voorts een aardbol, een Bijbel, een Koran, de steek en de portefeuille van Hees, enzoovoorts. De uitvoering is uiterst verzorgd, de conservatie uitmuntend.

W. MARTIN.

1) Sic.

2) Reeds de aanhef van het Journael, 27 Juli 1675, vermeldt Thomas' neefje Andries Hees.

NIEUWE MONUMENTENWETTEN IN ENGELAND EN FRANKRIJK.

I. ENGELAND.

In haar »First Interim Report», een in 1910 verschenen uitgave, welke ongeveer overeenkomt met de voorloopige lijsten der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, sprak de toenmalige koninklijke commissie voor de oude en historische monumenten en bouwwerken in Engeland de wenschelijkheid uit, dat in gevallen waarin een historisch monument dreigend gevaar liep, een regeeringsdepartement »acting with the assistance of a permanent Advisory Board» zou kunnen ingrijpen. Deze wensch is thans vervuld door de uityaardiging der wet van 15 Augustus 1913¹⁾, waarmede Engeland, na de weinig effectieve wet van 1882 en de aanvullingswetjes van 1900 en 1910, een stap verder in de richting van monumentenbescherming is gekomen.

Liever dan een opsomming der artikelen te geven, beschouw ik in de volgende regelen de nieuwe »Act» vanuit eenige gezichtspunten, en wijs daarbij aan wat nieuws zij brengt. Ik trek slechts de hoofdlijnen, en laat verschillen in nomenclatuur en competentie, waar het Schotland en Wales betreft, ter zijde.

A. Objecten.

De Engelsche wet heeft het begrip: monument, steeds zeer eng opgevat. De eerste beschermingsmaatregel, de wet van 1854, betrof slechts standbeelden, gedenknaalden e. d.²⁾. De wet van 1881 trok een anderen, maar toch ook zeer nauwen kring. Zij gaf niet een definitie van monument, maar sprak telkens van »de oude monumenten waarop deze wet betrekking heeft», en deze — toen ± 70 , in 1892 ± 100 in aantal³⁾ — werden in een aanhangsel stuk voor stuk opgesomd. Men vergelijk hiermede het getal van ± 2200 op de Fransche lijst van 1889! Het waren dan ook alleen tumuli, dolmen's, cromlech's, hunnebedden (als Stonehenge), kortom vóór-historische zaken, alsmede eenige vroeg-historische, die op de lijst stonden. Artikel 11 gaf aan de directie van Openbare Werken (Commissioners of Works, hier voortaan aan te duiden als C. o. W.) de bevoegdheid om andere monumenten »van denzelfden aard», waarover deze tak van dienst de bewaking op *verzoek der eigenaars* aanvaardde, op de lijst te zetten.

Opmerking verdient, dat de term »ancient monument» insloot en nog insluit: »the site of such monument and such portion of land adjoining the same» als vereischt wordt voor omheining en beschutting.

Langzamerhand werd de kring iets ruimer. De wet van 1900 betrok er in elk monument, dat naar het oordeel van Openbare Werken, op grond van zijn geschiedkundig, traditioneel of kunstzinnig belang bewaard diende te blijven, echter weer met dit gewichtig voorbehoud, dat de eigenaar zijn toestemming gaf, en dat de C. o. W. niet bewakers

1) 3 & 4 Geo. 5, c. 32.

2) J. W. Frederiks, Monumentenrecht, blz. 255.

3) Een afzonderlijke wet (1892) voor Ierland stelde echter ± 190 Iersche monumenten onder bescherming. Zie Baldwin Brown, p. 156.

mochten worden van eenige »structure" bewoond door anderen dan den concierge en zijn gezin. Art. 6 dezer wet gaf dan als definitie van monumenten: »any structure, erection or monument of historic and architectural interest, or any remains thereof" — een bepaling welke niet zoo ruim is als zij lijkt, aangezien, blijkens het juist genoemd voorbehoud, verreweg de meeste oude woningen en woningen met oude gevels er buiten vielen.

De »Ancient Monuments Consolidation and Amendment Act" van Augustus 1913 nu, omschrijft monument als: elke »structure or erection", maar met uitzondering van kerkelijke gebouwen¹⁾ welke op het oogenblik voor een kerkelijk doel gebezigd worden; terwijl zij onder »oud monument" begrijpt de in de wetten van 1882 en 1900 bedoelde.

Gewichtige stappen die hier gedaan worden, zijn: dat *elk* monument, dat een Monumentencommissie op de lijst plaatst, onder de aandacht van Openbare Werken valt, in zooverre de eigenaar kennis moet geven van voorgenomen verbouwing enz., en dat in geval van dreigend gevaar een monument, als zijn behoud van nationaal belang is, ook *zonder* toestemming van den eigenaar door de C. o. W. onder hun bescherming genomen kan worden bij een z.g. bevel tot behoud, hetwelk anderhalf jaar geldig is, tenzij het Parlement het vóór den afloop van dien termijn, bekrachtigt. Als »mits" geldt ook hier weer het niet bewoond zijn.

Men ziet, dat de Engelsche wetgever het oog alleen op bouwwerken, en lang niet op alle, richt. Van roerende zaken is in 't geheel geen sprake. Evenwel zijn voor vondsten in den grond, en voor oude hss. in particulier bezit reeds in 1861 en 1869²⁾ afzonderlijke regelingen getroffen.

B. Organen.

Volgens de wet van 1882 waren het de Commissioners of Works, die met de bescherming belast werden. Zij hadden te beschikken over de hulp van een of meer inspecteurs, te benoemen door de Schatkist, en wier taak het was hun verslag uit te brengen over den toestand en raad te geven over de wijze van behoud der monumenten. De thans geldende wet van 1913 laat de inspecteurs door de C. o. W. zelf benoemen. Een nieuwigheid was de bepaling, in 1900 opgenomen, dat, behalve Openbare Werken, ook de »county councils" als bewakers konden optreden, waarmede het beginsel van decentralisatie werd toegelaten. De wet van 1913 gaat nog verder door die bevoegdheid tot »elke locale autoriteit" uit te strekken, waaronder zij blijkens art. 21, 1 verstaat: »the council of every county and borough and the Common Council of the City of London." Locale autoriteit en Openbare Werken kunnen de bewaking aan elkaar, en de eene locale autoriteit kan haar aan de andere overdragen, mits de eigenaar er in toestemmen.

In 1913 is nu echter een belangrijke maatregel genomen door een nieuw rad in het mechanisme te voegen. Naast de genoemde organen toch wordt in de nieuwe wet

1) Voor deze wordt ruimschoots gezorgd door particuliere fondsen enz. Eenige controle over deze belangrijke groep van monumenten schijnt de Staat niet te hebben.

2) Frederiks, t. a. p.

(art. 15) plaats ingeruimd voor de *Ancient Monuments Board*, een raadgevend lichaam, dat door de C. o. W. samengesteld wordt uit leden, die de in een aanhangsel genoemde lichamen vertegenwoordigen. Dit zijn: de drie koninklijke Commissies voor de historische monumenten in Engeland, Schotland en Wales, het Genootschap van Oudheidkundigen te Londen en dat van Schotland, de koninklijke Academie van kunsten, het koninklijk Instituut van Britsche architecten, de curatoren van het Britsch museum, en het departement van Onderwijs. De koning kan, bij koninklijk besluit, veranderingen in deze lijst brengen.

Wat is de taak dezer Monumentencommissie? Zij betreft in de eerste plaats de bescherming in engeren zin (als onderscheiden van bewaking, gelijk wij zullen zien), en wordt in artikel 6 aldus omschreven:

Als de Monumentencommissie aan de C. o. W. mededeelt, dat een oud monument bedreigd wordt met afbraak, verplaatsing, schade door nalatigheid of onoordeelkundige behandeling, en dat het behoud een zaak van nationaal belang is, kunnen de Commissioners, als zij dit noodig oordeelen, een bevel tot behoud (»Preservation order») uitvaardigen, waarbij zij het monument onder hun bescherming nemen.

Met dien verstande, dat de C. o. W. in geval van dringenden spoed zulk een bevel mogen uitvaardigen, zonder een rapport der Monumentencommissie ontvangen te hebben.

Een monument als hierboven bedoeld mag door de Mon.comm., of door een gevolmachtigde namens haar, steeds bezocht worden, mits zij dengene die er verblijft houdt, minstens een week te voren kennis geeft van het bezoek.

Verder beoordeelt de Mon.comm. de plannen en bestekken tot instandhouding en restauratie van die bouwwerken welke een locale autoriteit wenscht te laten onderhouden of herstellen. Haar aanmerkingen en bezwaren brengt de commissie ter kennis van het departement van Openbare Werken, welks beslissing den doorslag geeft (art. 11).

Tot het werk der Mon.comm. behoort ook het van tijd tot tijd opmaken en publiceren van een lijst der monumenten wier behoud zij van nationaal belang acht, aan welke lijst de C. o. W. zelve toevoegingen kunnen maken (art. 12).

Ten slotte verstrekt de Mon.comm. op verzoek kosteloos advies aan eigenaars van oude monumenten (art. 15).

C. Wijze en middelen van bescherming.

De wet van 1882 maakte het mogelijk, dat Openbare Werken het eigendom van oude monumenten kreeg, hetzij door schenking of vermaking, hetzij door aankoop in overeenstemming met den eigenaar, maar verder verleende zij hun de bevoegdheid op te treden als bewakers, »guardians», mits op verzoek van den eigenaar. Gelijk reeds gezegd strekt de wet van 1913, in navolging van en in meerder mate dan die van 1910, deze bevoegdheid tot de locale autoriteiten uit.

Zoo bepaalt dus:

Art. 3. De eigenaar van een monument, hetwelk den C. o. W. (resp. de locale autoriteit) voorkomt een oud monument in den zin der wet te zijn, kan, met toestemming van de C. o. W. (resp. de locale autoriteit) dezen tot bewakers erover aanstellen, mits het niet een als woonhuis door een

ander dan den concierge betrokken gebouw betreft. Uitgenomen de in deze wet voorziene gevallen behoudt de eigenaar onverminderd zijn rechten, juist alsof hij geen bewakers aangesteld had.

Art. 4. Als de C. o. W. (resp. de locale autoriteit) als bewakers optreden moeten zij het betrokken monument in stand houden (»maintain»), tot op het oogenblik, dat zij tegenbericht ontvangen van een (volgenden) eigenaar, die niet gebonden is door de beschikking, waarbij zij tot bewakers aangesteld werden. Zij hebben, evenals de door hen gezonden inspecteurs, agenten of werklieden, steeds toegang tot het monument, en het recht om er materialen in te brengen en alles te doen wat voor de instandhouding vereischt wordt.

De kosten van onderhoud worden bestreden uit door het Parlement te voteeren gelden, maar ook (reeds sinds de wet van 1910) uit *vrijwillige bijdragen van particulieren*.

Wij komen thans aan de belangrijkste bepalingen der nieuwe wet.

Behalve 1. aankoop, schenking en vermaking, en behalve 2. »guardianship», kent zij nog twee wijzen waarop Openbare Werken zijn zorgen over monumenten kan uitstrekken:

3. krachtens de *classeering* op de onder B genoemde, van tijd tot tijd herziene, lijst. Artikel 12, 2^e lid bepaalt n.l., dat als de eigenaar van een op die lijst geplaatst monument dit, hetzij geheel, hetzij ten deele wil afbreken, naar elders overbrengen, uitbreiden of »structurally» wijzigen, hij daarvan onmiddellijk aan Openbare Werken moet kennis geven, en dat hij (behalve in geval van dringende noodzakelijkheid) gedurende een maand daarna niets mag afbreken, verwijderen, toevoegen of wijzigen. Overtreding wordt gestraft met een boete van ten hoogste honderd pond of gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden. Ten derden male geldt hier evenwel weer het voorbehoud, dat »any structure occupied as a dwelling-house» (door een ander dan den huisbewaarder) buiten de wet valt.

Overigens kan de klasseeringslijst den C. o. W. natuurlijk goede diensten bewijzen bij hun keuze van de monumenten die voor aankoop en voor bewaking in aanmerking komen.

4. *Bescherming* in engeren zin (»Protection»). Hier hebben we een maatregel die wel een eind ingaat tegen den Engelschen eerbied voor het persoonlijk eigendom. Volgens artikel 6 der nieuwe wet staat het den C. o. W. vrij om, hetzij op advies van de Monumentencommissie, hetzij (in geval van dringenden spoed) uit eigen beweging een bedreigd monument onder hun bescherming te nemen bij »Bevel tot behoud» (»Preservation order»). Zulk een bevel is 18 maanden van kracht, na afloop waarvan het zijn geldigheid verliest, tenzij het door het Parlement bekrachtigd wordt. Gebeurt dit niet, dan mogen de C. o. W. niet eerder dan vijf jaren na uitvaardiging van hun bevel met een nieuwen »Preservation order» komen. Tegen het wetsontwerp waarbij dit bevel bekrachtigd wordt, kan de betrokken eigenaar een petitie indienen, welke door een commissie uit het Parlement onderzocht wordt.

Zoolang echter het Bevel van kracht is, mag het betrokken monument niet afgebroken of verplaatst worden. Noch mogen er wijzigingen of aanbouwen aangebracht worden, tenzij onder goedkeuring van Openbare Werken. Mocht het gevaar dreigen, dat binnen deze 18 maanden het monument door verwaarloozing in verval zou geraken, dan kunnen de C. o. W. het middel: »Guardianship» toepassen door zich zelve tot

bewakers aan te stellen voor zolang het Bevel van kracht is, en dan geldt deze aanstelling juist zoo, als wanneer zij op de gewone wijze, dus door den eigenaar, geschied was.

Aangezien reeds sinds de wet van 1900 het publiek toegang heeft tot die monumenten, waarvan de C. o. W. of een locale autoriteit eigenaars of bewakers zijn (in dit laatste geval met toestemming van den eigenaar, als deze dit tenminste te voren gestipuleerd heeft), was het noodig maatregelen tegen beschadiging te nemen. Art. 14 voorziet hierin door beschadiging van die monumenten, alsmede van degene die onderhavig zijn aan een »Preservation order», te bestraffen met boete of gevangenisstraf¹⁾.

D. Verhouding ten aanzien van eigenaars.

De Engelsche wet ontzag en ontziet nog angstvallig de rechten van den eigenaar. Van onteigening geen sprake. De nieuwe wet sluit, evenzeer als haar voorgangster, uitdrukkelijk de toepassing der naastingswet uit. Zoowel voor den aankoop door den Staat als voor het in bewaking nemen wordt toestemming van den eigenaar vereischt. Toch valt het niet te loochenen, dat de wet van 1913 in de geliefde Engelsche opvattingen hieromtrent al een eind de wig drijft. Immers, de klasseering (welke den eigenaar zekere beperkingen oplegt) geschiedt buiten hem om. En een »Preservation order» kan hem voor anderhalf jaar, zoo niet voor goed, beletten de schennende hand naar zijn eigendom uit te steken.

Om in enkele regels het meest kenmerkende der Engelsche wet samen te vatten, constateeren we:

het betrekkelijk gering aantal monumenten, dat er onder valt, ten eerste wegens de enge definitie van »monument»; ten tweede wegens het voorbehoud, dat zij, getrouw aan het Britsche »my house is my castle», ten opzichte van bewoonde perceelen maakt; ten derde vermoedelijk ook wegens den voor classeering gestelden eisch, dat het behoud een zaak »van nationaal belang» zij;

de mogelijkheid van decentralisatie;

de instelling eener adviseerende Monumentencommissie;

de niet meer starre classeering, welke zonder toestemming van den eigenaar kan plaats vinden, — eene classeering welke overigens vrij los van de overige maatregelen functionneert, geheel anders dan in Frankrijk, waar zij *conditio sine qua non* voor bescherming is;

1) Ook op het terrein van Heemschut begeeft de wet zich, in zooverre art. 18 aan plaatselijke overheden eenige vrijheid ten opzichte van locale wetten verleent, waardoor het oprichten van »buildings of a style of architecture in harmony with other buildings of artistic merit existing in the locality» vergemakkelijkt wordt. Het is te hopen, dat men hier niet het oog heeft op stijl-nabootsing!

Het volgend art. (19) geeft aan de plaatselijke autoriteit dergelijke vrijheid ter beteugeling van storende reclame.

eindelijk, de »Preservation order», waardoor het afbreken of schenden van een monument opgeschort, en, bij bekrachtiging der volksvertegenwoordiging, verijdeld wordt.

Men ziet, dat er terrein gewonnen is op de velen die nog, als in 1882, geneigd zijn de wettelijke monumentenbescherming slechts te beschouwen als een toegeven aan de »antiquarian tastes of the few at the public expense».

E. HASLINGHUIS.

OVER MUSEUMSCATALOGI.

De directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen heeft in het voorlaatste nummer geantwoord op een door mij geschreven opstel: Kritiek, zelfkritiek en aanvullingen op den nieuwen catalogus van het Mauritshuis, verschenen in het tweede en derde nummer van den loopenden jaargang.

Ik zal op de meeste bijzonderheden van dit meeningsverschil hier niet opnieuw ingaan, doch alleen vaststellen, dat de heer Martin den inhoud van verreweg de meeste opmerkingen stilzwijgend toegeeft, ten aanzien van anderen een afwijkende meening handhaaft, een zeker aantal wel verklaart, maar daarom niet rechtvaardigt en mij in eenige gevallen in 't ongelijk stelt. Twee dier gevallen heb ik getracht vóór den druk nog te achterhalen, doch dit is mij niet gelukt. Ik zal in het volgende mij in hoofdzaak beperken tot eenige algemeene gezichtspunten in het betoog van den schrijver, die mijne aandacht hebben getroffen.

Vooraf het volgende: indien ik, geenszins bedoelende eene beoordeeling in den gewonen zin te geven van een boek, dat slechts een bijgewerkte nieuwe druk is van een in 1875 begonnen, in 1895 opnieuw uitgegeven werk ¹⁾, zeg »dat mijne opmerkingen alleen bedoeld zijn als bijdragen tot het meer en meer volmaken van ons, ik durf zeggen, gemeenschappelijk werk en niet als blaam», dan eisch ik voor mij het recht, dat deze bedoeling geloofd wordt. Geloofd de schrijver haar niet, dan strekt dit tot zijn eigen nadeel. Er zou uit blijken, dat hij zich zelf een zoo geringen dunk van zijn werk had gemaakt, dat dit zou staan of vallen met de juistheid der gemaakte opmerkingen, hetgeen volstrekt niet het geval is ²⁾. Ik zelf behoor evenwel om licht begrijpelijke redenen tot de weinige personen, die moeilijk over de voortreffelijkheid van dezen catalogus kunnen

1) Wilde men op den titel van een nieuwen druk spreken, dan ware het m. i. juister geweest te zeggen 3e édition dan 2e édition.

2) In dit geval moet hij zich wel erg terneergeslagen voelen, indien hij bemerkt, dat hij Maes een portret laat schilderen van iemand, die in het sterfjaar van den schilder 1693 geboren zou zijn en dien hij in 1682 laat huwen. Ik voor mij houd dit geboortejaar niet voor een domheid, doch voor eene vergissing en veroorloof mij, er bescheidenlijk op te wijzen, dat Cornelis ten Hove volgens Elias in 1658 geboren werd en in 1694 stierf.

uitweiden. Integendeel begin ik mijn opstel met te wijzen op fouten in mijn werk van 1895 ¹⁾).

Ik ga thans over tot eenige geschilpunten, die ik van principieele zijde wensch te behandelen.

I. *De alfabetische volgorde van een catalogus. (blz. 145).*

Prof. Martin merkt op, dat de catalogus van 1895 tegen de volgorde van het abecede zondigt door Salomon van Ruysdael te laten volgen op Jacob van Ruisdael en te plaatsen voor Rachel Ruysch. Het feit is volkomen juist. De reden ervoor is de volgende: Jacob v. R. schrijft zijn naam even geregeld »Ruisdael» als Salomon »Ruysdael» schrijft. Deze schrijfwijzen zijn in verreweg de meeste gevallen uiterlijke bewijzen voor de echtheid eener handteekening op een schilderij. Komt er een stuk aan 't licht met de spelling J. v. Ruysdael, dan is het 99 tegen 1 dat deze handteekening valsch is. Men heeft dus de plicht de namen ook zoo te spellen en kan niet, zooals bijv. bij Bakhuyzen, die ook vaak Backhuyzen schrijft, tusschen twee wijzen van spellen kiezen en beide schilders òf op Ruisdael òf op Ruysdael onderbrengen. Nu wil het ongelukkig toeval, dat een schilderes Rachel Ruysch alfabetisch tusschen beide in ligt. Indien men haar ook in den catalogus tusschen de beide Ruisdaels in plaatst, zal in 999 van 1000 gevallen de gebruiker, die niet op de hoogte is van het kleine verschil in spelling, indien hij na Jacob van Ruisdael geen schilder Salomon vermeld vindt, denken dat van laatstgenoemde geen werken aanwezig zijn en hetzelfde zal hij vermoeden, die Salomon van Ruysdael opgeslagen hebbende, vóór hem geen Jacob vermeld vindt.

Onze voorouders waren in de spelling hunner namen zeer weinig standvastig. De afwijkingen zijn ontelbaar. Het natuurlijk gevolg is, dat ook wij niet consequent kunnen zijn. Ieder zoekt tot dusver een eigen weg. Deze is verschillend in Elias' Vroedschap van Amsterdam, Thieme's lexicon, mijne Quellenstudien zur holl. Kunstgeschichte en in den catalogus van het Mauritshuis. Wil men den daar gekozen weg niet, dan kan men bijv. ook alfabetizeeren:

Ruisdael, J. v.
Ruisdael, zie Ruysdael S. v.
Ruysch, R.
Ruysdael, zie Ruysdael, J. v.
Ruysdael, S. v.

Wie meent, dat dit doelmatiger is, doe het!

II. *De literatuur (blz. 145).*

De catalogus van het Mauritshuis vermeldt als woonplaats van Lord Huntingfield Birmingham. Ik heb mij verstout, mede te deelen dat de edele lord van Hollandschen

1) Dr. Martin beklagt zich er over, dat ik hem voor den druk geene mededeeling heb gedaan van nieuwe vondsten. Deze opmerking verbaast mij zeer. Ik heb den schrijver (ik meen in October 1912 voor mijn vertrek naar Amerika) een lange lijst van aanvullingen op het eerste gedeelte van den katalogus ter hand gesteld met verzoek mij te willen mededeelen, wanneer het vervolg gewensch werd. Deze mededeeling heeft mij nooit bereikt. Mijne aanvullende opmerkingen beginnen dan ook met weinige uitzonderingen bij Ho (Holbein, Honthorst enz.).

stam («van Nek») niet daar, maar te Heveningham (Hall) woont. De schrijver meent zich te verdedigen door te zeggen, dat hij zijne opgave uit »de literatuur» heeft geput. Deze verdediging zou alleen kracht hebben, indien de plaats in de literatuur, waar de mededeeling gedaan is, werd opgegeven en het dan bleek, dat zij juist was dan de mijne uit het adresboek. Of is thans bijv. iedereen, die op gezag van »de literatuur» zegt, dat Quebec in de Vereenigde Staten ligt (Martin blz. 174), verantwoord?

III. *De schilder Anthoni Verstralen (blz. 147).*

Deze volgens zijne opgave bij zijn ondertrouw in 1593 of '94 geboren schilder, komt in de oude inventarissen voor als maker van winterlandschappen. Er bestaan heden ten dage winterlandschappen met een monogram A V S door elkaar, waarvoor Bredius het eerst de oplossing Anthoni Verstralen heeft voorgesteld. Deze oplossing bleek juist, toen ik in 1902 in het museum te Riga een wintertje als het werk van den meester A V S herkende, dat bij nader toezien bleek onder de lijst voluit gemerkt te zijn. Tegen de vereenzelviging van den monogrammist A V S met den 1593 geboren Anthoni Verstralen, pleitte niets meer behalve het jaartal 1603 op een indertijd juist van wege dit merkwaardige jaartal aan het Mauritshuis geschonken schilderij, dat wat stijl, techniek, opvatting, keus van kleuren, teekening, onderwerp en samenstelling volkomen met de overige A V S gemerkte stukken overeenkomt, doch onmogelijk het werk van een knaap van 9 à 10 jaar kan zijn. Nu bestaan er drie mogelijkheden: De schilder heeft bij de opgave van zijn leeftijd bij zijn ondertrouw minstens tien of twaalf jaar gesmokkeld, of er heeft een andere schilder van denzelfden naam bestaan, die verder volkomen onbekend is gebleven, of eindelijk het jaartal 1603 is niet in den haak. Toch is het volkomen leesbaar en uit denzelfden tijd als het schilderij. Niet gaarne torn ik aan het gezag van een zoo duidelijk sprekend bewijsstuk. Indien ik het in dit geval wel doe, is het zuiver uit overwegingen van stijlkritischen aard: het jaartal 1603 past niet bij het schilderij, het schilderij past wel bij de overige schilderijen van omstreeks 1630. Was het stuk werkelijk van 1603, dan zou de schilder dusdanig zijn tijd vooruit geweest zijn in de behandeling van het landschap, dat wij het hoofdstuk der ontwikkeling der Hollandsche landschapschilderkunst geheel op nieuw zouden moeten schrijven. Waar vijf en twintig jaar later Averkamp, Esaias van de Velde, A. v. d. Venne, Droochsloot, Jan van Goyen nog naar zochten zou hij toen reeds hebben bereikt. Daarop zoude hij ongeveer een vijf en twintig jaar stil hebben gestaan en omstreeks 1630 in zijn ouden stijl verder gewerkt. Ook zou hij in 1603 al een vrij goed voorgevoel gehad hebben, welke modes een kwart eeuw later in zwang zouden komen.

De moeilijkheid, die het schilderij oplevert, ligt derhalve niet in de vraag, of de schilder ervan ouder moet geweest zijn dan de Anthoni Verstralen, die in 1628 beweerde in 1593 of 1594 geboren te zijn, maar in het jaartal. Vindt men het waarschijnlijker, dat daarin een andere vergissing schuilt dan de schrijffout 1603 voor 1630, zoo is dit mij best. Het veld voor veronderstellingen is onbeperkt.

IV. Oude kopiën (blz. 148).

Een catalogue raisonné, een beredeneerde lijst eener verzameling behoort alles te vermelden, wat ten aanzien der daarin beschreven kunstwerken van belang kan worden geacht. Dit is haar kenmerkend verschil van eene Notitie of sobere optelling. Tot dit belang behoort stellig ook de graad van waardeering, die een schilderij in den loop der tijden genoten heeft en nog geniet. Deze blijkt uit vermeldingen in de literatuur en uit de er naar vervaardigde kopiën, vooral van artistieke aard. Het kan dus zeer zeker voor de gebruikers van den catalogus van belang zijn te achten, dat een schilderij door een groot meester zooals Jacob Maris is gecopieerd. Er bestaan echter ook nog andere kopiën, wier vermelding de moeite waard kan zijn, n.l. die, welke uit een oogpunt van bedrog zijn vervaardigd, of althans in den handel zijn gebracht. In zulke gevallen doet de samensteller van een catalogus zijn lezers een dienst, door hen te waarschuwen en in te lichten: verwar een tweede exemplaar daar en daar, dat voor echt wordt uitgegeven niet met het onze, alleen echte. Dit geldt in nog sterkere mate in de gevallen, waarin de kopie zelfs een tijd lang voor eene eigenhandige herhaling werd gehouden, zooals met den J. v. d. Heyde het geval was, toen deze nog aan wijlen G. Salting behoorde (zie Bekn. Catalogus 1891, Nr. 119) en in werken als de catalogi van Sedelmeyer en het prachtwerk over de Parijsche tentoonstelling als een origineel verschijnt. Bovendien behoort het vermelden van dergelijke kopiën tot het aangenomen stelsel van den catalogus (zie bijv. bij Houckgeest, de Keyser, Leyster, Lievens). Er is dus reden naar eenvormigheid en volledigheid te streven. Dat de kopie waarover het hier gaat, aan Dr. Martin onbekend zou zijn, heb ik noch gedacht, noch beweerd.

V. Eischen te stellen aan catalogi van oude kunst (blz. 148).

Over dit punt verkondigt Prof. Martin zeer bedenkelijke beschouwingen, die vooral na hetgeen in de daartoe opzettelijk bijeengeroepen vergaderingen van den Oudheidkundigen Bond is vastgesteld, niet onweersproken mogen blijven. Hij wil namelijk de wetenschappelijke aantekeningen verminderen ten bate van aesthetische beschouwingen, de beschrijvingen bekorten, er leven inblazen door aesthetisch karakteriseerende opmerkingen ¹⁾. Hij vergeet daarbij één ding: de wetenschappelijke catalogus is niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats een boek voor de tienduizenden bezoekers in het museum. Deze koopen den beknopten catalogus of den gids en deze laatste mag de subjectieve meeningen van den directeur bevatten, welke schilderijen en wat in de schilderijen deze persoonlijk mooi vindt. De uitgave van een dergelijken gids voor den niet-onderlegden, niet-voorbereiden bezoeker is een hoogst nuttige en dankbare en door de museumsdirecties maar al te vaak verwaarloosde of aan buitenstaanders (Baedeker bijv.) overgelaten taak. Wil Prof. Martin de taak op zich nemen, deze tot dusver ook in het Mauritshuis bestaande leemte te vullen, zoo zal dit door mij met vreugde worden begroet.

1) Een afschrikwekkend voorbeeld van aesthetiseerende catalogi is die met de gedichten van den goeden, ouden Niessen van het Museum te Keulen.

Tot de taak van den museumsdirecteur behoort evenwel ook, alles bijeen te brengen en openbaar te maken, wat wetenswaardig is voor den deskundigen bezoeker en voor den belangstellende, die niet zelf in staat is, het Museum op elk oogenblik, dat hij iets wenscht te weten, te bezoeken en het daar met eigen oogen na te gaan. Hiertoe behoort in de eerste plaats eene zoo nauwkeurig mogelijke beschrijving der kunstwerken. Kan men van een kunstwerk een afbeelding geven, dan kan datgene, wat de afbeelding duidelijk genoeg aangeeft, weggelaten worden. De afbeeldingskunst is evenwel nog niet op die hoogte, dat zij, vooral bij de donkere schilderijen der Hollandsche school beschrijvingen overbodig maakt. Vooral de kleuren dienen zoo nauwkeurig mogelijk te worden opgegeven. Over het algemeen kunnen de levensschetsen der kunstenaars worden bekort. Hier kan men verwijzen naar de gedrukte bronnen en vooral alle gegevens weglaten, die met den loopbaan als kunstenaar niets te maken hebben. Geboorte en sterfjaar zijn gewoonlijk voldoende, dag en maand kunnen in den regel wegblijven. In andere gevallen weer niet: Paulus Potter werd op 't eind van November geboren en stierf in 't midden van Januari. Gaf men alleen de jaartallen 1625—54, dan zou iemand kunnen veronderstellen, dat hij bijna 30 jaar oud was geworden, terwijl hij feitelijk slechts even 28 werd. Dit verschil van twee jaar is van belang bij een artistieken loopbaan, die slechts 11 à 12 jaren omvat. Ook het huwelijk kan onvermeld blijven (behalve met een vrouw, die bijv. als dochter of zuster van een ander kunstenaar wellicht een artistieke relatie aangeeft: Wybrand de Geest door zijn vrouw zwager van Rembrandt, enz.) evenals de namen en het getal der kinderen (behalve in hetzelfde geval).

De herkomst van een schilderij moet zoo nauwkeurig mogelijk worden opgegeven, omdat in een onafgebroken stamboom vaak gegevens liggen voor de aantooning van de echtheid van dit, of van de valsheid van een ander exemplaar. Ook de opgave der prenten mag niet ontbreken en voor hem, die buitenaf een photographie van een schilderij wenscht te bezitten, is het van groot gemak te weten, welke keuze van photographen hij heeft.

Nu zegt de directeur wel: wie meer wil weten, dan ik meen te moeten geven, kan zich tot mij wenden, doch dit kan hij niet ernstig meenen. Gold deze stelregel, dan behoefde men niets door den druk gemeen te maken. Men behoefde bijv. ook geene handschriften uit te geven. De eigenaar of bewaarder zou eenvoudig zeggen: schrijf maar aan mij! Juist omdat men niet den eenling, die toevallig in staat en vrijmoedig genoeg is aan dit verzoek te voldoen, wil gerieven, maar iedereen, waar ter wereld ook, ongevraagd, zonder moeite, zonder kosten, zonder tijdverlies wil inlichten, heeft men indertijd de drukpers uitgevonden¹⁾.

De schrijver wil de aantekeningen over kunstenaars en kunstwerken in het Museum, die voor kunsthistorici van belang zijn, jaarlijks in een uitgave vereenigen. Dit was voor twintig jaren ook mijn denkbeeld, dat ééns is uitgevoerd. Waartoe heeft het geleid? Dat

1) Men veronderstelle eens, dat in deze dagen een Duitscher ten opzichte van een kunstwerk in een Engelsch museum aangewezen ware op de bereidwilligheid van den directeur!

zelfs mijn opvolger blijkt, geen kennis te hebben genomen van hetgeen toen als bouwstof voor een nieuwen catalogus is bijeengebracht! (Zie blz. 78 bovenaan van mijn vorig artikel).

Een bezwaar van den directeur tegen een wetenschappelijken catalogus in strengen zin is, dat hij niet genoeg koopers vindt voor een snellen verkoop, dus òf bij een kleine opslag te duur, òf bij een groote te spoedig verouderd moet worden en dat er te lange tusschenpoozen ontstaan tusschen de verschillende uitgaven. Dit bezwaar zou gelden, indien de uitgave een particuliere onderneming ware, die niet alleen zich zelf moest bedruipen, maar ook winst afwerpen. Het Rijk is zeer goed in staat iedere zes, acht, of tien jaar een wetenschappelijken catalogus uit te geven, die noch te duur noch te groot van opslag is. De lange tusschenruimten, die thans bestaan¹⁾, zijn niet het gevolg van duurte of te groote opslag, maar eenvoudig daarvan, dat de directie niet op den dag, dat het laatste exemplaar van de oude opslag verkocht werd, het eerste van de nieuwe gereed had.

October 1914.

CORN. HOFSTEDÉ DE GROOT.

Van de gelegenheid, die de Redactie mij verschaft, om »snel en kort» op het bovenstaande te antwoorden, maak ik gebruik om er nogmaals op te wijzen, dat mijn repliek ten doel had, den door Dr. H. d. G. gevestigden indruk, als zou er al te veel ontbreken aan den nieuwen catalogus van het Mauritshuis, weg te nemen. Dat Dr. H. d. G. dien indruk heeft willen vestigen, heb ik nooit geloofd en ook nergens gezegd. Maar ik achtte die bladzijden vol van deels juiste, deels onjuiste opmerkingen schadelijk voor den naam der nieuwe uitgave en ik vlei mij nog steeds met de hoop, met mijn repliek mijn doel te hebben bereikt.

De in het hier bovenstaand opstel behandelde kwesties van catalogus-systematiek kunnen in deze korte dupliek onmogelijk besproken worden. Alleen wil ik hier Dr. H. d. G. in zooverre uit den droom helpen, dat onder aesthetische karakteristiek geenszins is te verstaan de zeer subjectieve meening van den Directeur omtrent wat mooi is en wat niet, maar veeleer die objectieve karakteristiek, die de schoonheidselementen der schilderijen analyseert en die b.v. wijst op den bouw van de groep in Rembrandts Anatomische Les, op de artistieke eigenschappen van Potter's Stier enz.

Uit den verderen inhoud van Dr. H. d. G.'s opstel moet ik nog op twee punten van dupliek dienen.

In de eerste plaats dient de onjuistheid geconstateerd van Dr. H. d. G.'s bewering, dat ik »den inhoud van verreweg de meeste opmerkingen stilzwijgend toegeef». Immers op blz. 144, laatste en voorlaatste regel, spreek ik uitdrukkelijk van »die opmerkingen van Dr. de Groot, die van werkelijk belang zijn en die ik gaarne aanvaard.» Is dat *stilzwijgend* toegeven?

Ten aanzien van de noot, waarin Dr. H. d. G. verklaart, mij geen verdere aanvullingen voor de nieuwe uitgave te hebben gezonden, omdat hem de mededeeling van het oogenblik waarop die gewenscht werden nooit bereikt heeft, moet ik opmerken, dat

1) Twintig jaren tusschen de catalogi van 1875 en 1895; 19 tusschen dezen laatste en dien van 1914.

ik Dr. H. d. G. herhaaldelijk mondeling op de hoogte heb gesteld van den voortgang van het werk, zonder in het minst te vermoeden, dat een dergelijke formeel mededeeling noodig was om opgave te verkrijgen van aanvullingen, die voor een deel zelfs fouten betroffen in de uitgaaf van 1895. Waarom Dr. H. d. G., die wist, hoe slecht het werk-exemplaar vóór mijn optreden als onderdirecteur was bijgehouden, het beschikbaarstellen van die aanvullingen afhankelijk heeft gesteld van een formaliteit, blijft mij een raadsel. Het was er toch immers ten slotte om te doen, dat het werk zoo goed mogelijk werd. Het spijt mij, dat Dr. H. d. G. geen aanleiding heeft gevonden om mij vóór den druk spontaan die mededeelingen te doen, die hem nuttig schenen.

Den Haag, 1 Dec. 1914.

W. MARTIN.

VERSLAGEN.

Het elfde jaarverslag (over 1913) der Rijkscommissie voor de monumenten van geschiedenis en kunst bevat de gewone mededeelingen aangaande bemoeiingen der Commissie in verschillende gemeenten des lands. We teekenen hieruit op, dat gered waren of (resp.) zeer waarschijnlijk behouden zouden blijven: het Munttorentje te Deventer, de kerk te Halsteren, de gemetselde torenspits te Heemskerk, de kerk te Limbricht, het »Spaansche gouvernement» te Maastricht, de pastorie te Schelluinen, de voormalige doopkapel te Tiel, een oude gevel aan de Melkmarkt te Zwolle, de Wijndragerstoren eveneens te Zwolle. Gevaar bleef bestaan voor de kapel te Nijhoven, het huis Hoekelum (Ede), het kasteel Harmelen, de kerk te Lunteren, het pakhuis aan de Donkere Gaard te Oudewater, de Nieuwstadskerk en haar torenhelm te Zutphen. Verloren gingen de gebrande glazen van het huis »de Spijker» te Brakel, het Gildehuis te Hasselt, een paar geveltjes aan het Haringvliet te Rotterdam.

Belangwekkend zijn de bijzonderheden over een tweetal gouden reliekkruisen, die oorspronkelijk toebehoorden aan het kapittel der O. L. V.-kerk te Maastricht, maar zich sinds 1837 in het bezit van het Vaticaan bevinden. Het eene, vermoedelijk uit de 6de eeuw dagteekenend, is vervat in een staurotheek, een met steenen bezet drieluikje van geciseleerd goud, dat de beeldjes van Jezus, Maria en eenige heiligen, alsmede dat van keizer Constantijn vertoont. Een Grieksch opschrift in metrischen vorm noemt »Joannes» als den maker. Het tweede is een patriarchaal kruis, Byzantijnsch werk, vermoedelijk uit de elfde eeuw. Het is versierd met cabochons, parelen en medaillons en blijkt opschrift, op last van een keizer Romanos vervaardigd. Van deze beide voorwerpen konden, dank zij de bemiddeling van Dr. Brom te Rome, fotografische opnamen gemaakt worden.

De verschijning van den voorloopigen inventaris van Zuid-Holland kan men spoedig tegemoet zien; die van Gelderland en die van Groningen zullen volgen.

Pijnlijk doet in de huidige omstandigheden de mededeeling aan, dat de Belgische regering, met het oog op de instelling eener Belgische Commissie voor de beschrijving

der monumenten, een geleerde zond die zich van de inrichting van het Nederlandsche bureau voor de monumenten op de hoogte moest stellen. Deze commissie in hope wordt de taak wel bedroevend licht gemaakt.

Twee der bijlagen bevatten de door den heer F. A. Hoefer uitgebrachte verslagen over den eersten »Denkmalarchivtag» en over den dertienden »Denkmalpflagetag», op 23 en 24—26 Sept. 1913 te Dresden gehouden.

De bibliotheek van het bureau werd opnieuw geordend. Als derde bijlage is diens-tengevolge toegevoegd het eerste stuk van een door den adjunct-secretaris bewerkten catalogus der boekerij, welke aan dit jaarverslag een lijvigen omvang geeft.

Verslag der Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie over het jaar 1913.

De bemoeiingen der Commissie tot het in stand houden van oude monumenten hebben over het algemeen tot goede resultaten geleid. Door restauratie bleef de fraaie zestiende-eeuwsche renaissance gevel van het huis »de Gouden Sleutel» te Dordrecht bewaard. De schouwburg te 's-Gravenhage werd door inwendige verbouwing voor het gebruik geschikt gemaakt, waardoor de mooie Louis XVI gevel behouden bleef. Als het benodigde geld bijeen is gebracht zal tot herstelling van een der mooiste gevels, die van het huis »de Ark» te Oudewater worden overgegaan. De Commissie vertrouwt, dat de pastorie der Ned. Hervormde Gemeente te Schelluinen uit de 16de eeuw behouden zal blijven. Door subsidie van het Rijk en steun van twee particulieren zal de restauratie van den dertiende-eeuwschen baksteen toren bij de Ned. Hervormde kerk te Spijk, bewerkstelligd kunnen worden. De Commissie dringt er voorts bij de Gedeputeerde Staten op aan om aan de Vereeniging »Hofwijck» eene subsidie toe te kennen tot herstel van Huygens' buitenverblijf, dat in 1641—1643 door Pieter Post gebouwd werd.

Om beter op de hoogte te kunnen blijven van den toestand, waarin de monumenten in de provincie zich bevinden, heeft de Commissie besloten in verschillende deelen der provincie correspondenten aan te stellen. Aan den Secretaris is opgedragen voor deze correspondenten eene regeling te treffen.

Verslag van Dordrechts Museum over het jaar 1913. — Tot de aanwinsten behoore een schilderij van G. W. Dysselhof: kreeften en een rog, en een stuk van O. van Tusschenbroek: de Pont Alexandre te Parijs. Verschillende tentoonstellingen werden door het Bestuur georganiseerd, o.a. van schilderijen uit de collectie van Bilderbeek, voorts stukken van Toorop in het bezit van den heer Hidde Nijland. »In combinatie met Oud-Dordrecht en met medewerking van den archivaris» werd door het Bestuur eene tentoonstelling gehouden, betrekking hebbende op de gebroeders de Witt.

Het is echter zeer te betreuren, dat, ondanks de ijverige bemoeiingen van het Bestuur om door deze verschillende exposities de belangstelling der stadgenooten op te wekken, deze dit streven niet schijnen te apprecieeren. Bij vorige jaren vergeleken is het aantal bezoekers zeer gering te noemen.

Verslag van het Gemeente-museum te 's-Gravenhage over het jaar 1913. — Aanwinsten op het gebied van oude schilderkunst zijn niet te vermelden; de afdeling moderne kunst daarentegen werd met drie stukken verrijkt: n.l. met H. J. Haverman: de Baker; L. W. van Soest: Winterlandschap en M. Kramer: Avond te Laren. Belangrijk zijn de aanwinsten voor de verzameling voorwerpen en den historisch-topografischen atlas. Uit de collectie Steengracht van Duivenvoorde werden behalve de merkwaardige Haagsch porseleinen voorwerpen, welke reeds vroeger in dit tijdschrift besproken werden, nog twee z.g.n. Wolffsglazen voor het Museum verworven, waarvan het eene, met het opschrift: »Het randje van het landje,» waarschijnlijk een gezicht op Scheveningen te zien geeft. Door aankoop en schenking van verschillende pullen, vazen en borden kon bovendien eene afdeling moderne Haagsche ceramiek van de fabriek »Rozenburg» gevormd worden speciaal uit den tijd dat Colenbrander er werkzaam was. Tot de belangrijke aanwinsten voor den Atlas moeten in de eerste plaats genoemd worden: eene serie door H. J. Haverman geteekende portretten van bekende Hagenaars; voorts verschillende oude teekeningen o.a. van R. Roghman: het Huis ter Noot; A. ter Himpel: een gezicht op Scheveningen; J. de Bisschop: het Haagsche Bosch; verder teekeningen van H. Breckerveld, J. de Gheyn, C. Pronk e.a. Bovendien een groot aantal gravures, litho's, photo's, welke in de Bijlagen I, II en III aan het einde van het verslag toegevoegd, uitvoerig worden vermeld. In een der vertrekken, tot expositiezaal ingericht, werden dit jaar herhaaldelijk tentoonstellingen gehouden niet alleen van stukken uit de eigen verzamelingen maar ook uit particulier bezit. De heeren Mr. A. L. C. Kleyn, Dr. C. Hofstede de Groot en H. Ph. Gerritsen stonden welwillend voor geruimen tijd eenige hunner schilderijen en teekeningen af.

Verslag van het Frans Hals-museum te Haarlem over het jaar 1913. — Alvorens tot de bespreking der aanwinsten over te gaan, memoreert de Directeur met enkele woorden de plechtige inwijding van het nieuwe museum aan het Groot Heiligland. Tot de aanwinsten behooren: eene collectie teekeningen, aquarellen en schilderijen van Hollandsche meesters, welke allen uitvoerig in het verslag genoemd worden. Deze verzameling werd door den heer J. Krol Kzn. aan het museum ten geschenke gegeven. Voorts moeten tot de belangrijke geschenken gerekend worden: een stilleven van J. van de Velde, en schilderijen van D. Oyens, Judith Leyster, E. Voet enz. Ook werd de verzameling voorwerpen en bouwfragmenten door aankoop en schenking met fraaie stukken verrijkt. Een 24-tal schilderijen en verschillende meubels, voor het meerendeel aan de Gemeente toebehoorende, werden eveneens in het museum geplaatst. Door het Rijk werd het bekende schilderij van Cornelis Cornelisz. van Haarlem, voorstellende: De bruiloft van Peleus en Thetis, dat vroeger in het Mauritshuis hing, in bruikleen afgestaan.

Voor de »graphische tentoonstelling van boek- en prentkunst binnen Haarlem uit vroeger eeuwen» welke van 1 Aug.—1 Nov. in de bovenzalen van het hoofdgebouw gehouden werd, stond het museum 6 incunabelen uit de collectie Costeriana af.

Verslag van het Museum Boymans te Rotterdam over het jaar 1913. — Om de belangrijke bijzonderheden over den toestand van eenige schilderijen voor en na de restauratie, nemen wij het volgende uit het verslag over: »Bij het wegnemen van het blind geworden vernis van het schutterstuk van 1604 bleek, dat de achtergrond geheel zwart overschilderd was; op den licht grijzen fond, die voor den dag kwam, komen de in zwart gekleede figuren thans veel beter uit. Links kwam nog een portret aan het licht, reeds lang geleden weggeschilderd. Te oordeelen naar den roemer wijn, dien deze persoon in de hand houdt, is dit of de kastelein van den Doelen, of een zelfportret van den schilder. Van de hand van denzelfden onbekenden kunstenaar, die voorloopig betiteld wordt als de »Rotterdamsche portrettist», is het portret van kapitein Hartman, gedateerd 1603. De portretten van J. P. Coen en zijne vrouw Eva Ment in het Westfriesch Museum te Hoorn, tusschen 1625 en 1627 geschilderd, zijn ook van dezen kunstenaar. In Stuttgart en Boedapest bevinden zich eveneens portretten van hem. Zijn werk komt ook in den kunsthandel voor, soms onder zeer hoog klinkende namen.

De achterzijde van de Johannes-temptatie door Dirck Bouts werd van haar verf ontdaan. Het vermoeden, dat zich hieronder een grisaille schildering zou bevinden, bleek juist; er kwam eene Heilige Agnes aan het licht, met haar lammetje op een voetstuk geplaatst; het geheel in een gothisch geprofileerde nis; de staat van conservatie was betrekkelijk goed. Het familiewapen, dat, hoewel beschadigd, nog te herkennen is, zal wellicht eens de vroegste geschiedenis van dit belangrijkste stuk onzer verzameling primitieven ophelderen.

Evenzoo werd het bekende Noord-Italiaansche schilderij Nymph en Satyr aan de voor- en achterzijde van oude overschildering ontdaan. In den catalogus van 1811 bevindt zich een aanteekening van Boymans zelve, die het stuk aan Correggio geeft en daarbij opmerkt: »Dit is een zeldzaam fraai stuk, maar moet, gehavend geweest zijnde, met overleg worden schoongemaakt.» Hieraan is thans gevolg gegeven. Op den achterkant kwam eene beschikking te voorschijn, een landschap voorstellend met een olijfbom, waarvan eenige vruchten afvallen. Op een cartellins dwars over den boom staat geschreven: »In felix fatum, cadit ah! de ramis oliva.» Behalve door het aanbrengen van enkele klampen, bleek deze geheel in gobelin-toon gehouden achterkant, verder in niets beschadigd. De voorkant van het schilderij was in vroeger tijden zonder noodzaak van een nieuwen achtergrond voorzien; de oorspronkelijke achtergrond kwam weer gaaf aan het licht: een avondhemel, rechts de ondergaanden zon, links witte wolken, in 't midden een zware boomstam. Behalve aan Correggio werd dit schilderij reeds aan Titiaan en Veronese toegeschreven; de juiste attributie, die elders zal worden toegelicht, bleek te zijn Dosso Dossi." Afbeeldingen dezer schilderijen begeleiden het verslag.

Nadat vele schilderijen in de zaal der primitieven van passende lijsten waren voorzien, werd tot een definitieve opstelling dezer stukken overgegaan. »In verband met de nieuwe attributie aan J. A. van Ravesteijn, werd het kapitale portretstuk van Johan van Eyck, zijne vrouw Margaretha Musch en hun zoon, afkomstig van het kasteel

te IJsselmonde, overgebracht naar de zaal met de scholen van Den Haag en Delft, waar het een uitnemenden indruk maakt." Dit belangrijke stuk van Van Ravesteijn dateert van 1632.

Het Museum mocht voorts eenige belangrijke stukken in bruikleen ontvangen, o.a.: »een mansportretje op koper, voorstellende Joost Hagedoorn, eenigszins gelijkend op een vroege Thomas de Keyser" en uit de verzameling van Dr. E. van Rijkevorsel het portret van Cornelis Musius, dat in 1913 te zien is geweest op de tentoonstelling van Noord-Nederlandsche kunst te Utrecht.

De verzameling moderne kunst werd verrijkt met een pastel van P. van der Hem en drie etsen van P. Dupont.

Stedelijk Museum te Utrecht. — Het verslag brengt het gunstige bericht, dat de museumplannen goed opschieten en dat nagenoeg overeenstemming is verkregen met den Aartsbisschop betreffende de vereeniging van diens museum met de stedelijke verzamelingen.

Onder de aanwinsten vallen in het bijzonder te vermelden eenige balkfragmenten uit het begin der XVI^{de} eeuw, afkomstig uit het huis Campostel aan de Ganzenmarkt, een schoorsteenfries uit dien zelfden tijd, afkomstig uit de Minderbroederskerk en een model van een kloostergang uit de eerste helft der XIX^{de} eeuw. Eenige schilderijen uit het depot werden naar het Stadhuis overgebracht ter versiering van de lokalen.

KORTE BERICHTEN.

Ned. Herv. te Almen. — Wegens de voorgenomen vergrooting der Ned. Herv. kerk is door het Rijk een onderzoek ingesteld, waaruit bleek, dat de in 1849 tot een vierkant lokaal verbouwde kerk nog gedeelten (zuidgevel en choor) uit de 14de eeuw over heeft. Ook de (in 1770 vernieuwde) toren, die een koepelgewelf bevat, moet in zijn benedendeel uit dien tijd dagteekenen.

Kamperbinnenpoort Amersfoort. — Het Stbl. no. 521 bevat een Kon. besluit tot schorsing tot 1 Mei 1915 van het besluit van den gemeenteraad van Amersfoort van 27 October, betreffende het sloopen van de torentjes van de Kamperbinnenpoort te Amersfoort.

Onderzocht wordt, of dit besluit met de wet of het algemeen belang strijdt.

Koninklijk paleis te Amsterdam. — Volgens de toelichting op de staatsbegroting wordt het noodig geacht het groote gevelveld te herstellen en te voorkomen, dat dit in korten tijd geheel tot een ruïne worde. In overeenstemming met het advies der commissie wordt het advies gevolgd van professor Aerts van de Ecole des Beaux Arts te Brussel, n.l. om met een marmorcement te restaureeren, hetwelk zeer duurzaam is en waaraan geheel de kleur van het overige beeldwerk kan gegeven worden. De kósten worden geraamd op

f 9000. Voor den voorgevel is verder noodig het vernieuwen van 62 vergane of reeds verdwenen consoles of medaillons van de kroonlijst, geschat op f 2000. Het geheele werk, met de kosten voor de stijgers wordt geschat op f 15000.

Verdwenen gevels te Amsterdam. — De slooping der gevels Rokin 2—6 doet weer een stukje oud-Amsterdam verdwijnen. Het zijn de overblijfselen van drie breede gevels in den trant van Hendrik de Keyser. Nrs. 2 en 2a vertoonden nog slechts, symmetrisch, de helften van twee gevels, nr. 6 gaf, op de verbouwde pui na, een goed denkbeeld van den oorspronkelijken toestand.

Ook de huizen op den Dam, naast Hajenius, zijn ten doode opgeschreven. Den gevel van nr. 12 met zijn statigen Lodewijk XIV-top, die zoo sierlijk in den zijgevel verliep, zien wij met leede oogen verdwijnen.

Inwendig bevatten de genoemde panden nog een enkel achttiende-eeuwsch fragment, het huis Rokin 4 b.v. een stuc-zoldering met musiceerende engeltjes.

Bergen (N. H.). — Het veelbesproken oude hujsje, gelegen achter de bouwvallen der kerk, is thans, naar het »Alg. Hbl.» mededeelt, op kosten van den Heer Sterken gerestaureerd, waarbij de Heeren J. G. Veldheer en M. Plate van advies dienden. Het is ter beschikking van het gemeentebestuur gesteld, dat er een museum zal inrichten.

Dordrecht. Restauratie der Berckepoort. — Het herstel van het oude woonhuis, een der weinig overgebleven 16de-eeuwsche bouwwerken der stad, dat in 1911 ternauwernood aan slooping ontkwam, was in voorbereiding. Er is, blijkens een bericht in de N. R. C. overleg gepleegd tusschen Gemeentewerken en den rijksarchitect. Het dagelijksch bestuur der gemeente vreest echter, dat onder de tegenwoordige omstandigheden van het herstel niets zal komen, aangezien de verwachte bijdrage van het Rijk wel uit zal blijven.

Nicolaaskerk te Deventer. — In den Noorder zijbeuk is een muurschildering ontdekt, voorstellende den stamboom van Jezus. Uit den slapenden Jesajas verheft zich een boom, op welks takken de voorouders van Jezus (profeten en koningen) zitten. Boven in den top zit de Madonna met het Christuskind. Het geheel is zeer mooi van teekening en kleur. De figuur van den slapenden Jesajas is nog niet blootgelegd. Eene zelfde voorstelling van dezen stamboom vindt men in de Buurkerk te Utrecht.

Eenige bijzonderheden over de St. Bavokerk te Haarlem. — In »Architectura» (nr. van 28 Nov.) geeft de heer Weissman eenige uit de archieven opgediepte bijzonderheden, o. a. over den toren en eenige kapellen der St. Bavo. De in 1516 wegens het inscheuren van een pijler afgebroken steenen toren op het kruis was gebouwd naar een ontwerp van Anthonis Kellermans uit Mechelen, die in 1505 tot »meester van den toren» was

aangesteld. Zijne modellen werden onderworpen aan het oordeel van Cornelis de Wael, die te Utrecht aan het schip van den Dom bezig was.

De houten toren van 1520 werd gebouwd, misschien ook wel ontworpen door Jacob Symonsz. van Edam.

De balustrade op de Kerstkapel, waarvan slechts een fragment over is, alsmede de doopkapel werden, blijkens rekeningposten, uitgevoerd door »Mr. Lieven», waarschijnlijk de Key.

De consistoriekamer, in 17de-eeuwsche Gothiek opgetrokken, is aan Salomon de Bray te danken.

In 1574 kreeg de kerk een nieuw hoofdaltaar. Het achterstuk hiervan bestaat nog. De aannemer was »meester Joost van Amsterdam», vermoedelijk Joost Jansz. gezegd Bilhamer.

Halsteren. — Volgens de N. R. C. van 3 Oct. zal men dezen winter een begin maken met het herstel der St. Quirinuskerk. De Staat heeft eenige jaren geleden de oude kerk overgenomen, nadat door particulieren het noodige geld bijeengebracht was voor den aankoop. In den jaargang 1902—1903, blz. 102 vv. van het Bulletin kan men uitvoerige bijzonderheden lezen, waaruit blijkt, dat de oorspronkelijke bouw uit de 14de eeuw dagteekent. Hiervan zijn nog over het benedendeel van den toren en van het choor. In de tweede helft der 15de eeuw werd de kerk aanzienlijk vergroot en de toren verhoogd. Zij vertegenwoordigt een in ons land zeldzaam type, nu de overeenkomstige kerken te Tongelre en te Lierop afgebroken zijn en die te Nuland-Geffen verbouwd is.

Haren (Gr.) — De toren der Ned. Herv. kerk is gerestaureerd. In den Gron. Volksalmanak van 1899 vindt men over dezen toren vermeld, dat hij door herhaalde herstellingen en vernieuwingen zijn architectonische waarde verloren en ten slotte zelfs zijn spits of helm er bij ingeschoten had, die door een »steil» dak vervangen was. Blijkens de aan twee zijden overgebleven klimnissen eindigde hij vroeger in vier topgevels, waaruit zich de achtkante spits ontwikkelde.

Blijkbaar is de toren thans in overeenstemming hiermede hersteld, en van een veel steiler dak in den vorm eener Gothische spits voorzien. Maar men mag vragen, of tegenover de herwonnen architectonische waarde het opofferen van den stompen dakvorm, die zich zoo goed aansloot bij de omgeving en bij de in die streek veelvuldige zadeldak-torens, en die het in het landschap zoo goed deed, niet een verlies beteekent. Bij het herstellen van naburige torens als b.v. te Anloo, Noordlaren en Vledder, heeft men de zadeldaken behouden.

Het schijnt, dat »Heemschut» een — vergeefs — protest ingediend heeft. H.

St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. — Blijkens het verslag over de herstellingen in 1913 aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch zijn de werkzaamheden aan de zuidoostzijde van het hangkoor voortgezet; zij betroffen de herstelling van twee travée's met de daarbij

behoorende twee stel dubbele schraagbogen. De toestand van dit gedeelte van het kerkgebouw was verre van gunstig. Het steeds verder intredende verval der bouwdeelen, een gevolg der toenmalig gebruikte min-weervaste steensoorten, moest noodwendig tot aanzienlijke vernieuwing aanleiding geven. Voorzover het architectonisch gedeelte betrof, werden vernieuwd de schraagbogen, de frontalen en de omlijstingen der lichtopeningen. De vrijstaande pinakels en de kruisbloemen op de frontaalgevels waren verdwenen en moesten nieuw worden aangebracht. Slechts de balustrade op de gootlijst en enkele afdekkstukken der schraagbogen bleken in goeden toestand te verkeeren; zij konden weder ter plaatste worden aangebracht.

Het figurale en ornamentale beeldhouwwerk verkeerde eveneens in een gevorderden staat van verval. Van vele hogels waren nog slechts geringe overblijfselen aanwezig, terwijl andere dusdanige gebreken hadden, dat vernieuwing niet achterwege kon blijven.

Van de voornaamste architectonische onderdeelen en van de beeldhouwwerken zijn vóór de uitvoering der herstellingen photographische opnamen gemaakt, terwijl van oude frontaalvullingen gipsafgietsels zijn vervaardigd.

De oude beeldhouwwerken, welke niet weder herplaatst konden worden, zijn in een der bouwloodsen opgesteld en hierdoor tegen verder verval behoed.

Leiden. — Onder den vloer van het Groot-auditorium te Leiden zijn gevonden een elftal kleine zerken uit de 15de en 16de eeuw, en dertien groote met beeldhouwwerk, o. a. een van Dr. Philips Codde (1471), een van Richaert Barradot, secretaris des Konings (1518), een van Dr. Joannes Paludanus (1537); voorts een paar priesterzerken uit 1501 en 1529; een zerk uit 1485, en acht uit de 16de eeuw.

Naarden. — Amsterdamsche poort bedreigd. Twee jaar geleden ontzag men zich niet den gevel van het raadhuis te schenden en de oude linde ernaast om te hakken.

Thans moet de oude vestingpoort eraan. Zij hindert het verkeer, heet het.

Het is een eenvoudig gebouw, dat aan de buitenzijde een Dorische pilasterarchitectuur met nissen vertoont. Het dagteekent, blijkens opschrift in de fries, uit 1683, en werd in 1773 »verbeterd.»

De »Bouwwereld,» aan wie wij dit bericht ontleenen, merkt op, dat al gaat hier niet een monument van grooten architonische waarde verloren toch een typisch, met het oude vestingstadje saamgegroeid stuk zou verdwijnen.

Rotterdam. — Bij de werkzaamheden aan de herstelling van de Groote Kerk te Rotterdam is gebleken, dat de kapbinten in het kruisgewelf noodzakelijk vernieuwd moeten worden, om ernstige gevaren te voorkomen. Was er voor de restauratie nog een tekort van f 12.000, dit zal nu tot f 45.000 klimmen, daar voor die noodzakelijke vernieuwing f 38.000 geschat wordt.

Maasb. 9 December.

Muntvondst te Stompwijk. — In het begin van December werden te Stompwijk op het erf van G. Huisman aan den Veenweg de volgende 28 stuks zilveren munten gevonden: Gelderland: Guldens van 1701, 1707 en 1738 (12 stuks). Holland: Drie gulden van 1764, gulden van 1713, 1793 (2 stuks), 1794 en 1795. West Friesland: Gulden van 1699. Zeeland: Daalder van 1685. Utrecht: Drie gulden van 1794, daalders van 1685 (3 stuks) en 1689, guldens van 1714, 1716, 1737, en 1763. Overijsel: Guldens van 1706, 1707, 1718, 1723, 1733, en 1737 (2 stuks). De jongste munt, de Hollandsche Gulden van 1795, was blijkbaar nog maar kort in omloop geweest, voor hij aan den schoot der aarde werd toevertrouwd, zoodat het zeer waarschijnlijk is, dat de eigenaar in de woelige tijden kort na 1795 zijn schat zal hebben begraven.

Utrecht. — Het verslag der commissie tot herstel van den Domtoren vermeldt, dat in 1913 de tweede hoekpinakel (uitgezonderd het beeldhouwwerk), en verder gedeelten van de borstwering en van de blinde traceeringen in de onderhanden genomen vakken gereed zijn gekomen.

Het herstel van den westgevel en van de aansluitende deelen van noord- en zuidgevel werd voortgezet tot aan den aanzet van den boog over de groote middenopening, zooveel mogelijk met behoud der oude blokken, maar een groot aantal ervan moest vernieuwd worden.

Er werd in 1913 voor f20.000 aan de restauratie verwerkt.

In het Aprilnummer vermeldden we, dat de hofstede »Chartroise» met slooping bedreigd werd. Na het advies van Mr. S. Muller ingewonnen te hebben, zijn B. en W. er thans voor de poort met de achterliggende hofstede, die nog gedeeltelijk hare 17de-eeuwsche architectuur behouden heeft, te sparen en maatregelen tegen instorten te nemen.

Romeinsche nederzetting te Vechten. — Het Bijblad der Nederlandsche anthropologische vereeniging deelt mede, dat men in de eerstvolgende jaren de opgravingen bij Vechten krachtig zal aanvatten, nu in den laatsten tijd verschillende vondsten het belang deze oude Romeinsche nederzetting weer voor oogen gesteld hebben.

Vechten moet, naar opschriften en stempels uitwijzen, reeds in den tijd van keizer Augustus een belangrijk punt geweest zijn. Onder Germanicus diende het wellicht tot punt van samentrekking der Romeinsche vloot.

Hoe dit zij, in elk geval vertoonen zich hier sporen van een vesting uit den tijd der Flavische keizers. De grachten hiervan zijn reeds over een lengte van \pm 150 M. teruggevonden.

En ten slotte vindt men hier nog overblijfselen van een nederzetting uit het eind der tweede eeuw.

Jammer genoeg heeft de aanleg van een andere vesting, n.l. het tegenwoordige fort Vechten, de verschillende strata deerlijk door elkaar geworpen.

Zutfen. — De spits van den Nieuwstadstoren vroeg sinds jaren dringend om herstel. B. en W. stelden onlangs aan den Raad voor haar af te breken en "dan nieuw op te trekken, waarvoor zij een bedrag van omstreeks f 7000 aanvroegen. De Raad vond het eerste deel van het voorstel: afbreken, opperbest. Het overige stemde hij, met een meerderheid van 8 tegen 7 stemmen, af. Naar het schijnt hadden enkele leden een beslissing willen uitstellen totdat er zekerheid was omtrent een subsidie van het Rijk, maar de gedelabreerde toestand van den torenspits maakte uitstel onmogelijk. Toen was er een meerderheid te vinden voor het besluit in bovenvermelden zin.

Zwolle. — Het reeffer (refectorium) van het in 1580 opgeheven klooster Belhem, gesticht in 1308, na een grooten brand herbouwd in 1324, zal nu volgens besluit van den gemeenteraad tot handelsschool ingericht worden, met een subsidie van het Rijk voor het herstel van den gevel, een 15de-eeuwschen baksteenbouw.

De »Bouwwereld" (9 Dec.) herinnert eraan, dat in 1910 de raad besloot dit gebouw te sloopen, doch dat dit besluit door Ged. Staten vernietigd werd.

»*Boedha Antiquiteiten*". — Naar aanleiding van het te koop aanbieden van uit de nalatenschap van een oud-G. G. van Ned. Indië afkomstige kostbare bronzen en gouden sieraden, o. m. gevonden op de landen van Pangeran Ario Mangkoe Negoro, schrijft Mr. J. H. Abendanon daarover in de N. R. Ct. 5 Nov. l.l.

De voorwerpen, die te koop worden aangeboden, behooren tehuis in het Museum van het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, dan wel in dat van Oudheden te Leiden.

Sedert een groot aantal jaren is de beschikking over voorwerpen, die, als de thans te koop gebodene, voor de geschiedenis van Java van zeer groot belang zijn, verboden. Aan vindere is de verplichting opgelegd, van hunne vondst aan het bestuur mededeeling te doen. Na advies van de directie van voormeld genootschap wordt van staatswege eene vergoeding betaald en het gevondene in een der aangeduide musea bewaard.

Het is zeer te betreuren, dat de »oud-G. G. (lees: Gouverneur Generaal) van Ned.-Indië" de thans te koop aangeboden voorwerpen in zijn particulier bezit gehouden en naar Europa medegenomen heeft.

Vermoedelijk zijn zij hem ten geschenke gegeven of te koop aangeboden, en heeft hij niet gedacht aan de bestaande voorschriften. »Particulier" kan thans de zaak in orde brengen door den aangekondigden verkoop niet te doen doorgaan, doch de verzameling te schenken aan het Rijksmuseum van oudheden te Leiden of aan het Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia.

Loodgieters-gevaar. — Door de Vereeniging van ter Amsterdamsche beurze vertegenwoordigde brand-assuradeuren is aan de gemeentebesturen in Nederland in November l.l.

eene circulaire verzonden, waarin gewezen wordt op de vele branden die door onvoorzichtigheid van loodgieters in kerken, enz. zijn ontstaan.

Een krachtiger optreden hiertegen wordt noodzakelijk geacht en de circulaire wijst op de te Amsterdam geldende bepalingen en de voorschriften, aldaar door den commandant van de brandweer gegeven. Daarbij wordt voorafgaand bewijs van kennisgeving aan den commandant geëischt, het werken bij krachtigen wind verboden, de aanwezigheid van twee emmers water en 50 liter zand bij het werk gevorderd en opgave geëischt van de uren, waarop gewerkt zal worden.

Droogmaken van muren. — In »die Denkmalpflege» van Februari 1914 wordt gewezen op de goede resultaten verkregen met het droogmaken van muren bij oude bouwwerken.

De grondmuren worden horizontaal doorgezaagd op de hoogte van den kelderbodem of iets boven den beganen grond, al naar mate men ook de kelderverdieping al of niet wil droogmaken. De door het zagen ontstane voegen worden met dunne ijzeren banden open gehouden en daarna wordt hierin eene vulling gebracht van twee lagen asphaltbrei, waartusschen eene 1 m.M. dikke loodplaat. In de overblijvende ruimten wordt cement gegoten, waardoor het muurwerk weder stevig verbonden wordt en een verder doordringen van vocht uit den bodem wordt belet. Achtereenvolgens worden gedeelten van 30 tot 50 c.M. lengte aldus bewerkt en bij zuilen de helft of een derde van de dikte. Het uitdrogingsproces geschiedt door de werking van lucht en warmte en vereischt dan 1 à 2 jaar, doch kan door kunstmatige verwarming bespoedigd worden. Gunstige resultaten werden o.a. verkregen bij de H. Nicolaikerk aan den Gasteig te München, het slot te Dachau, de Allerheiligenkapel te Regensburg, enz. In de laatst genoemde kapel werden hierdoor belangrijke muurschilderingen gered. De kosten bedroegen bij metselwerk 20 à 40 Mark per M². en bij zuilen het dubbele.

In intiemen kring van eenige archeologen en kunstvrienden werd 11 Nov. j.l. het Museum van Grieksche oudheden ten huize van den Heer C. W. Lunsingh Scheurleer, te 's-Gravenhage ingewijd. Practische overwegingen en verfijnde smaak brachten hier een zeer aangenaam aandoend geheel tot stand. Behalve tot museum, is de inrichting zoodanig, dat er gelegenheid bestaat voor een beperkt aantal toehoorders, behagelijk aan tafels gezeten, een voordracht over een of ander voorwerp, of serie van voorwerpen, te volgen. Het is dan ook het plan van den Heer Scheurleer voor meer speciaal belangstellenden zoo nu en dan kleinere voordrachten over bepaalde voorwerpen te houden, terwijl hij zijn waardevolle collectie gaarne ter bezichtiging voor alle belangstellenden openstelt.

Wij kunnen niet anders dan ons wakker correspondeerend-lid van harte geluk wenschen met hetgeen hij tot stand heeft weten te brengen.

M. P. ROOSEBOOM.

IN MEMORIAM, Mr. A. E. H. GOEKOOP.

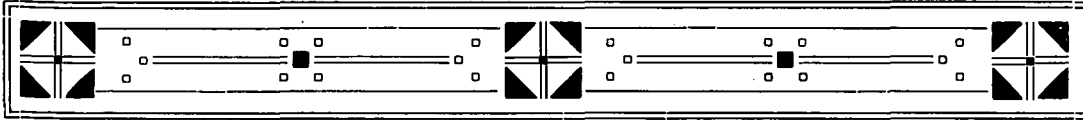
28 April 1859—24 September 1914.

Voor wie het voorrecht gehad hebben nu en dan te worden toegelaten in die groote kamer in Cats' oude buitenhuis, waar het uitzicht over het wijde grasveld harmonieerde met de stille vredigheid binnen, en het stadsgedruisch amper nu en dan als iets héél vers werd gehoord, — voor hen was het plotseling cinde van Mr. Goekoop van een aangrijpende tragiek, en bij zijn ter aarde bestelling moesten zij wel als treffend juist het woord van een zijner beste vrienden erkennen, dat zijn leven schetste als een »worstelend zoeken naar het hoogste, dat de mensch deelachtig kan worden." Ook op deze plaats mag en moet hij herdacht worden, omdat hij warm gevoelde voor oudheidkundige belangen, en daarvoor veel, en meer dan men weet, heeft gedaan. Menige goede zaak heeft hij door zijn krachtigen steun doen slagen, ook op ons gebied, vaak onder uitdrukkelijk beding, dat zijn naam zou worden verzwegen. In de naaste omgeving, in zijn woonplaats, voor welker historie en ontwikkeling hij groote belangstelling had, hebben verschillende instellingen en vereenigingen van wetenschap en kunst daardoor veel aan hem te danken. Maar vóór alles was het de Grieksche oudheid, die zijn liefde had. Als aanknooppingspunt van deze met zijn vaderland kan men zijn belangstelling voor het gymnasiaal onderwijs noemen, en vooral de royale wijze, waarop hij het Haagsche gymnasium, — waarvoor hij den bouwgrond aan de Gemeente geschonken had, — bedacht met een groote verzameling afgietsels van karakteristieke Grieksche beelden en munten. Min of meer in dezelfde lijn lag zijn medewerking aan de vereeniging Arentsburg, die de opgraving ten doel heeft der oud-Romeinsche nederzetting bij Voorburg.

Maar zijn belangrijkste werk deed hij in Griekenland-zelf, waar hij met groote financieele offers prof. Dörpfeld, directeur van het Duitsche instituut te Athene, in staat stelde zijn opgravingen, o. a. te Tiryns, ten uitvoer te brengen, welke licht verspreiden konden over de oude Mykeensche beschaving. Door eigen studie werkte hij zich in in de daarmee samenhangende vraagstukken van de Homerische gedichten, speciaal van de woonplaats van Odusseus. In zijn verhandeling »Ithaque la Grande" kwam hij daaromtrent tot een, van de theorie van Schliemann en Dörpfeld afwijkende conjectuur, namelijk dat niet het kleine, tegenwoordig Theaki genoemde, eiland, maar een deel van het groote Cephalonia het Homerische Ithaka zou zijn. Onder leiding van Cavvadias zijn nadere opgravingen en onderzoekingen daaromtrent nog aan den gang. Mr. Goedkoop gaf zich hieraan geheel, en door zijn nauwgezetten liefdevollen arbeid heeft hij der wetenschap een onvergetelijken dienst gedaan en onweersprekelijk bevestigd, dat de studie der klassieken volstrekt niet uit den tijd is, als zij maar op de goede, vooroordeelsvrije wijze, waar hij voor stond, wordt aangepakt." Met deze woorden gedacht hem Willem Kloos, en zij sluiten zeker geen geringe waardeering en geen geringen roem in voor den bescheiden, ietwat schuwen man. Zóó bescheiden, dat de meesten niet wisten, hoezeer de grootgrondbezitter en groot-exploitant, op wiens voormalig bezit een geheele stad verrees, een liefdevol onderzoeker, een werkelijk geleerde en een schoonheid-minnend mensch was.

Om het vele, dat hij als zoodanig deed, mogen wij hem hier dankbaar gedenken.

H. E. v. G.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Rijksmuseum te Amsterdam, 8, 10, 15–16; van het Ned. Museum voor geschiedenis en kunst, met afb., 157–160, 240–244; van het Dordrechts Museum, 262; van het Mauritshuis te 's-Gravenhage, met afb., 8, 10, 92, 244–249; van het Gemeentemuseum aldaar, 38–42, 263; van het Museum van oudheden te Groningen, 165; van het Frans Hals-museum te Haarlem, 263; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 163; van het Museum »De Lakenhal« te Leiden, 163–164; van het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, 156; van het Museum van oudheden te Nijmegen, 164; van het Museum Boymans te Rotterdam, 264–265; van het Stedelijk Museum te Utrecht, 265; van de verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior« te Zaandijk, 164–165; van het Museum in het Wijnhuis te Zutphen, 165.
- Adriaan VI, paus, 197.
- Almen, Ouderdom van de N.-H. kerk, 265.
- Altemps, kardinaal, 214.
- Amersfoort, Restauratie van den O. L. Vrouwetoren, 44; Schorsing van het raadsbesluit tot slooping der torentjes van de Kamperbinnenpoort, 265.
- Amstel (Gijsbrecht IV van), 58.
- Amsterdam, Aanwinsten van het Rijksmuseum, 8, 10, 15–16; Regentessen van het Burgerweeshuis, door Jacob A. Backer, 16, 245, 246; Oproep der Cie voor het Stadsschoon, 25; Heemschut-conferentie, 25–26; Paleis-Raadhuiskwestie, 26; Restauratie van den westgevel der Nieuwe kerk, 26, 87; Terugbrengen van de St.-Agnietenschool in den toestand als voormalig »Athenaeum illustre«, Verzet tegen de slooping van het voormalige Buitengasthuis (Pesthuis), Geschiedenis van het terrein tusschen Dam en Krom-Elleboogsteeg, Overblijfselen der oude Damsluis, 86–87; Aanwinsten van het Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst, met afb., 157–160, 240–244; Slooping van een der huisjes tegen de Oude kerk, Nieuwe bestemming der St.-Anthoniespoort, 199; Herstel van het gevelveld van het Paleis, 265–266; Verdwenen gevels, 266.
- Andringa, scheepskapitein, 246.
- Arck (Epe van der), klokkengieter, 156.
- Arnhem, Plannen tot oprichting van een museum, 28; Restauratie van de Grootte kerk, 44; Muurfragmenten van den »Gulden Spijker«?, 199.
- Assendelft (Van), 121, 122; Epitaaf van het geslacht –, met afb., 116.
- Averkamp, 82, 257.
- Avercampius (Sigebertus), hoogleeraar, 229.
- Bachot (Laurens), 74.
- Bakker (A.), geelgieter, 71.
- Backer (Jacob A.) = J. de Backer, Jongensportret, met afb., 10, 16–17, 244–246; Portret van Wttenbogaert, Regentessen van het Burgerweeshuis te Amsterdam, 16, 245, 246.
- Backer (Joos de), geelgieter, 112.
- Backere (Gilles de), beeldhouwer, 139.
- Balgooi, Raadsbesluit tot slooping van den toren ingetrokken, 154.
- Barradot (Richaert), Zijn grafzerk, 268.
- Bauer (Johann Wilhelm), Gezicht op de villa Borghese, met afb., 220.
- Beelaerts van Blokland (J.), benoemd tot directeur van het Geldersch Museum in den Doorwerth, 92.
- Beeldemaker (Adriaen), Vossenjacht, toegeschreven aan Abr. Hondius, 78, 146.
- Beeldhouwwerken, Overeind gezette grafzerken, 91–92; Herstel van het gevelveld van het Paleis te Amsterdam, 265–266; Grafmonumenten in de Grootte kerk te Breda, met afb., 114–117, 130–144; Houten Justitia-beeld van I. Notelaer, 125; Grafmonument van Welhoeck te Delft, 85; Grafmonument van Nicolaas Witsen te Egmond

- op den Hoef, 26–27; Vondst van grafzerken te Leiden, 268; Grafzerken in de N.-H. kerk te Maasland, 71; Grafzerken te Weerselo schoongemaakt en tegen den kerkmuur geplaatst, 202; Beeldhouwwerken te Leuven, 195–198.
- Behangsel, 124, 125.
- Bentivoglio (Guido), 212.
- Berck (Van), consul in Algiers, 247.
- Berckheyde (J.), Grachtje [te Delft of te Haarlem], met afb., 10, 13–14.
- Berge (Pieter van den), Ets naar G. de Laresse's Achilles wordt door Odysseus herkend, 83.
- Bergen (N.-H.), Restauratie van het huisje achter de bouwvallen der kerk, 266.
- Bergen op Zoom, Herstel van den toren en de grafmonumenten in het koor der Groote kerk, 26.
- Bernini (Lorenzo), bouwmeester, 212, 216, 227, 228.
- Bertyns (A.), Grafplaat voor — en diens echtgenoot, 197.
- Beuningen (Jan van), 83.
- Bilhamer (Joost Jansz. gezegd), 267.
- Billaert (Jan van), 196.
- Bisschop (J. de), Het Haagsche bosch, 263.
- Blaeuwhulck (Jan Simonsz.), bewindhebber der O. I. C., 89.
- Blois (Van), 194.
- Blok (Ima), Gegevens voor de geschiedenis der kleederdrachten (kleeding) in de 14de eeuw, uit de rekeningen der grafelijkheid, 183–195.
- Blom (Frans), 27.
- Boas (Abraham), 149.
- Boekbespreking, 22, 149–151.
- Boekhorst (Jan), 167.
- Boelema, 167.
- Bologna (Thomas Vincidor van), bouwmeester, 102–103, 107, 116.
- Bonn, Catalogus van het Provinzial-Museum, Gemäldegalerie, bespr., 165–167.
- Borch (G. ter), Moederlijke zorgen, met afb., 10, 12; Zelfportret, in prent door Houbraken, 82–83.
- Bors van Waveren (Elisabeth), 247.
- Borghese, geslacht, 206, 212, 214, 215, 216, 219, 226, 228.
- Borman (Jan), beeldhouwer, 197.
- Borromini, bouwmeester, 228.
- Bosch (F. D. K.), benoemd bij den oudheidkundigen dienst in Ned.-Indië, 204.
- Bosch (Jeroen), 112.
- Both (Wouter), klokkengieter, 156.
- Bourse, 167.
- Bouts (Albrecht), Piëta, 167.
- Bouts (Dirk), 196; Martelaarschap van den H. Erasmus, 197; H. Avondmaal, 197, 198; Johannes-temptatie, aan de achterzijde eene H. Agnes, 264.
- Brabant (Maria van), bastaarddochter van Jan III van Brabant, 139.
- Bray (Salomon de), bouwmeester, 267.
- Brecht, geslacht, 121.
- Breckerveld (H.), 263.
- Breda, Restauratie van de Groote kerk, 44; Oud-Breda, met afb., 93–130; Jaarvergadering van den Ned. Oudheidk. Bond, 229–239.
- Breda (Elisabeth van), 96.
- Brederode (Margaretha van), abdis, 76.
- Brekelenkam, 167.
- Brielle, Restauratie van de Groote kerk, 44; De pilaren enz. der St.-Catharinakerk ontdaan van witkalk, 87.
- Bril (Paulus), Fresco's, 214.
- Bronswerken, 201, 270.
- Brooking (Charles), 81.
- Brouwer (Adriaen), 10.
- Bruyne (Gabriel van den), beeldhouwer, 197.
- Buren (Anna van), 98.
- Byvanck (A. W.), Nederlanders in de »grotte« [te Rome], naschrift, 73–75.
- Caffarelli, 214.
- Campen (Jacob van), 206, 227.
- Catharina Belgica, 84.
- Ceramiek, 38–42, 163, 200, 201, 240–244, 263.
- Châlon (Reinier van), 98, 107.
- Chigi (Agostino), 218.
- Cimburga van Baden, 114.
- Cobart (Jacob), beeldhouwer, 205.
- Codde (Philips), Zijn grafzerk, 268.
- Coehoorn (Menno van), 122.
- Coen (J. P.), Portretten van — en zijne vrouw Eva Ment, 264.
- Cohen (Walter), Catalogus van het Provinzial-Museum in Bonn, Gemäldegalerie, bespr., 165–167.
- Colenbrander, porseleinschilder, 263.
- Collier (Ed.), Stilleven, door J. Vermeulen, vroeger op naam van —, 85, 148.
- Conca (Tommaso), 225.
- Cornelisz. (Cornelis) van Haarlem, De bruiloft van Peleus en Thetis, 263.
- Cornelissen (Maarten), landmeter, 99.
- Corput (Barth. van den), griffier van Breda, 94.
- Correggio, Nymph en satyr, door Dosso Dossi, toegeschreven aan —, 264.
- Cors (Abraham), predikant, 72.

- Costaguti, prelaat, 215.
 Coster (Dr.), Zijn gedenksteen te Leiden verplaatst, 201.
 Crayer (C. de), 196, 197; H. Borromeus, 198.
- Daelman (Esther), 205.
 Decker (Evert), 82.
 Delft, Rede van J. C. Overvoorde bij de uitreiking der bekroning, volgens het fonds Gijsberti Hodenpijl, aan N. Rodenburg voor zijne restauratie van den gevel van »de Handboog« 18–21; Restauratie van de Nieuwe kerk, 46; Gezicht in de Oude kerk, door H. v. Vliet, 85; Restauratie van den St.-Hubertustoren, 154.
 Denekamp, Restauratie van de R.-K. kerk en haar toren, 43.
 Deventer, Restauratie der St.-Lebuïnuskerk, 44; Muurschildering in de Nicolaaskerk ontdekt, 266.
 Diest (Plissis van). Zie: Sulpicius van Vorst.
 Doesburg, Herstelling der St.-Martinikerk, 45, 199.
 Dolendo (Barthol.), Vogelvlucht van het kasteel te Breda, met afb., 99–102, 107.
 Doordt (Jacob van), Portret van Sophia, koningin van Denemarken, 83.
 Doorwerth, Restauratie van het kasteel, 44; Benoemd tot directeur van het Nederl. Artilleriemuseum F. A. Hoefer en van het Geldersch Museum J. Beelaerts van Blokland, 92.
 Dordrecht, Restauratie van de Grootte kerk, 44; Verslag van het Museum over 1913, 262; Restauratie van de Berckepoort, 266.
 Dossi (Dosso), Nymph en satyr, 264.
 Dou (G.), 164; Twee portretjes, 10.
 Drakenborch, Graffombe voor een lid der familie—, 187.
 Droochsloot, 257.
 Drouwen, Ontgraving der hunnebedden, 88.
 Duitschot (Johannes), orgelbouwer, 71.
 Duiven, Restauratie van den toren, 47.
 Dujardin (Karel), Herdersjongen met den schimmel, 10; Rustende Italiaansche landslieden, door Jan Lapp, op naam van —, 80.
 Duquesnoy (Frans), 205, 227.
 Dusart (Frans), beeldhouwer, 205.
 Duyst (Cornelis), 209.
 Dysselhof (G. W.), Kreeften en rog, 262.
- Egmond o/d. Hoef, Restauratie van de kerk, 26–27.
 Egmont van Meresteyn (Jasper van), kommandeur der Duitsche orde, 66; Zijn grafzerk, 71.
 Emmen, Ontgraving van de Schimmer-Esch, 88–89.
- Enkhuizen, Restauratie der gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 44, 89, 167–169; van »de Drommedaris«, 45, 89; Slooping van het poortje aan de Paktuinen, Restauratie van het Peperhuis, 199.
 Erasmus, 197.
 Erlinger (F.), Prent van de graffombe van Jan I van Polanen, met afb., 133, 138; idem van die van Jan II, 139.
 Eyck (Johan van), Portretstuk van —, zijne vrouw en hun zoon, door Jan van Ravesteyn, 264–265.
- Ferrabosco (Martino), bouwmeester, 215, 216, 228.
 Ferwerderadeel, Terp te koop aangeboden, 89; Doopvont gevonden, 200.
 Flinck (Gov.), Christus als hovenier, gewijzigde copie naar Rembrandt, 78–79, 146.
 Floris V, schenkt grond te Maasland aan de Duitsche orde, 65.
 Fontana (Domenico), bouwmeester, 219, 228.
 Fontana (Giovanni), bouwmeester, 214, 228.
 Francesco Gandis, 74.
 Francisco de Hollanda, 74.
 Francken (Frans), 80.
 Frederik Hendrik (Prins), bij de belegering van Breda, door H. Pacx?, 81.
 Frederiks (J. H.), Behangsel, schoorsteenstuk en grisailles, 124.
 Froenhusen (Joris van), Zijn epitaaf, 116.
 Fromantiou (Hendrik de), 82.
- Gabrielus Anto . . . van Zierixzee, 74.
 Garrels (Rudolf), orgelbouwer, 71.
 Gast (Michiel de), 75.
 Gauron (N. J.), ceramist, 41.
 Geertgen tot St. Jans, 167.
 Geest (Wybrand de), 259.
 Gelder (Aert de), Koning David, met afb., 8, 10, 15–16.
 Gelder (H. E. van), In memoriam mr. A. E. H. Goekoop, 272.
 Gennep, Huis met trapgevel afgebroken, 90.
 Gerritsz. (Hendrik) = Hendrik Pot?, 81.
 Gerritse (Klaes), 156.
 Gheyn (J. de), 263.
 Gevelsteen, 27, 164.
 Gewelf- en muurschilderingen, 21–23, 44, 86, 89, 112, 167–169, 184, 266.
 Ghiben (Adriaen), metser, 109.
 Ghistelles (Maria van), Haar grafmonument, 143.
 Gildestukken, 96.
 Gimberg (J.), Een mooi schoorsteenstuk, met afb., 169–170.

- Glasschilderkunst, 27, 69, 71–72, 162, 200.
 Glaswerk, 263.
 Goekoop (A. E. H.), In memoriam —, 272.
 Goes, Restauratie van de N.-H. kerk, 44.
 Gholtz (Hubrecht), 75, 102.
 Gouda, Restauratie der kerk, 44.
 Goudsmidswerk, 72, 121, 124, 156, 161, 201, 261, 270.
 Govaerts (Abraham), Schilderijen, 80.
 Goyen (Jan van), 257.
 's-Gravenhage, Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 8, 10, 92, 244–249; idem van het Gemeentemuseum, 38–42, 263; Restauratie der St.-Jacobskerk, 44; der Kloosterkerk, 45; De nieuwe catalogus van het Mauritshuis, 77–85, 144–149, 255–261; Bespr. van: D. S. van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage, 149; Herstel van een glas in de Grootte kerk, 200; Inwijding van het Museum van Grieksche oudheden van C. W. Lunsingh Scheurleer, 271.
 Gregorius XIII, 214.
 Gregorius XV, 212, 213, 228.
 Groesbeeck (Gerard van), 76.
 Groningen, Verslag van het Museum van oudheden over 1913, 165.
 Gronsveld Diepenbroek (van), beheerder eener porseleinfabriek te Weesp, 41.
 Groot (C. Hofstede de), De nieuwe catalogus van het Mauritshuis. Kritiek, zelfkritiek en aanvullingen, 77–85. — Replik van W. Martin, 144–149. Dupliek: Over museumcatalogi, 255–260. — Triplik van W. Martin, 260–261.
 Guercino, 212.
 Haarlem, Restauratie der St.-Bavokerk, 43, 44; J. O. Kronig's Führer durch das Frans Hals Museum, bespr., 150; Verslag van Museum en school voor kunstnijverheid over 1913, 162; Oplossing van de kwestie der Amsterdamsche poort, 200; Verslag van het Frans Hals-museum over 1913, 263; Bijzonderheden over de St. Bavo, 266–267.
 Hackfort, Wapenschild van —, 202.
 Haecht (Willem van), 147–148; Het atelier van Apelles, 83.
 Hagedoorn (Joost), Zijn portret, 265.
 Hals (Claes), Lezend vrouwtje, 79, 146.
 Hals (Frans), 81, 148; Kronig's Führer durch das Frans Hals Museum, bespr., 150; Verslag aangaande dat museum over 1913, 263.
 Hals (Harmen), 146.
 Halsteren, Restauratie van de St.-Quirinuskerk, 267.
 Hanau (Amalia Elisabeth van), Haar portret, door J. van Ravesteyn, 83–84.
 Hans van Deventer, 74.
 Harderwijk, Restauratie van de R.-K. kerk, 44.
 Haren, Restauratie van den toren der N.-H. kerk, 44, 267.
 Harrewijn (I.), Kasteel van Breda, 116.
 Hartman, kapitein, Zijn portret, 264.
 Haslinghuis (E.), De N.-H. kerk te Maasland, met afb., 64–73; Oud-Breda, met afb., 93–130; Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, 250–255.
 Hassolt (Hans), 74.
 Haultepenne, 98.
 Haverman (H. J.), De baker; Portretten van Hageñaars, 263.
 Heda, 167.
 's-Heerenberg, Restauratie van het raadhuis, 44, 199.
 Hees (Andries), 249.
 Hees (Johan [van]), 247.
 Hees (Thomas [van]), Beeltenis van —, met zijn zoon, neef en knecht, met afb., 246–249.
 Hendrik I van Brabant, Grafmonumenten van — en zijne echtgenoot Mathilda van Vlaanderen, 197.
 Herbach (Melchior), steenhouwer, 125.
 's-Hertogenbosch, Antiek poortje op de Papenhulst behouden, 27; Restauratie der St.-Janskerk, 44, 267–268; Museumplannen, 153; Verzoek om de schilderijen van Van Thulden en Verhaeghen niet te verplaatsen, 200.
 Hesius (Willem), bouwmeester, 197.
 Heyde (Jan van der), De Jesuitenkerk te Dusseldorp, 83, 148, 258.
 Hillegaert (Paulus van), De afdanking der waardgelders, op naam van —, toegeschreven aan Hendrick Pacx, 81.
 Himpel (A. ter), Gezicht op Scheveningen, 263.
 Hobbema (M.), Landschap met watermolens, met afb., 10, 14–15.
 Hochstaden (Koenraad van), aartsbisschop van Keulen, 53.
 Hocrom, geslacht, 121.
 Hoefer (F. A.), benoemd tot directeur van het Ned. Artillerie-museum in den Doorwerth, 92.
 Hoelen (Van), gezegd Mirabelle, Zijn grafmonument, 143.
 Hoeven (Van der), Plattegrond van Breda, eind XlVe eeuw, 94.
 Holbein, 77, 145.
 Hondecoeter (M. de), De raaf van zijne vreemde veeren beroofd, 83.

- Hondius (Abr.), Vossenjacht, op naam van Adr. Beeldmaker, toegeschreven aan —, 78, 146.
- Honorius (Joannes), 210.
- Honselaarsdijk, 84, 148; Portretgalerij van —, 83–84.
- Honthorst (Gerard), 80.
- Hoogewerff (G. J.), De zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, 171–182; Een Nederl. »monument« te Rome (villa Borghese) en zijn bouwmeester Jan van Santen, met afb., 205–229.
- Hooghe (Romeyn de), 108.
- Hoorn, Restauratie van het waaggebouw, 44.
- Hoorn (Oda van), 139; Haar graffombe, met afb., 114–115, 131–139.
- Horsssen, Restauratie van de R.-K. kerk, 45.
- Houbraken, Zelfportret van Gerard ter Borch, in prent door —, 83.
- Houckgeest (Gerard), 258; Het praalgraf van Willem I, in waterwerf gecopieerd door A. Schouman, 83.
- Hove (Cornelis ten), Zijn portret, door Nic. Maes, 255.
- Immink (B.), Prent van de graffombe van Jan I van Polanen, met afb., 134, 138; idem van die van Jan II, 139.
- Israëls (Jozef), Inrichting van een gedenkkamer voor — te Groningen, 165.
- Jaarverslagen, 161–165; 237–239, 261–265.
- Jacob, pastoor van Gilze en deken van Hilvarenbeek, 96.
- Jacques (Pierre), 74.
- Jans (Jannetje), 156.
- Jansz. (Joost), 267.
- Joes (Cornelis), werkmeester van de kerken te Breda, 109, 119.
- Joost, meester, van Amsterdam, 267.
- Karel I, Zijn portret, door Hendrik Pot, 81.
- Keldermans (Anthonis), bouwmeester, 266.
- Keldermans (Jan), 143, 196.
- Kerkelijke kunst, 70–73, 96, 112–114, 121, 149, 155–156, 161, 197, 261.
- Kerkwijk (A. O. van), Muntvondst in den Hoogeveenschen polder, 75–76.
- Kessel (J. van), 80.
- Kesteren, Zandsteenversieringen onder kalklaag in de kerk ontdekt, 200.
- Key (Lieven de), 267.
- Keyser (Thom. de), 265; Jongensportret, door Jacob Adr. Backer, toegeschreven aan —, met afb., 10, 16–17, 244–246.
- Kleyn (R. W.), Teekening van de graffombe van Jan I van Polanen, 135; idem van die van Jan II, 141.
- Klokken, 72, 124, 125, 156, 200.
- Koperwerk, 70–71, 96, 112–113, 121, 149, 155, 156, 197.
- Kostuumgeschiedenis, 183–195.
- Kramer (M.), Avond te Laren, 263.
- Kronig (J. O.), Führer durch das Frans Hals Museum, bespr., 150.
- Kruiningen, Omgieten der gearsten kerkklok, 200–201.
- Lairesse (G. de), 125; Achilles door Odysseus herkend, geëts door Pieter van den Berge, 83.
- Lanfranco, De »Olympus«, 226.
- Langerak, Restauratie van de N.-H. kerk, 43.
- Lapp (Jan), Rustende Italiaansche landlieden, 80.
- Laurens (Cornelis), bouwmeester, 205.
- Laurens van Rotterdam, 75.
- Layens (Matheus de), bouwmeester, 196, 197.
- Ledenlijst Nederl. Oudheidk. Bond, 1–7.
- Leeghwater, 45.
- Leeuwarden, Verslag van het Friesch Museum over 1913, 163.
- Leiden, Restauratie der St.-Pieterskerk, 44; De wandteekeningen in het z.g. »zweetkamertje« van het academiegebouw, 47; Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum »De Lakenhal«, bespr., 150–151; Verslag van dat museum over 1913, 163–164; Verplaatsing van den gedenksteen voor dr. Coster, 201; Vondst van grafzerken onder den vloer van het Groot-auditorium, 268.
- Leo XI, 218.
- Le Roy (Julien), uurwerkmaker, 159.
- Leuven, In memoriam, 195–198.
- Leyster (Judith), 263.
- Lieshout, bouwmeester, 124.
- Lieven, meester = Lieven de Key?, 267.
- Ligtenberg (R.), De grafmonumenten in de Grootte kerk te Breda, met afb., 130–144.
- Lippe (Margaretha van der), 131.
- Lippi (Annibale), bouwmeester, 217, 218.
- Livia di Lorenzo, 210.
- Loots (Cornelis) van Me, 74.
- Loy (Godfried van der), 197.
- Maasland, De N.-H. kerk, met afb., 64–73.
- Maastricht, Restauratie van de St.-Janskerk, de O. L. Vrouwekerk en de Dominicanerkerk, 44; Wachthuisje aan de voormalige O. L. Vrouwepoort behouden, 154.

Maderna (Carlo), bouwmeester, 216, 228.
 Maes (Nic), Portret van Cornelis ten Hove, 255.
 Maes (Tiedeman), beeldhouwer, 139.
 Mai (Renes baron de), Familiewapen, 156.
 Mander (Van), 81.
 Manderscheid (Christoph. van), abt, 76.
 Maria I Stuart, Haar portret, door Joh. Mijntens, 83.
 Maris (Jacob), Copie naar Rembrandt's Simeon, 148, 258.
 Martin (W.), 's Rijks aanwinsten uit de verzameling Steengracht, met afb., 8-18; zie ook: 92; Repliek op C. Hofstede de Groot's Kritiek enz. op den nieuwen catalogus van het Mauritshuis, 144-149, en naschrift op diens dupliek, 260-261.
 Mathilda van Vlaanderen, Haar grafmonument, 197.
 Maurits (Prins), Zijn ruitersportret, door H. Pax?, 81.
 Mededeelingen (Korte), 25-28, 86-92, 151-156, 199-204.
 Medemblik, Verkoop van het huis »de vier noorder cogge«, 90.
 Medici (Alessandro de'), 217, 218.
 Meiboom. Familiewapen, 155.
 Memling, 77, 144.
 Ment (Eva), Haar portret, 264.
 Meppel, Oprichting van de vereeniging »het Schultehuis«, 152-153.
 Metsu, 10.
 Metsys (Joost), bouwmeester, 196, 197.
 Metsys (Quinten), 197; H. Anna-legende, 197.
 Meubelen, 124, 157-160, 263.
 Meulen (Cornelis van der), 85.
 Meyer (Cornelis), waterbouwkundige, 205, 206.
 Meyer (Giovanni), 205.
 Meyer (H. de), Belegering van 's-Hertogenbosch in de manier van —, toegeschreven aan Hendrik Pax, 81.
 Michelangelo, 116.
 Michiel [de Gast?], 75.
 Middelburg, Restauratie van het raadhuis, 42, 44, 201; Aanwinsten van het Zeeuwsch Genootschap, 156.
 Miereveld (Van), Portret van »la fille de Hanau«, aan — toegeschreven, 83-84; Copieën naar — te Breda, 125.
 Miniaturen, 184, 185, 188, 189, 190.
 Moer (Wilhelmus en Jasper), klokkengieters, 124.
 Molijn, 167.
 Montepulciano (Ricci da), kardinaal, 217.
 Montfoort (Van), 185, 187, 189.

Monumenten, Bekroning van N. Rodenburg uit het fonds Gijsberti Hodenpijl, 18-21; Tweede Heemschut-conferentie te Amsterdam, 25-26; Bescherming en onderhoud van monumenten bij de Staatsbegroting voor 1914, 42-47; Elfde jaarverslag der Rijkscommissie voor de monumenten over 1913, 161-162, 261-262; Verslag der Prov. Zuidhollandsche archeologische commissie, 262; Loodgietersgevaar, 270; Droogmaken van muren, 271.

Ouderdom van de N.-H. kerk te Almen, 265; Restauratie van den O. L. Vrouwe-toren te Amersfoort, 44; Schorsing van het raadsbesluit tot slooping van de torentjes der Kamperbinnenpoort aldaar, 265; Oproep der Commissie voor het Stadsschoon te Amsterdam, 25; Paleis-Raadhuiskwestie, 26; Restauratie van den westgevel der Nieuwe kerk, 26, 87; Terugbrengen van de St.-Agnietenschool in den toestand als voormalig »Athenaeum illustre«; Verzet tegen de slooping van het Buitengasthuis (Pesthuis), 86-87; Slooping van een der huisjes tegen de Oude kerk, Nieuwe bestemming der St.-Anthoniespoort, 199; Herstel van het gevelveld van het Paleis, 265-266; Verdwenen gevels, 266; Restauratie van de Groote kerk te Arnhem, 44; Muurfragmenten van den »Gulden Spijker«?, 199; Raadsbesluit tot slooping van den toren te Balgooi ingetrokken, 154; Herstel van het oude huisje achter de bouwvallen der kerk te Bergen (N.-H.), 266; Herstel van den toren en de grafmonumenten in het koor der Groote kerk te Bergen op Zoom, 26; Restauratie van de Groote kerk te Breda, 44; Oud-Breda, met afb., 93-130; Restauratie van de Groote kerk te Brielle, 44; Pilaren enz. der St.-Catharinakerk van witkalk ontdaan, 87; Restauratie van den gevel van »de Handboog« te Delft, 18; van de Nieuwe kerk, 46; van den St.-Hubertustoren, 154; Restauratie van de R.-K. kerk en toren te Denekamp, 43; Idem van de St.-Lebuïnuskerk te Deventer, 44; Herstelling van de St.-Martinikerk te Doesburg, 45, 199; Restauratie van het kasteel Doorwerth, 44; Restauratie van de Groote kerk te Dordrecht, 44; van de Berckespoort aldaar, 266; van den toren te Duiven, 47; Restauratie van de kerk te Egmond op den Hoef, 26-27; Restauratie van »de Drommedaris« te Enkhuizen, 45, 89; Slooping van het poortje aan de Paktuinen, Restauratie van het Peperhuis, 199; Huis met trapgevel te Gennep afgebroken, 90; Restauratie der kerk te Gouda, 44; Idem

van de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage; van de Kloosterkerk, 45; Restauratie der St.-Bavokerk te Haarlem, 43, 44; Oplossing van de kwestie der Amsterdamsche poort, 200; Bijzonderheden over de St. Bavo, 266–267; Restauratie van de St.-Quirinuskerk te Halsteren, 267; Restauratie van de R.-K. kerk te Harderwijk, 44; Restauratie van den toren der N.-H. kerk te Haren, 44, 267; Restauratie van het raadhuis te 's-Heerenberg, 44, 199; Antiek poortje op de Papenhulst te 's-Hertogenbosch behouden, 27; Restauratie van de St.-Janskerk, 44, 267–268; van het priesterkoor der St.-Catharina of Kruiskerk, 153; Idem van het waaggebouw te Hoorn, 44; Restauratie van de R.-K. kerk te Horssen, 45; Zandsteenversieringen in de kerk te Kesteren onder kalklaag ontdekt, 200; Restauratie van de N.-H. kerk te Langerak, 43; Idem der St.-Pieterskerk te Leiden, 44; Overgang van kasteel en torens van Loevestein aan het Dep. van Binnenl. Zaken, 27, 46; De N.-H. kerk te Maasland, met afb., 64–73; Restauratie van de St.-Janskerk, de O. L. Vrouwekerk en de Dominicanerkerk te Maastricht, 44; Wachthuisje aan de voormalige O. L. Vrouwepoort behouden, 154; Verkoop van het huis »de vier noorder cogge« te Medemblik, 90; Restauratie van het raadhuis te Middelburg, 42, 44, 201; De Amsterdamsche poort te Naarden bedreigd, 268; Restauratie der N.-H. kerk te Olterterp, 201; Opgravingen van het verzonken klooster bij den Geestenberg bij Ottersum hervat, 90; Herstel van den gevel van »de Arck« te Oudewater, 27; Restauratie van de N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 44, 90; Opgravingen op »den Eng« naar overblijfselen van het kasteel te Renswoude, 28; Herstel van den toren der N.-H. kerk te Rittum, 202; Oude gevels te Rotterdam, met afb., 23–25; Herstelling van de Groote kerk aldaar, 268; Idem van het raadhuis te de Rijp, 45–46; Idem van den toren der Groote kerk te Steenwijk, 44; De N.-H. kerk te Streefkerk verbrand, met afb., 154–156; Restauratie van de Domkerk, 46, 268; De Geertekerk te Utrecht, met afb., 53–64; De hofstede »Chartroise«, 91, 268; Voorkoming van brandgevaar voor monumenten aldaar, 202–203; Het arsenaal te Venlo met slooping bedreigd, 202; Restauratie van de N.-H. kerk te Vlissingen, 44; Giften tot aankoop en herstel van Huygens' »Hofwijck« te Voorburg, 153; Restauratie van de N.-H. kerk te Voorhout, 46–47; Aankoop van het voor-

malige Schultehuis te Wanneperveen, 91, 152; Restauratie van de N.-H. kerk te IJsselstein, 44, en van den St.-Nicolaastoren aldaar, 202; Restauratie van den St.-Maartenstoren te Zaltbommel, 43, 202; Idem van de N.-H. kerk te Zuidbroek, 44; Restauratie van de N.-H. kerk te Zutphen, 44; van den Wijnhuistoren en zijn carillon, 202; Afbreken van de spits van den Nieuwstadstoren, 270; Het refectorium van het voormalige klooster Belhem te Zwolle ingericht tot handelsschool, 270.

Zorg voor de Indische oudheden, 203–204. Monumentenwet in Frankrijk verscherpt, 86; Laat-gothische fresco's in den toren te Niederröhren weggehakt, 86; De zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, 171–182; In memoriam Leuven, 195–198; De Villa Borghese te Rome en haar bouwmeester Jan van Santen, met afb., 205–229; Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, 250–255.

Moro (Antonio), Portretten van een goudsmid en zijne vrouw, 83.

Mostaert (J.), Laatste Oordeel, 167.

Mostaert (Nicolaas), beeldhouwer, 205.

Muller Fz. (S.), Beschilderde plafonds, met afb., 21–23.

Munten en penningen, 27, 28, 75–76, 163, 164, 165, 269.

Musch (Margaretha), Haar portret, 264–265.

Musea, Inrichting der plaatselijke musea en hare verhouding tot de rijksmuseum, 29–37; De musea bij de Staatsbegroting voor 1914, 47–51; Over museumcatalogi, 147, 148–149, 255–261.

Musius (Cornelis), Zijn portret, 265.

Musscher (Michiel van), Beeltenis van Thomas [van] Hees, met zijn zoon, neef en knecht, met afb., 246–248.

Mijtens (Johannes), Portret van Maria I Stuart, 83.

Naardén, De Amsterdamsche poort bedreigd, 268.

Nason (Pieter), 80.

Nassau (Engelbrecht I van), graaf van Breda, en zijne nakomelingen, 98–99, 107, 117.

Nassau (Engelbrecht II van), Zijne graftombe, 114–115, 116–117.

Nassau-Weilburg (Friedrich Wilhelm von), Zijn portret, door Tischbein, 85.

Netscher (C.), Twee portretten, 10.

Nieuwerkerk, Verkwanselen van kerkelijke oudheden, 156.

Noordwijkerhout, Muntenvondst, 27, 75–76.

Notelaer (I.), beeldhouwer, 125.

- Nijmegen, Verslag van het Museum van oudheden over 1913, 164.
- Oliphant (Jacobus), rector der Latijnsche school te 's-Hertogenbosch, 27.
- Olis (Jan), 80.
- Olst (Nicolaas van), plaathandelaar en drukker, 209.
- Oltterterp, Restauratie der N.-H. kerk, 201.
- Orgels, 71.
- Orley (Barend van), 107, 196.
- Ostade (A. van), Boerenvreugd, 83.
- Ostade (Is. van), De varkensdrijver, met afb., 10, 14.
- Ottersum, Hervatting van de opgravingen van het verzonken klooster bij den Geestenberg, 90.
- Otto, bisschop van Utrecht, 64.
- Oudewater, Herstel van den gevel van »de Arck«, 27.
- Oudheden, Valsche antiquiteiten, 204; Verkoop van »Boedha antiquiteiten«, 270; Inwijding van het Museum van Grieksche oudheden van C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage, 271; Onderzoek van hunnebedden in Drente, 88-89; Terp in Ferwerderadeel te koop aangeboden, 89; Opgraving aldaar, 200; Ontgraving van een »Frankisch« grafveld te Rijnsburg, 201-202; Romeinsche nederzetting te Vechten, 269; Opgravingen bij Arentsburgh tusschen Voorburg en Rijswijk, 90-91.
- Oud-Vossemeer, Restauratie van de N.-H. kerk, 44, 90.
- Ouwater (Albert van), Opwekking van Lazarus, 193.
- Oversolms (Odilia van), 139.
- Overvoorde (J. C.), Rede bij de uitreiking der bekroning volgens het fonds Gijsberti Hodenpijl, 18-21; Oude gevels te Rotterdam, met afb., 23-25; Bespreking van zijn: Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum »De Lakenhal«, 150-151; In memoriam, Leuven, 195-198; Openingsrede voor de Jaarvergadering van den Ned. Oudheidk. Bond, 229-236.
- Oyens (D.), 263.
- Pacx (H.), Afdanking der waardgelden, op naam van Paulus van Hillegaert, 80-81; ? Prins Maurits te paard, Frederik Hendrik bij de belegering van Breda, Belegering van 's-Hertogenbosch, 81.
- Paludanus (Joannes), Zijn grafzerk, 268.
- Papenhoven (Alexander van), beeldhouwer, 197.
- Parys (Jan), klokkengieter, 72.
- Pas (Jacob de), regeeringscommissaris te Algiers, 246.
- Paulus V, 206, 212, 214, 215, 216, 228.
- Pede (Hendrik van), bouwmeester, 196.
- Peruzzi (Baldassare), bouwmeester, 218.
- Pieters (Lijntje), 156.
- Pignatelli, 214.
- Pluym (Willem van der), De Geertekerk te Utrecht, met afb., 53-64.
- Poederooien, Kasteel en torens van Loevestein overgegaan naar het Dep. van Binnenl. zaken, 27, 46.
- Poel (Wilhelmus van den), predikant, 156.
- Polanen (Jan I van), 94, 96, 97, 99, 139; Zijne graftombe, met afb., 114-115, 131-139, 186, 187, 188.
- Polanen (Jan II van), Zijne graftombe, 139-144, 185, 186.
- Polanen (Johanna van), huwt Engelbrecht I van Nassau, 98.
- Ponzio (Flaminio), 214.
- Post (Pieter), 262.
- Pot (Hendrik), Portretje van Karel I, 81.
- Potter (Paulus), 146, 259; Weide met runderen en varkens, 83; Stier, 260.
- Pronk (C.), 263.
- Putten (Claes van) en Aleydis van Strijen, Hun grafbeelden, 138, 184.
- Quellinus (Artus), 197.
- Quellinus (Erasmus), 197.
- Rademaker (A.), Teekeningen van de Geertekerk te Utrecht, 60.
- Raesfeldt, Wapenschild van —, 202.
- Rafaël, 218, 223; Graflegging, 226.
- Rainaldi (Girolamo), 219.
- Ravesteyn (J. van), Portret van Amalia Elisabeth van Hanau, 83-84; Portretstuk van Johan van Eyck, zijne vrouw Margaretha Musch en hun zoon, 264-265.
- Reik (H.)?, 89, 168.
- Rembrandt, 92, 259; Christus als hovenier, gewijzigde copie naar —, door Gov. Flinck, 78-79, 146; Rustende reizigers?, 84, 148; Copie naar zijn Officierskop, door De Zwart, 148; en zijn Simeon, door Jacob Maris, 148, 258; Anatomische les, 260; Etsen, met tekst van J. Ph. van der Kellen Dz., bespr., 150.
- Renesse, geslacht, 121; Grafmonument, 142.
- Reni (Guido), Plafondschildering »Aurora«, 214.
- Renswoude, Opgravingen op »den Eng«, 28.
- Rinaldo Delfuensis, beeldhouwer; 205.

- Ripperda, Wapenschild van —, 202.
 Rittem, Herstel van den toren der N.-H. kerk, 202.
 Rodenburg (N.), be kroond volgens het fonds
 Gijsberti Hodenpijl voor zijne restauratie van
 den gevel van »de Handboog« te Delft, 18—21.
 Roderwoud (Walter), 91.
 Roesken (Hynryck alias), 109.
 Roghman (R.), Het Huis ter Noot, 263.
 Rome, Nederlanders in de »grotte«, 73—75; De
 Villa Borghese en haar bouwmeester Jan van
 Santen, met afb., 205—229.
 Romelar (Arnaldo), 208, 209, 210.
 Roomans (Jacob), bouwmeester, 123, 124.
 Rooseboom (M. P.), Plaatselijke musea III: in-
 richting der plaatselijke musea en hare ver-
 houding tot de rijksmusea, 29—37; Jaarverslag
 van den Ned. Oudheidk. Bond, 237—239.
 Rossi (Mario), Frescoschildering, 225.
 Rotselaar (Machteld van), Hare graftombe, met
 afb., 114—115, 131—139.
 Rotterdam, Oude gevels der perceelen Haring-
 vliet 73 en 75, met afb., 23—25; Museumplannen,
 92, 151—152; Verslag van het Museum Boymans
 over 1913, 264—265; Herstelling van de Grootte
 kerk, 268.
 Rubens (P. P.), Afscheid van Venus en Adonis,
 84; Aanbidding der koningen, 198.
 Ruisdael (J. van), Strandgezichten, 80, 146—147.
 Ruijter (Michiel Adr. de), 246.
 Rijsenburg, Ontgraving van een »Frankisch« graf-
 veld, 201—202.
 de Rijk, Herstelling van het raadhuis, 45—46.
 Saffleven (Cornelis), 81.
 Santen (Jan van), bouwmeester, 205—229.
 Savery (Jacob) I, St.-Sebastiaanskermis, toege-
 schreven aan Jacob Savery den Jongen, 79, 145.
 Savery (Roeland), 79.
 Savino (Domenico), 219.
 Scheurleer (C. W. Lunsingh), Inwijding van diens
 museum van Grieksche oudheden, 271.
 Schilderijen (Onbenoemde), 71, 77, 78, 169—170,
 213, 264.
 Schol (Corn.), organist, 71.
 Schonck (Philip Willem), opzichter, 125.
 Schouman (A.), 83.
 Schouten (Jan), auditeur militaire, 27.
 Scorel (Jan van), 107, 167.
 Seghers (Ger.), 197.
 Sevender (Jacob Frederik van), Zijn wapen, 72.
 Six (J.), Derde voorloopig bericht omtrent de
 schilderijen in de kap van de Zuider- of
 St-Pancraskerk te Enkhuizen, 167—169.
 Slabbaert, 77, 146.
 Sluys (Arent van der), Zijn grafbeeld, 138, 184.
 Soest (L. W. van), Winterlandschap, 263.
 Sophia, koningin van Denemarken, Haar portret,
 door Jacob van Doordt, 83.
 Spinny, 84.
 Staatsbegrooting voor 1914, 42—53.
 Steen (Jan), Vroolijk gezelschap, met afb., 10,
 12; De hoenderhof, 84—85, 148.
 Steengracht, 's Rijks aanwinsten uit de verzame-
 ling —, met afb., 8—18, 92, 244—246; Haagsch
 porselein aangekocht uit die verzameling voor
 het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, met
 afb., 38—42.
 Steenwijk, Restauratie van den toren der Grootte
 kerk, 44.
 Stoffe (Jan Jacobsz. van de), 78.
 Stompwijk, Muntvondst, 269.
 Streefkerk, De N.-H. kerk verbrand, met afb.,
 154—156; Verkwanselen van kerkelijke oud-
 heden, 156.
 Strip (Wouter), 209.
 Strijen (Aleydis van), Haar grafbeeld, 138.
 Stuerbout (Gilis), bouwmeester, 196.
 Stuurs (V. de), Wandteekeningen in het z.g. »zweet-
 kamertje« van het academiegebouw te Leiden, 47.
 Swanenburgh (Van), 216.
 Sweerts, 77, 145.
 Symonsz. (Jacob) van Edam, bouwmeester, 267.
 Tentoonstellingen, 50—51, 52—53, 162, 164, 165,
 262, 263.
 Terpen, 89, 163, 200.
 Thorn Prikker (Johan), Ontwerpen voor ge-
 schilderde glasramen, 162.
 Thulden (Van), 200.
 Tischbein, Portret van Friedrich Wilhelm von
 Nassau-Weilburg, 85.
 Titiaan, 226; Nymph en satyr, door Dosso Dossi,
 toegeschreven aan —, 264.
 Toorop, 262.
 Tricht (Barbara van), 156.
 Troost, »Hopman Ulrich«, 85.
 Tusschenbroek (O. van), De Pont Alexandre te
 Parijs, 262.
 Urbanus VIII, 212, 228.
 Utenhoven (Anth. van), kolonel, Zijn portret, 84.
 Utrecht, Restauratie van de Domkerk, 46, 268;
 De Geertekerk, met afb., 53—64; De hofstede
 »Chartroise«, 91, 268; Museum van kunstnijver-
 heid in het voormalige Catharyne-convent,
 153; Verslag van het St.-Bernulphusgilde, over

- 1901–12, 163; Voorkoming van brandgevaar voor monumenten, 202–203; Verslag van het Stedelijk Museum, 265.
- Valkenis (Ary Claasz.), 72.
- Vanvitelli (Luigi). Zie: Lodewijk van Wittel.
- Vasanzio (Giovanni). Zie: Jan van Santen.
- Vechten, Romeinsche nederzetting, 269.
- Velde (Adriaen van de), 81, 245.
- Velde (Esaias van de), 167.
- Velde (Jan van de) de oude, 81, 245; Stilleven, 263.
- Velde (W. van de), 78, 81, 145, 245; Kalme zee, 85.
- Veldener (Jan), 197.
- Venius (O.), 196.
- Venlo, Het arsenaal met slooping bedreigd, 202.
- Venne (A. v. d.), 257.
- Verbruggen (H.), beeldhouwer, 197.
- Vergaderingen Ned. Oudheidk. Bond, 7, 229–239.
- Verhaeghen (Peter), 197, 200.
- Vermeulen (J.), Stilleven, vroeger op naam van Ed. Collier, 85, 148.
- Vernet, 83.
- Veronese, Nymph en satyr, door Dosso Dossi, toegeschreven aan —, 264.
- Verslagen, 161–165, 261–265.
- Verstralen (Anthoni), Winterlandschappen, 81–82, 147, 257–258.
- Vianden (Hendrik van), bisschop van Utrecht, 53.
- Vliet (H. van), Interieur Oude kerk te Delft, 85.
- Vlissingen, Restauratie van de N.-H. kerk, 44; Heropening van het Stedelijk museum, 153.
- Voet (E.), 263.
- Vogel (Hans), 74.
- Vogelsang (W.), Bespr.: Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum »De lakenhal« te Leiden, 150–151; W. Cohen's Catalogus van het Provinzial-Museum in Bonn, Gemäldegalerie, 165–167.
- Voorburg, Oprovingen bij Arentsburgh, 90–91; Giften tot aankoop en herstel van Huygens' »Hofwijck«, 153.
- Voorhout, Restauratie van de N.-H. kerk, 46–47.
- Vorst (Sulpicius van), bouwmeester, 196.
- Vos (Maerten de), 145.
- Vriendt (Cornelis de), beeldhouwer, 197.
- Wael (Cornelis de), bouwmeester, 267.
- Waeyer (Matthijs de), beeldhouwer, 197.
- Waghenens (Simon), klokkengieter, 200.
- Walbroek (Harm.), geelgieter, 70.
- Walcourt, Grafmonument van —, 185, 187, 188.
- Wanneperveen, Aankoop van 't voormalige Schultehuis, 91, 152.
- Wapenen, 125, 201.
- Weede (Willem van), 211.
- Weenix (Jan), 78.
- Weerseloo, Grafzerken schoongemaakt en tegen den kerkmuur geplaatst, 202.
- Welhoeck, Zijn grafmonument, 85.
- Weyden (R. van der), 77; Afneming van het kruis, 198.
- Willem II, graaf, schenkt het patronaat der kerk te Maasland aan de Duitse orde, 65.
- Willem I, Zijn praalgraf, door Gerard Houckgeest, gecopieerd door A. Schouman, 83.
- Willem III? op Jan Steen's »De Hoenderhof«, 84, 148.
- Wilt (Theodoor de), 210.
- Winant (Dierck), 74.
- Witsen (Nicolaas), Zijn grafmonument, 26–27.
- Witt (De), Tentoonstelling van stukken betreffende de gebroeders —, 262.
- Wittel (Gaspar en Lodewijk van), 205.
- Wolffsglazen, 263.
- Wouwerms (Philips), 82.
- Wttenbogaert, Zijn portret, door Jacob A. Backer, 16, 245, 246.
- Wijngaerde, geslacht, 121, 125, 126, 129.
- Wijse (Alexander de), 210.
- Yaiaant, de schilder, 112.
- Ijselstein, Restauratie der N.-H. kerk, 44, en van den St.-Nicolaastoren, 202.
- Ijselstein, Graftombe der heeren van —, 187.
- Ijzerwerk, 113, 124, 197.
- Zaandijk, Verslag van de Zaanlandsche oudheidkundige verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior« over 1911–12, 164–165.
- Zaltbommel, Restauratie van den St.-Maartens-toren, 43, 202.
- Zampieri (Domenichino), 212, 214, 226.
- Zuccari, 219.
- Zuidbroek, Restauratie van de N.-H. kerk, 44.
- Zuiden (D. S. van), De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage, bespr. 149.
- Zutphen, Restauratie van de N.-H. kerk, 44; Verslag over het Museum in het Wijnhuis over 1913, 165; Een mooi schoorsteenstuk, met afb., 169–170; Herstel van den Wijnhuistoren en zijn carillon, 202; Afbreken van de spits van den Nieuwstadstoren, 270.
- Zuylen van Nievelt (Jacob van), Zijn wapen, 72.
- Zwart (De), Copie naar Rembrandt's »Officierskop«, 148.
- Zwolle, Het refectorium van het voormalige klooster Belhem ingericht tot handelsschool, 270.